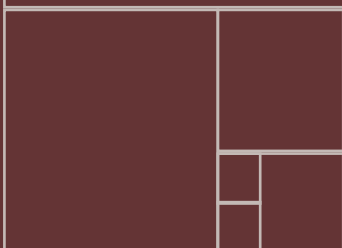

Mikro in makro

*Pristopi in prispevki
k humanističnim vedam
ob dvajsetletnici UP
Fakultete za humanistične
študije*

Uredili Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler

Mikro in makro

Pristopi in prispevki k humanističnim vedam
ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične
študije

1. knjiga

Uredili Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler

2020

Znanstvena monografija

Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP FHŠ

Uredili • Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler

Recenzenti • Igor Grdina, Mitja Guštin, Tatjana Komarova, Sonja Novak Lukanović, Andreja Žele

Lektor (slovenski jezik) • Davorin Dukič

Lektorica (angleški jezik) • Janja Zorko

Lektorica (italijanski jezik) • Mojca Cerkenik

Lektorica (ruski jezik) • Tatjana Komarova

Oblikovanje, prelom in priprava na izdajo • Jonatan Vinkler

Izdala in založila

Založba Univerze na Primorskem (zanjo: prof. dr. Klavdija Kutnar, rektorica)

Titov trg 4, SI-6000 Koper

Glavni urednik • Jonatan Vinkler

Vodja založbe • Alen Ježovnik

Koper 2020

ISBN 978-961-7023-13-8 (pdf)

[http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-13-8\(1\).pdf](http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-13-8(1).pdf)

ISBN 978-961-7023-26-8 (html)

<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-26-8-1/index.html>

DOI: [https://doi.org/10.26493/978-961-7023-13-8\(1\)](https://doi.org/10.26493/978-961-7023-13-8(1))

© 2020 Založba Univerze na Primorskem

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID=38019331

ISBN 978-961-7023-13-8 (pdf)

ISBN 978-961-7023-26-8 (html)

Vsebina

- Irena Lazar*
7 Predgovor
- Irena Lazar*
11 Foreword
- UVODNA RAZPRAVA**
- Aleksej Kalc*
17 Migracije v slovenskem »zamejstvu« v Italiji po drugi svetovni vojni
- I. ČAS IN PROSTOR**
- Martina Blečić Kavur*
49 Življenje ob meji je nevarno in težko. Skupnosti mrtvih, družbe živih: poznobronastodobno grobišče v Zavrču
- Boris Kavur*
63 Stik civilizacij. Zgodovina interpretacij keltskega nakita iz Isthmije
- Irena Lazar*
85 Antična steklarska proizvodnja na območju jugovzhodnih Alp in vzhodnega Jadrana
- Katarina Šmid*
109 Pogrebna gostija na nagrobni steli Julije Jukunde iz Črnomlja
- Zrinka Mileusnić*
125 Tehnike okraševanja in motivi na srednje- in novoveški namizni gravirani keramiki iz Kopra in Izole

- Gregor Pobežin*
147 Povsem nenavadno stoletje: humanizem v Istri 16. stoletja med panegirikom in preklicem spomina
- Ines Beguš*
163 Dolga zgodovina industrije v Ajdovščini. Osredotočeni obrati ob Hublju (oris od 16. do začetka 20. stoletja)
- Aleksander Panjek*
187 Vidno in navidezno v franciscejskem katastru: Rodik (1819–1830)
- Marko Zajc*
213 Podoba reke Kolpe kot mejne reke v slovenskem časopisu: primer Slovenskega naroda 1861–1914
- Žarko Lazarevič*
227 Kmetovanje v vojni vihri na podlagi dnevniških zapisov
- Petra Kavrečič*
241 »Bili smo brez orožja, le lopato in kramp«: posebni bataljoni na Sardiniji do kapitulacije Italije
- Katja Hrobat Virloget in Janez Logar*
257 Kaj sporoča molk? Poskus interdisciplinarne etnološke in psihoterapevtske interpretacije (po)vojnih spominov na primeru Primorske
- Lev Centrih*
275 »On ni bil taka ustvarjalna osebnost«: Kardeljevi spomini na jugoslovanske komuniste, žrtve stalinske politične represije
- Jurij Hadalin*
293 V Jugoslaviji ne poznamo stavk, imamo pa nekaj prekinitev dela: stavke v socialistični Sloveniji
- Gregor Kovačič in Matej Gabrovec*
313 Spremembe lastništva in rabe zemljišč v zadnjih dvesto letih v slovenski Istri: primer naselja Pomjan
- Alenka Janko Spreizer in Nataša Rogelja Caf*
343 Ribišstvo v najsevernejšem zalivu Mediterana: primer Slovenije
- Valentina Brečko Grubar, Miha Koderman in Mojca Poklar*
359 Opredelitev in meje Sredozemlja v Sloveniji po mnenju prebivalcev slovenske Istre

Predgovor

Irena Lazar

Temeljna stebra vsake fakultete oz. univerze sta poučevanje in raziskovanje, v sodobnem času pa vse bolj tudi posredovanje in predstavitev naših dosežkov javnosti. Kakovostno raziskovalno delo je podlaga za kakovostno prenašanje in podajanje znanja ter znanstvenih dosežkov študentom, da bodo le-ti skozi vertikalno svojega študija razvili ustrezen raziskovalni potencial in morda postali naši nasledniki v raziskovalnem in pedagoškem delu.

Fakulteta za humanistične študije se je od ustanovitve leta 2000 dalje uveljavila kot pomemben generator znanja, ki lokalno in širše okolje bogati s humanističnimi vsebinami ter raziskovalnim potencialom. Danes, ko pišemo leto 2020, mineva od njene ustanovitve polnih dvajset let. Če se na ta leta ozremo kot soudeleženci in soustvarjalci, se nam zdi, kljub kratkemu veku, pomemben vsak korak, dogodek ali dosežek.

Študijske vsebine in raziskovalna področja fakultete so od vsega začetka vključevali humanistične in družboslovne vede ter umetnost, izpostavljali smo medsebojno vplivnost in povezanost, skratka medkulturnost, tako značilno za ta prostor. Naši raziskovalci in pedagogi so strokovnjaki, ki s svojim raziskovalnim delom in dosežki dokazujejo, da so kos izzivom družbenih, kulturnih in ekonomskih sprememb, ki jih doživljata tako slovenski kot evropski prostor.

Od ustanovitve dalje ima fakulteta vzpostavljeno tesno raziskovalno in pedagoško sodelovanje tudi z inštitucijami izven Univerze na Primorskem. Takšna vpetost v širši prostor krepi ter soustvarja našo raziskovalno uspeš-

nost in hkrati bogati pedagoške vsebine študijskih programov. Najdaljšo skupno pot je fakulteta prehodila z Geografskim inštitutom Antona Melika ZRC SAZU in Inštitutom za raziskovanje Krasa ZRC SAZU s sedežem v Postojni, saj z nami sodelujeta od ustanovitve dalje.

V nadaljevanju smo vzpostavili in razvili tesno sodelovanje tudi z ostalimi raziskovalnimi inštituti ZRC SAZU. Naši oddelki in raziskovalna inštituta sodelujejo z Inštitutom za slovensko izseljenstvo in migracije, Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa, Inštitutom za slovensko narodopisje, Inštitutom za slovenski jezik Frana Ramovša, Inštitutom za arheologijo, Inštitutom za kulturno zgodovino in poleg tega tudi z Inštitutom za narodnostna vprašanja.

Od leta 2016, ko je iz Univerze izstopilo Znanstveno-raziskovalno središče, s katerim smo bili tesno raziskovalno prepleteni, dalje pa smo iskali in vzpostavljali sodelovanje z novimi raziskovalnimi partnerji. Z Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije in Urbanističnim inštitutom Republike Slovenije odlično sodelujemo na področju arheologije in kulturne dediščine. Prav tako je naš novi partner Inštitut za novejšo zgodovino, s katerim nas že vežejo tako skupni raziskovalni projekti kot pedagoška vključenost njihovih sodelavcev v naše študijske programe.

Ponosni smo, da s svojim delom na nek način nadaljujemo in nadgrajujemo večstoletno tradicijo humanističnega izobraževanja in raziskovanja v Kopru, ki je v mesto od 14. stoletja dalje vabila izobražence, raziskovalce in študente.

V našem jubilejnem letu tako polagamo pred vas rezultat zadnje generacije raziskovalcev in pedagogov naše fakultete. Prispevki kolegic in kolegov, zbrani v dveh zvezkih, segajo na področja raznolikih znanstvenih disciplin, združenih pod streho humanistike, družboslovja in umetnosti, ki so podlaga našim študijskim programom, in kažejo, kako bogato se je razvejal naš znanstveni potencial.

Nenazadnje se danes fakulteta, kot edina članica Univerze na Primorskem, lahko pohvali s tremi zaslužnimi profesorji, kar nedvomno tudi odraža dve desetletji dolgo pot kakovostnega raziskovalnega in pedagoškega dela. Zaslužna profesorica dr. Lucija Čok, jezikoslovka, je bila prva rektorica Univerze na Primorskem in med ustanovnimi člani naše fakultete in univerze, ponaša pa se tudi s priznanjem Republike Francije Ordre national de la Légion d'honneur in naslovom Cavaliere della Repubblica Italiana. Zaslužni profesor in častni senator Univerze na Primorskem ddr. Mitja Guštin, arheolog in častni doktor Univerze v Innsbrucku, je ustano-

vitelj Inštituta za dediščino Sredozemlja ZRS, ki danes kot Inštitut za arheologijo in dediščino deluje v okviru naše fakultete, zaslužni profesor dr. Anton Gosar, geograf, pa je bil prvi redno izvoljeni dekan Fakultete za humanistične študije in je na njej raziskovalno ter pedagoško deloval od njene ustanovitve dalje.

Verjamemo, da je bogata bera, ki je pred nami, dokaz in odraz tega, kako fakulteta s svojim raziskovalnim delom sooblikuje in odgovarja na duha, kulturo ter dediščino družbe in okolja, v katerem živimo. Spoznavamo in raziskujemo družbe preteklosti, da razumemo in vrednotimo sedanost z vsemi njenimi izzivi in se pripravljamo na naloge/izzive prihodnosti.

Nobena raziskovalna pot ni vedno gladko tlakovana, včasih je tudi prašna in kamnita, vodi nas tako v globine kot v višave, a vedno nas pelje naprej in med ljudi, in prav tem danes izročamo del svojih dosežkov.

red. prof. dr. Irena Lazar, dekanja

Foreword

Irena Lazar

The cornerstones of every faculty and university are teaching and research, but in today's world it is also increasingly important to communicate and present our achievements to the public. High-quality research work is the basis for the transfer and delivery of knowledge and scientific achievements to students, so that they can develop adequate research potential through their study verticals and become our successors in research and educational work.

Since its foundation in 2000, the Faculty of Humanities has established itself as a generator of knowledge that enriches the local and wider environment with plentiful humanistic content and research potential. Today, in 2020, a full 20 years have passed. If we consider this as participants and co-creators, every step, event, or achievement seems to be important, regardless of the short time span.

From the very beginning, the Faculty's study contents and research areas have included both the humanistic and sociological sciences and the arts, emphasizing mutual impact and connection - the interculturalism typical of this environment. Our researchers and educators are experts who, through their research work and achievements, prove that they are qualified to face the social, cultural, and economic changes that can be felt in Slovenia and Europe alike.

Since its foundation, the Faculty has established close research and educational cooperation with institutions outside the University of

Primorska. Such integration into the wider environment contributes to our research success and enriches the content of the study programs. The longest common path we have taken is with the Anton Melik Geographical Institute and the Karst Research Institute based in Postojna, both of which were founded by the Research Center of Slovenian Academy of Sciences and Arts (RC SAS).

Later, we also established and developed close cooperation with other institutes within the RC SAS. Our departments and research institutes cooperate with Slovenian Migration Institute, the Milko Kos Historical Institute, the Institute of Slovenian Ethnology, the Fran Ramovš Institute of Slovenian Language, the Institute of Archaeology, the Institute of Cultural History, and the Institute for Ethnic Studies.

In 2016, the Science and Research Center, with which the Faculty was closely linked, left the University. Since then we have been trying to establish connections with new research partners. In the field of archaeology and cultural heritage we cooperate closely with the Slovenian Institute for the Protection of Cultural Heritage and the Slovenian Institute of Urban Planning. One of our newer partners is also the Institute of Contemporary History, with whom we share research projects and educational work with some of their staff who are involved in our study programs.

We are proud to continue and enhance the centuries-old tradition of humanistic education and research in Koper, which has welcomed intellectuals, researchers, and students since the 14th century. Therefore, on our anniversary, we are exhibiting the results of researchers and educators representing the youngest generation of the Faculty. The contributions of our colleagues are brought together in two volumes, covering various scientific disciplines under the common denominator of the humanities, social sciences and the arts, which form the basis of our study programs, and show how broadly our scientific potential has developed.

Finally, the Faculty is proud to be the only member of the University of Primorska to have three professors emeriti, which undoubtedly reflects a two-decade journey of high-quality research and educational work. Professor Emeritus Dr. Lucija Čok, linguist, was the first Chancellor of the University of Primorska and one of the founding members of our Faculty and University. She was also awarded the Order of Merit of the Republic of France, *the Ordre national de la Légion d'honneur* and the title *Cavaliere della Repubblica Italiana*. Professor Emeritus and honorary member of the Senate of the University of Primorska, Dr. Mitja Guštin, archaeologist and

holder of an honorary doctorate from the University of Innsbruck, founder of the Institute for Mediterranean Heritage SRC, which today operates within the Faculty as the Institute for Archaeology and Cultural Heritage. Professor Emeritus Dr. Anton Gosar, geographer, was the first elected Dean of the Faculty of Humanities and since its foundation has been active in both the educational and research fields.

We believe that the rich collection we have before us shows and reflects how the research work of the Faculty helps to shape and respond to the spirit, culture and heritage of the society and environment in which we live. We meet and discover societies of the past to understand and value the challenges of the present, and we prepare for the tasks of the future.

No research path is always smooth, sometimes it is dusty and rocky, it can take us to depths as well as heights, but it always leads us among people to whom today we present some of our achievements.

Prof. Dr. Irena Lazar, dean

Uvodna razprava

Migracije v slovenskem »zamejstvu« v Italiji po drugi svetovni vojni

Aleksej Kalc

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

akalc@zrc-sazu.si

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije

aleksej.kalc@fhs.upr.si

Uvod

Po drugi svetovni vojni se je Republika Slovenija v okviru Jugoslavije konstituirala v novih teritorialnih mejah. S priključitvijo Primorske in Istre je bila rapalska meja, ki je leta 1920 zahodni del slovenskega narodnega ozemlja in Istro s 450.000 prebivalci slovenske in hrvaške narodnosti dodelila Kraljevini Italiji, pomaknjena proti zahodu. Nova mejna črta je še vedno sekala slovensko narodno ozemlje in puščala v Italiji, v Avstriji in na Madžarskem številne slovenske kraje in slovensko prebivalstvo. To ni pomenilo le pripadnosti različnim državam, ampak tudi različnim geopolitičnim influenčnim sferam ter družbenopolitičnim sistemom. Slovenska zahodna in severna meja sta namreč sovpadali z globoko delitvijo med socialističnim in kapitalističnim svetom, meja z Madžarsko pa je od inform-birojevskega razkola leta 1948 pomenila ideološko in sistemsko ločnico med jugoslovansko in sovjetsko inačico socializma, enako »trdo« in razdvajajočo kot meja z Zahodom.

Vojna in geopolitične spremembe ter družbenopolitične razmere po njej so ustvarile pogoje za nova migracijska gibanja, ki so jim botrovali politični, narodni in ideološki, nič manj pa tudi družbeni in gospodarski dejavniki. Severni in zahodni obmejni prostor ter »zamejstva« so se neposredno soočali z migracijskimi procesi kot prizorišča izseljevanj, priseljevanj in tranzitnih selitvenih gibanj. V tem je izstopalo zahodno obmejno območje. Priključitev Istre k Jugoslaviji in zapleteno reševanje »tržaškega vpraša-

nja« sta tu povzročila množične in raznolike transferje prebivalstva ter korenite spremembe etnične strukture na eni in drugi strani državne meje. V migracijskih gibanjih so bili soudeleženi vse prisotne narodne skupnosti in pripadniki različnih ideoloških taborov ter političnih skupin. Izseljavanja in priseljavanja so bila neposredni učinki teritorialnih sprememb kot tudi posledice državnih politik, političnega ozračja in družbenoekonomskih situacij, ki so jim botrovali tudi sami migracijski premiki. Potekala so večinoma z vzhoda na zahod, a tudi v obratni smeri, iz kapitalističnega sveta v socialistično Jugoslavijo in iz slovenskih zamejskih območij v zahodni svet.

Prispevek ponuja sliko migracijskih gibanj, ki so od konca druge svetovne vojne do devetdesetih let 20. stoletja vidneje zaznamovala t. i. slovenski manjšinski ali »zamejski« prostor v Italiji. Predstavljeni so premiki prebivalstva, zgodovinski konteksti in specifične okoliščine, v katerih so se pojavili, ter njihova vloga v sooblikovanju družbene, politične in kulturne fiziognomije obravnavanega območja. Govorimo tudi o organizacijskih in identitetnih značilnostih migracijskih skupnosti, njihovih razmerjih z izvornimi okolji in njihovem mestu v zgodovinskih obravnavah ter zgodovinskih spominih.

1. Med vojno in v letih po njej: povratniki, optanti, prebežniki in begunci

Migracijska gibanja, povezana s spremembami politične geografije in upravnih režimov, so se v Julijski krajini začela že med vojno. Po razpadu Italije septembra 1943 in nemški zasedbi območja, ki je bilo vključeno v nemški rajh v okviru t. i. operacijske cone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*), se je umaknila večina italijanskega prebivalstva, ki se je bila sem priselila po letu 1918. Ti priseljenci so po prvi vojni v nove italijanske vzhodne province prišli večinoma, da bi zasedli delovna mesta v javni upravi in političnih organizacijah. Nadomeščali so slovenske in hrvaške ter druge uradnike in javne uslužbence bivše avstro-ogrske države (Troha 2000, 256–57). Italijanske priseljence pa so pritegnile tudi priložnosti gospodarskega udejstvovanja (Bearzatto 2012).

Hkrati so na Tržaško prihajali številni italijanski begunci iz Zadra in drugih območij Dalmacije, ki so se umikali pred vojnimi operacijami in zavezniškimi bombardiranjem. Trst je takrat postal stalno ali samo začasno pribežališče beguncev na poti na Apeninski polotok. Od skupno 8.000 dalmatinskih pribežnikov jih je skoraj polovica ostala v Trstu. Tu so se zbirali tudi mnogi s fašizmom kompromitirani politični ubežniki, ki so se iz slo-

venskega in širšega jugoslovanskega prostora umikali pred prodirajočim partizanskim osvobodilnim gibanjem (Volk 2000, 270; 2003, 144). Dotok beguncev in drugega prebivalstva, ki se je premikalo proti zahodu zaradi političnih in vojnih dogodkov, se je na Tržaškem in Goriškem ob koncu vojne in v letih po njej le še znatno povečal.

Zadnje dni vojne in takoj po njej so se na ozemlju Julijske krajine pod upravo ZVU (Zavezniška vojaška uprava) zbirali oziroma naselili tudi politični begunci iz osrednje Slovenije in Jugoslavije. V dogovoru z ZVU so poleti 1945 začeli prihajati še iz taborišč v Italiji, kamor se jih je zateklo okrog 10.000. Ti prihodi so bili večinoma povezani z zaposlovanjem v službah pri ZVU, ker so primorski Slovenci, po navodilih jugoslovanskih oblasti, ta službena mesta zavračali. Po mirovni pogodbi 1947 so službe v coni A STO (Svobodno tržaško ozemlje) nastopali tudi mnogi slovenski politični emigranti, ki so se sprva naselili na Goriškem. Večina se je potem izselila v Argentino in druge zahodne države (Troha 2000, 256, 264–65). Nekateri so na Tržaškem nadaljevali medvojno politično aktivnost in se angažirali v protirevolucionarnih organizacijah ter v obveščevalnih dejavnostih zoper jugoslovansko stran in jugoslovanske oblasti (Bajc 2010).

Od postavitve demarkacijske črte leta 1945 dalje je iz jugoslovanske strani na ozemlje Julijske krajine pod angloameriško in nato italijansko upravo legalno ter ilegalno prihajala pisana množica pribežnikov in priseljencev. Tako z Goriškega kot iz Istre so prihajali ljudje, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem in novemu družbenopolitičnemu redu. Umikali so se pred uvajanjem novega družbenega reda in raznovrstnimi oblikami pritiska in nasilja, ki so ga jugoslovanske oblasti izvajale proti ljudem, kompromitiranim s fašističnim režimom, in vsem, ki niso bili naklonjeni novi ureditvi. Iz Istre so prihajali predvsem Italijani, a v znatnem številu tudi Slovenci in Hrvati, saj se novi socialistični red načeloma ni uveljavljal na podlagi narodne, pač pa družbene oziroma politično-ideološke diskriminante. Odhajanju so vsekakor pripomogli tudi napetosti in včasih pravo sovraštvo med narodnimi komponentami, ki so izhajali iz pred- in medvojnega obdobja kot tudi iz novonastalih razmer, ter dejstvo, da je bila večina italijanskega prebivalstva protijugoslovansko nastrojenega (Troha 2000, 259). Primorski prostor pod jugoslovansko oblastjo so zapuščali tudi Slovenci, ki so bili sicer naklonjeni NOB in Jugoslaviji, niso pa sprejemali komunističnega družbenopolitičnega reda. Tudi ti so bili na indeksu izključevalne politike proti nelojalnim osebam. Ker se niso vključevali v so-

cialistične družbene organizacije, so postali tudi tarče šikaniranja s strani prebivalstva.

Odhodov niso spodbudili samo političnoideološki vzroki in motivacije. Demarkacijska črta in nato meja sta prerezali gospodarske in družbene vezi jugoslovanskega dela Primorske in Istre s Trstom, z Gorico, s Tržičem ter z drugimi tradicionalnimi zahodnimi gravitacijskimi centri. Številni so se zato pred in takoj po podpisu mirovne pogodbe ter razmejitvi leta 1947 odločali za prehod na italijansko stran Goriške oziroma v Cono A STO iz gospodarskih razlogov, zaradi službe, v upanju na boljše življenjske pogoje kot tudi zaradi navezanosti ter na podlagi družinskih in sorodstvenih vezi (Troha 2000, 263–64). Te prihode je olajšalo in spodbujalo tudi dejstvo, da ZVU ni zavirala prostega premikanja med Cono A in B Julijske krajine in nato STO. Prehod demarkacijske črte je bil dovoljen z osebno izkaznico ZVU ali VUJA. Na ozemlju pod angloameriško vojaško upravo so prebivalcem s stalnim bivališčem v coni B priznavali enake pravice do zaposlovanja in stanovanja kot tistim s stalnim bivališčem v coni A, dovolj je bilo, da so bili stalno nastanjeni. (Volk 2003, 144–45)

Med priseljenci so bili t. i. optanti, ki so na podlagi mirovne pogodbe lahko ohranili italijansko državljanstvo. To pravico so imeli prebivalci italijanskega jezika, ki so 10. junija 1940 imeli domicil na območjih, ki so z mirovno pogodbo leta 1947 prešla pod Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Prav tako so lahko za italijansko državljanstvo zaprosili družinski člani italijanskih optantov. Jugoslovanske oblasti so to pravico priznavale, ne glede na narodnost, tudi osebam, zaposlenim na območju, ki je ostalo Italiji, in političnim nasprotnikom novega družbenopolitičnega sistema. Od 22.400 vlog za opcijo so jih zavrnilo samo nekaj več kot 1.000 (Troha 2000, 256). Med Slovenci je bilo tudi veliko prebežnikov, ki so se odločali za zelo tvegamo in pogosto življenjsko nevarno ilegalno prekoračitev meje. To so varovale posebne enote Sekretariata za notranje zadeve, ki so vzdolž več kilometrov širokega jugoslovanskega obmejnega pasu izvajale zelo strog nadzor za preprečevanje prebegov (Vidmar 2015). Številčni obseg ilegalnih prehodov ni dokončno ugotovljen. Viri navajajo, da je iz okraja Gorica leta 1947 pobegnilo 1.814 oseb, do leta 1951 pa še 880. Italijanske oblasti so tudi tem pribežnikom, ki niso izpolnjevali pogojev za opcijo italijanskega državljanstva, priznali enak status kot ostalim beguncem iz Jugoslavije (Troha 2000, 264; 2010; Vidmar 2015).

V povojnem času so se na ozemlje Primorske, ki je z razmejitvijo ostalo Italiji oziroma do 1954 tvorilo cono A STO, vračali Slovenci iz ujetništva,

internacije in konfinacije. Nazaj so prihajali tudi tisti, ki so bili pod fašizmom načrtno službeno premeščeni po Italiji ali so se tja izselili iz drugih razlogov. Samo bivših državnih uslužbencev je bilo med temi slovenskimi in hrvaškimi povratniki več kot 5.550. Tisti, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na ozemlju, ki je leta 1947 pripadlo Jugoslaviji, so lahko na podlagi mirovne pogodbe optirali za jugoslovansko državljanstvo. Od političnih in gospodarskih emigrantov iz fašističnega obdobja v druge evropske in prekomorske države so se vrnili le posamezniki (Troha 2000, 155–266). Več takih emigrantov je v cono A STO prišlo iz Jugoslavije, ki je bila med vojnama najpogostejši cilj slovenskih in hrvaških političnih ter gospodarskih izseljencev iz Julijske krajine v času fašizma. Potekal pa je tudi obratni tok: iz cone A Julijske krajine in nato STO so v cono B Julijske krajine, STO in v Jugoslavijo odhajali pripadniki NOB, politični aktivisti in sodelavci jugoslovanskih oblasti (Troha 2000, 259). Umikali so se preganjanju ZVU, nekateri so se za to odločali iz gospodarskih razlogov, nastopali so službe v novem upravnem aparatu cone B STO in po Jugoslaviji.

Za odhod v Jugoslavijo se je po končani vojni odločilo tudi 3.500 italijanskih in nekaj slovenskih delavcev z Goriškega in s Tržaškega. Bili so večinoma komunistično orientirani, podpirali so Jugoslavijo in bili vključeni v projugoslovanske sindikalne organizacije. Emigrirali so na Reko in v druge kraje v želji, da uresničijo delavske ideale in sodelujejo pri gradnji socializma. Njihovo selitev so jugoslovanske oblasti in sindikati uravnavali glede na potek razmejitvenih pogajanj in spremembe politične strukture v Trziču (na Goriškem), do katerih je prihajalo z naselitvijo protijugoslovansko in protidelavsko nastrojenih beguncev iz Istre. Jugoslavija je to priseljevanje izkoristila tudi kot politični argument proti napadom italijanske propagande v zvezi s t. i. »eksodusom« iz Istre. Ob sporu z Informbirojem so se ti delavci v glavnem opredelili za Sovjetsko zvezo in večina se je, včasih po aretacijah in konfinacijah, vrnila na Goriško in v Trst. Zaradi brezposelnosti so nato dela iskali v Franciji, Švici in na Švedskem. Izselsevanje delavstva s tega območja v Jugoslavijo se je nadaljevalo, vendar iz gospodarskih razlogov (Troha 1999, 225–32; 2000, 256, 262–63; Purini 2010, 259–68).

2. Priseljevanje begunskega prebivalstva iz Istre in njegove posledice

Najizrazitejše migracijsko dogajanje, povezano s povojno razmejitvijo in teritorialno ureditvijo, je bilo v goriškem in tržaškem zamejskem prostoru priseljevanje begunskega prebivalstva iz Istre. Šlo je za pravi »protiudarec«

pojava, ki ga je italijanska stran v propagandne namene poimenovala »istrski eksodus« (*esodo istriano*). Čeprav je predstavljal le majhen del transferjev prebivalstva, ki so spremljali narodno in ideološko prestrukturiranje povojne evropske politične geografije, je v prostoru bivše Julijske krajine na obeh straneh nove meje privedel do občutnih sprememb v družbeni in etnični strukturi ter v kulturnem in političnem značaju območja. Begunci oziroma optanti in njihova politična raba s strani proitalijanskega bloka ter njegovih organizacij so ključno prispevali k uveljavljanju stališča o priključitvi Trsta in cone A STO Italiji.

Kot že omenjeno, je prihajanju istrskega prebivalstva na Tržaško in Goriško mogoče slediti od kapitulacije Italije dalje. Na Goriškem se je načrtno naseljevanje italijanskih istrskih beguncev začelo že po priključitvi ozemlja Italiji leta 1947. V coni A STO je do leta 1950 ZVU stalno naseljevanje zaradi bojazni pred socialnimi in političnimi posledicami oteževala. Italijanska vlada in proitalijanski politični tabor v coni A pa sta si begunce, ki bi morali po določenih mirovne pogodbe iti v Italijo, prizadevala zadržati v Trstu in v tem prikrito ter mimo zakonskih ovir v določeni meri tudi uspela. ZVU, ki se je v prvih letih po razmejitvi bala, da bi prisotnost beguncev poslabšala že tako hude socialne in gospodarske razmere ter premaknila tržaško javnost na levo, je s časom začela popuščati, ker so begunci krepili italijanski protikomunistični tabor in s tem koristili interesom ZVU. Leta 1947 in 1948 je bilo namreč v coni A STO 25.000 in več brezposelnih, na začetku petdesetih let je njihovo število upadlo na okrog 20.000 (Panjek 2011, 72).

Odhajanje v Italijo je potekalo organizirano in begunci so bili deležni pomoči s strani pristojnih italijanskih odborov za upravljanje pojava že od trenutka, ko so izrazili namen, da zapustijo svoje istrske domove. Podobne pomoči so bili deležni tudi begunci slovenske in hrvaške narodnosti, a samo potem, ko so že dospeli v Cono A STO, zato da bi ne spodbujali njihovega dotoka, ki bi na Tržaškem krepil slovensko komponento prebivalstva. Vpliv beguncev je na političnem polju prišel do izraza ob volitvah 1949, ko je zahvaljujoč italijanski strani naklonjenim volilnim pravilom, nelegalnemu priznavanju volilne pravice beguncem in razkolu komunističnega tabora zaradi Informbiroja okrog 30.000 begunskih volivcev občutno prispevalo k okrepitvi italijanskega tabora, predvsem stranke Krščanske demokracije (Troha 2000, 261; Volk 2003, 151–60; Panjek 2011, 88–98). Priseljevanje se je močno pospešilo ob tržaški krizi leta 1953 in Londonskem memorandumu, sprejetemu 1954, ko je bila določena razdelitev ozemlja STO med Italijo

in Jugoslavijo. Takrat je »eksodus«, do katerega je drugod v Istri prišlo po letu 1947, množično zajel še del STO, ki je bil dodeljen Jugoslaviji, in prešel v svojo zaključno fazo. Od konca vojne do leta 1958 se je s tega območja odselilo 28.000 oseb, od tega dve tretjini po oktobru 1953. Večina je bila optantov, ki so izbrali italijansko državljanstvo na podlagi Spomenice o soglasju, številni pa so odšli tudi ilegalno. Približno 30 % je bilo Slovencev in Hrvatov. Številni slovenski optanti so bili iz dela Cone A v Miljskih hribih, ki je pripadla Jugoslaviji in je gospodarsko gravitirala proti Miljam in Trstu (Troha 2000, 260–61; Lavrenčič 2012; Kalc 2019; Gombač 2005).

ZVU je že leta 1950 spremenila svojo politiko do istrskih beguncev in v večji meri dopuščala njihovo načrtno naseljevanje na Tržaškem, ki ga je izvajal proitalijanski tabor. K temu so prispevale volitve v cono A leta 1949 in v cono B leta 1950, ki so dobile značaj plebiscita za Italijo oziroma Jugoslavijo. Prve so privedle do okrepitve vezi cone A STO z Italijo, volitve ljudskih odborov v cono B leta 1950 pa so pospešile uvajanje socialističnega reda v tem delu STO. Naseljevanje beguncev na Tržaškem se je povečalo, ko je bilo po dogovoru med ZDA, Veliko Britanijo in Italijo leta 1952 imenovanje vodstvenega kadra civilnega aparata uprave cone A STO prepuščeno italijanski vladi in njenemu političnemu vplivu, predvsem pa po priključitvi ozemlja cone A k Italiji (Purini 2010, 275–86; Panjek 2011, 116–17).

Italijanska lokalna in državna oblast sta takrat v obmestnem predelu in slovenski okolici zgradili vrsto naselij za istrske begunce in s tem izpeljali načrt narodne melioracije tržaškega območja. To je pomenilo namestitev italijanskega prebivalstva na slovenska območja za korekcijo etnične karte in utrditev italijanstva ob vzhodni italijanski meji. Specifični cilj je bil vzpostaviti kontinuiteto italijanske poselitve obmorskega pasu, ki so jo prekinjale slovenske vasi med Devinom in Barkovljami. Begunska stanovanjska naselja pa so nastala tudi v mestnih in predmestnih območjih z visoko koncentracijo levičarsko usmerjenega delavstva (Volk 2003, 183–84, 203–4, 225–26, 262–72; Purini 2010, 311–22). Zasilna in stalna stanovanja za begunce oziroma optante iz Istre so s finančno podporo Italije na Tržaškem gradili že od leta 1950.

Gradnje za begunce so se povečale po letu 1954 in trajale do leta 1967, ko se je proces narodne melioracije idejno zaključil. Na Tržaškem se je v okviru tega političnega načrta stalno naselilo skoraj 70.000 istrskih in dalmatinskih beguncev. V ta namen je bilo v slovenskih okoliških vaseh razlaščenih preko 100 hektarov zasebnih zemljišč, uporabljenih pa je bilo tudi 50 hektarov »jusarskega« (skupnega vaškega) kmečkega sveta (Volk 2003,

260, 278). Odnosi med domačini in begunci so posebno in zanimivo poglavje, ki pa ga tu ne moremo obravnavati. Povejmo le, da je bilo med lokalnim vaškim in tudi mestnim prebivalstvom na Tržaškem zaznati nezadovoljstvo in nestrpnost do istrskih beguncev, in sicer zaradi njihovega izrabljanja v politične namene, ki je (poleg mednarodnih) okužilo tudi lokalne družbene odnose, in zaradi tega, ker se je tržaško prebivalstvo čutilo zapostavljeno. Posebno občutljivi so bili, poleg Slovencev, levo in independentistično usmerjeni krogi, katerih odnose z italijanskimi oblastmi je zaznamovalo obojestransko nezaupanje. Množična naselitev begunskega prebivalstva se je ob utrjevanju etnične meje uporabljala tudi za spodnašanje delavskih političnih sil na Tržaškem. Istrske organizacije in politiki iz begunskih vrst so imeli močan vpliv na nadaljnje volilne izide ter politično usmeritev tega prostora.

3. Slovenska politična emigracija

Omenjeno je bilo, da je današnje slovensko zamejstvo v Italiji po drugi svetovni vojni postalo pribežališče slovenskih političnih emigrantov in da so ti v zamejski stvarnosti zapustili pomemben pečat. Osnovna značilnost te emigracije je, da so jo skoraj brez izjeme sestavljali izobraženci in med njimi prodorni kulturni in politični delavci. Za večino sta bili Goriška in predvsem Tržaška le vmesni postanek na begu pred zmagovalci in komunistično oblastjo. Tu so se namreč ustalili samo nekateri, večina se je po krajšem ali nekajletnem obdobju podala naprej v druge države. Na te odločitve so vplivali razni dejavniki. Najprej dejstvo, da so že predhodno imeli v načrtu druge cilje in so jih tik za mejo ter še prej demarkacijsko črto zadržale politične razmere in organizacijske ter birokratske težave, s katerimi so se soočali kot »razseljene osebe« (*displaced persons*). Drugič, prihodnost Trsta je bila sprva negotova, saj je bila predmet mednarodnega političnega in diplomatskega dogajanja in ni bilo jasno, komu bo mesto pripadlo.

Cona A Julijske krajine in predvsem STO sta bili pomembno območje delovanja obveščevalnih služb komunističnih oziroma zahodnih ter protikomunističnih držav, obenem pa prizorišče ostrih političnih bojev v okviru te kontrapozicije na lokalni in širši ravni. Slovenski politični emigranti so bili tarča ne samo političnih pritiskov projugoslovanskih političnih organizacij in samega lokalnega slovenskega prebivalstva, ki je bilo v večini naklonjeno NOB in socialistični Jugoslaviji. Prišlo je tudi do ugrabitev in ubojev s strani jugoslovanskih varnostnih služb. Naklonjenosti niso uživali niti pri italijanskih oblasteh, ker so ne glede na svetovni nazor številčno in

predvsem intelektualno krepili slovensko komponento prebivalstva. Živeli so v stalni začasnosti, ki se je za tiste, ki so ostali, nadaljevala tudi po tem, ko je območje prešlo pod Italijo. Ta jim dolgo ni priznavala pravice do državljanstva, zaradi česar so bili mnogi prikrajšani za stalne službe oziroma stalež v javnih ustanovah (Volk 1998, 88; Troha 1999, 242–44).

Prihod slovenskih političnih emigrantov na Tržaško je sovpadal z umikom jugoslovanske vojske sredi leta 1945 in s prevzemom ozemlja s strani ZVU. Območje so v večjem številu začeli zapuščati po mirovni konferenci 1947 in nato po priključitvi cone A STO Italiji. Z ukinitvijo STO je propadel tudi načrt, da bi emigracija s svojo politično dejavnostjo na Tržaškem ustvarila postojanko alternativne politične opcije nasproti socialističnemu redu, nekakšen politični laboratorij za zamenjavo družbenopolitičnega reda v Sloveniji. Temu so namreč sprva napovedovali kratko življenje in verjeli v skorajšnji povratak v domovino, odrešeno komunističnega sistema. Za časa upravnega dvovladja, ko sta si v coni A Julijske krajine oblast in vpliv delili ZVU in PNOO, je bila slovenska emigracija pomemben politični partner na strani antikomunističnega tabora in za boj proti organizacijam, ki so se prepoznavale v OF. Bila je tudi vodilna skupina med Slovenci na Primorskem, ki so, v nasprotju z večinsko, »OF-arsko« stranjo, zagovarjali sodelovanje z ZVU za zagotavljanje slovenskih narodnih pravic. Z odhodom večine emigrantov se je njena politična vloga le delno zmanjšala, saj je pod njenim vplivom katoliška politična struja zasedla zelo viden položaj v antikomunističnem taboru slovenske zamejske skupnosti in vplivala tudi na njen liberalni del, ki je nadaljeval predvojno tradicijo liberalno-katoliške *Edinosti*. Ta vpliv so izvajali preko politične, prosvetne, socialne in verske organiziranosti. Ustvarili so slovensko katoliško kulturno gibanje s sistemom organizacij na najrazličnejših področjih, od publicistike in dramskega udejstvovanja do kulturnih in študijskih pobud, kakršne so bili tabori in diskusijski forum Draga. Sodelovali so pri ustanovitvi in vodenju demokratičnih oziroma antikomunističnih političnih organizacij. S svojimi integralističnimi in nepopustljivimi katoliškimi stališči so v zamejski politični prostor vnašali medvojni politični spor iz osrednje Slovenije in s tem razkol v protikomunističnem taboru. To se je pokazalo pred ukinitvijo STO, ko se je del tabora odločil za zблиžanje z Jugoslavijo, ki je lahko zamejskim Slovencem odtlej edina nudila oporo pri uveljavljanju narodnih pravic (Volk 1998, 94–97).

Pomembno področje udejstvovanja politične emigracije je bilo šolstvo; ZVU ji je namreč zaupala reorganizacijo slovenskega zamejskega šol-

stva. Poleg obnove oziroma vzpostavitve srednjih šol je to pomenilo zmanjšanje in odpravljanje vpliva, ki ga je imel na šolstvo PNOO. Predstavniki politične emigracije so bili pristojni za zaposlovalno in habilitacijsko kadrovsko politiko, pripravo učbenikov namesto tistih, uvoženih iz Slovenije, in sestavo učnih načrtov. Pri tem so si prizadevali za odpravljanje vplivov komunizma ter odstranjevanje nezanesljivega ali nasprotno mislečega učnega kadra. Ker je ta politika naletela na proteste javnega mnenja, PNOO, italijanskega šolskega vodstva in samih svetovnonazorsko bližjih slovenskih šolnikov (ti so zahtevali prednost zaposlovanja domačega kadra pred tistim iz emigrantskih vrst), je ZVU odstranila politično najbolj ekstremistične elemente iz desnega in levega tabora. Po drugi strani je pri uveljavljanju slovenskega šolstva prihajalo do sodelovanja med nasprotujočima si ideološkima taboroma, ki sta imela na tem področju skupnega nasprotnika v italijanskem nacionalizmu (Volk 1998, 91–92).

Politični emigranti so bili pomemben politični dejavnik tudi na področju medijev. V letih 1945–47 jih je ZVU zaposlila v uredništvu *Glasa za veznikov*, nato pa na radiu, ki je bil ravno tako podrejen politični liniji veznikov in je bil glasnik protikomunistične propagande. Radio, ki so ga ustanovile partizanske oblasti za časa svoje uprave, je do leta 1946 imel tudi uslužbenke iz vrst SIAU, do leta 1949 pa je v kulturnem programu sodeloval tudi z Radiom Slovenija. Nato se je zaradi vse ostrejših stališč sodelovanje prekinilo, leta 1955 pa je radio prešel pod italijansko nacionalno radiotelevizijo. Od petdesetih letih mu je vsebinsko in politično usmeritev dajala politična emigracija. Z odhodom dela beguncev se je začelo obnavljati sodelovanje z radijsko hišo v Sloveniji. Kader iz vrst politične emigracije, ki se je za stalno naselil na Tržaškem, pa je ohranil pomembno vlogo in ključno prispeval k razvoju radia kot ene izmed vodilnih zamejskih informativnih in kulturnih ustanov. Politični emigranti so dali svoj prispevek tudi zamejskemu antikomunističnemu tisku. Objavljali so v *Katoliškem glasu* in *Demokraciji*, kjer so zastopali linijo predvojnega katoliškega tabora v Sloveniji. Zelo aktivno so sodelovali tudi pri časopisju in publicističnih pobudah slovenske politične emigracije po svetu (Volk 1998, 93).

4. »Avstralski val« in druga izseljevanja v tujino

Današnji slovenski zamejski prostor v Italiji je bil v nemirnem in negotovem času nastajanja povojne razmejitve priča tudi procesom izseljevanja avtohtonega prebivalstva v tujino. Tudi temu izseljevanju so botrovali politični in družbenoekonomski dejavniki in ga je treba razbirati v kontekstu

takratnih regionalnih ter lokalnih okoliščin in mednarodnih političnih ter ideoloških dogajanj. Takoj po končani vojni so zaradi gospodarske situacije in političnih napetosti mnogi, naslanjajoč se na sorodstvene in druge zveze, sledili predvojnim izseljencem v tujino. Nekateri so se odzvali na priseljenske programe raznih prekomorskih držav in se odločili za Kanado in ZDA, nato za Venezuelo in Brazilijo, številčno je bilo, kot že omenjeno, v nekaterih letih tudi izseljevanje v Jugoslavijo, a vseskozi tisto v Italijo (Purini 2010, 302; Panjek 2011, 56–58, 98).

Omembe vreden je odhod tržaških Judov, ki so se po vrnitvi iz v raznih koncev sveta, v katere so se zatekli pred in med vojno, od mesta zaradi popolnoma izginule judovske skupnosti spet poslovali in večinoma odšli v Palestino (Purini 2010, 301). Zelo specifičen in po strukturi izstopajoč je bil za časa ZVU pojav, ki so ga poimenovali izseljevanje »ameriških« in »angleških nevest«. Šlo je za dekleta, med njimi tudi slovenska, ki so se poročila z angleškimi in ameriški uslužbenci vojaške uprave cone A Julijske krajine in STO z njimi odšla v ZDA oziroma Veliko Britanijo. Statistike govorijo o 482 in 353 porokah z ameriškim oziroma angleškim vojaškim osebjem ter o 1.300 nevestah, odseljenih v ZDA. Med temi niso bile samo ženske iz cone A Julijske krajine in STO, ampak tudi iz cone B in v desetih odstotkih primerov žene ameriških vojakov, ki so jih službeno premestili na Tržaško iz Italije (Purini 2010, 301–2).

Najopaznejše, tako z demografskega kot družbenega, političnega in emotivnega vidika, pa je bilo množično izseljevanje v Avstralijo, ki je zajelo Goriško, zlasti pa Trst in njegovo okolico tik pred in v prvih letih po ukinitvi STO in priključitvi njegove bivše cone A k Italiji. Ta pojav se umešča v širši okvir povojnega izseljevanja v prekomorske dežele, povezanega s t. i. »razseljenimi osebami« ter političnimi begunci, ki so iskali »nove domovine« in priložnost za življenje. Porušena Evropa jim ni mogla zagotoviti domovanja, zato so jih mednarodne organizacije usmerjale v čezoceanske dežele. Trst je zaradi bližine železni zavesi postal pomembno zbirno središče in center za upravljanje tega prometa. V mestu je pod okriljem Organizacije združenih narodov delovala Mednarodna organizacija za begunce – IRO (*International Refugee Organization*) in od leta 1952 njen naslednik, Medvladni odbor za izseljevanje iz Evrope – ICEM (*Intergovernmental Committee for European Migrations*; Fait 1999, 27–29, 34–35; Panjek 2011, 89). Organizaciji sta skrbeli za odpravljanje beguncev v ZDA, Venezuelo in Brazilijo, ko se je receptivnost teh držav zmanjšala, pa v Kanado, Južno Afriko in predvsem v Avstralijo. To možnost so izkoristili tudi mnogi itali-

janski begunci iz Istre in Dalmacije. Do leta 1951 se jih je iz cone A STO več kot 3.000 izselilo v ZDA, Venezuelo in Avstralijo. V naslednjih letih so jim sledili še drugi, od leta 1954 dalje pa sami Tržičani. Tudi ti so se večinoma podali v Avstralijo. Obstaja ocena, da se je v celotnem povojnem obdobju (1945–1965) iz Trsta skupaj izselilo 60.000 Tržičanov, približno tretjina do priključitve Italiji (1954), preostali pa zatem (Panjek 2011, 58–60).

Izseljevanje v Avstralijo je sodilo v program priseljevanja, ki ga je ta država izvajala po vojni, da bi zapolnila prebivalstveni deficit in zadostila potrebam po delovni sili za svojo ekonomijo ter predvsem za razvoj velikih javnih infrastruktur. Tržičski izseljenci so sodili v kvoto, ki jo je Avstralija namenila priseljencem iz Evrope, s tem, da je zanje rezervirala posebne priseljenjske programe. Začetki tega izseljevanja iz Trsta segajo v zgodnja petdeseta leta. Pravi val izselitev pa se je zgodil v triletju od 1954 do 1956, to je ob višku politične krize, ki je privedla do odprave STO in izseljevanju istrskega prebivalstva iz njegove cone B (Fait 1999, 37–46).

Ocenjuje se, da je izseljevanje v Avstralijo, ki se je po malem nadaljevalo še do začetka šestdesetih let, zajelo med 15.000 in 20.000 Tržičanov in vsaj 533 prebivalcev Goriške (Purini 2010, 337–42). Slovenski avtorji so na podlagi šoloobveznih otrok, ki so na Tržičkem zmanjkali v slovenskih in italijanskih šolah zaradi izselitve, ocenili, da je bilo 30 odstotkov izseljencev Slovencev (Stranj 1982; 1991). Upoštevati je treba, da je ugotavljanje narodnosti na etnično mešanih območjih, kakršno je bilo Tržičsko, problematično. To še posebej velja za takratne politične razmere in ideološke delitve, ki jih je povzročil kominform, zaradi katerih je prihajalo do prepisovanja otrok iz slovenskih v italijanske šole. Pojav je v slovenskem prebivalstvu vsekakor pustil sorazmerno večje demografske posledice kot v italijanskem.

Vzroki izseljevanja so bili družbenoekonomski in hkrati politični. Tržičani so se za odhod odločali po eni strani zaradi negotovih gospodarskih in družbenih razmer, ki so zavladale v Trstu po ukinitvi STO in odpravi ekonomije, ki jo je vzdrževala ZVU. Tržičskemu gospodarstvu so zmanjkala zavezniška naročila in nasploh povpraševanje ob tem, da je sama ZVU zaposlovala 13.000 Tržičanov. S prehodom pod Italijo se je mesto moralo soočiti z italijanskim ekonomskim trgom in visoko stopnjo brezposelnosti. Italijanska zakonodaja je pri zaposlovanju v javnem sektorju dajala prednost istrskim beguncem, kar je zaznamovalo tudi odnos Tržičanov do pribežnikov iz Istre. Zaostrila se je stanovanjska kriza. Nastopila je psihoza brezperspektivnosti, ne samo med brezposelnimi, ampak tudi med

kvalificiranim delavstvom in sploh med ljudmi z zagotovljenim delovnim mestom, ki so se odzivali avstralskim priseljskim programom v upanju v svetlejšo prihodnost. Številni pa so se za to odločili, ker so kot podporniki independentistične ideje o Svobodnem tržaškem ozemlju nezaupljivo doživljali vrnitev Italije. Čutili so se opeharjene in nemočne v politični igri, ki je imela za cilj etnično in svetovnonazorsko spremembo tržaškega družbenega tkiva ter privilegiranje Italiji všečnega begunskega prebivalstva. V ta namen je italijanska vlada bivšim uslužbencem ZVU priznavala bonitate, če so se odrekli pravici službenega mesta v italijanski javni upravi (glej Glej Kalc in Pahor 1993; Fait 1999, 47–54; Kalc 2004; Purini 2010, 344–350; Cresciani 2011, 45–47).

Pripadniki independentističnega tabora in levičarsko usmerjenega delavstva so se bali tudi morebitnega političnega preganjanja, saj pri italijanskih oblasteh niso uživali simpatij. Poseben primer so bili uslužbenci za vezniške policije, ki so jim italijanski nacionalisti očitali protiitalijansko in celo proslovensko nastrojenost. Odšli so s prvimi transporti, ožjo skupino pa je anglo-ameriška uprava zaščitila tako, da jo je pred predajo oblasti umaknila v Veliko Britanijo (Cresciani 2011, 34–35). Slovenci so zaradi fašistične izkušnje vrnitev Italije v Trst sprejeli s še večjim nezaupanjem. Njihova odločitev za Avstralijo je bila v primerjavi z italijanskimi someščani še dodatno politično in ideološko obarvana. Odhod tolikih družin z otroki in mladih samskih ljudi je pomenil, ob asimilaciji, pomemben negativni dejavnik v nadaljnjem demografskem in družbenem razvoju slovenske narodne skupnosti (Purini 2010, 350–54). Zgovorne so statistike vpisov v slovenske šole, na katere pa je poleg izseljevanja vplivala asimilacija: od šolskega leta 1954/55 do 1957/58 je število vpisov v slovenskih osnovnih šolah na Tržaškem upadlo za petino (Purini 2010, 354).

Tržaško izseljevanje v Avstralijo se je uvrščalo v program mednarodno podprtih selitev (*Assisted Passage Program*). Te so potekale v okviru dogovorov med državami izseljevanja in priseljevanja in v režiji državnih organov ter namenskih mednarodnih organizacij. Avstralija je imela z ZVU in Italijo podpisan dvostranski dogovor za sprejemanje delovne sile na podlagi kolektivnih delovnih pogodb. S prehodom Trsta pod Italijo se je že obstoječa migracijska shema lahko nemoteno nadaljevala. Razpisane so bile kvote za izseljence iz Trsta, upravljanje izseljevanja pa je potekalo v skupni režiji tržaškega Urada za delo, avstralske vlade in ICEM (Fait 1999, 37–40). Tržaški urad ICEM je v letih od 1952 do 1962 večinoma v Avstralijo (in v manjšem številu v ZDA in druge države) odpravil skoraj 25.000 iz-

seljencev. Od tega je bila polovica Tržačanov, polovica pa beguncev iz raznih vzhodnih držav, največ iz Jugoslavije in Sovjetske zveze (Panjek 2011, 151–54). Izseljenci so imeli v tem sistemu vrsto olajšav: brezplačni potni list, brezplačno ali kreditirano potovanje, sprejem v namenskih zbirnih centrih. Ker je država izvora državi sprejemnici morala jamčiti za kvaliteto delovne sile, so bili ti programi precej selektivni. Priseljenci so morali ustrezati točno določenim demografskim, zdravstvenim in poklicnim kriterijem. V ta namen je avstralska komisija v Trstu preverjala njihova poklicna znanja in delovne sposobnosti. Biti so morali tudi politično neoporečni, kar je pomenilo, da niso smeli biti nosilci ekstremističnih idej. Zato so na selekcijah mnoge zavrnil. Ti so potem odhajali v tujino samostojno po drugih poteh (Fait 1999).

V okviru izseljenskega programa je bilo poskrbljeno za izpeljavo birokratskih postopkov in organizacijo, od trenutka prijave za izselitev do namestitve in zaposlitve v Avstraliji. Prijaviti so se smeli samski moški in ženske, stari od 18 do 35 oziroma 30 let. Poročeni partnerji so lahko bili stari do 35 let, če je šlo za cele družine z otroki, pa je družinski poglavar smel biti star do največ 45 let. Sprejemali so tudi poročene moške, ki so namerali za sabo poklicati družino. Avstralija oziroma *Commonwealth* je priseljence sprejel za dobo dveh let in jim jamčil enake pravice, delovne pogoje in plačilni režim kot avstralskim delavcem. Pred odhodom pa se je izseljenec moral s pogodbo obvezati, da bo v Avstraliji dve leti na voljo vladi in da bo sprejemal delo, ki mu ga bo ta dodelila oziroma ponudila. Kršitelji tega pravila in predčasni povratniki so bili avstralski državi dolžni vrniti stroške za svojo priselitev. Priseljenci, ki so izpolnili pogoje, so lahko po dveh letih zaprosili za nadaljnje bivanje v Avstraliji, po petih pa za državljanstvo (Fait 1999, 40–46).

V Trstu so na selekcijah zavrnilo dobro petino kandidatov. V primerjavi z italijanskim povprečjem je bil ta odstotek nizek. To je pripisati dejstvu, da so bili med prosilci številni uslužbenci ZVU, kar so jim šteli kot dokaz ustreznosti zahtevam *Commonwealth*a, in visokemu strokovnemu profilu kandidatov (Fait 1999, 41). V ozadju pa je bila tudi želja Italije, da čim več prosilcev za izselitev dejansko zapusti Trst (Tonel 1999, 50).

Značilnost tržaškega izseljevanja v Avstralijo je bila vsekakor poklicna struktura, saj so bili izseljenci večinoma mestni ljudje, zaposleni v industriji, javnem sektorju in vrsti drugih kvalificiranih poklicev. Poklicna kvalifikacija sicer ni avtomatično odpirala poti do ustrežajoče službe. Na začetku so priseljenci pogosto opravljali nekvalificirana dela. Prvič, ker so

poklicne kvalifikacije morale potrditi avstralske sindikalne organizacije in organi za delo. Drugič, ker je avstralska država potrebovala delavce brez stalne zaposlitve, da jih je lahko razmeščala v skladu s sprotnimi potrebami v industriji, pri infrastrukturnih delih in v drugih strateških gospodarskih panogah. Zlasti velika javna dela v klimatsko neprijaznih, neobljudenih območjih so terjala stalno nadomeščanje delovne sile, ker življenja v tako ekstremnih razmerah ni bilo mogoče dlje vzdržati, ne glede na to, so se tržaški priseljenci v sektorjih srednje in višje kvalificiranega dela uveljavili prej kot priseljenci iz drugih držav. Sam tržaški in urbani izvor sta bila dobra popotnica, če že ne jamstvo za pridobitev boljših delovnih mest tako za kvalificirane kot za navadne delavce (Fait 1999, 77–81). Značilnosti in pomen tega izseljevanja s Tržaškega se kažejo tudi v njegovi demografski in družbeni strukturi. 44 odstotkov izseljencev je bilo ženskega spola, od tega 60 odstotkov žen in mater, saj so odhajale številne družine. Temu primerno je bilo tudi število otrok, ki so predstavljali četrtnino vseh izseljencev. Med delavci je bilo 55 odstotkov kvalificiranih oziroma specializiranih, največ v metalurškem, gradbenem in lesarskem sektorju, med delavkami pa je bila večina srednje in nižje specializiranih (Fait 1999, 114, 120, 123).

Tržaški priseljenci so se naselili predvsem v avstralske metropole, zlasti v Melbourne in Sydney (Nodari 1991). Kmalu so se organizacijsko povezali in reproducirali »tržaško« skupnost s specifičnimi identitetnimi in kulturnimi značilnostmi (Nelli 1988; 1999; Cresciani 1999; 2011, 121–63). Izkušnja in izbire slovenskih Tržačanov so se delno ujemale z organizacijskim in s kulturnim kontekstom tržaške skupnosti, delno so od tega odstopale, ubrale alternativno pot in se povezale s priseljskimi skupnostmi iz Slovenije (Kalc in Pahor 1993; Kalc 2004). Podobno kot drugi izseljenski pojavi je tudi tržaško izseljevanje v Avstralijo poznalo povratništvo. Del izseljencev se je vrnil že po nekaj letih bivanja v Avstraliji, največ zaradi težav s prilagajanjem tamkajšnjemu življenju (Nodari 1986; Fait 1999, 87–90). V naslednjih letih pa sta k temu pripomogla normalizacija družbenih in gospodarskih razmer v Trstu ter skokoviti ekonomski napredek, ki ga je Italija beležila v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja.

5. Beneška Slovenija in Rezija

Najizrazitejše razsežnosti je izseljenski pojav v slovenskem zamejstvu v Italiji dosegel v videmski pokrajini, posebno v Reziji, Nadiških in Terskih dolinah. Rezija in Beneška Slovenija sta imeli kot celotna Furlanija dolgo migracijsko tradicijo. V hribovitih območjih so bile delovne migracije po-

membna komponenta gospodarskega sistema že v novem veku (Fornasin 1998; Beguš 2015, 167–73), v zadnjih desetletjih 19. stoletja pa so se močno razširile tudi med kmečko prebivalstvo nižinske Furlanije. Do prve svetovne vojne so bila ta gibanja večinoma sezonska ali kratkodobna in niso imela negativnih demografskih posledic. Zahvaljujoč »izseljenski ekonomiji«, ki je prispevala vse večje deleže dohodka, je prebivalstvo naraščalo. Po vojni pa se je zaradi nove politične geografije in migracijskih politik, ki so sezonski delovni migraciji otežile dostop do tradicionalnih ciljev na ozemlju bivše avstro-ogrske monarhije, slika spremenila. Migracijska gibanja so se obrnila proti drugim državam in v notranjost Italije ter začela prehajati od začasnih oblik k stalnemu naseljevanju v mestih in nižinski gospodarskih središčih. S tem se je začela depopulacija hribovitih območij (Spopolamento 1938).

V Reziji, kjer je bil pojav izrazitejši, je število rezidenčnega prebivalstva do srede tridesetih let padlo za 45 %. V Nadiških dolinah je bilo odseljevanje manj številno, prebivalstvo je upadlo za 13 %. Kriza pa se je poglobila od petdesetih let dalje (tabela 2 in graf 1). V obdobju 1951–1981 je število rezijanskega in nadiškega prebivalstva upadlo za več kot polovico. Posebno kritična so bila šestdeseta leta, ko se je v Reziji prebivalstvo zmanjšalo za 36 %, v Nadiških dolinah pa za 32 %. Tolikšnemu demografskemu nazadovanju je v prvi fazi botrovalo množično odhajanje v iskanju zaslužka in sodobnega življenjskega standarda, v drugi pa, kot posledica izseljevanja, zmanjšana reproduktivna vitalnost in vse večja ostarelost prebivalstva (Stranj 1982, 133; Clavora in Ruttar 1990, 58–70; Kalc in Kodrič 1992, 206).

Tabela 1. Gibanje števila prebivalstva v občinah Nadiških dolin v letih 1921–1990

Leto	1921	1931	1936	1951	1961	1971	1981	1990
Prebivalcev	17.640	16.358	15.397	16.195	14.293	9.649	8.051	7.247
Indeks rasti	100	93	87	92	81	55	46	41

Vir: Clavora in Ruttar 1990, 59.

Izseljevanje je izviralo iz težkega stanja povojne italijanske ekonomije, ki je bilo v marginalnih hribovitih območjih posebno poudarjeno. Depopulacija je zajela hribovita območja celega alpskega loka, vendar je bil upad prebivalstva v furlanskem hribovju manj poudarjen kot v Beneški Sloveniji, saj je znašal 38 %. V Beneški Sloveniji in Reziji so na obseg depopulacije vplivali tudi politični vzroki, povezani s slovenskim etničnim zna-

čajem območja, mejo z Jugoslavijo in ideološkim konfliktom med vzhodom ter zahodom. S hladno vojno je bilo slovensko naseljitveno območje ob meji »komunističnega slovanskega sveta« ujeta v vojaško cono. Meja je bila posejana z vojaškimi objekti zahodnega pakta in vojaške služnosti so onemogočale gospodarsko izkoriščanje obsežnega dela agrarnih površin. Še bolj je h gospodarski depresiji prispevala italijanska politika utrjevanja vzhodne meje, katere cilj je bil razredčiti prebivalstvo in vtisniti območju italijanski značaj. Te cilje so oblasti zasledovale na več načinov. Pri prostorskem načrtovanju so Beneško Slovenijo, ki nima izrazito gorskih značilnosti in bi se lahko v celoti agrarno izkoriščala, uvrstile med gozdno-pašniška območja. S tem so omejile možnosti modernizacije in razvoja kmetijstva (Kalc in Kodrič 1992; 2007).

Protijugoslovanske politične sile in sami državni organi so na razne načine netili protislovensko gonjo in vzdrževali napeto politično ozračje. Vsak izraz slovenske identitete je bil nezaželen in ožigan z nelojalnostjo do Italije, prebivalstvo je bilo deležno poniževanj in obtožb »slavokomunizma«, simpatizerji opozicijskih strank in sindikatov, pripadniki in podporniki narodnoosvobodilnih gibanj med vojno, narodni in kulturni aktivisti so doživljali diskriminacije, politično preganjanje, ustrahovanje in aretacije. Za strategijo napetosti so poleg uradne politike in državnih organov stale oborožene tajne organizacije v službi zahodnega vojaškega zavezništva, ki so bile na terenu zadolžene za organizacijo obrambe pred morebitno invazijo sil Varšavskega pakta. Člani teh organizacij, ki so bile izraz italijanskih vojaškoobveščevalnih služb, med njimi tudi domačini, so ves povojni čas izvajali nacionalistični pritisk na slovensko prebivalstvo (Zuanella 1998; Kalc 2002, 145–51). Izselsjevanje je pomenilo tudi beg od morečega ozračja, ki je še v osemdesetih letih v Benečiji preprečevalo bolj sproščeno življenje.

Ker je bilo po vojni italijansko gospodarstvo v težavah in je v državi vladala velika brezposelnost, se je izselsjevanje iz Beneške Slovenije in Rezije obrnilo predvsem v tujino. K temu ga je usmerjala sama italijanska država, ki je »izvažanje« delovne sile vključila med programske smernice ekonomske politike in izselsjencem tlakovala pot z meddržavnimi sporazumi za izmenjavo delovne sile. Prvo tako pogodbo je Italija sklenila leta 1946 z Belgijo, ki ji je primanjkovalo rok za ponoven zagon svoje temeljne panoge, premogovništva. Leta 1947 so sledili sporazumi za sprejemanje italijanskih delavcev s Francijo, nato s Švico, z Nemčijo, Nizozemsko, Luksemburgom, Veliko Britanijo in s Švedsko (Komac 1991, 645–46). V belgijskih rudarskih središčih so nastale številne beneškoslovenske naselbine in ravno tako v drugih evropskih državah, kjer so se izselsjenci zaposlovali predvsem v

gradbeništvu in industriji. Dekleta so kot že med svetovnjima vojnoma stopala na trg gostinskega osebja in predvsem služenja pri družinah v italijanskih in tujih mestih (Mlekuž 2004). Med cilji te ženske delovne migracije je bila še v petdesetih letih tudi Velika Britanija (Kalc 2000). Del izseljencev se je v okviru mednarodnih shem usmeril tudi v preoceanske dežele, in sicer v Argentino, Venezuelo, Brazilijo, Urugvaj, Kanado, Avstralijo in nekatere afriške države (Fotoalbum 1986; Kalc in Kodrič 1992, 207). Tudi tu še danes obstajajo številne beneškoslovenske skupnosti. Mnogi so se, zlasti v prvih povojnih letih, odpravljali v tujino na svojo roko in pogosto ilegalno. Delali so v težkih pogojih in brez zaščite pred izkoriščanjem. Nekateri so v prvih povojnih letih namesto v tujini iskali zaposlitve v Sloveniji. Zaradi ilegalnega odhoda in tudi iz političnoideoloških razlogov so jih po povratku v Italijo čakali sodni pregoni. Zaradi zakonskih zapletov in težav pri transferju prihrankov je bilo problematično tudi legalno izseljevanje v Slovenijo (Komac 1991, 647).

Z napredkom industrializacije in gospodarskim vzponom italijanskega gospodarstva se je izseljevanje obrnilo tudi proti notranjemu delovnemu trgu v severni Italiji, ki je pritegnil tudi povratnike iz tujine. Prelomnica v tej usmeritvi in v procesu vračanja je bila popotresna obnova v drugi polovici sedemdesetih in v osemdesetih letih. Sama obnova, ki je bila v primerjavi z drugimi potresnimi območji v Italiji zelo uspešna, je ustvarila številne možnosti zaposlovanja in pognala v tek tudi ostalo deželno ekonomijo. Zahvaljujoč Sloveniji, ki je ob potresu in po njem priskočila na pomoč sosednji Furlaniji in območjem v Benečiji, prizadetim s potresom, so nastala gradbena in druga podjetja. V tem obdobju pa je v severovzhodnih italijanskih deželah prišlo do pospešene industrializacije in splošnega gospodarskega razvoja po značilnem modelu malih in srednjih obratov, ki je omogočil občutno rast življenjskega standarda. Pospešena urbanizacija nižinske Furlanije je sovpadala z dodatno depopulacijo hribovitih območij. Kljub obnovi mnogih vasi in prisotnosti slovenskih oziroma mešanih slovensko-italijanskih podjetij v samih beneškoslovenskih dolinah (ta so v devetdesetih letih večinoma propadla) se je prebivalstvo še dalje selilo v nižinska urbana središča. Tudi povratniki iz tujine, ki so si popravili in preuredili svoje domove v beneškoslovenskih vaseh, so se večinoma stalno naselili v furlanskih centrih. Tako območje nove naselitve je bil geografski trikotnik lesarske industrije, specializiran v proizvodnji stolic. Beneškoslovensko prebivalstvo pa se je naselilo tudi drugod po Furlaniji in deloma drugih severnoitalijanskih deželah. V devetdesetih letih 20. stoletja je na omenjenem

industrijskem območju v Furlaniji živelo 10.000 oseb, izhajajočih iz Rezije, Nadiških in Terskih dolin. Že prej pa je večina rezijanskega in beneškoslovenskega prebivalstva živela zunaj svojega zgodovinskega naselitvenega območja, v Italiji in drugod po svetu. (Komac 1991, 646–47).

6. Migracije in »manjšinska ekonomija«

Prostor, ki ga poznamo kot slovensko zamejstvo v Italiji, je glede na svoje naravne značilnosti, družbenoekonomske razmere in perspektive ter vplive zgodovinskih in sodobnih političnih dogajanj tudi z vidika migracijskih procesov ostajal raznolik. Beneška Slovenija in Rezija sta po vojni ohranili tradicionalen izseljenski značaj. Izseljevanje je zaradi spremenjene tipologije doseglo svojo najakutnejšo stopnjo. Prišlo je do izpraznjenja zgodovinskega etničnega naselitvenega območja in razširitve geografskega pojmovanja beneškoslovenske skupnosti oziroma izvora prebivalstva na območja nove naselitve. Z vidika slovenske narodne manjšine preučevalci izpostavljajo dejstvo, da so načrti za odstranjevanje elementov »slovanstva« z vzhodne meje nacionalnega ozemlja, ki jih je Italija zasledovala od samega začetka v šestdesetih letih 19. stoletja, dosegli najvidnejše uspehe po 2. svetovni vojni, torej v času demokracije (Kalc in Kodrič 1992).

Drugače je bilo na Goriškem in Tržaškem. Po selitvah slovenskega (in drugega) prebivalstva, povezanih neposredno in posredno z »zgodovino« meje, so tako Gorica in druga gospodarska središča goriške pokrajine kot Trst ohranili svojo atraktivno oziroma stabilizacijsko vlogo. Med tukajšnjimi Slovenci je bilo izseljevanje od šestdesetih let veliko manj poudarjeno. Temu je ključno botrovala vsestranska organiziranost narodne manjšine, ki je s postopno relaksacijo političnih odnosov med Italijo in Jugoslavijo igrala obojestransko povezovalno vlogo. Meja med Italijo in Jugoslavijo, ki je od sedemdesetih let dalje slovela kot »najbolj odprta meja v Evropi«, je na območju z naravnimi in infrastrukturnimi danostmi ter zgodovinsko tradicijo gospodarskih izmenjav postala velika gospodarska priložnost. Slovenska narodna manjšina je ob podpori socialistične Jugoslavije s svojimi gospodarskimi organizacijami igrala vlogo posrednika med kapitalističnim in socialističnim družbenogospodarskim redom. T. i. družbeno gospodarstvo, od podjetij do bank in združnogospodarskih ustanov, ki se je razvilo v manjšinskem kontekstu, je slovenski skupnosti omogočalo obstoj in razvoj, profesionalne kulturne in družbene organizacije, ki so se financirale iz virov iz Slovenije, ter zagotavljalo veliko število delovnih mest. Enako velja za javno upravo, zlasti na ravni občin, in predvsem

za šolstvo (italijanske osnovne in srednje šole s slovenskim učnim jezikom), ki je bilo (in je še) področje najštevilnejšega zaposlovanja pripadnikov slovenske narodne manjšine. Vse to je slovensko prebivalstvo na Goriškem in Tržaškem sistemsko navezovalo na manjšinski prostor in mu ponujalo priložnosti za stabilno gospodarsko in družbeno življenje (Pahor 1998). Ne glede na svetovnonazorska razhajanja ter politična nasprotja je ustvarjalo tudi pogoje za relativno družbeno in kulturno kohezijo okrog manjšinskih interesov. Izseljevanje iz profesionalnih, delovnih in drugih razlogov seveda ni bilo odsotno. Usmerjeno je bilo v italijanski prostor, v tujino in tudi v Slovenijo, kjer je bilo pogosto povezano s predhodnim študijem. Ni pa predstavljalo relevantnega družbenega problema (Stranj 1992).

7. Organiziranost zamejskega izseljenstva in identitetni vidiki

Izseljenci iz Beneške Slovenije in Rezije so se v krajih priseljevanja med seboj povezovali, zlasti kjer je bila naselitev bolj strnjena in jih niso ločevale prevelike razdalje. Organizacijsko pa so se prepoznavali v furlanskem izseljenstvu in se pridruževali furlanskim izseljenkim društvom. Ta so imela dolgo tradicijo in izseljencem nudila, poleg priložnosti za druženje in ohranjanje kulturnih vrednot, razne usluge in oporo pri soočanju z delovnimi vprašanji in življenjem na tujem.

V drugi polovici šestdesetih let se je med izseljenci v Švici porodila želja po samostojni organizaciji. Izvirala je iz skrbi zaradi naraščanja izseljenskega pojava in zavedanja negativnih posledic, ki jih je imel tolikšen odliv prebivalstva na prihodnost in sam obstoj Benečije. V tujini izseljenci niso bili neposredno podvrženi italijanskemu nacionalističnemu pritisku in so začutili priložnost, da se aktivno zavzamejo tako za svoje delavske pravice kot tudi za jezikovne in kulturne tradicije. Ta socialni in narodni emancipacijski čut je leta 1968 v mestecu Orbe, v švicarskem kantonu Vaud, privedel do ustanovitve Društva beneških emigrantov (Komac 1992). Namen društva je bil povezati izseljence iz Beneške Slovenije v samostojni organizaciji, da bi lahko ohranjali in izražali svojo narodno in kulturno identiteto. Izseljenci naj bi na ta način kot organiziran subjekt delovali proti izseljevanju in družbenoekonomskemu propadanju ter za uveljavljanje narodnih pravic v Benečiji. Društvo se je rodilo s pomočjo manjšinskih organizacij iz Trsta in Gorice v okviru prizadevanj za ustvarjanje enotnega manjšinskega prostora in vključevanje Slovencev iz videmske pokrajine, ki niso uživali statusa manjšine, v procese razvoja slovenske manjšine v Italiji in uveljavljanja narodnih pravic. Društvo beneških izseljencev se je v

70. letih preselilo iz Švice v Čedad. Medtem so po beneškoslovenskih naselbinah v Evropi, v Severni in Južni Ameriki ter Avstraliji nastajala številna nova društva. Društvo v Čedadu je vsa društva povežalo in se spremenilo v krovno Zvezo slovenskih izseljencev iz Beneške Slovenije. Leta 1980 je dežela Furlanija-Julijska krajina Zvezo uvrstila med javno priznane organizacije za zastopanje in vzdrževanje vezi z izseljenci iz te dežele. Od takrat se organizacija imenuje Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije Julijske krajine in nastopa kot organizacija slovenskih izseljencev celotnega manjšinskega prostora v Italiji (Clavora, Ruttar in Mattelig 1988).

Zveza je sicer še naprej ostala prvenstveno organizacija izseljencev iz Videmske pokrajine, ki so se v priseljenskih deželah prepoznavali v specifikah beneškoslovenskega geografskega in kulturnega prostora. Slovenski izseljenci iz ostalega zamejskega območja so namreč izhajali iz drugačnih zgodovinskih okoliščin in izkušenj. Pripadali so drugačnemu socialnemu in kulturnemu identitetnemu okolju. To se odraža tudi v njihovem življenju, udejstvovanju in identitetnih značilnostih v »novih domovinah«.

Tržaških Slovencev, ki so se izselili z avstralskim valom v petdesetih letih, ni mogoče obravnavati v smislu samostojne ali narodno opredeljene skupnosti. V Avstraliji so zaživel predvsem kot tržaški priseljenci, ohranjali so vezi v tem etnično in jezikovno mešanem ter prepletenem družbenem kontekstu, čeprav so gojili stike tudi s slovenskimi, točneje primorskimi priseljenci in njihovimi društvi. S temi so imeli zaradi predvojnne in tudi povojne pripadnosti skupnemu ozemlju (Julijski krajini) kulturne in vsakodnevne življenjske afinitete. Niso pa se povezali in organizirali na podlagi »slovenskih korenin«. Mnogi so bili vključeni in se aktivno udeleževali v okviru tržaških skupnosti in njihovega društvenega življenja, v okviru katerega pa so ostali navzven narodno nerazpoznavni. Ta položaj je bil sad okoliščin, potreb, izbir in v veliki meri tudi družbenih, kulturnih ter političnih procesov znotraj tržaških priseljenskih skupnosti v Avstraliji in njihovih odnosov z izvirnim mestom (Kalc 2001).

V tržaških naselbinah v Avstraliji so se v malem reproducirale tržaške situacije. Zaživele so etnično in jezikovno mešane skupnosti, v katerih pa je kot sporazumevalni jezik prevladalo tržaško italijansko narečje, ki je bilo tudi materin jezik večinskega dela priseljencev. Mešan je bil tudi čut kulturne oziroma etnične pripadnosti, ki se je v času spreminjal in ki ga ni mogoče opredeljevati na podlagi shematične narodne delitve. Za mnoge tržaške izseljence je bila prej kot narodna značilna lokalna, razredna, delavska in idejna – independentistična identifikacija, čeprav ni manjkalo ne itali-

janskega ne slovenskega čuta narodne pripadnosti. Ta dva čuta sta sobivala, podobno kot na Tržaškem, nadaljevala pa se je tudi asimilacija, povezana včasih z mešanimi porokami, včasih s prilagajanjem dominantnemu italijanskemu »tržaštvu« (Kalc 2007).

Formalna organiziranost med tržaškimi priseljenci v Avstralijo ima svojevrstno zgodovino, tesno povezano s političnimi dogajanja v izvornem kraju pred in v desetletjih po preselitvi. Tržačani se v prvih letih niso organizirali v samostojna društva, obiskovali so prireditve, ki so jih organizirale druge skupnosti, večinoma italijanske, Slovenci pa so zahajali tudi na slovenske. Začetki organiziranosti tržaških priseljencev segajo v leto 1961, ko je v Sydneyu nastalo društvo *Associazione Trieste*. Ustanovili so ga bivši uslužbenci policije Svobodnega tržaškega ozemlja. Organizacija je temeljila na »tržaški pripadnosti« in predstavljala interese »večnarodnega mesta« Trsta, ne glede na svetovne nazore. Zagovarjala je večnarodni značaj tržaškega priseljenstva, složnost vseh njegovih narodnih komponent in izogibanje identifikaciji z italijanstvom ter povezovanju z Italijo. Včlanjevala je izključno osebe, rojene na ozemlju cone A STO, odklanjala istrske in dalmatinske »ezule« ter odnose z Italijo. Društvo je poleg družbene, kulturne in publicistične dejavnosti članom pomagalo s socialno blagajno in z nakupovalno zadruho. Pozivalo je k apolitičnosti, nadstrankarstvu in nasprotovanju nacionalizmu. Poudarjalo je »tržaškost« in drugotni pomen italijanske, slovenske ali hrvaške narodnosti članov.

Ta linija je kmalu dobila notranje in zunanje nasprotnike, med temi italijansko avstralsko časopisje, ki je društvu očitalo odpadništvo in antiitalijanstvo. Društvo ni imelo stikov ne z italijanskimi konzularnimi predstavniki ne z oblastmi v Trstu, medtem ko so druga društva, ki so združevala tržaške in istrske priseljence, uživala podporo Italije in njenih regionalnih izseljenskih organizacij. Med temi je bilo združenje *Giuliani nel mondo*, ki je bilo zadolženo za izseljence iz Julijske krajine. V tej organizaciji so prevladovali begunci iz Istre in Dalmacije, vzdrževala je oster protikomunistični in protijugoslovanski naboj. Odklonilen je bil tudi njen odnos do slovenske manjšine v Italiji. Na začetku sedemdesetih let so vodilni tržaški demokrščanski politiki v imenu »sprave« med izseljenci bivšega STO in Italijo privabili *Associazione Trieste* pod okrilje organizacije *Giuliani nel mondo*. Sledili so spori in delitev tržaške priseljenke skupnosti na zastopnike samostojne tržaške linije in tiste, ki so zagovarjali združevanje z Istrani. Leta 1983 so se končno vsa društva, ki so nastala iz delitev, včlanila v federacijo združenja *Giuliani nel Mondo* in prejela finančna

sredstva iz Italije. V federaciji pa so prevladale organizacije istrskih »esulov«, ki so v njej ustvarile protijugoslovansko revanšistično in nacionalistično klimo.

Interesi Tržačanov so se s sprejemanjem logike povezovanja vseh priseljencev iz Julijske krajine podredili interesom številčnejše in glasnejše skupine, katere glasnik je bilo v Trstu in v Avstraliji združenje *Giuliani nel Mondo*. Glavni cilj tega združenja, ki je imelo denarnico z javnimi sredstvi za izseljence iz Julijske krajine, je bil zastopati interese »ezulov«. Objektivno gledano, tržaška ideja ni imela pravih pogojev, da bi se dolgoročneje ohranila, ker za sabo ni imela »domovine«. Ohranjanje »idealne« tržaške skupnosti, sklicujoč se na ideološke temelje STO, ni imelo perspektive. STO ni bilo več in Trst je postal »najbolj italijansko mesto v Italiji« (Cresciani 2011, 121–63).

Položaj in vloga Slovencev v tej zapleteni zgodbi sta neraziskano poglavje. Vprašanje je v akademskih in poljudnih delih italijanskih avtorjev o tržaškem izseljenstvu v Avstraliji povsem spregledano. Pogostokrat je zamolčana sama prisotnost Slovencev med tržaškimi priseljenci (prim. Donato in Nodari 1995; Fait 1999; Nelli 1999; Nodari 1991; Facchinetti 2008). Razloge za anonimizacijo slovenske komponente v tržaškem izseljenstvu v Avstraliji je mogoče iskati v dogajanju okrog društvene organiziranosti in v pisanju zgodovine na podlagi metodološkega nacionalizma ter v funkciji nacionalnih vrednot. Tržaško izseljevanje v Avstralijo se skupaj z »emigracijo iz Julijske krajine« (*emigrazione giuliana*) prikazuje preprosto kot italijansko. Kompleksna slika tržaške prisotnosti v Avstraliji, s svojimi edinstvenimi etničnimi in kulturnimi vsebinami ter intimnimi čutenji, je bila prekrita s politično funkcionalnejšo in všečnejšo nacionalno prevleko. Zaradi prevlade nacionalnega ključa in usklajevanja raziskav z državnimi mejami je tržaški primer izpadel tudi iz vodilnih slovenskih del o izseljevanju v Avstralijo (prim. Čebulj Sajko 1992; Koderman 2015). Razumevanje problematike (in z migracijami povezanih identitetnih vprašanj nasploh) predpostavlja, kot poudarjajo nekateri avtorji (Kalc 2007; Panjek 2011; Purini 2010; Cresciani 2011), nadnacionalni pristop in poglobljanje v socialno, kulturno ter intimno sfero skupin in posameznikov.

Zaključna misel

Kot je razvidno iz nakazane slike, je bil slovenski zamejski prostor v Italiji po drugi svetovni vojni migracijsko izredno razgiban. Čeprav so na preseljevanja v vseh primerih vplivale tudi ekonomske in socialne motiva-

cije, so bila glavna gibala transferjev oziroma situacij, iz katerih so se le-ti rojevali, izrazito politična. V novi povojni geopolitični delitvi stičnega italijansko-jugoslovanskega (oziroma slovenskega in hrvaškega) ozemlja so se nadaljevali procesi prerazporejanja prebivalstva, ki so od konca prve svetovne vojne sledili težnji držav po narodni homogenizaciji obmejnih območij, po drugi vojni pa tudi potrebi po utrjevanju ideoloških okopov. Ideja multietnične državne tvorbe Svobodnega tržaškega ozemlja, ki naj bi blažila italijansko-jugoslovanski mejni spor in blokofske napetosti, je morala popustiti ureditvi teritorialnega vprašanja po nacionalni logiki in s tem dokončno razprla scenarij prerazporejanj ter zamenjav prebivalstva. Hkrati pa se je, nasprotno situaciji po prvi vojni, vendarle uveljavilo tudi načelo priznavanja avtohtonih narodnih manjšin. To načelo, utemeljeno in v desetletjih nadgrajeno z mednarodnimi ter dvostranskimi sporazumi, je slovenski manjšinski prostor v Italiji delilo na dva pravno ločena dela, dokler ni zapletena in naporna pot zaščitne zakonodaje tudi beneškimi in drugim Slovcem v Videmski pokrajini prinesla priznanja statusa narodne manjšine. Prikazana migracijska gibanja v tem prostoru, njihovi vzgibi in posledice so bili del dogajanj s številnimi akterji, ki so se odvijala hkrati na lokalnih, nacionalnih in mednarodnih političnih šahovnicah. Bila so tudi posledica različnih vizij meje in državnih relacij na meji ter odnosa do narodnih manjšin.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz programa »Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij« (ARRS, P5-0070) ter projektov »Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva (1945–1991)« (ARRS, J5-8246) in »Nadzor nad migracijami na Slovenskem od Avstro-Ogrske do samostojne Slovenije« (ARRS, J6-8250).

Viri in literatura

Objavljeni viri

Primorski dnevnik

Stranj, P. 1991. »Ladijska sirena je piskala vsem nam.« *Primorski dnevnik*, 21. april 1991.

Literatura

- Bajc, G. 2010. »Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu.« V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka ZČ 39, ur. P. Štih in B. Balkovec, 376–94. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Bearzatto, F. 2012. *Soppravvissuto a Buchenwald e al Vajont*. Portogruaro: Nuova dimensione.
- Beguš, I. 2015. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Clavora, F., in R. Ruttar 1990. *La comunità senza nome: la Slavia alle soglie del 2000*. Premariacco: Zveza slovenskih izseljencev Furlanije Julijske krajine.
- Clavora, F., R. Mattelig in R. Ruttar 1988. *L'Unione Emigranti Sloveni al servizio della propria comunità*. Čedad: Unione Emigranti Sloveni del Friuli-Venezia Giulia.
- Cresciani, G. 1999. »Storia e caratteristiche dell'emigrazione giuliana, istriana, fiumana e dalmata in Australia.« V *Giuliano dalmati in Australia: Contributi e testimonianze per una storia*, ur. G. Cresciani, 61–84. Trst: Associazione Giuliani nel mondo.
- Cresciani, G. 2011. *Trieste Goes to Australia*. Lindfield: Padana Press.
- Čebulj Sajko, B. 1992. *Med srečo in svobodo: avstralski Slovenci o sebi*. Ljubljana: samozaložba.
- Donato, C., in P. Nodari 1995. »L'emigrazione giuliana nel mondo: note introduttive.« *Quaderni C. S. E. P. E. Vanoni di Trieste* 3–4.
- Facchinetti, V. 2008. *Storie fuori dalla storia: ricordi ed emozioni di emigrati giuliano-dalmati in Australia*. Trst: LINT.
- Fait, F. 1999. *L'emigrazione giuliana in Australia (1954–1961)*. Videm: ERMI.
- Fornasin, A. 1998. *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*. Videm: Cierre Edizioni.
- Fotoalbum. 1986. *Fotoalbum izseljencev iz Benečije: s študijami o posameznih migracijskih obdobjih/Fotoalbum degli emigranti della Benecia: con saggi sui periodi del fenomeno migratorio*. Trst: ZTT.
- Gombač, J. 2005. *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kalc, A. 2000. »Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: primer občine Sovodnje/Savogna.« *Dve domovini* 11/12: 175–200.

- Kalc, A. 2001. »Iz Trsta v Avstralijo.« V M. Kokalj Kočever, D. Kramberger, J. N. Zwitter, M. Cregeen in D. Koprivec, *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, 113–16. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine.
- Kalc, A. 2002. *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper; Trst: ZDPJ, ZRS, NŠK.
- Kalc, A. 2004. »Pisma in magnetofonski trakovi kot komunikacijska sredstva in viri za preučevanje izseljenstva: primer tržaške družine v Avstraliji.« *Dve domovini* 20: 153–74.
- Kalc, A. 2007. »‘Semo stadi sai contenti de sentir le vostre vosi’. Emigrazione e comunicazione: il caso di una famiglia triestina emigrata in Australia.« *Qualestoria* 35 (1): 13–35.
- Kalc, A. 2019. »The Other Side of the ‘Istrian Exodus’: Immigration and Social Restoration in Slovenian Coastal Towns in the 1950s.« *Dve domovini* 49: 145–62.
- Kalc, A., in Kodrič M. 1992. »Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije.« *Zgodovinski časopis* 46 (2): 197–209.
- Kalc, A., in M. Pahor 1993. *Relazione sulla ricerca sperimentale del progetto di studio «Gli sloveni di Trieste e l’esperienza australiana»*. Trst: Narodna in študijska knjižnica – Odsek za zgodovino in etnografijo (tipkopis).
- Koderman, M. 2015. *Nazaj v domači kraj: prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Komac, M. 1991. »Migracijski procesi v Furlaniji-Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneško Slovenijo.« *Zgodovinski časopis* 45 (4): 639–49.
- Komac, M. 1992. »Od pasivne k aktivni emigraciji: zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije-Julijske krajine: njen nastanek ter delovanje do potresa leta 1976.« *Razprave in gradivo* 26/27: 51–71.
- Lavrenčič, L. 2012. »Demografska slika italijanske manjšine v Kopru po poteku roka za izselitev leta 1956.« *Acta Histriae* 20 (3): 505–32.
- Mlekuž, J. 2004. »Zbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjskih italijanskih mest: tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba.« *Dve domovini* 19: 141–164.
- Nelli, A. 1988. »Triestine Clubs in Australia.« V *The Passeggiata of Exile: The Italian Story in Australia*, ur. R. Pascoe in J. Ronayne. Melbourne: Victoria University of Technology.
- Nelli, A. 1999. »L’esperienza migratoria triestina: l’identità culturale e i suoi cambiamenti.« V *Giuliano dalmati in Australia.: contributi e testimoni-*

- anze per una storia, ur. G. Cresciani, 85–96. Trst: Associazione Giuliani nel mondo.
- Nodari, P. 1986. *I rientri degli emigrati dall'Australia nel periodo 1972–1977, con particolare riguardo al Comune di Trieste*. Quaderni dell'Istituto di Geografia dell'Università di Trieste 4.
- Nodari, P. 1991. *La comunità giuliana di alcune città australiane: Sydney, Adelaide, Melbourne*. Trst: Università di studi di Trieste.
- Pahor, M. 1998. *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje Furlanije-Julijske krajine 1848–1998*. Trst: SDGZ.
- Panjek, A. 2011. *Tržaška obnova: ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Purini, P. 2010. *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Videm: KappaVu.
- Spopolamento. 1938. *Lo spopolamento montano in Italia. Le Alpi Venete*. Rim: Comitato per la geografia del Consiglio nazionale delle ricerche, Istituto nazionale di economia agraria.
- Stranj, P. 1982. *Poskus ocenitve števila tržaških Slovencev, ki so se izselili v Avstralijo*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut (hrani OZE NŠK Trst).
- Stranj, P. 1992. *La comunità sommersa: gli Sloveni in Italia dalla A alla Ž*. Trst: Editoriale stampa triestina.
- Tonel, C. 1999. *Arriva la madre, i figli partono: l'emigrazione in Australia di 20.000 triestini*. Trst: Associazione Culturale Regionale Enrico Berlinguer.
- Troha, N. 1999. *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan.
- Troha, N. 2000. »Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 40 (1): 255–68.
- Troha, N. 2010. »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno ljudski republiki Sloveniji.« *V Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka ZČ 39, ur. P. Štih in B. Balkovec, 432–46. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Vidmar, J. 2015. »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954.« *Kronika* 63 (1): 119–36.
- Volk, S. 1998. »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954.« *Zgodovinski časopis* 52 (1): 87–109.

- Volk, S. 1999. *Ezulski skrbniki: vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945–1963*. Koper: ZDJP, ZRS.
- Volk, S. 2000. »Zakonodaja Zavezniške vojaške uprave o istrskih beguncih (1945–1947–1954)«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 60/1: 269–283.
- Volk, S. 2003. *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: UP ZRS, ZDJP.
- Zuanella, N. 1998. *Mračna leta Benečije: dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Summary

Migration movements in the Slovenian ethnic area in northeastern Italy in the decades after WWII

The article deals with migratory movements in the decades following the Second World War in the settlement area of the Slovene national minority in Italy. These movements were affected by the border issue between Italy and Yugoslavia and by the national, political, and ideological conflicts of the post-war period. Immigration and emigration phenomena, which in several phases marked the border area under scrutiny influencing its social, ethnic, and political characters are presented. These migration phenomena concern the Italian and Slovene political refugees who fled from Yugoslavia, the optants who, based on the 1947 peace treaty and the 1954 London agreement, chose the Italian citizenship and left Istria and other former Italian territories that passed under Yugoslavia. The migration policies of the Italian and Yugoslav authorities and the Allied Military Administration, as well as the political implications of the mass settlement of refugees and optants from Istria and Dalmatia in Trieste, are discussed. The role and influence of the Slovene anti-communist political emigration in the Slovene national community in the political and cultural field are presented.

As pertains the emigration processes, the emphasis is on two mass phenomena. The first is the departure of about 15,000 to 20,000 people from the Trieste area to Australia in the years following the dissolution of the Free Territory of Trieste (1954). This emigration emerged as a reaction to the economic and housing crisis and was fuelled by the protracted political conflict and a sense of frustration and mistrust towards the Italian state

among the leftist workers, the Slovenes, and those who supported the experiment of Trieste as an independent state.

The second phenomenon is the depopulation of Venetian Slovenia in the northern part of the Italian territory along the state border with socialist Yugoslavia and today's Republic of Slovenia. The phenomenon was originated, as in other hilly Italian areas, by unfavourable socio-economic conditions. At the same time, it was also encouraged by a deliberate economic policy aimed at diminishing the presence of the Slovene population and by an artificially created nationalist climate, which in the spirit of the Cold War and Italian patriotism, associated the Slovene population with the "Slav-communist" danger.

The article also draws attention to the differences in the organization and identification of Slovene emigrants from Venetian Slovenia and Trieste abroad. This was also significantly influenced by the political situation in their areas of origin. While emigrants from Venetian Slovenia created a network of ethnically-based communities and organizations, Slovene emigrants from Trieste in Australia formed a "Trieste origin" community with the Italian emigrants. Due to the state affiliation of Trieste with Italy, the numerical dominance of the Italian component and the Italian language of communication in immigrant communities, as well as the assimilation process and the political activities of pro-Italian groups, these communities and their associations have lost their ethnically and culturally mixed character and acquired an Italian national one.

I.
Čas in prostor

Življenje ob meji je nevarno in težko Skupnosti mrtvih, družbe živih: poznobronastodobno grobišče v Zavrču

Martina Blečič Kavur

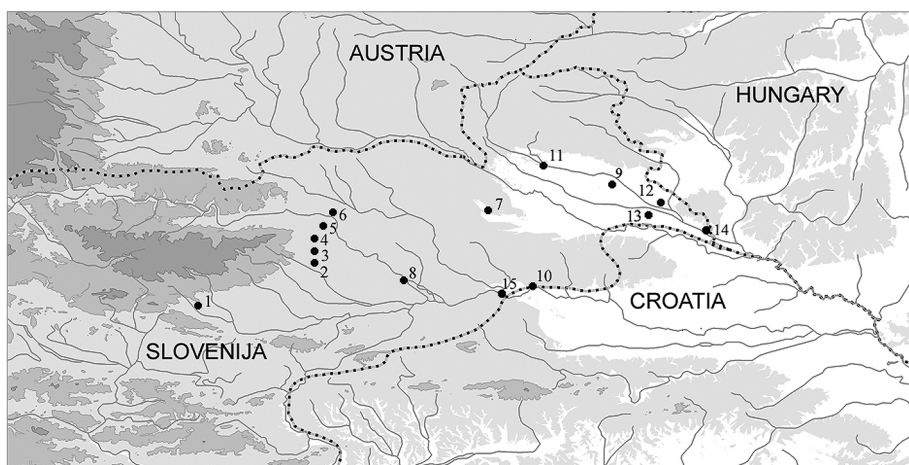
UP FHŠ Oddelek za arheologijo in dediščino ter Inštitut za arheologijo in dediščino
martina.blecic.kavur@upr.si

Uvod

V zadnjih petindvajsetih letih je bilo v procesu izgradnje avtocestnega omrežja na področju vzhodne, osrednje in južne Slovenije odkrito večje število arheoloških najdišč z ostanki iz bronaste dobe, ki so temeljito dopolnili in hkrati spremenili naše poznavanje tega prazgodovinskega obdobja (Kavur 2007). Nekaj delnih objav je prehitelo monografske objave posameznih najdišč in napovedovalo potencial tega, kar nas čaka (Črešnar 2010; 2011; Kavur 2011; 2012; Kerman 2011). Predvsem v zadnjem desetletju pa smo poleg katalogov dočakali tudi poskus izkoriščenja velike količine novih podatkov in sintetičnega združevanja interpretacij v kulturnozgodovinski pregled (Teržan in Črešnar 2014a), ki bi bil utemeljen na absolutni kronologiji (Črešnar 2009; Teržan in Črešnar 2014b). Doseženi rezultati so spremenili našo percepcijo preteklosti oziroma razumevanje vpetosti arheoloških najdišč, to je naselij in grobišč, v nekdanje pokrajine. Pokazalo se je, da je bilo v pokrajini neizmerno več sledi preteklih človeških delovanj, kot smo lahko domnevali tri desetletja prej ter, morda najpomembneje, da so se ljudje vedno znova vračali na prostore, katerim v tradicionalnem sklepanju o interakciji pokrajine in prebivalstev v preteklosti nismo pripisovali nobene posebnega, kaj šele izjemnega, pomena (slika 1). Zaradi svojevrstne, predvsem logistično-gradbeniške in urbanistične, logike umeščanja infrastrukture v prostor smo spoznali, da je atraktorjev v prostoru, ki so vedno znova privabljali poseljevanje, veliko več. Med slednjimi lahko postavimo

tudi Zavrč – dolgotrajno arheološko najdišče, na katerem je bilo pod cesto, ki vodi k mejnemu prehodu med Zavrčem in Dubravo Križovljansko, odkrito tudi poznobronastodobno grobišče (sliki 1 in 2). Žgani grobovi in ostanki naselbine iz bronaste dobe so bili odkriti pod številnimi plastmi rimskodobne in srednjeveške poselitve ter cestne infrastrukture, v preteklosti večkrat trasirane natančno pod sedanjo (Lubšina Tušek 2008; 2010).

Razprava se bo osredotočila na nekatere možnosti interpretacije najdišča Zavrč v smislu kontinuitete uporabe prostora, povezane s »konceptom smrti« pozne bronaste dobe severovzhodne Slovenije.

Slika 1. Najpomembnejša najdišča pozne bronaste dobe v severovzhodni Sloveniji (1 Brinjeva gora, 2 Slivnica, 3 Spodnje Hoče, 4 Rogoza, 5 Pobrežje, 6 Malečnik in Meljski hrib, 7 Sodolek, 8 Ptuj, 9 Gorice pri Turnišču, 10 Ormož, 11 Pod Kotom-sever, Kotare-baza in Nova tabla, 12 Pri Muri, 13 Oloris, 14 Pinče, 15 Zavrč (po Lubšina Tušek, Kavur in Blečić Kavur 2014, 74, Fig. 3).

1. Obrazci in dinamika uporabe prostora

Grobišče v Zavrču ne predstavlja posebnosti zgolj zaradi številčnosti odkritih grobov in bogastva posameznih, ampak je priča o izjemno dolgotrajni vpetosti lokacije v mentalne obrazce prostora bronastodobne (in starejšezeleznodobne) družbe (slika 2). Analize materialne kulture, predvsem oblik in okrasov keramičnega posodja, nam ponujajo, zaradi dolgotrajnega pokopavanja na grobišču, možnost vpogleda v kulturne spremembe v času celotnega trajanja pozne bronaste dobe oziroma kulture žarnih

Slika 2. Geografska lega Zavrča na širšem območju Ptuj – Ormož – Varaždin (po Lubšina Tušek, Kavur in Blečić Kavur 2014, 73, Fig. 2).

grobišč med koncem 15. in 10. stoletjem pr. n. št. na prostoru južnega roba Podravja (Lubšina Tušek, Blečić Kavur in Kavur 2014; Blečić Kavur, Kavur in Lubšina Tušek 2018). Obravnavane v lokalni kot tudi globalni perspektivi nam pričajo o pretoku idej, znanj in blaga, ki je omrežene družbe povezoval z najnovejšimi slogovnimi in tehnološkimi odkritji tedanjega sveta. Zaradi spremenljivosti same materialne kulture kot tudi obredov pokopov na grobišču se odpirajo možnosti za razumevanje predvsem družbenih dinamik tega izjemnega časa v človeški preteklosti.

Številni arheološki ostanki, odkriti na omejenem prostoru, so v preteklosti velikokrat predstavljali težave pri tradicionalnih arheoloških interpretacijah. Težko je bilo razločiti med dolgotrajno poselitvijo prostora in vedno vnovičnim vračanjem na isto mesto, ki je zlilo ostanke mnogih kratkotrajnih obdobj dejavnosti. Za kulturnozgodovinsko interpretacijo bi to pomenilo, da lahko v primeru kontinuirane poselitve opazujemo notranjo kulturno evolucijo (materialne) kulture predniških in skupnosti potomcev. V primeru vnovične poselitve pa smo soočeni zgolj z nepovezanimi izseki iz kulturnih procesov, za katere domnevamo vzročno povezanost. Upoštevač količino arheoloških podatkov kot tudi metodologijo arheološkega dela lahko slednje le s težavo, kljub trditvam, dokažemo. Vsaj na naselbinah nam natančna izkopavanja, podprta z analizami materialne kulture in absolutnimi datacijami, omogočajo prepoznavo ter pojasnitev

časovne in prostorske dinamike posameznih obdobj poselitve. Grobišča pa imajo povsem drugačno perspektivo!

Kako misliti kontinuiteto? Prav poznobronastodobno grobišče v Zavrču ponuja nekaj odgovorov na to vprašanje (slika 2). Če se je na prvi pogled zdelo, da je število grobov dokaj veliko, saj gre za enega izmed večjih grobišč, odkritih na prostoru severovzhodne Slovenije (slika 1), smo po predudarku, upoštevajoč dolžino trajanja pokopavanja, vzajemno s preliminarnimi analizami kronologije pokopavanja, morali priznati, da je iz vsakega obdobja prisotnih zgolj manjše število grobov. Povrh vsega ni mogoče določiti v prostoru časovno omejenih skupin grobov, ampak so bili ti naključno raztreseni po celotnem prostoru grobišča. Očitno so tukaj svoje pokojnike pokopaval generacije, za katere je bil ta prostor zelo poseben. Zagotovo je predstavljal pomembno geografsko lego prehoda, kjer se je iz predalpskih dolin pogled razširil v panonsko ravnico, prehoda, preko katerega so se novosti iz vseh smeri »bronastodobnega sveta« prepletale in posledično spreminjale lokalne skupnosti tega dela Podravja (Lubšina Tušek, Kavur in Blečić Kavur 2014; slika 2). Zdi se, da grobišče v Zavrču ni pokopališče lokalne skupnosti, na katerem so končali vsi pokojniki. Tako izjemno bogati kot tudi izjemno revni grobovi v različnih obdobjih pričajo, da so bili tukaj pokopani le redki izbranci. Gre namreč za skrbno izbrane predstavnike družbe ali družb, ki so na ideološki ravni lastninile prostor, v katerega so namensko umeščale svoje člane, deležne novih oblik in odrazov njihovih identitet. Na ta način je družba živih konstituirala skupnost mrtvih na izrazitem kraju in v izjemnem prostoru.

2. O konceptu smrti

Vpeljava »koncepta smrti« kot zgodovinskega subjekta v arheološke analize je ponovno vzbudila interes za preučevanje »konca življenja« (Harke 1997; Nilsson Stutz 2014). Kljub obsežni literaturi o načinih uporabe podatkov o pokopih z namenom, da bi se dokopali interpretacij družbenih in kulturnih okvirov preteklih populacij, razumevanje pokopavanja temelji na sistematizaciji podatkov ter vrednotenju sprememb v prostoru in času. Tako so se v zadnjih dvajsetih letih raziskovalci osredotočali predvsem na preučevanje »izstopajočih« grobov – to je tistih, s pomočjo katerih so lahko na podlagi redkih ali številnih pridatkov materialne kulture predpostavljali poseben družbeni status pokojnika. Pozornosti so bili deležni t. i. »deviantni« pokopi, ki so se v bistvu razlikovali po drugačni manipulaciji s pokojniki in z grobnimi pridatki. Slednje pomeni, da so bili posamezni-

ki pokopani na način, ki se ni skladal z uveljavljeno normo iz obdobja ali pa preučevane družbene strukture. Angažiranost raziskovalcev je posledično težila k monumentalnosti, a deviantnost, na spodnjem robu lestvice identifikacije, je spodbudila veliko manj pozornosti. Analize pokopov, grobnih pridatkov, obredov in človeških skeletnih ostankov ne nudijo pomembnih informacij samo o naravi družbenih, ekonomskih, političnih in, širše, kulturnih statusov preminulih v času njihovega življenja, ampak veliko več. Konec koncev mrtvi ne pokopavajo sebe, temveč je smrt simbol živih, ki v določenem protokolu redefiniirajo obstoječe in konsolidirajo nove družbene prakse (Fahlander in Østigaard 2008; Insoll 2011; Nilsson Stutz 2010; 2014).

Prav zato izstopajoči načini manipulacije s pokojniki ali pridatki, povezani s kompleksnim razponom različnih družbenih in religioznih prepričanj, pričajo o odločitvah živih in ni nujno, da so v linearni povezavi s statusom pokojnikov za časa življenja (Nilsson Stutz 2008; 2010). Zato jih je potrebno opazovati kot del norme skupaj z »normalnimi« pokopi in ne izolirano, kar pomeni da niso zgolj bogati, ampak so vsi grobovi dosežek pozitivne selekcije, s katero želijo živi definirati status pokojnikov (Oestigaard in Goldhahn 2006; Knappett 2011; Insoll 2011). Pri tem je tudi prostorska umeščenost grobov del namenske konstrukcije identitete. Tako dolgotrajno pokopavanje v Zavrču ni samo posledica ustaljenega prebivanja stabilne družbe v neposredni bližini, ampak je posledica vztrajnega prepričanja, da je potrebno pokojnike vedno znova pokopavati na prehodu nad reko Dravo (slika 2). Odkrito grobišče predstavlja drugačno sliko kot večina drugih na prostoru severovzhodne Slovenije (slika 1) in severozahodne Hrvaške. V kronološkem smislu je izjemno zaradi prisotnosti grobov iz starejše in mlajše faze kulture žarnih grobišč in zaradi dejstva, da najmlajši pokopi grobišča sodijo že v sam začetek starejše železne dobe. Ekstravagantnost završkih grobov se odraža v kulturnozgodovinskem pogledu, predvsem zaradi odstopajočih praks pokopavanja ter kvalitete in kvantitete grobnih pridatkov v posameznih obdobjih.

Na samem začetku pokopavanja so kulturne povezave, kot so jih odražale oblike keramičnih posod in ritual pokopa, izkazovale neposredne podobnosti s kulturnimi značilnostmi skupnosti na južneje ležečem medrečju Save in Drave, severozahodne Hrvaške. Prepoznavne so po uvedbi t. i. kulturnega fenomena sežiganj pokojnikov in njihovih pokopov v žarah, v arheološki literaturi opredeljenih z enotnim pojmom skupina Virovitica zgodnje kulture žarnih grobišč (Vinski-Gasparini 1973; 1983; Ložnjak Dizdar

2011; 2014). Vzporedno z dokajšnjo uniformnostjo, obravnavano znotraj širših nadregionalnih formalnih trendov, je bilo izpostavljeno tudi oblikovanje keramičnih posod oziroma posebnosti, ki se pojavljajo na omejenem prostoru severovzhodne Slovenije, primarno kot odraz številnih identitet pokojnikov (Lubšina Tušek, Blečić Kavur in Kavur 2014; Blečić Kavur, Kavur in Lubšina Tušek 2018; slika 3).

V poznem delu starejše kulture žarnih grobišč se pojavijo nadregionalno veliko bolj razširjeni, pa vendar v celosti materialne kulture v manjši meri zastopani skupni trendi, kar sicer lahko interpretiramo kot širitev omrežij, pa vendar širitev skupnih kulturnih imenovalcev. Tako zraven podobnosti s keramiko zagrebške skupine lahko razložimo tudi oblike, ki jih poznamo od zahodne Panonije v širšem smislu pojmovanja pa vse do osrednje Slovenije in predalpskega prostora. Tudi druga grobišča v regiji, ki so se začela v Bd D, so ostala v uporabi do horizonta Ha A, ko so nastopili novi oblikovni elementi (Dular 2002, 204–206). Nato so se pokopavanja na teh grobiščih večinoma zaključila. V Zavrču pa mlajši grobovi starejše faze kulture žarnih grobišč izkazujejo na eni strani fragmentacijo nekdanj povezujočega kulturnega fenomena in po drugi strani začetke procesov izoblikovanj lokalnih (tehnoloških) tradicij v okviru širših kulturnih pojavov (Blečić Kavur, Kavur in Lubšina Tušek 2014, 77–78; slika 3).

3. Obredne prakse pokopa kot identitete družb v regiji

Znotraj tega procesa lahko z analizo grobov opazujemo procese sprememb statusa grobišča v okviru tvorbe lokalnih identitet, ki jih na prostoru med dravsko dolino in Ptujskim poljem že več kot stoletje poznamo kot ruško skupino kulture žarnih grobišč. Pravzaprav bi lahko 11. stoletje pr. n. št. okvirno določili kot obdobje začetka pokopavanja na klasičnih grobiščih te skupine, pri čemer so najstarejši grobovi na slednjih dokaj redki (Pahič 1972, Tab. 8, 17–18; Pare 1998, 343; Teržan 1999, 113; Črešnar 2011, 64). Spremembam poselitvenih vzorcev, mobilnosti populacij v regiji in gospodarstva, opazovani na naselbinah (Črešnar 2010, 72–73; 2011, 64–65) in delno odraženi v strukturi in sestavi depojskih najdb (Teržan 1999, 120), so sledile spremembe v »industriji«
bronastih predmetov, kjer so alpski bronci prevladali nad karpatskimi (Trampuž Orel, Klemenc in Hudnik 1993, 165; Trampuž Orel 1999, 415–419). Slednje lahko razumemo ne zgolj kot menjava tehnologij, ampak predvsem kot spremembe omrežij trgovine na dolge razdalje in oskrbovanja s ustreznimi surovinami.

Slika 3. Žari iz grobov 49 in 52 iz grobišča v Zavrču (po Lubšina Tušek, Kavur in Blečić Kavur 2014, 77–78, Fig. 6–7).

Sklenemo lahko, da so se največje spremembe v regiji odvile na koncu stopnje Ha A1, ko so se nehala pokopavanja na manjših in se začela na večjih grobiščih. Na Zavrču pa se je pokopavanje nadaljevalo – kar nekaj grobov lahko pripišemo temu obdobju. Še več, gre za najbogatejše odkrite grobove tako na grobišču kot tudi v regiji. V nasprotju z vsesplošnim vzorcem je količina bronastih predmetov v nekaterih grobovih izjemna, še predvsem zato, ker je bilo v moških grobovih odkrito orožje ter v ženskih bogata noša in nakit. Prav tako lahko opazujemo kompleksne obrede pokopa, ki niso bili prepoznani na drugih grobiščih. Povrh vsega pa so bile ugotovljene tudi prakse namenskega uničevanja, fragmentacije in selektivne depozicije predmetov. Gre za prakse, ki smo jih doslej poznali zgolj iz grobov v Mariboru, v katerih je prav tako bilo odkrito uničeno orožje (Müller-Karpe 1959, T. 118; Pahič 1968, 24, sl. 4).

Z nastankom mlajše faze kultur žarnih grobišč se v regiji začne intenzivnejše pokopavanje na večini večjih (npr. Ruše, Maribor, Brinjeva gora, Hajdina, Pobrežje) in manjših (npr. Ruše, Ptuj-Rabelčja vas, Ormož) grobišč, vključenih v ruško skupino (Teržan 1995; 1999) (slika 1). Pokopavanje v Zavrču pa se je še kar nadaljevalo – vendar na drugačen način. Na vseh grobiščih se je povečevala količina keramičnih pridatkov v grobovih in vzporedno tudi velikost posod, predvsem žar. V Zavrču pa tovrsten trend ni bil prepoznan. Da bi pojasnili ta regionalno deviantni fenomen, ne moramo zgolj domnevati, da je geografska lega grobišča predstavljala poglaviten dejavnik za kontinuiteto pokopavanja.

Zaključek

Z opazovanjem točk v topografiji prostora, kot da bi bile slednje odraz preteklih družbenih sistemov, pridemo do teme gibanja v prazgodovini. Gibanje v bistvu zadeva odnose med časom, predmeti, osebami in prostorom. Pri tem se izpostavlja omrežena narava ljudi in predmetov s posebnim fokusom na časovnost kot odraz prekrivajočih se tokov trajanja. Razumevanje gibanja v preteklosti zahteva odmik od tradicionalnih, na terenskih raziskavah temelječim arheoloških ontologij proti fluidnim, na transmisijah in pogajanjih temelječih študijam (Tilley 1997; Barrett 1999; Knappett 2011; Harmanšah 2014). Arheologija po svoji naravi razvrsti predmete, dobesedno zamrznjene v prostoru, v tridimenzionalne matrice, v najdišča, iz katerih so bili odstranjeni ljudje. Arheologija gibanja pa se odmika od statičnosti in ustvarja nove poti, ki sledijo prestopom meja kontekstualno neločljivo v mobilnosti predmetov in ljudi (Tilley 1999; Knappett 2011). Ta odmik od tradicije zahteva recepcijo kontradikcije, kratkotrajne sledi in bežne odnose, ki so jih v gibanju zapustili ljudje in stvari. Novi pristopi k mobilnosti tudi postavljajo visoko stopnjo fleksibilnosti in kreativnosti, predvsem pa zahtevajo razumevanje konceptov družbenih (pod)elit – tistih, ki niso bile zgolj mobilne, ampak so imele moč kontrole, reduciranja in stimuliranja mobilnost (ljudi in predmetov) kot tudi prenehanja teh mobilnosti oziroma njihovo vključitev v grobove in depojske najdbe.

Tako razumevanje bi lahko pojasnilo »kontinuiteto« pokopavanj kot tudi spreminjanje strukture, kvantitativno kot kvalitativno, grobnih pridatkov v grobovih Zavrča. Seveda je tovrstna interpretacija enostavna v primeru, ko opazujemo bogate grobove z bronastim nakitom in orožjem, ki jih v populistični arheološki retoriki imenujemo pokopi družbene elite. V preteklosti so bili razlogi za oblikovanje družbenih elit razlagani z akumulacijo bogastva ali kontrolo nad proizvodnjo oziroma s kombinacijo obeh. Kasneje so bili dodani še koncepti kontrole nad trgovino na dolge razdalje in redistribucijo luksuznih/prestižnih predmetov. Več dejavnikov kot je bilo dodanih, neprepričljivejše so postajale razlage, iskanje enega samega vzroka pa manj verjetno. Enovzročne razlage teh procesov so torej zastarele, zato moramo dejavnike, ki so povzročili te dogodke, obravnavati na več različnih nivojih. Proces demografskih, ekonomskih in družbenih sprememb so bili verjetno posledica klimatskih in tehnoloških sprememb, ki so pospešile spremembe skupnosti v dinamičnih stanjih ponovnih vzpostavitve družbenih struktur zaradi tehnoloških inovacij in sprememb verskih/slogovnih dojemanj sveta. V skladu s funkcionalistično teorijo sociologije

najverjetneje tudi takrat ni obstajala samo ena sama elita, manjšina izbranih na eni in večina ostalih na drugi strani, problematiziran je tudi obstoj vladajočega razreda v piramidalni shemi (Hartman 2007, 37–39). Družba je bila tudi v preteklosti sestavljena iz več različnih (pod)elit, ki včasih tekmujejo za vire oziroma prestiž na istih nivojih, včasih pa delujejo popolnoma vzporedno. Zato so prav družbe živih, in njihove podelite, definirale, izvajale in kontrolirale vse družbene prakse, vključno s protokolom pokopavanja in nadzora nad skupnostmi mrtvih.

Pokopavanje pokojnih članov družbe z določenim družbenim in ekonomskim statusom, kot tudi spremljajoči obredi in odloženi predmeti, so bili dodatno nabiti s simbolizmom. Njihovo prepoznavanje je na materialnem nivoju enostaven postopek, znotraj katerega percepcija predmetov sproži aktivacijo različnih kognitivnih procesov, ki jih vodi predvsem predhodno pridobljeno znanje o teh specifičnih predmetih. Te podatke so posredovali skozi kulturno konstruirane dejavnosti, ki so vsebovale oblikovanje obligacijskih razmerij med udeleženci v produkcijskih ciklikih ter, najpomembneje, znotraj omrežij trgovine na dolge razdalje. Poglavitne točke teh dejavnosti, osi, okoli katerih so se vrtela družbena razmerja, pa so bili pokopi in depojske najdbe – s simbolizmom nabite družbene prakse. Tako so v obredih javnega razkazovanja predmetov kot tudi dejanj živi obligacijska razmerja opredelili v prostoru in času (Nilsson Stutz 2008; 2010). Grobovi v Zavrču so prav to – posledica dolgotrajnih procesov pogajanj o medsebojnih odnosih med družbenimi (pod)elitami v regiji.

V nasprotju s tradicionalnimi kulturno-zgodovinskimi metodologijami interpretacij, ki so variabilnost materialne kulture razlagale kot velik skupek ločenih lokalnih enot (identitet/kultur/skupin/entitet), lahko razmerja med spremembami in kontinuiteto na opazovanem najdišču razlagamo kot znak vztrajno spreminjajočega se in medsebojno povezanega sveta (pod)elit poznobronastodobnih družb. V tej perspektivi moramo življenje in delovanje v preteklosti opazovati, kot da ga je oblikoval sistem oziroma sistemi odnosov – tako družbenih kot okolijskih. Tako življenja in smrt posameznikov (grobovi) ali dialektičnih posameznikov (depojske najdbe) na podlagi arheoloških analiz opazujemo kot metaforična, vzročna in interaktivna (Tilley 1999). Gre za dejstvo, da je bilo učenje kulture ter družbenih vlog, to je pridobivanje idej, podob, zgodb, habitov in struktur odnosov, prilagodljivo, da bi lahko dosegalo svoje cilje, zlasti obnavljalo obstoječe stanje brez večjih sprememb. Zato, ker je življenje ob meji vedno bilo nevarno in težko, lahko spremembe v sestavi materialne kulture

v grobovih Zavrča razumemo kot posledico družbenih sprememb, ki pa na podsistemski ravni niso bile tako skrajne, da bi spremenile sistem percepcije delovanja družb v prostoru. Z drugimi besedami, če so se kontinuitete pokopavanja na drugih grobiščih spreminjale, se na Zavrču niso; če so se sestavi pridatkov na drugih grobiščih v regiji spreminjali, so se na Zavrču spreminjali drugače – družbe živih so na Zavrču sestavljale drugačno skupnost mrtvih.

Zahvala

Pri nastanku te raziskave sta mi z zbiranjem različne dokumentacije, s številnimi razpravami in koristnimi predlogi nesebično pomagala Boris Kavur in Marija Lubšina Tušek, za kar se jima iskreno zahvaljujem.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz projekta ARRS J6-9363 »Skupnosti mrtvih, družbe živih. Pozna bronasta doba vzhodne Slovenije«.

Literatura

- Barrett, J. 1999. »Chronologies of landscapes.« V *The Archaeology and Anthropology of Landscape. Shaping your Landscape*, ur. P. J. Ucko in R. Layton, 21–30. London; New York: Routledge.
- Blečić Kavur, M., B. Kavur in M. Lubšina Tušek 2018. »Sinchronost – značajna slučajnost pozne bronaste dobe.« V *Srečanja in vplivi v raziskovanju bronaste in železne dobe na Slovenskem*, ur. M. Črešnar in M. Vinazza, 187–197. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Črešnar, M. 2009. »Radiokarbonsko datiranje bronaste in starejše železne dobe – slovenska perspektiva.« *Arheo* 26: 33–51.
- Črešnar, M. 2010. »New Research on the Urnfield period of Eastern Slovenia: A Case Study of Rogoza near Maribor.« *Arheološki vestnik* 61: 7–119.
- Črešnar, M. 2011. »New Aspects on the Ha A Phase in Eastern Slovenia.« V *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*. Internationale Archäologie 15, ur. C. Gutjahr in G. Tiefengraber, 37–50. Rahden, Westfalen: Marie Leidorf.
- Dular, J. 2002. »Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo.« V J. Dular, I. Šavel in S. Tecco Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 5, 143–228. Ljubljana: Založba Znanstvenoraziskovalnega centra.

- Fahlander, F., in T. Østigaard 2008. »The Materiality of Death: Bodies, Burial, Beliefs.« V *The Materiality of Death: Bodies, Burial, Beliefs*, British Archaeological Reports International Series 1768, ur. F. Fahlander in T. Østigaard, 1–16. Oxford: Archeopress.
- Harke, H. 1997. »The Nature of Burial Data.« V *Burial and Society: The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, ur. C. Kjeld Jensen in K. Høilund Nielsen, 19–26. Aarhus: Aarhus University Press.
- Harmanşah, Ö. 2014. »Introduction: Towards an Archaeology of Place.« V *Of Rocks and Water: Towards an Archaeology of Place*, ur. Ö. Harmanşah, 1–12. Oxford; Philadelphia, PA: Oxbow Books.
- Hartman, M. 2007. *The Sociology of Elites*. London; New York: Routledge.
- Insoll, T. 2011, ur. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Kavur, B. 2007. »Middle to Late Bronze Age in Eastern Slovenia: The Highways to Archaeological Knowledge.« V *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 148, ur. G. Tiefengraber, 51–65. Bonn: Rudolf Habelt GMBH.
- Kavur, B. 2011. »This Is How We Do It.« V *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*. Internationale Archäologie 15, ur. C. Gutjahr in G. Tiefengraber, 81–88. Rahden, Westfalen: Marie Leidorf.
- Kavur, B. 2012. »Sodolek – Just Another Site from the Middle/Late Bronze Age Boundry.« *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 29: 71–88.
- Kerman, B. 2011. »Die spätbronzezeitliche Siedlung Pod Grunti – Pince (Slowenien).« V *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*, Internationale Archäologie 15, ur. C. Gutjahr in G. Tiefengraber, 89–100. Rahden, Westfalen: Marie Leidorf.
- Knappett, C. 2011. *An Archaeology of Interaction: Network Perspectives on Material Culture & Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Ložnjak Dizdar, D. 2011. »Starija faza kulture polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi.« V *Starija faza kulture polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi*, ur. M. Dizdar, D. Ložnjak Dizdar in S. Mihelić, 12–35. Osijek: Arheološki muzej Osijek, Arheološki muzej Zagreb.
- Ložnjak Dizdar, D. 2014. »South-Eastern Periphery of the Urnfield Culture? The Croatian Perspective: Northern Croatia at the crossroads at the be-

- ginning of the Urnfield culture.« V *The Beginning of the Late Bronze Age between the Southern Alps and the Danube: Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011*, Serta Instituti Archaeologici 1, ur. D. Ložnjak Dizdar in M. Dizdar, 235–247. Zagreb: Institut za arheologiju.
- Lubšina Tušek, M. 2008. »Zavrč.« *Varstvo spomenikov* 44: 309–312.
- Lubšina Tušek, M. 2010. »Zavrč.« *Varstvo spomenikov* 46: 412–414.
- Lubšina Tušek, M., B. Kavur in M. Blečić Kavur 2014. »In to the Great Wide Open.« V *The Beginning of the Late Bronze Age between the Southern Alps and the Danube: Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011*, Serta Instituti Archaeologici 1, ur. D. Ložnjak Dizdar in M. Dizdar, 125–135. Zagreb: Institut za arheologiju.
- Müller-Karpe, H. 1959. *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. Römisch-germanische Forschungen 22. Berlin: De Gruyter.
- Nilsson Stutz, L. 2008. »More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology.« V *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, British Archaeological Reports International Series 1768, ur. F. Fahlander in T. Østgaard, 19–28. Oxford: Archaeopress.
- Nilsson Stutz, L. 2010. »The Way We Bury Our Dead. Reflections on Ritual Practice and Community at the Time of the Mesolithic – Neolithic Transition.« *Documenta Praehistorica* 37: 33–42.
- Nilsson Stutz, L. 2014. »A Proper Burial.« V *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, ur. J. Rasmus Brandt, M. Prusac in H. Roland, 1–16. Oxford, Philadelphia, PA: Oxbow Books.
- Nilsson Stutz, L. 2016. »Building Bridges between Burial Archaeology and the Archaeology of Death.« *Current Swedish Archaeology* 24: 12–35.
- Oestgaard, T., in J. Goldhahn 2006. »From the Dead to the Living: Death as Transaction and Re-Negotiations.« *Norwegian Archaeological Review* 39 (1): 27–48.
- Pahič, S. 1968. »Maribor v prazgodovini.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 39 (4): 9–63.
- Pahič, S. 1972. *Pobrežje*. Katalogi in monografije 6. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Pare, C. 1998. »Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen

- Mitteleuropa (11. –8. Jahrhundert v. Chr.)« *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45: 293–433.
- Teržan, B. 1995. »Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien.« V *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Ergebnisse eines Kolloquiums*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 35, ur. M. zu Erbach, 323–372. Bonn: Habelt
- Teržan, B. 1999. »An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia.« *Arheološki vestnik* 50: 97–143.
- Teržan, B. in M. Črešnar 2014a. *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*. Katalogi in monografije 40. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Teržan, B. in M. Črešnar 2014b. »Absolutno datiranje bronaste dobe na Slovenskem.« V *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*, Katalogi in monografije 40, ur. B. Teržan in M. Črešnar, 661–702. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Tilley, C. 1997. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg Publishers.
- Tilley, C. 1999. *Metaphor and Material Culture*. Oxford: Blackwell.
- Trampuž Orel, N. 1999. »Archeometallurgic Investigations in Slovenia: A History of Research on Non-Ferrous Metals.« *Arheološki vestnik* 50: 407–429.
- Trampuž Orel, N., S. Klemenc in V. Hudnik 1993. »Spektrometrične raziskave poznobronastodobnih depojskih najdb Pušenci, Cerovec in Hudinja.« V *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, ur. B. Lamut, 159–170. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj.
- Vinski-Gasparini, K. 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Monografije 1. Zadar: Filozofski fakultet.
- Vinski-Gasparini, K. 1983. »Kultura polja sa žarama sa svojim grupama.« V *Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, ur. A. Benac, 547–667. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

Summary

Life on the border is dangerous and hard

Communities of the Dead, Societies of the Living: The Late Bronze Age cemetery in Zavrč

Zavrč is a long-lasting archaeological site, where a Late Bronze Age cemetery was discovered under the road leading to the border crossing between Zavrč and Dubrava Križovljanska. It is not unique among the Late Bronze Age cemeteries solely because of the number of uncovered graves and the richness of several burials, but also due to the long period during which people were buried there. It is a testament to the extraordinary long-lasting temporal integration of the location into the mental patterns and special perception of the Late Bronze Age (and Early Iron Age) societies in the region. Due to the variability of material culture itself, as well as burial rites and the concept of death, considered in a local as well as a global perspective, the cemetery opens up opportunities to understand the social dynamics of this extraordinary time in the human past. Therefore, changes in the composition of material culture in the graves of Zavrč can be understood as reflections of social changes, which at the subsystem level were not so influentially powerful to change the system, but still enough to create a variability within the uniform perception of the functioning of societies in space. In other words, if the continuities of burial in other cemeteries changed, they did not change in Zavrč, if the composition of grave goods in other cemeteries in the region changed, they changed differently in Zavrč – societies of the living created different “concept of death” in the Zavrč community of the dead.

Stik civilizacij

Zgodovina interpretacij keltskega nakita iz Isthmije

Boris Kavur

UP FHŠ, Oddelek za arheologijo in dediščino ter Inštitut za arheologijo in dediščino
boris.kavur@upr.si

Uvod

Pričujoči prispevek je bolj zgodovinska kot arheološka razprava, ki prikazuje, kako so raziskovalci v desetletjih analiz in omemb izjemnih arheoloških najdb svoje interpretacije raje prilagodili interpretacijam zgodovinskih virov, kot pa da bi poskušali pojasniti arheološke podatke. Od odkritja dalje so keltske nanogvice, odkrite v bližini Pozejdonovega templja v grški Isthmiji, raje povezovali z v virih izpričano keltsko invazijo proti Delfom, kot pa, da bi poskušali interpretirati starost arheološkega konteksta. Slednji je starejši in resno maje temelje, na katerih stoji sistematika interpretacij kronologije mlajše železnodobne Evrope. Posledično je članek tako pregled razprav o interpretaciji kot tudi ilustracija obupnih poskusov vzdrževanja razlag znotraj zgodovinske cone udobja.

Srednjeevropski Kelti so se na začetku 4. stoletja pr. n. št. vse pogosteje pojavljali v zgodovinskih konfliktih med velesilami Sredozemlja. V okviru udejanjenja svoje imperialne politike je v letih 369–368 pr. n. št. sirakuški tiran Dionizij Starejši poslal keltske najemnike na pomoč Šparti v njenih spopadih proti Tebam. Šlo je za na severu Apeninskega polotoka novačene Kelte, ki so kmalu po osvojitvi Rima že delovali kot sirakuški plačanci v pohodih proti Krotonu in Lokriju (Bouzek 2002, 55; Szabó 1991, 333).

Na osrednjem Balkanu pa lahko s keltsko prisotnostjo računamo že od poraza in pregona Ardiejcev v letih 359/358 pr. n. št., kot je to navedel Teopomp (Zaninović 2003, 278; Šašel Kos 2005, 168–70), zagotovo pa v času

pohoda Aleksandra Velikega proti Tribalom leta 335 pr. n. št., ko je, kot poroča Arijan, slednji sprejel keltsko poslanstvo (Papazoglu 2007, 210–11; Theodossiev 2000, 80–82; 2005, 85; Džino 2007, 56). Ti stiki so bili najverjetneje trenutki direktnih stikov odličnikov iz najvišjega razreda vojaško-politične keltske aristokracije z aristokracijo ter diplomacijo makedonske države oziroma širšega grškega sveta; sveta, ki je zanje začel uporabljati naziv Galatai, ki naj bi bil izpeljanka iz keltske besede Galos, ki naj bi označevala hrabrega bojvnika (Bridgman 2004/2005, 157; Freeman 1993, 148–52).

Ponovno Kelti stopijo na prizorišče v času po smrti Aleksandra Velikega, predvsem pa po razpadu helespontskega Lizimahovega kraljestva leta 281 pr. n. št., ko se zaradi pomanjkanja kontrole ter vakuuma moči odpre pot proti jugu. Sedaj nastopijo na egejsko prizorišče kot bojoviti vsiljivci, kot največja katastrofa, ki je prizadela grški svet po perzijskih vojnah (Galiniki 2014). Makedonski kralj pade v bitki ter tokrat se prebijejo skozi Termopile. Sedaj so zapisi o njih drugačni in antični viri grški upor hitro opisujejo kot odmev perzijske invazije izpred dveh stoletij (Scott 2014, 170), prav tako pa je pri tem potrebno opozoriti na dejstvo, da je prav ekspedicija proti Delfom prvi primer opisa keltske migracije v literarni oziroma zgodovinski tradiciji (Mitchell 2001, 13). Hkrati pa se oblikuje literarni žanr, ki keltsko ekspanzijo opisuje kot militantni podvig *Männerbunda* s podjetniškim duhom ter posebnim vrednotenjem svobode. Izzivalna je misel, da je bil pojem (in ideja) »svobode« postavljen(a) na piedestal kot eksplicitna vrednota prav zaradi smiselne kontradistinkcije institucije sužnjelastništva v Sredozemlju (Taylor 2001, 39). Na drugi strani pa bi lahko keltske bojvnike predstavili kot nasprotje vojakom urbanega Sredozemlja – slednji so opravljali zadane naloge, prvi pa so imeli možnost izbire, pri čemer se niso odločali zgolj o svojih dejanjih, ampak so si lahko izbirali tudi svoje pokrovitelje oziroma zaveznike. Posledično jih je vezala obligacija do pokroviteljev oziroma individualnih poglavarjev in njihov status je bil definiran s temi odnosi. Prav tako pa je bil odvisen od individualne spretnosti, bojevitosti in časti v odnosu z drugimi člani bojvniške skupine. Velikokrat so delovali v nasprotju z interesi večje skupine in sledili svojim lastnim oziroma interesom svojega voditelja, ki je lahko bil v kompeticiji za prestiž s podobnimi skupinami (Rawlings 1996, 81–82).

Vendar pa je bila velika večina antičnih pisnih virov, ki pričajo o tem nemirnem obdobju, napisana veliko kasneje, v času, ko so udeleženci pomrli, spomini zbledeli, ko so se spomeniki okrušili in votivi izgubili. Prav zaradi tega so toliko bolj dragoceni tisti neposredni arheološki viri, ki nam

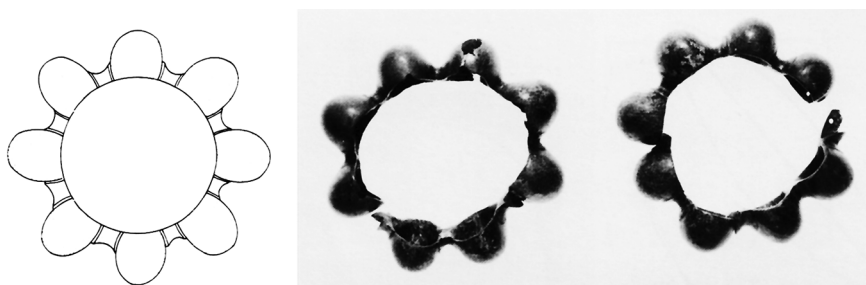
lahko ponazorijo dolgo zgodovino kulturnih in ekonomskih stikov med prazgodovinsko Evropo in kulturami vzhodnega Sredozemlja.

1. Panhelenska Isthmija

Dobrih 200 metrov jugozahodno od Pozejdonovega svetišča v Isthmiji, na področju, posvečenem Demetri, je nekdanji lastnik zemljišča ob zemeljskih delih odkril ostanke vodnjaka, ki ga je začel poglobljati ter uporabljati. Leta 1953 je z izkopom dosegel njegovo dno ter pri tem odkril skupno najdbo manjšega števila keramičnih posod (skyphoidni krater s črnim premazom, korintski skyphos, čašo, tri miniaturne skledе, pet enostavnih ročk, tri oljenke in figuro iz terakote) ter dve bronasti orehasti nanogvici. Na skyphoidnem kraterju je bilo odkrito posvetilo, ki ga je Demetri namenila Sopha, ženska, glede na strukturo napisa govoreč dorski dialekt grškega jezika (Caskey 1960, 168, 172). Najzanimivejšo najdbo z dna vodnjaka vsekakor predstavljata dve orehasti nanogvici, za kateri je že Caskey ustrezno ugotovil, da sta tujki v grškem svetu, ki izvirata iz latenskega kulturnega prostora. Šlo je za gladki orehasti nanogvici z osmimi votlimi odebelitvami, ki so visoke približno 4 centimetre ter s črto omejenimi sedlastimi prehodi med odebelitvami. Notranji premer obroča znaša 7 do 7,5 cm, kar nam omogoča, da zaradi njihove velikosti govorimo o nanogvicah. Izdelani sta bili iz dveh delov, pri čemer telo predstavlja 6 odebelitev, na zapiralnem delu pa se nahajata še dve.

V objavi je Caskey opozoril, da se podoben nakit pogosto nahaja v grobovih na vzhodu keltskega sveta ter ga lahko datiramo v stopnjo Lt C oziroma v čas, kot je menil, od 3. do 1. stoletja pr. n. št. Kljub temu se je ogradil od interpretacije kronologije oziroma vprašanja starosti, saj je opozoril, da večina keramičnih predmetov izvira iz časa od 350 do 300 pr. n. št., nanogvici pa naj bi bili po sprejeti srednjeevropski kronologiji za srednjelatsensko obdobje mlajši. Za rešitev zapleta je predlagal več možnosti – da so predmeti padli v vodnjak v različnih časih ali pa da so bili skupaj shranjeni dalj časa, preden so bili končno skupaj zavrženi. Opozoril je tudi na nenavadno sestavo skupka. Upoštevajoč napis gre očitno, vsaj pri luksuzni posodi, za posvetilo boginji. Taki predmeti se navadno odkrijejo v vodnjakih le v primeru nesreč ali pa prepolnosti templjev, ko se zavrže stare votive. V odkritem primeru pa je število najdb, ki bi jih lahko interpretirali kot čiščenje starih votivov, skromno, predvsem pa variabilno – skupek je sestavljen iz redkih luksuznih ter predvsem večine popolnoma vsakdanjih uporabnih keramičnih predmetov (Caskey 1960, 176).

Kmalu po objavi se je najdbi posvetil Krämer (1961), pri čemer je ponovno ocenil nekatere interpretacije Caskeya in se osredotočil predvsem na datacije ter prepoznavo teritorialnega izvora orehastega nakita. V okviru relativne kronologije je opozoril, da moda nošenja orehastega nakita označuje prav pozno obdobje stopnje Lt B na Bavarskem (Krämer 1962, 307, Abb. 1). Menil je, da je najverjetnejša Caskeyeva trditev, da gre pri depoju za predmete, ki so bili zavrženi ob čiščenju svetišča, prav tako pa je opozoril na vrče, ki naj bi po njegovem mnenju kazali na čisto funkcionalno uporabo vodnjaka (Krämer 1961, 33). Pri interpretaciji starosti je povzel datacijo keramike v konec 4. stoletja in izpeljal trditev, da ne gre za zaprto najdbo oziroma so bili predmeti različnih starosti nekaj časa skupaj hranjeni v svetišču ter šele nato skupaj odvrženi v vodnjak (Krämer 1961, 37).

Slika 1. Prva nanogvica iz Isthmije (povzeto po Raubitschek 1998, Plate 41, 267A)

Za nanogvici je domneval, da sta prišli v Grčijo skupaj s svojo nosilko, ki jo je vključil v keltske skupine, ki so »z ženami in otroci pod vodstvom njihovih knezov v iskanju novih področij za naselitev prodrle proti Trakiji in Makedoniji« (Krämer 1961, 38). Tako je, da bi lahko argumentiral prisotnost ženskega nakitnega elementa, zgodovinski dogodek plenilskega vojaškega vdora proti Delfom preoblikoval v selitev celotne skupnosti v iskanju novega prostora poselitve. Zdelo se mu je, da bi bilo prav zaradi bližine Delfov, kjer je prišlo do preobrata v keltski invaziji, najdbo smiselno povezovati prav s slednjo. Pripomnil pa je tudi, da se moramo pri primerjavi datacije najdbe in sprejete, domnevno mlajše, kronološke pozicije orehastih zapestnic v osrednji Evropi zavedati, da datacije slednjih stojijo na »šibkih nogah« (Krämer 1961, 38). Pri kartiranju orehastega nakita je opozoril na njegovo vzhodno razširjenost (Krämer 1961, 36–40, Abb. 1; 2) oziroma dejstvo, da se tudi znotraj prostora celotne distribucije orehastega nakita oblike z več kot 6 odebelitvami koncentrirajo v vzhodnem delu. Slednje so po-

goste predvsem na dveh področjih s starejše- in srednjelatenskimi grobišči – ob južno-bavarskem toku Donave ter na severnem Češkem. Območji naj bi se po njegovem mnenju po materialni kulturi razlikovali od sosednjega zgornjega porečja Rena na eni ter Karpatske kotline na drugi strani. Na podlagi prostorske interpretacije je domneval, da so kontakti potekali ob Donavi ter da sta primerka, odkrita v Isthmiji, najverjetneje po Donavskem koridorju tudi prispela v Grčijo. Kljub vsemu pa je v zaključku razprave priznal, da si brez ogleda drugih primerkov najdb iz Isthmije ne bi upal pripisati področju bavarskega dela porečja Donave (Krämer 1961, 40–42).

Slika 2. Druga nanogvica iz Isthmije (povzeto po Raubitschek 1998, Plate 41, 267B)

Ob koncu desetletja se je z vprašanjem izvora in datacije najdbe iz Isthmije ukvarjal Szabó (1968, 175–77), ki je najprej menil, da bi celotno najdbo lahko datirali v 4. stoletje pr. n. št., le nekaj let kasneje pa je pri pregledu latenskih najdb na področju Grčije mnenje spremenil ter nanogvici iz Isthmije povezal z odpravo proti Delfom in ju posledično uvrstil v 3. stoletje pr. n. št. (Szabó 1971, 503; 1972). Za njim pa se je z vprašanjem orehastega nakita v začetku sedemdesetih let intenzivno ukvarjal Schaaf, pri čemer je kot dodatek analize najdbe iz Male Azije (Schaaf 1972a) podal pregled načinov nošnje orehastega nakita v Evropi (Schaaf 1972b). Kljub dejstvu, da je bila večina najdb, ki jih je obravnaval, uvrščena v stopnjo Lt B2, je opozoril, da posamezne najdbe izvirajo tudi iz srednjelatenskih kontekstov. V pregledu je pokazal, da se način nošenja oziroma kombinacija in število kosov v posameznih regijah razlikujejo. Na Bavarskem nastopajo večinoma v paru in se nosijo na nogah, medtem ko se na področju Švice večinoma nahajajo posamezne najdbe, ki so bile nošene na rokah (Schaaf 1972b, 155). Prav tako je opozoril na največjo količino orehastega nakita na področju Češke, kjer so se večinoma nosile na enak način kot na Bavarskem (Schaaf 1972b, 155).

Pri diskusiji o orehasti nanogvici iz okolice Finike v Turčiji pa je povzel Krämerjevo mnenje, da v primeru odkritja v Isthmiji ne moremo računati na zaprti kontekst in da bi ju morali povezati s keltskim vpadom proti Delfom iz leta 279 pr. n. št. Pri tem je navedel tudi mnenje M. Szaba, ki je ponudil možnost starejše datacije, ter opozoril, da so keltski plačanci bili prisotni v grškem svetu že pred letom 279 pr. n. št. (Schaaf 1972a, 95). Pri tem se je zavedal, da bi uvrstitev v 4. stoletje pr. n. št. nujno spremenila kronologijo srednjeevropske mlajše železne dobe. Vendar je poudaril, da lahko Szabovo hipotezo zavrže z naslednjim argumentom: par nanogvic predstavlja del ženske opreme, ki nikakor ne bi mogla biti povezana z moškimi plačanci iz obdobja pred pohodom na Delfe, kajti ti naj s sabo ne bi vodili svojih žena (Schaaff 1972a, 96–97).

Leto dni kasneje je pri pregledu latenskih najdb na področju Grčije Maier menil, da so Kelti vdrli na jug proti Delfom skupaj s svojimi ženami in otroci (Maier 1973, 461). Prav tako je zavrnil Szabovo hipotezo o keltskih plačancih iz sicilskih vojn v 4. stoletju pr. n. št. ter menil, da je prav zaradi bližine Delfov nanogvici iz Isthmije verjetneje povezovati z omenjenim vdorom (Maier 1973, 477).

Ponovno se je vprašanju orehastega nakita v začetku osemdesetih vrnil Szabó v svoji razpravi o začetku kovanja keltskih novcev v Karpatski kotlini. Opozoril je, da se je količina relevantnih podatkov od časa Krämerjeve analize močno povečala ter da lahko številne orehaste nanogvice s šestimi do desetimi odebelitvami, odkrite na področju Madžarske, Slovaške in Romunije, kronološko uvrstimo v prehodni horizont med stopnjama Lt B in Lt C (Szabó 1983, 45–46).

V osemdesetih pa je nanje pri revizijskih analizah najdb iz Isthmije opozorila tudi Isabelle Raubitschek. V kratkem povzetku zgodovine interpretacij je potrdila datacijo konteksta v 4. stoletje ter neustrezno povezovanje z dogodki leta 279 razlagala z zgodovinsko fascinacijo s pomembnim dogodkom, ki je zavedla številne avtorje (Raubitschek 1986, 40). Menila je, da je veliko verjetneje, da sta najdbi del bojnega plena, ki ga je po zmagi nad Kartažani pri reki Crimisis na Siciliji v Pozejdonov tempelj poslal Timoleon. Zgodovinski viri omenjajo, da so se v kartažanski vojski nahajali tudi keltski najemniki, ki so jih verjetno spremljale tudi njihove žene (Raubitschek 1986, 41). Žal pa je v zaključku svoje interpretacije spet nekoliko zapletla razlago – zaključila je, da sta nanogvici najverjetneje votivna darova iz druge polovice 4. stoletja pr. n. št., ki pa sta bila brez dvoma izdelana v osrčju keltskega sveta v podonavskem bazenu (Raubitschek 1986, 43).

Nazadnje se je temi posvetil tudi Megaw. Pri pregledu najdb keltskega izvora izven latenskega kulturnega kroga na Balkanu je sicer povzel argumente Szaba, ki je v svojih zgodnjih delih v skladu z datacijo keramike iz vodnjaka videl možnost, da je najdba pripadala plačancu, vključenem v vojsko korintskega junaka Timoleona, oziroma plačancu Kasandra (Megaw 2004, 97), vendar jih je zavrnil z argumentom, da glede na pregled novih najdb s področja osrednje in vzhodne Evrope ne moremo mimo Krämerjeve datacije orehastega nakita v Lt B2/C1 (Megaw 2004, 97), kar pa bi moralo biti po konservativnem datiranju mlajše.

V širši kontekst, kjer je s primerjavo horizontov posameznih dobro objavljenih grobišč ustvaril relativno kronološke horizonte, je orehast nakit ob koncu osemdesetih umestil Rupert Gebhard. Prav tako slednji predstavlja enega izmed pglavitnih elementov, ki povezujejo prostor osrednje s prostorom vzhodne Evrope, svoj vrhunec uporabe pa doseže v horizontu 5, v katerem se pojavljajo številni elementi, ki kažejo na intenzivne kontakte s helenističnim svetom. Ključni problem Gebhardove sheme predstavljajo navezave horizontov na kontekste, ki jim lahko določimo absolutni kronološki okvir – uporabil je grob iz Ceretola, najdbo iz Isthmije, depo iz Egyházásdeneglega ter depo iz Ošanićev (Gebhard 1989, 108–9, 120, 122), pri čemer je najdbo orehastih zapestnic iz Isthmije »z veliko verjetnostjo« povezal s keltskim vpadom proti Delfom leta 279 pr. n. št. (Gebhard 1989, 122).

V zadnjem desetletju sta Krämerjevo retoriko sprejela tudi Rieckhoff in Biel, ki sta za poljudnoznanstveni prikaz obsega keltskih migracij, za katera sta trdila, da jih lahko opazujemo predvsem na podlagi posameznih oblik nespremenjenega ženskega nakita, uporabila karto z distribucijo orehastih nanogvic, označenih kot bavarskih, in seveda pripomnila, da najdbo iz Isthmije lahko povezujemo s keltskim vdorom iz leta 279 pr. n. št. (Rieckhoff in Biel 2001, 58). Na najdbo iz Isthmije se je v svojem teoretičnem pregledu retorike migracionizma v železnodobni arheologiji ozrl tudi Kaenel. Ločil je interpretacije od dejstev – na eni strani je opozoril na zgodovino njene interpretacije, na prvotno hipotezo o njenem izvoru ter predvsem na diktaturo historičnega vira v njeni interpretaciji, ki se veže na keltsko odpravo proti jugu. Na drugi strani pa je povzel, da gre za izolirano najdbo, ki sodi v žensko sfero ter jo lahko, ali pa ne, povežemo z vojaškim pohodom (Kaenel 2007, 392).

Za zaokrožitev argumentov je potrebno na konec uvrstiti ne najnovejšo objavo vseh kovinskih predmetov iz kompleksa Pozejdonovega svetišča

v Isthmiji, kjer je I. Raubitschek kratko povzela zgodovino razprav in ponovila datacijo keramičnih posod v tretjo četrtino 4. stoletja pr. n. št. Pod vplivom zgodovine interpretacij orehastih nanogvic tako datacijo konteksta raztegne na čas od tretje četrtine 4. do začetka 3. stoletja pr. n. št., pri čemer opomni, da je manj verjetno najdbo povezovati z vdorom proti Delfom, saj naj bi se preživeli ubežniki iz Brennusove katastrofalno zaključene odprave umikali skozi Termopile (Raubitschek 1998, 70, Pl. 41, 267A–B).

2. Orehast nakit Keltov

Za osvetlitev problema obravnave orehastega nakita v zvezi z interpretacijo najdbe iz Isthmije se moramo vrniti na začetek razprave. Kot prostorsko informativno distribucijo najdb je Krämer kartiral orehast nakit oziroma orehast nakit s 6 do 10 odebelitvami in 2 odebelitvama na zapiralki. Prav tako je prikazal nekatere identične najdbe z bavarskega dela doline Donave ter na koncu dodal seznam orehastega nakita s 6 do 10 odebelitvami s področja Bavarske, Avstrije, Češke, Moravske, Madžarske in Jugoslavije. Kot glavni kriterij za uvrstitev je izbral tip zaklepa oziroma zapiralke z dvema odebeljenima členoma ter zbral vse primerke s 6 do 10 odebelitvami, pri katerih je lahko na reprodukcijah prepoznal obliko šarnirja (Krämer 1961, 40–42). S to odločitvijo je povečal število kartiranih najdb, vendar je pri tem dodal številne kose, ki zaradi svoje oblike pravzaprav niso relevantne paralele. Njegova izbira kriterijev primerjave je tako ustvarila serijo težav – kot glavni kriterij izbire je vzel obliko zaklepa oziroma prisotnost zaklepa z dvema odebelitvama, hkrati pa je skupaj obravnaval ves orehast nakit s 6 do 10 odebelitvami. Čeprav je združil primerke z različnim številom odebelitev, ni kartiral slabše reproduciranih oziroma poškodovanih in razlomljenih primerkov. Tako bi bilo ustrezneje, da bi kot direktne paralele z njegovega seznama upoštevali zgolj posamezne najdbe na Bavarskem, Češkem, Avstriji in na Madžarskem (Krämer 1961, 41–42). Kljub dejstvu, da je upošteval ravnokar izdano monografijo J. Filipa, na seznam ni uvrstil upodobljenega primerka iz Libkovic, ki je po obliki z osmimi odebelitvami identičen najdbi iz Isthmije (Filip 1956, Tab. XXX, 4). Njegovi odločitvi je najbrž botrovalo dejstvo, da na reproducirani fotografiji ni mogel rekonstruirati sistema zaklepa oz. razmerja med številom odebelitev. Na drugi strani pa je iz iste publikacije na seznam uvrstil primer iz Hranic, kjer je prepoznaven sistem zaklepa in viden tudi sedlast okras (Filip 1956, Tab. LX, 5), ter kos s sedmimi odebelitvami iz Radonic (Píč 1902, Tab. XIII, 19). Na seznam je uvrstil tudi kosa z osmimi odebelitvami iz Velkih Horešovic

(Píč 1902, Tab. XIX, 3, 4) ter najdbo s sedmimi odebelitvami iz Kšelyja (Píč 1902, Tab. XXI, 6; Filip 1956, tab. LVII, 4), ne pa kosov, ki so bili preveč prepereli oziroma fragmentirani – npr. Libochovany (Filip 1956, Tab. XXV, 13), Košik, (Filip 1956, Tab. LII), Mistřina (Filip 1956, Tab. LXXXV, 1) in iz Hornega Jatova (Benadik, Vlček in Ambros 1957, Taf. V, 2). Nadalje, uvrstil je kos s sedmimi odebelitvami in zaklepom z dvema odebelitvama iz Libčevesa (Filip 1956, Tab. XXVIII, 6), ni pa uvrstil kosa z osmimi odebelitvami, na katerem se ne da rekonstruirati zaklepa z istega najdišča (Píč 1902, Tab. XXV, 12). Čeprav je prepoznavno, da primerek tvorita dve polovici s štirimi odebelitvami, je na seznam uvrstil kos iz groba v Pteníju na Moravskem (Filip 1956 CXI, 9; Čižmářová 2004, 291), ne pa najdbe s sedmimi odebelitvami iz Barsa na Madžarskem, ki po obliki zaklepa sicer ustreza njegovim kriterijem (Hunyady 1942, Tab. XXXI, 2). Prav tako na seznam ni uvrstil primerkov s sedmimi odebelitvami in z različnimi oblikami zaklepov iz Čejkovic (Filip 1956, Tab. XLVIII, 11, 12) in iz Hostomic (Filip 1956, Tab. XXXIII, 10, 11). Ob upoštevanju vseh primerljivih orehastih nanogvic iz Filipove publikacije, ki jo je Krämer poznal, bi se v času pisanja prispevka distribucija primerljivih najdb očitno prevesila na češko stran. Trend pa se je nadaljeval tudi v naslednjih letih in desetletjih.

Od poznih sedemdesetih let dalje se je s katalošskimi objavami številnih grobišč na Češkem in na Bavarskem povečalo število poznanih, najdbi iz Isthmije bolj ali manj podobnih primerov. Nanogvice so bile odkrite na grobiščih Jenišův Újezd (Waldhauser 1978, Taf. 27, 10911–12; Taf. 31, 8919–20), Libčeves (Budinský 1994, Abb. X, 13) in Libkovice (Kruta 1975, 146, 288, Fig. 60, 3; Celtes 2006, 319, 18/1d; Filip 1956, Tab. XXX, 4) na Češkem; v Chotinu na Slovaškem (Ratimorská 1981, 45–46, Tab. XVII, A1) ter na Lispestentadorján-Öreghegy (Horváth 1987, 84, 153, Pl. XIV, 8, 9) in Szomód-Kenderhegy na Madžarskem (Vadász 1987, 231–33, 242, Pl. III, 10, 12). Kramer je kasneje za področje Bavarske objavil katalog grobov s kosi, ki jih je že navedel leta 1971, ter dodal nekaj novih, pri čemer je objavil še nekaj kosov z osmimi odebelitvami in drugačnim zaklepom – Erding-Siglfing (Krämer 1985, Taf. 40, 9–10) in Langengeisling (Krämer 1985, Taf. 46, 1–2). Orehasta zapestnica z osmimi odebelitvami, identična najdbi iz Isthmije, pa je bila objavljena tudi v izjemno bogatem grobu 149 na najdišču Münsingen-Rain (Hodson 1968, 138, Pl. 64, 405). Gre za edini grob v Švici, v katerem sta bili odkriti dve orehasti zapestnici, ki ju je pokojnica nosila na desni roki (Schaaf 1972b, 155). Orehasta nanogvica z 12 odebelitvami, s kaneluro na robu sedla ter z dvema členoma na zaporki je bila odkrita tudi v

ženskem grobu 157 z istega najdišča (Martin-Kilcher 1973, 31, Abb. 8), ki pa kljub reprodukciji v besedilu sicer ni bil komentiran, je pa bil na tabeli uvrščen v stopnjo Lt B2 oziroma horizont L/P po Hodsonu (Martin-Kilcher 1973, 27, Abb. 2). Avtorica je že takrat jasno pokazala, da se navada nošenja asimetričnih nanogvic med posameznimi najdišči močno razlikuje, prav tako pa je navedla, da naj bi svoj vrhunec doživela ob koncu stopnje Lt B2 in počasi zamrla v stopnji Lt C (Martin-Kilcher 1973, 27).

Vrstile pa so se tudi razprave, ki so precizirale starost in pojavljanje tovrstnega nakita – na madžarskem najdišču Ludas-Varjú-Dúló je bila orehasta nanogvica odkrita med ostalim v grobu 1282, ki je bil uvrščen v 5. horizont grobišča oziroma v konec stopnje Lt B (Szabó in Tankó 2006, 332–33, Fig. 5, 8). Orehaste nanogvice z osmimi odebelitvami nekoliko drugačnega tipa, s tanjšo sedlasto povezavo, z drugačnim zaklepom in s kovinskim trakom na notranji strani so bile odkrite tudi v grobovih 124 in 126 z najdišča Maňa na Slovaškem (Benadik 1983, 55–60, 129, 131, Taf. XLVI, 3–4; Taf. XLVIII, 1, 4), kjer jih lahko datiramo v pozno stopnjo Lt B. Za datiranje uporabe orehastega nakita na področju Romunije je pomembna najdba iz groba 108 z grobišča Pişcolt, kjer je bila zraven dveh orehastih nanogvic s 7 odebelitvami med drugimi pridatki odkrita tudi za starejše latensko obdobje značilna ovratnica s ploščicami (Németi 1992, Fig. 18, 9–11; Szabó 1983, Taf. XV, 5–6). Na drugi strani pa sta bili podobni nanogvici odkriti v skeletnem grobu številka 1 iz Dindeştija skupaj s fibulo srednje latenske sheme (Zirra 1971, 532–33, 545, Abb. 3, 11, Abb. 7, 1–2). Pri analizi kronologije grobov na grobišču Maňa na Slovaškem je Benadik grobove, ki so vsebovali orehast nakit, zaradi pogoste prisotnosti žičnatih fibul srednjelatenske sheme prav tako uvrstil v stopnjo Lt C1 (Benadik 1978, 407, Abb. 20). Primerki s šestimi odebelitvami z različnimi oblikami notranjih trakov in zaklepov so znani iz groba 564 iz Hornega Jatova (Benadik, Vlček in Ambros 1957, Taf. XIV, 2–3) in iz groba 1 z Dvorov nad Žitavou (Benadik, Vlček in Ambros 1957, Taf. XXVII, 3, 8), kjer jih na podlagi drugih pridatkov prav tako lahko datiramo v stopnjo Lt C1.

Poglaviten prispevek k sistematiki kronološkega razmišljanja na prostoru med osrednjo ter jugovzhodno Evropo je monumentalna razprava o steklenem nakitu iz Manchinga, ki jo je objavil Gebhard. Orehast nakit po njegovem mnenju predstavlja eno izmed poglavitnih poznih nakitnih oblik starejšega latenskega obdobja, uvrščenih v njegova horizonta 4 in 5, ki se spreminja in razvija še v mlajšem, srednjelatenskem, horizontu 6. Pri tem je pokazal, da se spreminja tudi višina odebelitev gladkih orehastih pred-

metov – v horizontu 5 so pri primerkih s sedmimi do devetimi odebelitvami te visoke manj kot 5 cm (navadno med 3,4 in 4,2 cm), v horizontu 6 pa so pri primerkih s šestimi do sedmimi odebelitvami višje od 5 cm (Gebhard 1989, 109–20). Zanj, tako kot za Ceretolo, enega izmed glavnih argumentov za datacijo horizonta 5 predstavlja prav najdba orehastih zapestnic iz Isthmije, ki jo je »z veliko verjetnostjo«¹ povezal s keltskim vpadom proti Delfom leta 279 pr. n. št. (Gebhard 1989, 122). Z razdelitvijo na kronološke horizonte, ki jih je absolutno datiral na podlagi starosti sredozemskih importov v keltskih kontekstih, je ustvaril tako konceptualni okvir za razumevanje stika civilizacij kot tudi kronološki okvir, iz katerega se večina raziskovalcev, ukvarjajočih se predvsem z lokalnimi kronološkimi problemi, še danes ne more izviti. Poglavitni problem njegovega modela nastopi prav na mestu datiranja konca starejšega in začetka srednjelatenskega obdobja, ki ga zaznamuje nadrealni zgodovinski diktat keltske invazije proti Delfom – predvsem pa interpretacija domnevnih posledic tega. Tako se silita iz Karaburme, ki bi bila v helenističnem kontekstu starejša od keltskega groba, v katerem je bila odkrita (Blečić Kavur in Kavur 2010), kot tudi nanogvice iz Isthmije, ki bi bile v keltskem svetu mlajše od vodnjaka, v katerem so bile odkrite (Kavur in Blečić Kavur 2018), znajdejo interpretativno vezane na zgodovinski dogodek, s katerim jih, v strogem arheološkem pogledu, sploh ne moremo povezati.

Po dolgem zatišju se je na začetku 21. stoletja predvsem s tehnologijo izdelave orehastega nakita v Karpatski kotlini ukvarjala A. Masse. Glede na velikost odebelitev in notranji premer je sklenila, da primerki s povprečnim premerom 4 krat 5,5 cm in z višino odebelitev med 2 in 3 cm sodijo med zapestnice. Na drugi strani pa naj bi premer nanogvic povprečno meril 5 krat 8 cm, z višino odebelitev, večjo od 3 cm (Masse in Szabó 2005, 214–15, Fig. 3; Masse 2007, 302). V analizi je zbrala podatke za 232 kosov orehastega nakita s področja Madžarske, od tega zgolj 89 kosov izvira iz dobro dokumentiranih grobov. Pri kartiranju jih je razdelila na zapestnice z več kot 4 odebelitvami, nanogvice s 3 ali 4 odebelitvami in nanogvice z več kot 4 odebelitvami. Dodala je tudi kategorijo nedoločljivih odlomkov (Masse in Szabó 2005, 216–20, Fig. 5; Masse 2007, 304–6, Fig. 4). Pri kronološkem pregledu oziroma kompilaciji mnenj različnih avtorjev od začetka osemdesetih let je pokazala, da lahko začetek uporabe orehastega nakita postavljamo v stopnjo Lt B2 in konec na konec stopnje Lt C1. Zgolj kratko pa se je pri debati o absolutni dataciji začetka uporabe orehastega nakita ozrla na nanogvici iz Isthmije (Masse in Szabó 2005, 220).

Poleg vzorca orehastega nakita, ki ga je na področju Madžarske zbrala A. Masse, nam vpogled v novo količino dostopnih najdb nudijo tudi rezultati metalografskih analiz obročastega nakita na Češkem, kjer je bilo analiziranih kar 118 vzorcev, izvirajočih iz nakita s štirimi odebelitvami na telesu, ter dvema na zaporki in s sedlastimi prehodi (Sankot 2002, 342, Abb. 13). Predvsem pa je v sistematični pregled vsega obročastega nakita orehaste nanogvice s področja Slovaške uvrstil J. Bujna. Pokazal je zlasti na izjemno oblikovno variabilnost orehastega nakita, pri čemer je za osnovne kriterije analize za razliko od Krämerja vzel obliko, velikost ter število odebelitev. Pri vprašanju njihove kronologije je sprejel Gebhardovo mnenje in jih uvrstil v stopnjo Lt B2b oziroma pri tipu F3 dopustil možnost trajanja do prehodnega horizonta Lt B2/C1. Pri tem izstopajo prav nanogvice podtipa F3-A, ki imajo osem odebelitev in sedlast prehod, vendar jih na notranji strani povezuje trak ter so sestavljene iz dveh delov po štiri odebelitve (Bujna 2005, 47–57). Bujna je pri opisovanju tovrstnega nakita ustvaril vplivno delitev, ki so se je držali vsi avtorji v zadnjih dveh desetletjih. V svoji doktorski disertaciji M. Furman žal ni izkoristil interpretativnega potenciala nanogvic iz Isthmije in je posledično v vseh kasnejših objavah razvoja obročastega nakita in sprememb nakitnih garnitur uporabljal zgolj srednjeevropsko relativno kronologijo (Furman 2009; 2012; 2014). Podobno metodologijo je izbrala tudi N. B. Fábry, ki je pri svojih razpravah (s poudarkom na mlajših nanogvicah s 4 in 3 odebelitvami) v relativno in absolutno kronološkem smislu obdržala Gebhardove okvire (Fábry 2012; 2016).

Če poskušamo povzeti kronologijo razprav, povezanih z odkritjem in interpretacijo nanogvic iz Isthmije, ter njihovo vlogo pri razpravah o kronologiji orehastega nakita (in mlajše železne dobe nasploh), lahko zaključimo, da so bila predvsem šestdeseta in sedemdeseta leta 20. stoletja obdobje, ko so avtorji najdbo poskušali razumeti kot primarni, ne zgolj arheološki, ampak tudi zgodovinski vir, vir, ki lahko pojasni kronologijo ter potek procesov kulturnih stikov. Naslednji dve desetletji so se v Evropi zgolj kopičile nove najdbe, ni pa bilo toliko poskusov vzpostavitve kronoloških mostov – kot da se je evropska arheologija začela vedno bolj oddaljevati od helenskega in helenističnega sveta. Obdobje se je zaključilo z objavo kompleksnega poskusa sinhronizacije kronologij Gebharda, ki pa je v svojem jedru temeljila na nekaterih domnevah oziroma na nasilnem pripisovanju nekaterih starejših najdb iz zgodovinskih virov znanemu dogodku, ko so Kelti vdrli proti jugu v samo osrčje grškega sveta. Kronologija je v uporabi, pa ne zato, ker bi bila pravilna, ampak zato, ker je priročna, ostala do danes. Drugo

programsko objavo je dobrih 15 let kasneje objavil Bujna, ki je natančno razdelal tipologijo oziroma sistematiko opisovanja obročastega nakita in odprl pot generaciji mlajših raziskovalcev, ki na področju dominira že več kot desetletje, oborožena z Gebhardovo kronologijo. Nekoliko pobalinsko sva pred skoraj desetletjem z Mitjo Guštinom objavila minimalistični kronološki pamflet (Kavur in Guštin 2011, 129–30), ki pa je ostal brez konkretnjših odzivov. V slednjem sva prav na osnovi najdbe nanogvic iz Isthmije predlagala radikalno revizijo kronologije konca starejšega in začetka srednjega latena, predvsem pa sva proces poskusila uskladiti z arheološko dokumentiranimi stiki civilizacij in ga oddaljiti iz zgodovinsko zapovedanih spopadov civilizacij.

Nazadnje lahko kot metaforo za nezmožnost odmika od interpretativnega diktata zgodovinskih virov vidimo v geslu *Isthmia*, ki ga je v *Lexikon zur keltischen Archäologie* napisal Szabó. V prvem odstavku je kontekst na osnovi »črepinj« keramike datiral v 4. stoletje pr. n. št. V drugem pa se je poklonil mnenju »poznavalcev« keltske arheologije in najdbo povezal s pohodom proti Delfom. Vse je zrelativiziral s trditvijo, da je najdba lahko tudi posledica prisotnosti keltskih plačancev, ki so se s svojimi ženami v prostoru nahajali pred in po letu 279, oziroma navedel, da antični viri omenjajo upor slednjih leta 265 pr. n. št. v Megari (Szabó 2012, 840–41). Gre pravzaprav za pristop, ki ga je uporabil v svojih poznih razpravah, kjer je vzporedno navajal več možnosti interpretacije, izpostavil kontradikcije med scenariji oziroma njihovimi kronološkimi posledicami, toda na koncu se ni opredelil za nobenega od njih (Szabó 2000; 2015).

Megarsko interpretacijo pa je prevzel od Krute (Kruta 2000, 687), ki je najdbe iz Isthmije poskušal, ne glede na kontekst in starost njihovega odkritja, čim bolj uskladiti s predpostavkami evropske kronologije. Pravzaprav lahko v delih starejše generacije raziskovalcev v zadnjih desetletjih vidimo velik razkorak v interpretacijah – na eni strani navajajo zgodovinske vire za zgodnjo keltsko prisotnost že v 4. stoletju pr. n. št. v grškem svetu, na drugi strani pa najdbo iz Isthmije še vedno vežejo na ekspedicijo proti Delfom (Bouzek 2014, 225–26).

Zaključek

Poglavitne najdbe, s katerimi lahko stkemo zapleteno mrežo povezanih točk, ki pomenijo osnovo za usklajeno absolutno kronologijo, predstavljajo na eni strani najdbo predmetov keltske provenience oziroma latenske kulture v sredozemskih, tj. egejskih kontekstih z absolutnimi datacijami.

Vice versa, dopolnjujejo jih najdbe predmetov, izvirajočih iz egejskega sveta v latenskih kontekstih. Če je njihova absolutna kronološka pozicija lahko vedno manj predmet razprave, postaja njihova interpretacija vedno spornejša. Na obeh straneh velike ločnice – tako v prazgodovinskem evropskem kot tudi v klasičnem sredozemskem svetu – delujoči arheologi so te predmete tradicionalno interpretirali kot vojni plen ali najemniško plačilo (Szabó 1996, 21; Schönfelder 2007). Šele nedavno pa se je začelo razmišljati o diplomatskih darilih, ki so po ustaljenih trgovskih poteh povezovala družbene elite različnih skupnosti (Blečić Kavur in Kavur 2010; Kavur in Blečić Kavur 2018; Rustoiu in Egri 2010, 221). Toda, tovrstno razmišljanje je bilo izoblikovano že veliko prej – vendar spregledano. Že na začetku sedemdesetih je v članku o kulturnih kontaktih med madžarskim železnodobnim (keltskim) kulturnim področjem in grškim svetom izpostavila v zvezi s kantharosom iz Szoba I. Bognár-Kutzián (1971, 145). Presenečeno je opomnila, da kantharos, kot najlepši primer stikov med tema dvema svetovoma v desetletjih, ni vzbudil interesa ne madžarske niti mednarodne javnosti, ter nanizala tri ključna vprašanja, povezana s slednjim, na katera bi bilo potrebno čim prej odgovoriti. Zanimale so jo natančna datacija tega tipa posode, definicija delavnice, ki ga je izdelala oziroma njegov prototip, in seveda pot, po kateri je prišel iz egejskega prostora do kolena Donave. Navedla je nekaj grobov v Makedoniji in Trakiji, kjer so bili odkriti podobni kantharosi, izdelani iz srebra, in na osnovi njihovih kontekstov najdbo datirala v drugo polovico 4. stoletja pr. n. št. ali v vsakem primeru v čas pred letom 300 pr. n. št. Še več, čeprav naj bi glede na keramiko druge najdbe sodile v drugo polovico 3. in prvo polovico 2. stoletja pr. n. št., je menila, da tako dolgo zadrževanje v obtoku ni verjetno. S tem je tudi sklenila, da je datiranje prav bronastih kantharosov ključnega pomena za natančno absolutno datiranje latenske kulture Karpatskega bazena in centralne Evrope (Bognár-Kutzián 1971, 145–46). Kantharos iz Szoba ni bil edini primerek, pri katerem je prihajalo do kontradikcije med prazgodovinsko evropsko ter grško kronologijo. Zato se je navezala na najdbo nanogvic iz Isthmije tako, da je izpostavila vprašanje starosti konteksta njihovega odkritja, ki bi moralo biti starejše od 3. stoletja pr. n. št. S tem je celo pokazala, da ima srednjeevropska stopnja Lt C velike kronološke diskrepance. Domnevala je, da smo v karpatskem bazenu priča horizontu stikov med keltskim in grškim svetom, starejših od bajeslovnega pohoda proti Delfom (Bognár-Kutzián 1971, 146–47).

Na tem mestu pa je primerno opozoriti na zmotno trditev I. Raubitschek, ki je pri obravnavi nanogvic iz Isthmije zapisala, da je bil podoben nakit odkrit tudi v Heraionu v Perachori (Raubitschek 1998, 70). V resnici pa je tam odkrita zapestnica drugačna. Gre za veliko starejši starejšeželeznodobni nakit, ki sodi, kot tudi večina drugih iz osrednje in zahodne Evrope izvirajočih najdb, odkritih v Heraionu, v čas stopnje Ha D1 (Verger 2003, 526–30). Prazgodovinske predmete, odkrite v panhelenskih svetiščih, moramo zato razumeti kot simbolična diplomatska darila, ki pa ne označujejo zgolj enosmernega toka blaga, ampak so del omrežij, v katera so bili, kot že stoletja pred tem, v 4. stoletju pr. n. št. vključeni Kelti. Poglavitno najdbo v klasičnem svetu, ki bi lahko omogočala vzpostavitev absolutne kronologije kulturnih kontaktov, predstavlja prav najdba dveh nanogvic iz Isthmije. Ta najdba nikakor ni osamljen primer, žal pa ima edina poznan zaprt arheološki kontekst, ki ji omogoča dobro datacijo/časovno umestitev.

Lahko sklepamo, da se predmeti helenistične umetniške obrti, izvirajoči predvsem iz makedonskih delavnic, v keltskem svetu nahajajo večinoma priloženi v grobove (Karaburma, Szob, Szabolc, Hurbanovo). Predmeti, izvirajoči iz latenskega kulturnega kroga, pa se izven slednjega nahajajo praviloma v ritualnih in/ali kulturnih kontekstih (Dodona, Isthmia, Delos, Delfi), darovano orožje pa je upodobljeno v svetiščih (Delfi, Marathon) (Kavur in Blečić Kavur 2018). Toda kronološki pregled posameznih predmetov in pregled primerjalnega gradiva pokaže, da zgolj del navedenega lahko vežemo na razvpiti balkanski keltski pohod na Delfe in dogodke v naslednjih letih. Večina helenističnih predmetov, ki se nahajajo v keltskih grobovih, torej izvira iz časa tretje četrtine 4. stoletja pr. n. št., dejansko iz časa največje kulturne in ekonomske ekspanzije na eni in najintenzivnejših diplomatskih stikov makedonske države z ljudstvi na drugi, severni, strani.

Zahvala

V največji meri se moram zahvaliti Martini Blečić Kavur za vse potrpljenje pri poslušanju skoraj desetletja in pol mojih monologov na to temo. Prav tako se zahvaljujem Mitji Guštinu za številne pogovore in komentarje na zgodnjo verzijo rokopisa ter Janu Kyseli, ki mi je omogočil, da sem ideje formuliral v seriji predavanj (ter pogovorov) na Karlovi Univerzi v Pragi.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz projekta ARRS J6-6837 »Stik civilizacij«.

Literatura

- Benadik, B. 1978. »Keltisches Gräberfeld in Maňa.« *Slovenská archeológia* 26: 383–422.
- Benadik, B. 1983. *Maňa: Keltisches Gräberfeld*. Nitra: Materialia Archaeologica Slovaca.
- Benadik, B., E. Vlček in C. Ambros 1957. *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku*. Bratislava: Fontes, Tom.
- Blečić Kavur, M., in B. Kavur 2010. »Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva.« *Starinar* 60: 57–84.
- Bognár-Kutzián, I. 1971. »Prehistoric Relations between Hungary and the Balkans.« V *L'ethnogenese de peuples balkaniques: Symposium international sur l'ethnogenese des peuples Balkaniques Plovdiv, 23–28 avril 1968*, 139–224. Sofija: Academie Bulgare des Sciences, Institut d'études Balkaniques.
- Bouzek, J. 2002. »Die Bronzeleithos des Typus Talcott aus Hurbanovo und andere vorrömische mediterrane Bronzegefäße in der Slowakei.« *Anodos: Studies of the Ancient World* 2: 53–57.
- Bouzek, J. 2014. »The Celtic Mercenary Reconsidered.« V *Celtic Art in Europe: Making Connections – Essays in Honour of Vincent Megaw on his 80th Birthday*, ur. C. Gosden, S. Crawford in K. Ulmschneider, 223–33. Oxford; Philadelphia, PA: Oxbow Books.
- Bridgman, T. P. 2004/2005. »Keltoi, Galatai, Galli: Were They All One People?« *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium* 24/25: 155–62.
- Budinský, P. 1994. *Keltské kostrové hroby z litoměřicka a z lounska v archeologické sbírce teplického muzea. (fond Teplice)*. Archeologický výzkum v severních Čechách 23. Teplice: Regionální muzeum Teplice.
- Bujna, J. 2005. *Kruhový šperk z laténských ženských hrobov na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Archeologický ústav SAV.
- Caskey, J. L. 1960. »Objects from a Well at Isthmia.« *Hesperia* 29 (2): 168–76.
- Celtes. 2006. *Celtes. Belges, Boïens, Rèmes, Volques...* Mariemont: Exhibitions.
- Čižmářová, J. 2004. *Encyklopedie Keltů na Moravě a ve Slezsku*. Praga: Libri.
- Džino, D. 2007. »The Celts in Illyricum – Whoever They May Be: The Hybridization and Construction of Identities in Southeastern Europe in the Fourth and Third Centuries BC.« *Opuscula Archaeologica* 31 (1): 93–112.
- Fábry, N. B. 2012. »Les anneaux à oves creux de la nécropole laténiene de Ludas.« V *La nécropole celtique à Ludas–Varjú–Dúlő*, ur. M. Szabó, 181–87. Budimpešta: Harmattan.

- Fábry, N. B. 2016. »Gli anelli da caviglia lateniani in area ungherese.« V *Il mondo Celtico prima e dopo la conquista romana*, ur. D. Vitali in C. Goudineau, 115–44. Bologna: Museo Archeologico L. Fantini.
- Filip, J. 1956. *Keltové ve střední Evropě*. Praga: Československé Akademie Věd.
- Freeman, P. 1993. »Homer, Callimachus, Lucilius, and Virgil: The Classical Poet's View to the West.« *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium* 13: 145–55.
- Furman, M. 2009. *Kruhový šperk ako prameň archeologicky postihnuteľného kroja, distribučných aktivít a mobility keltských komunit v stredodunajskom priestore*. Nitra: Slovenská Akadémia Vied.
- Furman, M. 2012. »The Interpretative Value of Annular Ornaments for the study of Early Celtic Populations in the Middle Danube Area.« V *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș, 7–9 October 2011*, ur. S. Berecki, 273–87. Târgu Mureș: Mega.
- Furman, M. 2014. »Variabilita keltských kruhových garnitúr v stredoeurópskom priestore so zreteľom na použité suroviny.« V *Moravské křížovatky: Střední Podunají mezi pravěkem a historií*, ur. J. Čižmárova, N. Venclová in G. Březinová, 493–514. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Galiniki, S. 2014. »The Multifaceted Encounter of Greeks and Celts.« V *The Europe of Greece. Colonies and Coins from the Alpha Bank Collection*, ur. D. Tsagkari, 294–301. Atene: The Alpha Bank.
- Gebhard, R. 1989. *Das Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching: Die Ausgrabungen in Manching*, Band 11. Stuttgart: Steiner.
- Hodson, F. R. 1968. *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain*. Acta Bernensia V. Bern: Stämpfli.
- Horváth, L. 1987. »The Surroundings of Keszthely.« V *Transdanubia 1 – Corpus of Celtic finds in Hungary, Vol. 1*, ur. L. Horváth, M. Kelemen, A. Uszoki in É. Vadász, 63–178. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady, I. 1942. *Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband*. Dissertationes panonicae II/18. Budimpešta: Pázmány Universität.
- Kaenel, G. 2007. »Les mouvements de populations celtiques: aspects historiographiques et confrontations archéologiques.« V *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe siècles avant notre ère: actes du XXVIIe Colloque international de l'Association française pour l'étude de l'âge du fer, Clermont-Ferrand, 29 mai–1er juin 2003*, ur. C. Mennessier-Jouannet, A.-M. Adam in P.-Y. Milcent, 385–98. Lattes: Éd. de l'Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Rousillon.

- Kavur, B., in M. Blečić Kavur 2018. »Celts on Their Way to the 'South': Once Again Discussing Some Finds from the Balkans.« *Folia Archaeologica Balkanica* 4: 149–68.
- Kavur, B., in M. Guštin 2011. »Contribution to Chronology.« V *The Eastern Celts: The Communities between the Alps and the Black Sea*, ur. M. Guštin in M. Jevtić, 129–30. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Krämer, W. 1961. »Keltische Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korint.« *Germania* 39: 32–42.
- Krämer, W. 1962. »Manching II.« *Germania* 40: 293–317.
- Krämer, W. 1985. *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*. Die Ausgrabungen in Manching 9. Stuttgart: Steiner.
- Kruta, V. 1975. *L'art Celtique en Bohême: les parures métalliques du Ve au IIe siècle avant notre ère*. Pariz: H. Champion.
- Kruta, V. 2000 *Les Celtes: Histoire et dictionnaire*. Pariz: Robert Laffont.
- Maier, F. 1973. »Keltische Altertümer in Griechenland.« *Germania* 51: 459–77.
- Martin-Kilcher, S. 1973. »Zur Tracht- und Beigabensitte im keltischen Gräberfeld von Münsingen-Rain (Kt. Bern).« *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 30: 26–39.
- Masse, A. 2007. »La fabrication de la parure annulaire en bronze à oves creux du bassin des Karpates.« V *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe siècles avant notre ère: actes du XXVIIe Colloque international de l'Association française pour l'étude de l'âge du fer, Clermont-Ferrand, 29 mai–1er juin 2003*, ur. C. Mennessier-Jouannet, A-M. Adam in P-Y. Milcent, 301–8. Lattes: Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Rousillon.
- Masse, A., in M. Szabó 2005. »La parure annulaire en bronze à oves creux de la période latène dans le bassin des Karpates.« *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005: 213–25.
- Megaw, J. V. S. 2004. »In the Footsteps of Brennos? Further Archaeological Evidence for Celts in the Balkans.« V *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková*, ur. B. Hänsel in E. Studeniková, 93–107.
- Mitchell, S. 2001. *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor: Vol. I. The Celts and their Impact on the Roman Rule*. Oxford: Clarendon Press.
- Németi, I. 1992. »Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare III.« *Thraco-Dacica* 13: 59–112.

- Papazoglu, F. 2007. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*. Beograd: Equilibrium.
- Píč, J. L. 1902. *Čechy na úsvitě dějin: na základě praehistorické sbírky musea království Českého a pramenů dějepisných*. Praga: V Praze.
- Ratimorská, P. 1981. »Keltské pohrebisko v Chotíne I. Západné Slovensko.« *Vlastivedný zbornik Muzei západnoslovenskéhe kraja* 8: 15–88.
- Raubitschek, I. K. 1986. »Celts in Corinth.« V *Corinthica: Studies in Honor of Darrell A. Amyx*, ur. M. A. Del Chiaro, 40–43. Columbia, MO: University of Missouri Press.
- Raubitschek, I. K. 1998. *Isthmia. The Metal Objects (1952–1989)*. *Isthmia Vol. VII*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Rawlings, L. 1996. »Celts, Spaniards, and Samnites: Warriors in a Soldier's War.« *Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement* 41 (S67): 81–95.
- Rieckhoff, S., in J. Biel 2001. *Die Kelten in Deutschland*. Stuttgart: K. Theiss.
- Rustoiu, A., in M. Egri 2010. »Danubian Kantharoi – Almost Three Decades Later.« V *Iron Age Communities in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş* 9.–11. 10. 2009, ur. S. Berecki, 217–87. Cluj-Napoca: Mega.
- Sankot, P. 2002. »Zur Problematik des Kunsthandwerkes und der Werkstattbeziehungen in Böhmen während der Früh- und Mittellatènezeit.« V *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, ur. C. Dobiát, S. Sievers in T. Stöllner, 331–48. Bonn: Habelt.
- Schaaf, U. 1972a. »Ein keltisches Hohlbuckelring aus Kleinasien.« *Germania* 50: 94–97.
- Schaaf, U. 1972b. »Zur tragweise keltischer Hohlbuckelringe.« *Archäologisches Korrespondenzblatt* 2: 155–58.
- Schönfelder, M. 2007. »Zurück aus Griechenland – Spuren keltischer Söldner in Mitteleuropa.« *Germania* 85: 307–28.
- Scott, M. 2014. *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Szabó, M. 1968. »Zur Frage des keltischen Fundes von Isthmia.« *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16: 173–79.
- Szabó, M. 1971. »Une fibule celtique a Délos.« *Bulletin de la correspondance hellénique* 95 (2): 503–14.
- Szabó, M. 1972. »Kelta fibula Déloson.« *Antik Tanulmányok* 18: 37–45.

- Szabó, M. 1983. »Audoleon und die Anfänge der Ostkeltischen Münzprägung.« *Alba Regia* 20: 43–56.
- Szabó, M. 1991. »Il mercenario.« *V I Celti*, ur. S. Moscati, 333–36. Milano: Bompiani.
- Szabó, M. 1996. »Le monde celitique au IIIe siècle av. J.-C.« *Études celtiques* 32: 11–31.
- Szabó, M. 2000. »La Macédoine hellénistique et le monde celtique.« *Ocnus* 8: 287–295.
- Szabó, M. 2012. »Isthmia, Griechenland.« *V Lexikon zur Keltischen Archäologie, A–K*, ur. S. Sievers, O. H. Urban in P. C. Ramsel, 840–41. Dunaj: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Szabó, M. 2015. »Des 'riches' et des 'pauvres'. Sur la structure des Celtes orientaux à l'époque de l'expansion (VIe–IIIe siècles av. J.-C).« *V An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit: Festschrift für Tibor Kemencei zum 75. Geburtstag*, ur. I. Szathmári, 391–410. Budimpešta: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Szabó, M., in K. Tankó 2006. »Nécropole laténienne à Ludas-Varjú-Dűlő.« *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (4): 325–43.
- Šašel Kos, M. 2005. *Appian and Illyricum*. Situla 43. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Taylor, T. 2001. »Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative Dimensions of Slavery and the Slave Trade in Later Prehistory Eurasia.« *World Archaeology* 3 (1): 27–43.
- Theodossiev, N. 2000. *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC.*, British Archaeological Reports, International Series 859. Oxford: Archaeopress.
- Theodossiev, N. 2005. »Celtic Settlement in North-Western Thrace During the Late Fourth and Third Centuries BC: Some Historical and Archaeological Notes.« *V Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1 Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak*, ur. H. Dobrzańska, J. V. S. Megaw in P. Poleska, 85–92. Krakov: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.
- Vadász, É. 1987. »Komárom County.« *V Transdanubia 1 – Corpus of Celtic finds in Hungary, Vol. 1*, ur. L. Horváth, M. Kelemen, A. Uszoki in É. Vadász, 231–48. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.
- Verger, S. 2003. »Des objets dans les sanctuaires archaïques de Grèce, de Sicile et d'Italie.« *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 147 (1): 525–573.
- Vokotopoulou, J. 1996. *Führer durch das Archäologische Museum Thessaloniki*. Atene: Kapon.

- Waldhauser, J. 1978. *Das Keltische Gräberfeld bei Jenišův ůjezd in Böhmen*. Archeologický výzkum v severních Čechách 6–7. Teplice: Regionální muzeum Teplice.
- Zaninović, M. 2003. »Područje Neretve i srednjojadransko otočje.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22: 277–87.
- Zirra, V. 1971. »Stand der Forschung der Keltischen Spätlatènezeit in Rumänien.« *Archeologické rozhledy* 23: 529–603.

Summary

Contact of Civilization

History of interpretations of Celtic jewelry from Isthmia

One of the main topics of prehistoric archaeology in the last 50 years has been the discussion of the chronology of contacts between the prehistoric communities of Europe and the civilizations of the Eastern Mediterranean – especially the Greek states and ancient Macedonia. This process was mostly seen as a one-way flow of goods and information towards the north, and only a few discoveries of objects of Celtic provenance pointed out that it was, in fact, a cooperation and communication of relatively equal interlocutors. The discovery of Celtic ankle rings from the vicinity of Poseidon's Sanctuary in Isthmia was one of the few in the Greek world with a known clear stratigraphic and chronological context. The interpretation of its chronology has sparked heated debate in the decades since its discovery. The proposed Mediterranean and Central European chronology of objects did not appear to match – they were discovered together with pottery from the late 4th century BC, while in Central Europe, their presumable place of origin, they were dated into the middle of the 3rd century BC. Having problems with conceptually explaining their presence in Isthmia most authors have taken refuge in the haven of historical determinism and attributed the find to the period after the Celtic raid on Delphi in 279 BC when the Celtic presence was indisputably attested. Such an approach further complicated the explanation of the contact since it ignored the dating of their context of discovery – detailed archaeological results were overrun by a superficial historical explanation. And even today, almost a century after their discovery, only a handful of authors dare to interpret them as one of the main illustrations of contact of civilizations and as an illustration of two major problems – historical determinism in classical archaeology on one and chronological problems of prehistoric archaeology on the other side.

Antična steklarska proizvodnja na območju jugovzhodnih Alp in vzhodnega Jadrana

Irena Lazar

UP FHŠ, Oddelek za arheologijo in dediščino ter Inštitut za arheologijo in dediščino
irena.lazar@fhs.upr.si

Uvod

Specialistične raziskave antičnega stekla samostojno ali v sklopu novih arheoloških odkritij in raziskav prinašajo vedno nove rezultate (Nenna 2008; Fünfschilling 2015). Primerjave novih izsledkov v mednarodnem prostoru s stanjem raziskav pri nas omogočajo drugačno ali natančnejše ovrednotenje nekaterih do sedaj znanih dejstev ali hipotez. Prav je, da v tem kontekstu ponovno osvetlimo stanje raziskav antične steklarske proizvodnje našega področja in bližnjega sosledstva.

1. Prazgodovina

Najstarejše najdbe steklenih predmetov z območja JV Alp poznamo iz obdobja kulture žarnih grobišč. Grob 289 iz Dobove, datiran v 11. stoletje pr. n. š., vsebuje najstarejšo pri nas poznano stekleno jagodo (Stare 1975, tab. 41, 3). V mlajših grobovih kulture žarnih grobišč, v času 9. in 8. stoletja pr. n. š., postanejo steklene najdbe pogostejše in v grobovih večkrat najdemo priložene steklene jagode oz. ogrlice. Priložene jagode v teh grobovih so najprej zelo majhne (pr. 0,4–0,6 cm), večinoma modre in bele barve. Sčasoma pa se v številnih grobovih iz obdobja prehoda bronaste v železno dobo na najdišču Mestne njive v Novem mestu pojavljajo tudi večje modre jagode, okrašene z belimi ali rumenimi očesci (Križ 1995, tab. 57: 113; Križ in Turk 2003, 89).

V starejši železni dobi doživi stekleno okrasje v slovenskem in evropskem prostoru izreden razcvet v barvah in oblikah, prav tako pa se v tem času pri nas pojavijo prve steklene posode. Steklene jagode so običajno narezane v dolge ogrlice, najdemo jih tudi našite na oblačilih. Jagode so okrogle, sodčaste, cevaste, oblikovane kot košarice, ovnove glavice ali ptice, nekatere imajo celo železne zanke za obešanje (Križ 1997, 38 spodaj). Barvne kombinacije so zelo pestre, okrasni motivi obsegajo valovnice, pike, linije cik-cak, očesca in aplikacije drugobarvnega stekla (Haevernick 1974, 61; Križ in Turk 2003, 91, št. 19, 98–99). V gomili I iz Stične je bilo npr. najdenih 20.500 steklenih jagod, prav tako bogat pa je bil grob z Magdalenske gore, v katerem pa so našli le 7.310 steklenih jagod (Haevernick 1974, 62). S steklom so bile okrašene in olepšane tudi nekatere okrasne zaponke – fibule. Med njimi so še posebej zanimive fibule ježevke, najdene npr. na Magdalenski gori, v Vačah, na Brezju in Šmarjeti (Haevernick 1959, Taf. 1: 1–8). Lok teh fibul ima na bronastem žičnatem jedru obloge, oblikovane iz prozornega modro-zelenkastega stekla, z ježastimi aplikacijami. Oblogi iz temno modro obarvanega stekla, ki krasita fibuli iz Boštanja, sta okrašeni s steklenimi nitmi v kontrastni rumeni barvi, raztegnjenimi v motiv cik-cak in z jagodami v obliki očesc (Haevernick 1959, Taf. 2, 8–9). Spet drugače sta izdelana loka fibul iz Rovišča, kjer je steklo jantarne barve v obliki spirale ovito okrog jedra, na sredini pa okras dopolnjujejo še steklene bunčice (Haevernick 1959, Taf. 2, 5–7). Fibule s stekleno oblogo se pojavljajo predvsem v 6. st. pr. n. š. (Gabrovec 1987, 49).

Izjemen pojav v grobovih jugovzhodnoalpskega prostora so tudi majhne posodice z vertikalnimi rebri na ostenju. Gre za izdelke, narejene v kalupu, ki so jim nato naknadno narebrili ostenje (Haevernick 1958, 14; 1974, 65). V Sloveniji jih poznamo v 5. stoletju pr. n. š. v Mostu na Soči in Črnljici pod Rifnikom (Haevernick 1958, Taf. 1: 4–5; 2; 3: 1, 2; Lazar 2004, 49, kat. 4). Izdelane so iz naravno obarvanega, rahlo zelenkastega stekla, obarvanega stekla jantarno rjave barve ali iz modro obarvanega stekla v različnih odtenkih. Predvsem modre skodelice so pogosto okrašene z nitmi drugobarvnega stekla v ravnih ali linijah cik-cak. Posodice iz Mosta na Soči imajo tudi presegajoč, narebren ročaj (Haevernick 1958, Taf. 2: 3–6). Nekateri avtorji so domnevali, da so bile skodelice namenjene shranjevanju kozmetičnih proizvodov; glede na velikost in izdelavo ustja lahko potrdimo, da niso bile pripravne za pitje, prej za zajemanje tekočin.

Razvejani trgovski stiki kultur starejše železne dobe jugovzhodnega alpskega prostora s svetom zahodnih in sredozemskih kultur se ne odraža-

jo le v izbranih importih kovinskih in keramičnih izdelkov, ampak tudi v steklenem gradivu. Mednje sodijo posodice, izdelane na jedru, izdelki steklarskih delavnic v Sredozemlju. Skoraj v celoti ohranjena posodica je bila najdena v Stični (Kastelic 1960, t. 3: 2). Dvoročajna modra steklenička (*amforiskos*) je po ostenju okrašena z večbarvnimi nitmi stekla v motivu cik-cak, ki ga dopolnjujejo linije po vratu in ramenu. Odlomke enakih izdelkov poznamo tudi iz gomile v Šmarjeti (Dular 1991, t. 29: 26–28). V obeh primerih gre po analogijah za izdelke sredozemskih delavnic od konca 6. do začetka 4. stoletja (Harden 1981, 77, pl. 11: 175–90).

1.1 Vprašanje lokalne proizvodnje

Izredno pestra paleta steklenih jagod in ostalih okrasnih predmetov v starejši železni dobi, s številnimi izvirnimi oblikami, barvami in okrasi, najdenimi samo na tem prostoru, ponuja domnevo, da so tu morda delovale steklarske delavnice. Na to možnost je prva opozorila T. E. Haevernick, ki je preučevala jagode s slovenskih najdišč (1974, 65), in njena hipoteza je bila nato večkrat povzeta. Nove in številne najdbe, predvsem iz gomil na Kapiteljski njivi v Novem mestu (Križ 1997; Križ in Turk 2003), so v zadnjih desetletjih paleta barv in oblik steklenih jagod iz starejše železne dobe še obogatile.

Prav zaradi tega bi se zdela domneva o lokalni proizvodnji toliko verjetnejša. Žal pa imamo zaenkrat v celoti raziskanih predvsem veliko grobišč. Raziskanost prazgodovinskih naselbin, kjer bi lahko odkrili sledove steklarske obrti, je precej skromnejša. Poleg tega za izdelavo jagod zadošča že peč majhnih dimenzij; odpadkov je malo, zato je verjetnost, da bi odkrili ostanke take peči, majhna.

Poznavanje značilnosti steklarske proizvodnje, postopkov taljenja surovin za pridobivanje surovega stekla in trgovine s steklenimi ingoti že od bronaste dobe dalje (Bass 1986, 289) pa ponuja še nekaj prepričljivejših odgovorov. Najverjetneje je, da je steklo kot surovina v naše kraje oziroma halštatska središča prišlo kot import ali rezultat trgovske izmenjave in je tu tekla le proizvodnja jagod. Druga možnost so tudi potujoči obrtniki, ki so se selili iz kraja v kraj, postavili peč in v času bivanja na izbrani lokaciji zadržali potrebam, željam in okusu prebivalcev posameznih naselbin in morda tudi njihovih sosed. Kakovost izdelave steklenih jagod iz Novega mesta, okrasje in posebne oblike brez dvoma pričajo o izkušenih mojstrih, ki so odlično obvladali svojo obrt. Jagode bi bile lahko izdelane tudi v delavnicah izven našega ozemlja, vendar po naročilu in okusu odjemalcev oz. kupcev.

Morda so ponekod služile celo kot neke vrste plačilno sredstvo. Taki primeri so poznani v srednjeveški steklarski industriji (Calvi di Coenzo 1996, 10).

V zadnjem času je analiza nekaterih oblik steklenih jagod, značilnih za negovski horizont, npr. amforic iz brezbarvnega stekla, pokazala, da gre brez dvoma za uvožene izdelke z območja Makedonije (Blečić Kavur in Kavur 2017, 101); tam so steklarske delavnice proizvajale raznolike in izjemno kakovostne izdelke iz brezbarvnega stekla za elito po postopku, ki so ga poznali že stari Asirci, nato pa se je preko Male Azije razširil in uveljavil tudi v Makedoniji (Ignatiadou 2016, 132, 136, Fig. 4). Razprostranjenost teh miniaturnih amforic, ki niso imele le okrasnega, ampak tudi apotropijskega pomena, odraža široko razvejane stike sredozemskih centrov tudi s prazgodovinskim svetom JV evropskih ter balkanskih kultur v teku 4. stoletja pr. n. š. (Blečić Kavur in Kavur 2017, 107, sl. 4; Rustoiu 2015, 367, sl. 3). Te izmenjave odražajo na eni strani trgovino na dolge razdalje in na drugi socialne stike vrhnjega sloja, ki je z izmenjavo daril in eksogamijo potrdil politične, socialne in gospodarske zveze oz. zaveze (Rustoiu 2015, 372).

Še več pa nam o izvoru surovin in izdelkov povedo arheometrične analize. Te je v okviru svoje doktorske disertacije opravila Ana Franjić in prve izsledke predstavila na kongresu leta 2018 v Carigradu (Franjić idr. 2020) in najnovejše spomladi 2020 na simpoziju v Kopru.¹ Rezultati analiz so pokazali več skupin glede na sestavo stekla; kobaltno modro lahko vzporejamo z izdelki iz Nimruda v Mezopotamiji in iz Francije, skupina stekla, narejena z egipčanskim natronom, pa ustreza t. i. skupini levantinskega stekla (Franjić idr. 2020, 56). Ti rezultati kažejo, da je steklo v starejši železni dobi v te kraje prihajalo kot import in rezultat trgovine na dolge razdalje, kot surovo steklo in/ali kot izdelki. Če so slednje deloma izdelovali tudi na Dolenjskem, pa ostaja še brez odgovora.

Dokler nimamo neposrednih dokazov za izdelavo jagod v prazgodovinskih naselbinah, ostaja ideja o lokalni proizvodnji le hipoteza. Vse več pa je dokazov, da so surovine in izdelki prihajali k nam v okviru trgovine in tudi kot izmenjava daril med elito.

2. Rimska doba

Rimska doba in razširitev rimske oblasti na obravnavano območje je skupaj z vsemi drugimi dosežki rimske civilizacije prinesla tudi novosti in na-

¹ Simpozij *ARTE-FACTUM – Study Days on Ancient Glass* je potekal med 6. in 8. marcem 2020 na UP FHŠ v Kopru, prispevki so v pripravi za objavo.

predek v steklarski obrti, ki je v helenizmu in obdobju republike razvila številne novosti in tudi nove tehnike. Nobenih dokazov ni, da bi se prazgodovinska tradicija, povezana z uporabo stekla, nadaljevala v rimski čas. V teku 1. stoletja pr. n. š. in 1. stoletja n. š. so trgovske poti steklenih izdelkov do naših krajev vodile pretežno preko severne Italije (Lazar 2006a, 331). Glavni trgovski center oz. emporij za področje JV Alp, Panonije in Balkana je bila Akvileja; tu so se zbirali izdelki iz severnoitalskih delavnic pa tudi iz drugih centrov osrednje Italije. Redki dragoceni izdelki so prihajali tudi iz delavnic vzhodnega Sredozemlja in Egipta.

Neposredne povezave s severnoitalskimi in akvilejskimi delavnicami dokazujejo tudi na naših najdiščih odkriti izdelki, ki izvirajo iz teh delavnic (slika 1). Odlomek dna večje pravokotne steklenice z odtisom oz. napisom *Sentia Secunda* iz Akvileje je bil najden v naselju oz. obcestni in carinski postaji *Romula* (Ribnica pri Jesenicah na Dolenjskem; Lazar 2005, 41; 2020). Delno ohranjen napis lahko primerjamo z dvema v celoti ohranjenima steklenicama iz groba v Linzu (Schwanzar 2003, 333, sl. 2). Napis oz. odtis na dnu v treh vrsticah (SENTIA SECVNDA FACIT AQ(vileia) VITR(earia)) je odlično ohranjen in ga lahko prevedemo kot »izdelala Sentija Sekunda iz Akvileje«. Na osnovi primerjav lahko potrdimo, da je odlomek dna iz Romule prav tako pripadal dvoročajni steklenici, ki je nosila napis steklarke ali lastnice steklarske delavnice *Sentie Sekunde* iz Akvileje. Prvotno so napis oz. odtis interpretirali kot ime lastnice steklarske delavnice, saj naj bi bilo pihanje stekla prezahtevno, da bi ga lahko obvladala ženska (Calvi 1969, 12–13). Danes seveda vemo, da to ne drži, po drugi strani E. M. Stern (1997, 130) ugotavlja, da okrajšava VITR pomeni *vitrearius/ria* (steklopihalec) in se torej nanaša na steklarja ali steklarko, medtem ko beseda *facit* (izdelal) neposredno kaže na mojstra, ki je posodo izdelal, in ne na lastnika steklarske delavnice. Sodeč po obliki ohranjenih steklenic iz Linza lahko sklepamo, da je *Sentia Secunda* delovala v drugi polovici 1. stoletja, njeni izdelki pa postali razširjeni in široko uporabni kot posode za shranjevanje in transport.

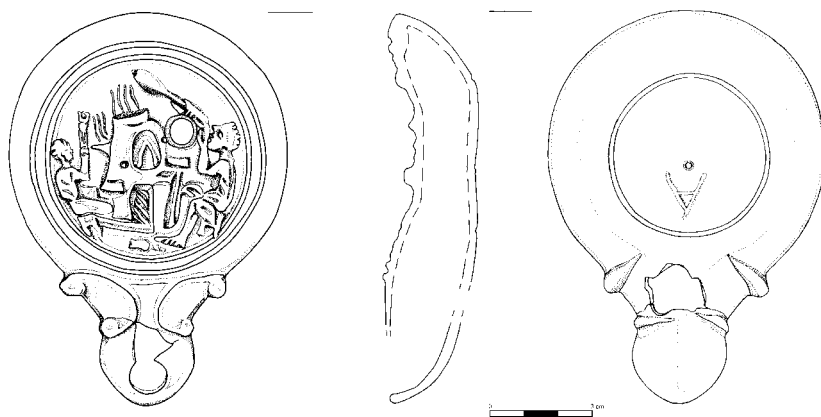
2.1 Nova tehnika – nova odkritja

Najneposrednejši in najzgodnejši dokaz o pihanju stekla in morda celo o širitvi novoodkrite steklarske tehnike na območju Jadrana brez dvoma predstavljajo oljenke z upodobitvijo steklarske peči in steklarjev ob njej (Lazar 2004, 28 fig. 15; 2006b, 227). Do sedaj poznamo le tri take najdbe in vse izvirajo z najdišč ob obalah Jadrana. Prva oljenka je bila najdena v prvi

Slika 1: Karta področja JV Alp in Jadrana z obravnavanimi najdišči (pripravil Andrej Preložnik)

polovici 20. stoletja v Benkovcu (rimska *Asseria*) na Hrvaškem (Abramić 1959, 149), druga je bila odkrita v drugi polovici 20. stoletja v bližini Ferrare (*Voghenza*) v Italiji (Baldoni 1987, 22), najnovejša in najbolj ohranjena najdba pa je oljenka iz Slovenije (Lazar 2006b, 230, sl. 2–3). Primerjava velikosti oljenk in diskov kaže, da sta oljenki iz Ferrare in Spodnjih Škofij (dl. 11,5 in 11,3 cm) zelo verjetno nastali v istem kalupu, medtem ko je bil kalup za oljenko iz Aserije drugačen, saj je imel nad motivom vrezani imeni *Athenio* in *Tre(a)llus* (Abramić 1959, 151; dl. oljenke 10,5 cm). Za razliko od prvih dveh, ki sta slučajni najdbi, zadnja oljenka izvira iz groba (gr. 3 – grobna parcela 1, Križišče pri Spodnjih Škofijah, nekaj km od Kopra), datirane ga med 40 do 60 n. š. (Novšak, Bekljanov Zidanšek in Žerjal 2019, 166–75).

Slika 2: Oljenka z upodobitvijo rimske steklarske peči, Kržišče pri Spodnjih Škofljah, risba Jerneja Kobe (hrani Pokrajinski muzej Koper)

Oljenka iz sivo žgane gline sodi v skupino t. i. reliefnih oljenk in pripada tipu Loeschke IV z zaokroženim noskom in volutama ob straneh. Relief (slika 2) predstavlja steklarsko peč in ob njej levo in desno steklarja pri delu. Upodobitev je odlično izdelana in oljenka zelo dobro ohranjena, zato na njej prepoznamo mnoge podrobnosti (Lazar 2006b, 229). Desna figura piha v steklarsko pipo, leva pa ji pomaga ob peči. Osrednji del tvori peč, deljena v dva dela, spodnji služi kot kurišče. V gornjem delu peči je vidna večja polkrožno zaključena odprtina. Uporabljala se je za zajemanje staljenega stekla iz talilnikov in kot delovna odprtina steklarja. Steklar sedi na nizkem stolčku ob peči, oblečen je v kratko tuniko in bos, kar poudarjajo poševni vrezi na nogi. Na tleh ležijo trije predmeti, ki jih lahko interpretiramo kot odpadke, nastale med delom. Oseba ima glavo dvignjeno, usta našobljena in pripravljena za pihanje v cev, ki jo drži pred seboj. Pipa je, če upoštevamo sorazmerja med osebo in orodjem, dolga manj kot meter in precej robustna na pogled. Morda ni kovinska, ampak glinena, kot predlaga E. M. Stern² na osnovi svojih številnih eksperimentov (Stern 1999, 446; 2005, 15-

2 Prvi pihani izdelki so verjetno nastali z uporabo glinenih pip in šele kasneje so razvili kovinske. Nekateri raziskovalci, kot npr. dr. E. M. Stern, menijo, da je bil steklarjem najlažje dostopen material prav glina. Njene lastnosti so dobro poznali, na zalogi je bila v vsaki delavnici. Glina precej slabše prevaja toploto kot kovina, zato je z njo lažje delati, posebej če je pipa kratka, npr. 30–60 cm. Izdelava kovinske cevi ni enostavna, glineno pa si lahko izdelata steklar sam. Zato ni bilo potrebno investirati v drage kovinske pripomočke, ampak so si lahko orodje izdelali po svojih željah in potrebah. Enostavna izdelava orodja je bila morda tudi eden od vzrokov za bliskovito razširitev nove tehnike (Stern 2005).

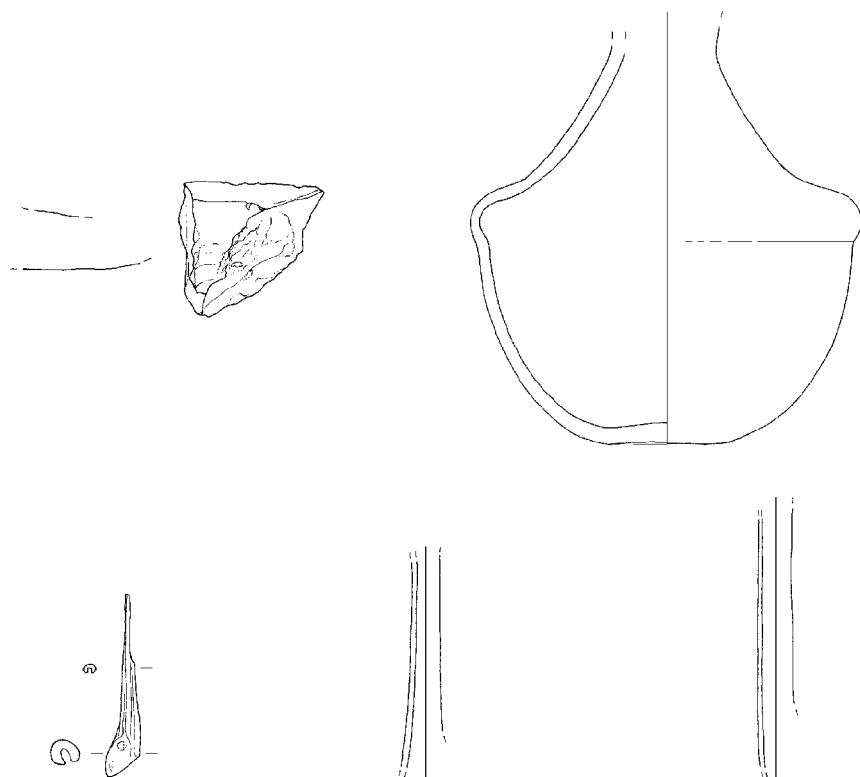
18, sl. 1–5). Pod pipo je okrogla odprtina oljenke za zrak. Figura na levi čepi ob peči, verjetno je mojstrov pomočnik. V rokah ima krajši predmet, ki je postavljen navpično, morda preverja ohlajeno posodo.

V tem trenutku nimamo dokazov za obstoj lokalne proizvodnje rimskega stekla na obalnem območju ali v zahodni Sloveniji, nedaleč stran pa leži Akvileja, kjer je, kot kažejo najdbe, steklarska delavnica delovala že v 1. stoletju (Mandrizzato in Marcante 2007, 16). Proizvodnja steklenih izdelkov oz. pihanje stekla se je na področju današnje Slovenije razvilo v drugi polovici 1. oziroma na začetku 2. stoletja Najverjetneje so delavnice predvsem pokrivalo lokalne potrebe za vsakdanjo rabo. Razvoj obrti je brez dvoma povezan s širitvijo rimske države na ozemlje današnje Slovenije in z romanizacijo tega prostora.

2.2 Steklarska proizvodnja v Celeji in Poetovionii

Najdbe steklarskih peči, talilnikov, staljenega stekla in odpadkov proizvodnje, ki jih poznamo iz Celeje in Poetovione, kažejo, da je bila prav v teh mestih v 1. oziroma 2. stoletju osnovana proizvodnja stekla. Ostanke peči, kosov surovega stekla, odpadki pihanja in uničeni izdelki so tiste najdbe, ki dokazujejo obstoj sekundarne proizvodnje stekla, to je izdelave steklenih posod, v obeh mestih. Obrt je bila odvisna od uvoza surovega stekla, ki so ga pripravili in talili v sredozemskih centrih primarne proizvodnje in nato transportirali do delavnic po imperiju.

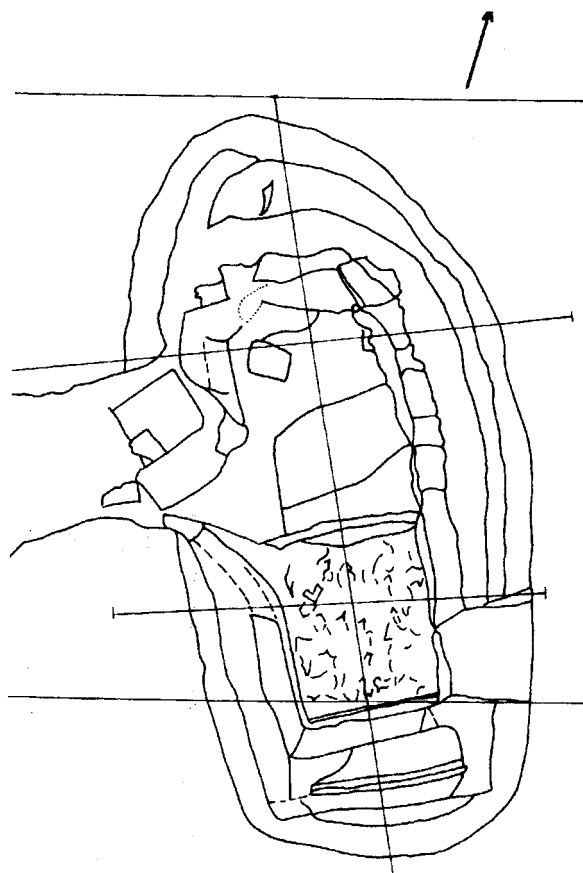
Dokazi o proizvodnji stekla v Celeji so bili odkriti pri izkopavanjih leta 1991. Žal ostanke steklarske peči niso bili odkriti, saj so bila izkopavanja omejena na območje gradbenega posega, vendar pa so ostanke steklenih kapelj, niti, koščkov staljenega stekla in odpadki z ustja steklarske pipe neposredni dokazi, da so na tem mestu pihali steklo oz. izdelovali steklene posode (Lazar 2003a, 214, sl. 57). Količina odpada je precejšnja, amorfni koščki surovega stekla so pretežno zelenkastega odtenka. Značilni odpadki za dokaz steklarske proizvodnje so kaplje stekla, ki dokazujejo preverjanje viskoznosti, steklene niti, ki nastanejo med delom steklopahača in izdelavo posode, in odpadki z roba steklarske pipe. Ti so na pogled kot slabo narejeno ustje posode, a so najneposrednejši dokaz o uporabi steklarske pipe in pihanju posod. Prav tako pomembni so odpadki slabo izdelanih posod, kot npr. uničeno ustje posode, trakovi, iz katerih so vlekli ročaje, staljeni fragmenti zavrženih delov itd.; nenazadnje je bil v enega od grobov severne nekropole priložen polizdelek skodelice (Lazar 2008, sl. 2–3). Ostanke tan-

Slika 3: Celje (*Celeia*) – steklene cevke in polizdelek skodelice iz poznorimskega groba (po Lazar 2008)

ke plasti ali prstana staljenega stekla na dnu balzamarijev in čaš dokazujejo poleg steklarske pipe tudi uporabo prijemalke oz. kovinske palice.

Omeniti velja tudi lego celjske delavnice. Zadnja izkopavanja v Celju v obdobju med letoma 2002 in 2005 so odkrila ostanke večjega obrtnega območja na severnem delu mesta oz. na njegovem robu. Tudi steklarji so si svoj prostor poiskali v tem delu mesta, zaradi uporabe ognja stran od gosto naseljenega mestnega središča, neposredno ob glavni cesti, ki je vodila iz mesta, in v bližini reke, prav tako pomembne transportne poti, tako za dostavo surovin in kurjave kot za izdelke. Prav zadnje raziskave v severnem delu mesta, v neposredni bližini ostankov delavnice, so prinesle tudi nove dokaze o delovanju steklarjev. V enem od poznorimskih grobov severne celejske nekropole so bile pridane steklene cevčice in polizdelek, ki dajejo nove podatke o možnih začetkih in času delovanja steklarske delavnice. Upoštevač male steklene cevke in koščke surovega dekolorira-

Slika 4: Ptuj (*Poetovio*) – tloris steklarske peči na parceli Hameršek (po Lazar 2003b)

nega stekla ter nedokončano polkroglasto skodelico (Isings 96b; slika 3) lahko domnevamo, da se je proizvodnja stekla v mestu začela že v drugi polovici 1. stoletja in je delovala še konec 3. oz. v začetku 4. stoletja (Lazar 2008, 138).

Sodeč po do sedaj znanih najdbah je bila steklarska obrt najrazvitejša oz. najobsežnejša v Poetovionii (Ptuj). Šest steklarskih peči, ostanki talilnikov in steklarski odpad so neposreden dokaz o steklarski proizvodnji v mestu (Lazar 2003a, 219, sl. 61–64; Korošec 2004, 67). Leta 1978 je ekipa ptujskega muzeja v okviru zaščitnih izkopavanja na parceli Hameršek odkrila dve steklarski peči in ostanke tretje. Istega leta so na parceli Preložnik odkrili ostanke še treh peči (Lazar, 2003a, 219).

Najbolje ohranjeni ostanki peči so bili odkriti na parcel Hameršek in na osnovi tega lahko podamo rekonstrukcijo njihovega izgleda.³ Peči so bile podolgovato ovalnega tlorisa, z zunanjimi merami 2,05 m x 1,00 m in notranjimi 0,70 m x 1,30 m. Zidovi so bili iz opek različnih oblik in na notranji strani zamazani z več plastmi gline, posebej debel je bil sloj na notranji strani (Lazar 2003b, 78, sl. 1). Notranjost peči je bila z zidom deljena v dva dela, eden je bil namenjen kurišču, drugi pa je bil delovni prostor. Neposredno ob kuriščnem delu je ležal kanal, ki se je uporabljal kot manipulativni prostor za kurjenje peči (slika 4). Kuriščni del je bil nekoliko večji od delovnega prostora in se je polkrožno zaključil (vel. 0,60 x 0,40 cm). Delovni prostor je bil kvadratnega tlorisa. Kako je izgledal gornji del peči, lahko samo ugibamo. Zaradi zaščitnega posega je bil raziskan le majhen del okrog peči in na osnovi tega ne moremo sklepati, ali odkriti ostanki predstavljajo celotno delavnico ali pa del večjega obrtnega kompleksa steklarjev. Potrdimo lahko samo to, da so peči ležale v obrtnem predelu Poetovione na Spodnji Hajdini, kjer so med drugim obratovali tudi peči za keramiko in opeko (Jevremov 1985, 419; Horvat idr. 2003, 160). Številne druge posamične najdbe pa hkrati kažejo, da steklarji niso delovali le v tem delu mesta (Lazar 2003a, 221). Med njimi velja izpostaviti predvsem kose talilnikov z ostanki staljenega stekla na notranji strani in robovih ustja. Njihove oblike kažejo, da so za taljenje uporabili na vretenu izdelane posode, nizke lonce enakih oblik, kot jih poznamo med ptujsko kuhinjsko keramiko (Istenič 1999, 137, sl. 130).

Trenutno še ne obstaja natančna opredelitev steklarskih peči s kvadratno obliko delovnega prostora, kot jih poznamo na Ptujju. B. Lepri in L. Saguí (2017, 170) domnevata, da so podolgovate strukture (2 m dolžine in 1 m širine) uporabljali le za ponovno taljenje surovine in morda še za dodajanje novega surovega stekla; bolj razširjene peči okroglega tlorisa pa naj bi bile v uporabi predvsem za pihanje steklenih posod. Primerjava tovrstnih struktur z nekaterimi drugimi primeri na najdiščih, kot so npr. Besançon (Munier 2003; Munier in Brkojewitsch 2003; Foy 2010), Plaudren (Triste 2008), Augst (Fischer 2009, datirano 130 do 160 n. š.), *Ulpia Oescus* (Bolgarija, Kabakčieva 1987, zadnja četrtna 3. in prva polovica 4. stoletja) in kompleksi steklarskih peči v Nemčiji (Köln, van Geesbergen 1999, 108–9, 120, 1.–2. stoletje; kompleks Hambacher Forst, Gaitzsch idr. 2000, 105–6,

3 Natančnega tlorisa in izgleda peči na parceli Preložnik zaradi preskromne ohranjenosti ni bilo mogoče rekonstruirati.

162–63, 168; 4. stoletje), potrjuje njune domneve in interpretacijo (Lepri in Saguí 2017, 172).

Ostanki izdelkov, ki naj bi nastajali v ptujskih delavnicah, niso prav številni. Glede na ohranjene odlomke in odpad lahko domnevamo, da so izdelovali kvadratne in cilindrične steklenice v več velikostih, cilindrične čaše in balzamarije s stopničasto razširjenim vratom, posebej pogost pa je bil tudi okras nataljenih niti po vratu in ostenju (Lazar 2003a, 230).

Spremljevalno keramično gradivo in steklene najdbe, odkrite ob steklarskih pečeh, kažejo, da so steklarske delavnice obratovalе v 2. in 3. stoletju. Najdbe iz 1. stoletja so preskromne, da bi razmišljali o zgodnejšem razvoju te obrti v Poetovionii.

Lahko pa na osnovi dokaj obsežnega naselbinskega in grobnega sklopa steklenih najdb ocenjujemo, kako se je uporaba stekla in steklenega posodja v mestu razvijala in spreminjala. Steklenih izdelkov iz prve polovice 1. stoletja je med gradivom relativno malo, njihovo število in raznolikost oblik močno porasteta konec 1. stoletja, in sicer za 300 % (Lazar 2001, 34). Gre pretežno za izdelke za vsakdanjo uporabo. Večina oblik je v uporabi še v naslednjem stoletju, ko se jim pridružijo še nove oblike, nove tehnike krašenja ter kakovostni importirani izdelki. Do velike spremembe pride v 3. stoletju, ko se razpon oblik močno skrči, nato pa se v 4. stoletju oblike stekla omejuje pretežno na posode za pitje. Zanimivo pa je, da kljub majhnemu številu oblik in količini steklenega posodja slednjega še vedno redno in v precejšnji količini prilagajo v grobove, kar na nek način odraža in potrjuje še vedno živahen utrip mesta v pozni antiki.

2.3 Problem interpretacije najdb v Emoni in Kranju

Izpostaviti velja še dve najdišči, za kateri se je domnevala proizvodnja rimskega stekla, a je na osnovi najdb in sodobnega poznavanja obrti ne moremo potrditi (podrobneje Lazar 2003a, 216). Zaradi velikega števila steklenih pridatkov v emonskih grobovih je bila ideja o mogoči lokalni proizvodnji v Emoni zapisana že pred pol stoletja (Plesničar 1976, 35). Nato so izkopavanja v insuli XXXI v SZ delu mesta odkrila ostanke, ki so jih interpretirali kot steklarsko delavnico (Plesničar Gec 1981, 136). V prostoru velikosti 4,1 x 4,7 m, ki je bil s slabo ohranjenimi zidovi deljen v tri dele, so naleteli na ostanke, ki naj bi pripadali steklarski delavnici (odlomki opek, posod, okenskega stekla, staljenega stekla). Žal je bila ta najmlajša faza arhitekturnega kompleksa najslabše ohranjena in pokrita samo z ostanki ruševine. Verjetno je bil ta del stavbe uničen in nato zravnán (Plesničar Gec 1981, 139).

Ob natančnejšem pregledu objavljenega gradiva z izkopavanj v insuli XXXI moramo izraziti dvom, ali je na odkritem mestu res delovala steklarska delavnica. Skromnost ostankov arhitekture peči ni presenetljiva. Zanimivo pa je, da na opekah ni ostankov steklene žindre oziroma staljenega stekla, ampak se opek držijo koščki stekla in odlomki posod. Do tega lahko pride tudi pri požaru in zatorej ti ostanki niso nujno del uničene steklarske peči. Ostalo gradivo so bili pretežno odlomki steklenih posod in okenskega stekla, nič pa ne govori v prid obdelavi stekla. Med odlomki posod prevladujejo čaše oblike Isings 96, ki so gladke ali okrašene z modrimi kapljami, plitve skodele z gubami (Isings 117) in steklene svetilke s čepki (Lazar 2003, 198, oblika 9.3.1.). Plast je bila na osnovi novčnih najdb in stekla datirana na konec 4. in začetek 5. stoletja (Plesničar Gec 1981, 142).

Ostanke uničenih posod in okenskega stekla lahko interpretiramo na več načinov. Morda gre za zbiranje odpadnega stekla za ponovno uporabo, navado, ki je bila uveljavljena in jo poznamo z več rimskih najdišč (Price 1991, 23). Gradivo kaže časovno enotnost in majhno raznolikost, zato lahko pomislimo tudi na prodajalno stekla. V neposredni bližini so delovale tudi terme (insula XXXII) in morda so bile prav one glavni odjemalec. S tem izpostavljamo več možnih interpretacij najdb iz insule XXXI, neposredne dokaze o delovanju steklarjev pa moramo še odkriti.

Med zaščitnimi izkopavanji v Kranju ob gradu Kieselstein leta 1998 so arheologi naleteli na zanimive strukture, ki so jih interpretirali kot ostanke poznoantične steklarske delavnice oz. dveh steklarskih peči (Sagadin 2004, 107). Na površini 7 x 13 m so odkrili dve okrogli jami. Premer prve je bil 1,9–2,1 m (gl. 1 m), druge pa 2–2,2 m (gl. 0,6 m). Vkopani sta bili v glino in na notranji strani ometani. Večja jama je imela na Z strani razširitev za kurilni, zapolnjeno s plastjo žganine. Zapolnjena je bila s kamni, na površini nekaterih je bila plast steklastega sloja, zaradi izpostavljenosti veliki vročini. Med jamama je bila ploščad premera 1 m, utrjena z malto in zamejena s kamenjem. Približno meter od prve jame je ležal plitev bazen (vel. 2,1 x 1,2 m), ki je bil delno zapolnjen z apnencem in ostanki školjk.

Med drobnimi najdbami je bilo veliko odlomkov stekla, pretežno ustja in dna čaš na nogi, mnoge so bile poškodovane v ognju. Na osnovi keramičnega gradiva in stekla so kompleks datirali v 6. stoletje (Sagadin 2004, 110).

Čeprav kompleks v Kranju še ni bil v celoti objavljen, želimo ponovno opozoriti na problem njegove interpretacije (Lazar 2003a, 217). Na najdišču in ob t. i. pečeh ni bilo najdb, značilnih za obdelavo stekla, deformi-

rane posode so bile uničene zaradi izpostavljenosti ognju in niso kazale, da gre za zavržene izdelke delavnice. Jame so bile na notranji strani ometane, enako je bil ometan manipulativni prostor. Pri sedaj poznanih steklarskih pečeh te podrobnosti ni nikjer, povsod so premazane z več plastmi gline. Prav tako je vprašljiv različen nivo manipulativnega prostora in osrednjega dela peči. Pri steklarskih pečeh je to navadno izenačeno, da upravljanje s pečjo teče nemoteno.

Razlaga, da se je ena peč uporabljala za proizvodnjo, druga pa za ohlajanje posod, je vprašljiva. Razdalja med njima je namreč več kot meter ali dva. Rimske peči so imele prostor za ohlajanje v sklopu same peči ali pa v peči v neposredni bližini. Tako se je posoda lahko takoj oz. samo s zasukom steklarja odložila za ohlajanje, da je proces tekel počasi in nemoteno (Foy in Nenna 2001, 48–55). Prenos pravkar izdelane posode v nekaj metrov oddaljeno peč za ohlajanje bi povzročil prehitro hlajenje stekla na površini, napetosti zaradi temperaturne razlike bi povzročilo pokanje in lomljenje izdelkov (Price 1991, 25).

Glede na ogled terena med izkopavanji in opisane strukture lahko brez dvoma ugotovimo, da na tem najdišču ne gre za ostanke steklarskih peči. Glede na velikost in gradnjo bi jih bilo prej mogoče interpretirati kot apnece oz. peči za žganje apna; kar nekaj jih poznamo tudi pri nas (Tušek 1984; Novšak, Bekljanov Zidanšek in Žerjal 2019, 81).

2.4 Hrvaška – lokalna proizvodnja v Panoniji in Dalmaciji

V sosednjih pokrajinah je bila glede na trenutno stanje raziskav rimska steklarska obrt razvita v Gleisdorfu v Avstriji (Fuchs 1980), na območju severne Italije (Buora 1997, 23; Maccabruni 2004, 33; Mandruzzato in Marcante 2007, 16) ter v Siskiji (*Siscia* – Sisak, Burkowsky 1999; Fadić 2004, 96 sl. 1–2; Leljak in Lazar 2014, 117) in Saloni (Solin, Dalmacija, Buljevič 2005, 93) na Hrvaškem. Prav tako je bila z arheološkimi odkritji na Jadranu potrjena trgovina s surovim steklom; na rimski potopljeni ladji z Mljeta je tovor poleg ostalega vseboval veliko količino surovega stekla (Radić in Jurišić 1993, 113).

Za območje hrvaškega dela province Panonije ugotavljamo, da so bili na več najdiščih ohranjeni elementi, ki odpirajo vprašanje možnega obstoja lokalne proizvodnje (Leljak in Lazar 2014, 115), to so npr. *Siscia* (Sisak), *Cibalae* (Vinkovci) in Štrbinci. Najdbe vključujejo surovo steklo, odkrito v reki, tlorise peči in verjetne lokalne oblike izdelkov. Vendar ostaja še veliko vprašanj, povezanih z lokalno steklarsko proizvodnjo v severnem delu Hrvaške. Opredelitev temeljev peči, odkritih v Sisku, kot steklarskih

je po našem mnenju še vedno nekoliko vprašljiva. Samo tloris peči, brez kakršnihkoli spremljajočih najdb in situ, povezanih s proizvodnjo stekla, še ne more biti nedvoumen dokaz, da gre za steklarsko peč.

Neposredni arheološki dokazi o obdelavi stekla (Leljak in Lazar 2014, 130 in op. 36) na najdišču niso bili odkriti; dokler teh dokazov ni, ne moremo nedvoumno govoriti o steklarski proizvodnji na področju južnega dela province Panonije. Verjetnost obstaja, ni pa nedvoumno dokazana z najdbami.

Na drugi strani arheološke najdbe iz Dalmacije obstoj lokalne proizvodnje stekla potrjujejo ne samo z ostanke verjetne steklarske peči (Auth 1975), ampak tudi epigrafski podatki oz. najdbe (Buljević 2005, 9, sl. 6). V Soloni so ostanke steklarske peči odkrili v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ležala je severno od kurije. Toda začetek obratovanja oz. delovanja peči žal ni natančno časovno opredeljen; datiran je v obdobje od 1. do 3. stoletja (Auth 1975, 147; Clairmont in von Gonzenbach 1975, 58–63, 230, pl. 4. 8. 63). Najdbo pa dopolnjujejo drugi dokazi o delovanju steklarjev. Na odlomku sarkofaga s salonitanske nekropole Manastirine je ohranjeno ime ste-

Slika 5: Solin (*Salona*, Hrvaška) – marmorni kalup za dno steklenice z napisom *Miscenius Ampliatus facit Salonas* (Arheološki muzej Split; po Buljević 2004)

klarja *Paschasius* oz. *Pascasius* (Egger 1926, 99; Šašel 1986, 285, št. 2487). Z jugovzhodne nekropole v Saloni pa je od leta 1884 znan marmorni kalup z imenom *Miscenius Ampliatus* (Buljević 2004, 194, sl. 1, 2). Najdbo so dolgo časa interpretirali kot kalup za izdelavo slavnostnih kruhkov, Z. Buljević pa jo je nazadnje pravilno opredelila kot kalup za dno večje kvadratne steklenice (2004, 193). Poleg imena mojstra ali lastnika, ki sporoča, da je izdelek *Miscenius Ampliatus facit Salonas*, je v reliefu tudi podoba gladiatorjev (slika 5).

Slika 6: Duklja (*Dodea*, Črna gora) – peč v prostoru 15/IX med izkopavanji, foto M. Živanović (po Živanović 2014)

Številne najdbe steklenega posodja z območja Zadra (*Iader*) in nekatere posebne oblike, ki se pojavljajo predvsem na tem področju oz. na predele Liburnije, so podlaga za hipotezo, da je tudi v Zadru delovala steklarska delavnica (Fadić 2004, 101). Žal obrat ali drugi dokazi o sekundarni steklarski proizvodnji na tem področju do sedaj niso bili odkriti in številne najdbe steklenega posodja so za sedaj bolj odraz stanja raziskav nekropol antične Liburnije.

2.5 Nova odkritja v Črni gori – Doclea

Za konec velja omeniti še zadnja pomembna odkritja iz rimske Dokleje (*Doclea* – Duklja) v Črni gori, ki jih je objavil kolega Miloš Živanović (2014, 47). V teku izkopavanj v letih 2002 do 2013 je bil odkrit obrtni predel v poznoantičnem mestu, ki je nastal na opuščnem in zapuščenem predelu mestnega kapitolija. Središče rimskega mesta *Doclea* je v poznorimski dobi izgubilo svoj pomen in zato so ta predel zasedli obrtniki ter tu postavili delavnice za predelavo železa in obdelavo stekla. Mestne komunikacije so območje še vedno povezovala z mestoma *Dyrrhachium* (Drač, Albanija) in *Salona* (Solun, Hrvaška).

Steklarski obrat je obsegal večje območje, ki še ni v celoti raziskano. Tekom 4. stoletja so stare stavbe podrli in predel očistili ter na tem mestu zgradili steklarsko delavnico, ki jo datirajo na konec 4. in začetek 5. stoletja (Živanović 2014, 130). Odkriti so bili trije prostori s posamičnimi pečmi (3/IX, 15/IX, 12/IX; slika 6) in domnevajo, da so nastale oz. delovale v časovnem zaporedju.

Peči so bile zgrajene v kotu prostora, ob njih so odkrili številne odpadke obdelave stekla, talilnike in fragmente stekla. Prostori so bili dokaj veliki, kar kaže na dobro organiziran obrat, morda so bili nekateri posebej namenjeni shranjevanju in celo okraševanju (Živanović 2014, 101, 130, pl. 42, 49).

Odkrite oblike posod so bile pretežno namenjene pitju in shranjevanju tekočin, najštevilnejše med njimi pa so polkroglaste čaše oblike Isings 96, pretežno datirane v 4. in 5. stoletje (Isings 1959; Živanović 2014, 130). V enem od prostorov so našli veliko število odlomkov steklenih zaplestnic in jagod, zato domnevajo, da je tu obstajala tudi proizvodnja t. i. črnega stekla⁴ (soba IX, Živanović 2014, 131). Trenutne najdbe kažejo, da je steklarski obrat v prvih desetletjih 5. stoletja prenehal delovati; izdelkov, ki bi bili značilni za 6. in 7. stoletje, na najdišču niso odkrili (Živanović 2014, 98, 131).

Podobni obrtni centri poznorimske dobe, ki govorijo o preobrazbi urbanih centrov številnih rimskih mest, so znani tudi iz mest *Romuliana* in *Ulpiana* v provinci Meziji in sodijo v čas 4. in 5. stoletja (Janković 1983, 102–3; Parović in Pešikan 1991, 33–60). Osnovani so bili znotraj zaprtega mestnega predela in so izkoristili nekdanjo oz. ohranjeno infrastrukturo. Poznorimske steklarske delavnice so bile v tem delu imperija odkrite tudi v

4 Izraz črno steklo uporabljamo kot *terminus technicus*; več o tem gl. v Lazar 2019 s tam navedeno literaturo.

Sirmiju (*Sirmium* – Sremska Mitrovica), v *Iustiniana Prima* (Caričin Grad), posamične najdbe so znane tudi iz *Skodra* (Skadar; Milošević 1976, 102–8; Ivanišević in Stamenković 2010, 39–52; Hoxha 2003, 99).

Sklep

Arheološke raziskave in analize steklarske proizvodnje v antiki prinašajo vedno nove podatke, tako glede proizvodnje stekla kot surovine kot sekundarne proizvodnje širom imperija (Nenna 2007). Pregled znanih in novih najdb območja JV Alp in Jadrana, povezanih z rimsko steklarsko proizvodnjo, prav tako odkriva nova dejstva; ta odražajo živahne in tesne trgovske stike, ki so se v času pozne republike in zgodnjega imperija razvili med jadranskim območjem in njegovim zaledjem (*Aquileia – Emona – Celeia – Poetovio; Aquileia – Emona – Siscia; Aquileia – Pula – Iader*), prav tako pa s področjem vzhodnega Sredozemlja, središčem razvoja in napredka antičnega steklarstva.

Dediščina proizvodnje stekla na območju današnje Slovenije in njene sosedstva je izjemno bogata in raznolika, vendar v mnogih primerih še ne v celoti ovrednotena, zato raziskave in obdelava novoodkritega gradiva tečejo dalje. Poudariti pa velja, da po propadu Rimskega imperija nimamo dokazov o neposrednem nadaljevanju steklarske proizvodnje v mlajša obdobja. V samostanu Žiče, ustanovljenem ok. leta 1160, so v bogati knjižnici med drugim hranili tudi knjige o obdelavi in proizvodnji stekla (Lazar 2003b, 81). Kdaj in kako pa se je obrt v srednjem veku ponovno razvila, ostaja odprto.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz projekta »Izvedba poizkopavalne obdelave arhiva najdišča Ribnica za izvedena zaščitna arheološka izkopavanja« financiranega s strani DARS in ZVKDS (ZVKDS PG-10-40/2018).

Literatura

- Abramić, M. 1959. »Eine römische Lampe mit Darstellung des Glasblasens.« *Bonner Jahrbücher* 159: 149–51.
- Auth, H. S. 1975. »Roman Glass.« V *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969–1972)*, ur. C. W. Clairmont, 145–75. Park Ridge, NJ: Noyes Press.

- Baldoni, D. 1987. »Una lucerna romana con raffigurazione di officina vetraria: alcune considerazioni sulla lavorazione del vetro soffiato nell'antichità.« *Journal of Glass Studies* 29: 22–29.
- Bass, G. F. 1986. »A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign.« *American Journal of Archaeology* 90: 269–96.
- Blečić Kavur, M., in B. Kavur. 2017. »Many Shades of Translucent: Amphoriskos Shaped Glass-Beads from Vičja luka/Mnoge nijanse prozirnog: staklene perle u obliku amforiska iz Vičje luke.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110 (1): 93–11.
- Buljević, Z. 2004. »Salonitanski kalup s prikazom gladijatora/Salona Mold with Image of Gladiators.« *Opuscula Archaeologica* 28: 193–202.
- Buljević, Z. 2005. »Tragovi staklara u rimskoj provinciji Dalmaciji/Traces of Glassmakers in Roman Province of Dalmatia.« *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98: 93–106.
- Buora, M. 1997. »Una produzione artigianale di un vetraio Sevegliano (agro di Aquileia, Italia settentrionale) nel IV sec. D. C.« *Journal of Glass Studies* 39: 23–31.
- Burkowsky, Z. 1999. *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*. Sisak: Arheološki muzej.
- Calvi, C. 1969. *I vetri romani del Museo di Aquileia*. Oglej: Associazione nazionale per Aquileia.
- Calvi di Coenzo, L. 1996. »Da Venezia all' Africa ... e ritorno.« *Alte Vitrie* 3: 8–11.
- Clairmont, C. W., in V. von Gonzenbach. 1975. »The Excavations: The Workshop Area.« V *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969–1972)*, ur. C. W. Clairmont, 56–63. Park Ridge, NJ: Noyes Press.
- Dular, A. 1991. *Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo Cerkvijo*. Katalogi in monografije 26. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Egger, R. 1926. *Der altchristliche Friedhof Manastirine, Nach dem Materiale Fr. Bulić*. Forschungen in Salona II. Dunaj.
- Fadić, I. 2004. »Antičke staklarske radionice u Hrvatskoj/Ancient Glass Workshops in the Territory of Modern Croatia.« V *Drobci antičnega stekla/Fragments of Ancient Glass. Annales Mediterranea*, ur. I. Lazar, 95–106. Koper: ZRS Koper.
- Fischer, A. 2009. *Vorsicht Glas! Die römischen Glasmanufakturen von Kaiseraugst. Forschungen in Augst* 37. Augst: Augusta Raurica.
- Foy, D. 2010. »L'implantation des ateliers de verriers en Gaule: centre urbains, péri-urbains et ruraux.« V *Aspects de l'artisanat en milieu urbain: Gaule*

- et Occident romain, Actes du colloque international d'Autun 20–22 septembre 2007*, ur. P. Chardron-Picault, 345–61. Dijon: RAE.
- Foy, D., in M.-D. Nenna. 2001. *Tout feu, tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France. Exhibition catalogue*. Marseille: Musées de Marseille
- Franjić, A., I. Freestone, D. Günther in B. Križ. 2020. »Stranded in Novo mesto: The Analysis of Iron Age Glass Beads from Lower Carniola, Slovenia.« *V Annales du 21e Congrès de l'AIHV*, v tisku. Istanbul: AIHV.
- Fuchs, G. 1980. »Die römerzeitlicher Gräberfelder von Flavia Solva.« Doktorska disertacija, Universitat Graz.
- Gabrovec, S. 1987. »Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom – Dolenjska grupa.« V A. Benac, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Željezno doba*, 29–119. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Gaitzsch, W., A.-B. Follmann-Schulz, K.-H. Wedepohl, G. Hartmann in U. Tegtmeier. 2000. »Spätromische Glashütten im Hambacher Forst – Produktionsort der ECVA-Fasskrüge. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen.« *Bonner Jahrbücher* 200: 83–241.
- van Geesbergen, D. 1999. »Les ateliers de verriers dans le nord de la Gaule et en Rhénanie (Ier-4e siècle après J.-C.).« V *Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l'Empire romain. Actes du colloque d'Erpeldange 1999*, ur. M. Polfer, 105–24. Montagnac: Éditions M. Mergoil.
- Haevernick, T. E. 1958. »Hallstatt-Tassen.« *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 5: 8–17.
- Haevernick, T. E. 1959. »Beiträge zur Geschichte des antiken Glases I: Zu den Glasbügelfibeln.« *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 6: 57–63.
- Haevernick, T. E. 1974. »Zu den Glasperlen in Slowenien.« *Situla* 14/15: 61–65.
- Harden, D. B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum, Volume I*. London: British Museum.
- Horvat, J., M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina Tušek, M. Tomanič Jevremov in Z. Šubic. 2003. »Poetovio – development and topography.« V *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, Pannonia I. *Situla* 41, ur. M. Šašel Kos in P. Scherrer, 153–70. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Hoxha, G. 2003. *Scodra dhë Praevalis ne antikitetin e vonë*. Shkodër: Camaj-Pipa

- Ignatiadou, D. 2016. »Le verre incolore: Une renaissance macédonienne.« V *La Macédoine du VIe siècle avant J.-C. à la conquête romaine. Formation et rayonnement culturels d'une monarchie grecque*, ur. K. Chryssanthaki-Nagle, S. Descamps-Lequime in A.-M. Guimier-Sorbets, 129–42. Pariz: Éditions de Boccard.
- Istenič, J. 1999. *Poetovio, zahodna grobišča I Poetovio, the Western Cemeteries I*. Katalogi in monografije 32. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Ivanišević, V., in S. Stamenković. 2010. »Glass Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima).« V *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, ur. B. Zorn in A. Hilgner, 39–52. Mainz: Romisch-Germanisches Zentralmuseum.
- Janković, Č. 1983. »U sutonu antike.« V *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, ur. S. Čelić, 98–119. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Jevremov, B. 1985. »Novosti o obrtniških dejavnostih in nekaj drobcev iz arheoloških izkopavanj v letih 1970–1980.« *Ptujski zbornik* 5: 419–30.
- Kabakčieva, G. 1987. »Produzione vetraria di Oescus: Note Preliminary.« *Ratiariensia* 3–4: 171–76.
- Kastelic, J. 1960. »Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji.« *Situla* 1: 3–26.
- Korošec, P. 2004. »Sledovi steklarske delavnice v Rabeljčji vasi na Ptujju/The Remains of a Glass-Workshop at Rabeljčja vas in Ptuj.« V *Drobci antičnega stekla/Fragments of Ancient Glass. Annales Mediterranea*, ur. I. Lazar, 67–70. Koper: ZRS Koper.
- Križ, B. 1995. *Novo mesto pred Iliri*. Katalog razstave. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Križ, B. 1997. *Kapiteljska njiva..* Katalog razstave. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Križ, B., in P. Turk 2003. *Bernstein- und Glasschmuck aus Novo mesto, Slowenien. Ausstellungskatalog. Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf*,ENZ 5. Eberdingen: Keltenmuseum Hochdorf/ENZ.
- Lazar, I. 2001. »Roman Glass from Poetovio – New Information about Forms and Local Production.« *Archaeologia Poetovionensis* 2: 33–40.
- Lazar, I. 2003a. *Rimsko steklo Slovenije/The Roman Glass of Slovenia*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Lazar, I. 2003b. »Roman Glass production in Slovenia.« V *Annales du 16e Congrès de l'AIHV*, 79–84. Nottingham: AIHV.
- Lazar, I. 2004. »Odsevi davnine – Antično steklo v Sloveniji/Spiegelungen der Vorzeit – Antikes Glas in Slowenien.« V *Rimljani – steklo, glina, kamen/Die Römer – Glas, Ton, Stein*, ur. I. Lazar, 11–81. Celje; Ptuj; Maribor: Pokrajinski muzej Celje.

- Lazar, I. 2005. »Fragment of the Base of the Bottle with the Inscription SENTIA SECUNDA.« *Bulletin Instrumentum* 21: 41–42.
- Lazar, I. 2006a. »Glass Finds in Slovenia and Neighbouring Areas.« *Journal of Roman Archaeology* 19 (1): 329–42.
- Lazar, I. 2006b. »An Oil Lamp from Slovenia Depicting a Roman Glass Furnace.« *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99: 227–34.
- Lazar, I. 2008. »New Evidence about Roman Glass Production in Celeia (Noricum).« *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 65 (1/2): 137–40.
- Lazar, I. 2019. »Črno steklo, da ali ne? Rimski vrč iz groba 4/1988 na ptujski obvoznici in nove najdbe posod iz na pogled črnega stekla.« *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj* 6: 29–43.
- Lazar, I., 2020. »Romula – Ribnica.« *V Mala naselja rimske dobe v Sloveniji*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 40, ur. J. Horvat, I. Lazar in A. Gaspari, 387–402. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Leljak, M., in I. Lazar. 2014. »Roman Glass Workshops in the Croatian Part of the Province of Pannonia.« *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 46 (1): 115–33.
- Lepri, B., in L. Saguí. 2017. »Mapping Glass Production in Italy: Looking through the 1st Millennium AD.« *V Annales du 20e Congrès de l'AIHV* 20, 168–74. Fribourg, Romont: AIHV.
- Maccabruni, C. 2004. »La ricerca sulla produzione vetraria antica in area norditalica.« *V Drobcu antičnega stekla/Fragments of Ancient Glass*, Annales Mediterranea, ur. I. Lazar, 25–42. Koper: ZRS Koper.
- Mandrizzato, L., in A. Marcante. 2007. *Vetri antiche del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia*. CCV Friuli Venezia Giulia 3. Trst: AIHV Italia.
- Milošević, P. 1976. »Radionice stakla u Sirmijumu.« *Arheološki vestnik* 25: 102–8.
- Munier, C. 2003. »Un atelier de verrier du IIe siècle à Besançon.« *V Coeur de verre: production et diffusion du verre antique*, ur. D. Foy, 46–51. Gollion: Infolio.
- Munier, C., in G. Brkojewitsch. 2003. »Premiers éléments relatifs à la découverte récente d'un atelier de verrier antique à Besançon.« *Échanges et commerce du verre dans le monde antique. Monographies Instrumentum* 23, ur. D. Foy in M.-D. Nenna, 321–37. Montagnac: Éditions M. Mergoil.
- Nenna, M.-D. 2007. »Production et commerce du verre à l'époque impériale: nouvelles découvertes et problématiques.« *Facta* 1: 125–47.

- Nenna, M.-D. 2008. »Nouveaux acquis sur la production et le commerce du verre antique entre Orient et Occident.« *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 65: 61–66.
- Novšak, M., I. Bekljanov Zidanšek in T. Žerjal 2019. *Križišče pri Spodnjih Škofijah*. AAS 81. Ljubljana: ZVKDS.
- Parović Pešikan, M. 1991. »Kompleks metalurških peči na Ulpijani.« *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5–6: 33–65.
- Plesničar Gec, L. 1976. »Steklene zajemalke iz severnega emonskega grobišča.« *Arheološki vestnik* 25: 35–37.
- Plesničar Gec, L. 1981. »The Production of Glass at Emona.« *Archaeologia Jugoslavica* 20–21: 136–42.
- Price, J. 1991. »The Evidence for the Production of Glass in Roman Britain.« *V Ateliers des verriers de l'Antiquité à la période Pre-industrielle*, 4e Rencontre de l'AFAV, 23–27. Rouen: AFAV.
- Radić, I., in M. Jurišić 1993. »Das antike Schiffswrack von Mljet, Kroatien.« *Germania* 71: 113–38.
- Rustoiu, A. 2015. »Amphora-Shaped Glass and Coral Beads: Distant Cultural Connections in the Carpathian Basin at the Beginning of the Late Iron Age.« *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45 (3): 365–77.
- Sagadin, M. 2004. »Poznoantična steklarska delavnica (?) v Kranju.« *V Drobci antičnega stekla/Fragments of Ancient Glass. Annales Mediterranea*, ur. I. Lazar, 107–14. Koper: ZRS Koper.
- Schwanzar, C. 2003. »Römischer Fernhandel.« *V Worauf wir stehen: Archäologie in Oberösterreich*, ur. J. Leskovar, C. Schwanzar in G. Winkler, 329–34. Weitra: Bibliothek der Provinz.
- Stare, F. 1975. *Dobova*. Brežice: Posavski muzej.
- Stern, E. M. 1997. »Neikais – A Woman Glass Blower of the First Century A.D.« *V Komos. Festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag*, ur. G. Erath, M. Lehner in G. Schwarz, 129–32. Dunaj: Phoibus.
- Stern, E. M. 1999. »Roman Glassblowing in a Cultural Context.« *American Journal of Archaeology* 103: 441–84.
- Stern, E. M. 2005. »À la recherche de la première canne à souffler.« *Bulletin Instrumentum* 21: 15–18.
- Triste, A. 2008. »L'atelier de verriers antique de Kerfloc'h à Plaudren (Morbihan).« *Aremorica: Études sur l'ouest de la Gaule romaine* 2: 87–103.
- Živanović, M. 2014. *Zanatske radionice kasnoantičke Dokleje/Craft Workshops in Late Roman Doclea*. Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice.

Summary

Ancient glass production in the Southeastern Alps and Eastern Adriatic

In the southeastern Alpine region, the first known glass finds are from the Urnfield Culture period. In the Early Iron Age, the area witnessed an extraordinary diversification of glass decoration in colour and form as well as the appearance of the first glass vessels. New analyses of the material give evidence about the long-distance trade with glass and glass products from the Mediterranean. The Roman period brought innovations that developed in glass craft in the Hellenistic and Early Roman period. The earliest evidence of glassblowing in the Adriatic area is represented by oil lamps depicting a glass furnace. The best-preserved lamp was found lately in Slovenia in a Roman grave in Križišče near Spodnje Škofije in the vicinity of Koper. Roman glass production developed in *Celeia* (Celje) and *Poetovio* (Ptuj) as early as the end of the 1st or the beginning of the 2nd century. Glass production in neighbouring areas is confirmed to have existed in Gleisdorf (Austria) and at *Siscia* (Sisak) and *Salona* (Solin, Dalmatia) in Croatia. The archaeological finds from Dalmatia consist also of epigraphic evidence. A sarcophagus fragment from the necropolis at Manastirine in *Salona* revealed the name of a glassmaker *Paschasius* or *Pascasius*, while the southeastern necropolis yielded a marble mould with the inscription *Miscenius Ampliatus facit Salonas*. The latest discoveries in the area are known from the Roman town of *Doclea* (Duklja, Montenegro), where three Late Roman glass furnaces were discovered.

Pogrebna gostija na nagrobni steli Julije Jukunde iz Črnomlja

Katarina Šmid

UP FHŠ, Oddelek za arheologijo in dediščino ter Inštitut za arheologijo in dediščino
katarina.smid@fhs.upr.si

Uvod

Pričujoči prispevek je v prvi vrsti posvečen nekoliko nenavadni upodobitvi pogrebne gostije (*cena funebris*, nem. *Totenmahl*, angl. *funerary banquet*) na nagrobni steli Julije Jukunde iz Črnomlja, na kateri se med služabniki pojavi figura, ki tja ne sodi – bodisi genij letnih časov bodisi satir. Motiv je sicer glede na okoliški teritorij zgoščen prav tam, saj ga v mestnih območjih Nevioduna oziroma Siscije, pod katerih ager naj bi naselbina spadala v rimski dobi, srečamo le izjemoma. Svojevit problem predstavlja tudi datacija stele, saj je bila ta razpeta vse od konca 1. do začetka 3. stoletja, pri natančnejši opredelitvi pa poleg oprave in pričeske upodobljencev še najbolj pride v poštev prav zagonetni lik ob gostiji.

V provinci Panoniji so bile v rimski dobi upodobitve pogrebne gostije nadvse priljubljene. Njihov izvor še zmeraj ni enoznačno pojasnjen, kakor tudi ne simbolni pomen. Še največkrat se izpostavlja razvoj iz obredne pojedine ob pogrebu in spominskih obredjih (npr. *Parentalia*, *Rosalia*), ko so svojci umrlim ob praznikih na grobove prinašali jedačo in pijačo, upodobitev pa bi tako posredno lahko odsevala pokojnikove obede v onostranstvu (Diez 1959–1961, 47; Diez [1960] 2011, 71; Kastelic 1998, 433) oziroma aludirala na njegovo lagodno življenje po smrti in na zakonske vezi, ki so močnejše od smrti, saj nemalokrat ob mizi leži zakonski par (Stewart 2009, 255). Ena podoba naj bi tako kazala na uživanje v tostranstvu, ki se bo nadaljevalo v onostranstvo, pogrebno obredje in heroizacijo pokojnih (Dunbabin 2003,

108–40). Likovno bržkone izvira iz reliefov grške klasične dobe, kjer so bile gostije pokojnikov upodobljene na posvetitvenih reliefih ob grobovih herojev (*heroa*), večji razmah pa so doživele v helenizmu, posebej v Mali Aziji in na Egejskih otokih (Conrad 2004, 57; Ciongradi 2007, 117; Stewart 2009, 255).

V rimski dobi je bil motiv v nagrobni umetnosti razprostranjen doma la po vseh provincah, vse od sredine prvega stoletja dalje pa do pozne antike (Noelke 2005, 155–56, op. 1). Še največ ga je bilo na območjih, ki so bila zavoljo svoje lege pod neposrednim vplivom grške umetnosti, kakor so demimo obale Črnega morja, medtem ko ga je npr. na nagrobne spomenike Porenja zaneslo vojaštvo (Noelke 2000, 61; Stewart 2009, 255). Med seboj se upodobitve razlikujejo v številnih podrobnostih glede na geografsko lego, največkrat prikazana različica prikazuje moškega ali žensko oziroma večinoma zakonski par, ki se domala v vseh primerih lahko identificira s pokojnikoma. Upodobljena sta v polležečem položaju na postelji (*kline*). Pred njima je v sprednjem planu trinožna miza (*mensa tripes*), na katero sužnji nosijo hrano in posodje za vino. Portretiranec navadno drži čašo, redkeje robec (Dunbabin 2003, 104–10; Stewart 2009, 253–55).

Eno izmed večjih žarišč te tematike je bilo tudi v Panoniji, še posebej veliko primerkov je bilo odkritih v spodnjepanonskem Akvinku (Burger 1959, 37; Diez 1959–1961, 47–48). Za to provinco specifičen prizor je običajno zajet v okrajšani obliki (prim. Schober 1923, 203; Diez 1959–1961; Barkóczi 1983–1983, 123–32; Kastelic 1998, 433; Lovenjak 1998, 305). Najopaznejša razlika v primerjavi z največkrat razširjeno različico je, da postelja s pokojnikom ni prisotna in je motiv zreduciran na trinožno mizo, ki jo obdajajo služabniki. Upodobitev gostije z ležečim pokojnikom nastopa v Panoniji le redko, jo pa najdemo jugovzhodno od nje: v Trakiji, Grčiji ter Mali Aziji (Barkóczi 1982–1983, 123, 145).

Na reliefni površini je upodobitev največkrat locirana v ožji pas med osrednjim likovnim poljem in napisom (Dunbabin 2003, 108; Ciongradi 2007, 117; Stewart 2009, 255). Ob veliki *mensa tripes* na sredini stoji na levi mladenka s kozarcem, neko škatlico ter žrtvenim prtom (*mappa*), na desni strani pa je mladenič, ki nosi čašo ali kakšno drugo obredno posodje. Bistveno redkeje stoji za služabnikoma še po en lik (npr. Lupa n. d., 694, 3792, 3874). Na mizi so običajno razne posode, hlebci kruha ali sadje. Trinožna miza je upodobljena predimenzonirano, tako da sega skoraj do zgornjega roba polja, služabniki ob njej pa so premajhni (Diez 1959–1961, 47; Diez [1960] 2011, 71). V sosednji provinci Norik z nekaj redkimi izjemami, kakor sta denimo prizora v Šempetru (Lupa n. d., 4126) in Flaviji Solvi

(Lupa n. d., 1179), tega prizora ni zaslediti (Schober 1923, 203; Diez 1959–1961, 48–49; Šašel Kos 1997, 403).

1. Nagrobna stela Julije Jukunde

Slika 1: Nagrobna stela Julije Jukunde, Narodni muzej Slovenije, inv. št. L 119, foto: Tomaž Lauko

Od siceršnjih panonskih upodobitev pogrebne gostije nekoliko odstopa prizor na nagrobni steli neke Julije (120 x 98,5 x 30 cm; Narodni muzej Slovenije, inv. št. L 119; slika 1), na kateri je motiv umeščen v pas med osrednjim poljem in epitafom (Hoffiller in Saria 1938, 221–22, št. 487; Šašel Kos 1997, 401–3, št. 142; Lovenjak 1998, 303–5, št. 158). Stela je iz lokalnega apnenca, najdena pa je bila v Črnomlju, v Flekovem mlinu ob Lahinji leta 1906, kamor naj bi domnevno prišla iz rimske nekropole v Loki pri Črnomlju (prim. Lovenjak 1998, 303, št. 158; Lovenjak 2008, 77). Od tod izvira tudi večina rimskodobnih najdb, ta najpomembnejša rimska naselbina v regiji pa je bržkone imela status vikusa (Šašel 1985, 326, 332; Lovenjak 1998, 283). Za Črnomelj in z njim celo Belo Krajino zaradi pomanjkanja neizpodbitnih epigrafskih dokazov sicer ni moč z gotovostjo trditi, pod kateri ager sta spadala; bodisi pod bližje ležeči Nevioudun bodisi pod bolj oddaljeno Siscijo (Lovenjak 1998, 281; Migotti 2018, 139–40).

Od nagrobnega spomenika se je ohranil le zgornji del, večji del napisnega polja je žal odlomljen. Napisno polje obdajata polstebra s kapitelom, ki spominja na korintskega, od epitafa pa sta se ohranili le zgornji dve vrslici, ki izdajata, da je nagrobni spomenik bil postavljen božanskim Manom pokojne Gajeve hčerke Julije Jukunde:¹

- 1 *D(is) M(anibus)*
- 2 *Iul(iae) C(ai) fili(a)e [Iu]cun-*
- 3 *[dae---]*
- 4 -----

V osrednjem polju sta v polkrožno nišo postavljeni busti Julije in njenega soproga. Pokojnica na levi v desnici drži nek okrogel predmet, morda jabolko, drugo roko pa polaga na soprogovo levo ramo. Oblečena je v tuniko in plašč (*palla*), vrat ji krasi ogrlica z okroglim obeskom. Na glavi nosi lokalno pokrivalo. Zaradi poškodovanosti stele ga je težko natančneje opredeliti, bržkone še najbolj ustreza severnopanonskemu tipu H 7, ki je bilo eno običajnejših pokrival rimske dobe v provinci, nagrobni spomeniki s tem tipom pa so bili razprostranjeni tako po Panoniji kot sosednjem Noriku, moč pa jih je najti tudi v Reciji in Galiji. Njihova uporaba ni ome-

1 Napis je transkribiran po Šašel Kos 1997, 401–3, št. 142. Saria je menil, da za dopolnitev s *Secundae* ali *Fecundae* oddeljeni prostor ne zadošča (Saria 1933, 19–20, št. 18; Hoffiller in Saria 1938, 222, št. 487), Lovenjak pa nasprotno opozori, da je možno tudi drugačno branje kognomena in predlaga *Facundus*, *Fecundus* ali *Secundus* (prim. Lovenjak 1998, 305; 2008, 83).

jena na določeno obdobje; najzgodnejši znani primerek izvira iz 1. stoletja, navzgor pa so omejeni s seversko dobo (Rothe 2012, 209).

Njen soprog nosi tuniko in sagum, spet na desnem ramenu s fibulo. V roki drži nek močno poškodovan predmet, morda zvitek. Zaznamujejo ga na koncih privihani brki in komajda razvidna kratka brada. Ob osrednji niši se na vsaki strani nahaja še ožja niša, znotraj katere pod noriško-panonsko voluto stojita dekleta v dolgem oblačilu s košarico in ogledalom (levo) oziroma mladenič v tuniki (desno). Zaradi poškodovanosti površine ni mogoče presoditi, kaj nosi v rokah. Nad lokoma sta v zaklinkih navzven obrnjena delfina.

Sagum, ki ga nosi pokojnik, je bil v najširši uporabi od cesarja Karakale (211–217) dalje, ko je postal obvezni del vojaške uniforme (Pochmarski 1996, 129; Rothe 2012, 159–60, op. 199; Migotti 2013, 262; Ubl 2013, 308). Čeprav sprva nedvomno vojaško oblačilo, ga je pričelo nositi tudi civilno prebivalstvo, četudi vsaj v Panoniji ne šele po Karakalinih reformah, kot se je zmotno domnevalo (Rothe 2012, 160–63; Handy in Pochmarski 2016, 124–28). Poenostavljeno se je za mesta, v katerih je prebival civilni živelj, predpostavljalo, da je upodobljenec v sagumu civilist, medtem ko se je v mestih z nastanjenim vojaštvom domnevalo ravno obratno, da ga nosi pripadnik vojske – premisa, ki pa ne drži nujno (Migotti 2013, 259–60).

Pod osrednjim poljem sledi najprej rastlinski friz s srčasto oblikovanimi listi in stiliziranim listom, ki se vzpenja tik nad sredino trinožne mize in jo s tem dodatno poudarja. Spodaj sledi prizor pogrebne gostije (slika 2). Trinožna miza je pomaknjena rahlo v levo, na njej pa se nahajajo trije hlebci kruha. Na desni strani ob njej stoji visoka košara, za katero sta dva služabnika, oblečena v za panonski prostor običajno opravo služabnikov – tuniko z dolgimi, ozkimi rokavi (*tunica manicata*), značilno za staroselce (cf. Rothe 2012, 149–50). V dvignjenih desnicah nosita obredno posodje, spuščena leva roka pa počiva ob telesu. Levi lik z njo drži nek podolgovat predmet, rog (?), desni pa žrtveni prt (*mappa*). Zagonetnejša je leva stran mize, ob kateri za služabnikom v isti opravi in s čašo v desnici z desno nogo pred levo stopa proti mizi gol moški lik. V dvignjeni levici stiska za konec pastirske palice (*pedum*), na katere zavitem koncu je obešena košara ali morda culica (?). V drugi roki drži nek ukrivljen predmet, morda srp ali pa nož za obrezovanje trte (?).

2. Upodobitve pogrebne gostije v širšem mestnem območju

Zanimivo je, da je bilo prav v Črnomlju z bližnjo okolico zgoščeno najdenih več upodobitev prizorov pogrebne gostije, poleg te so namreč znane še tri stele (cf. Lovenjak 1998, 307–11, 321–22, št. 160–61, 168). Na dveh je upodobitev drugače koncipirana, že na prvi pogled pa na Julijino stelo po razdelitvi površine in ikonografiji na moč spominja anepigrafska stela z zakoncema, danes hranjena v Narodnem muzeju Slovenije (inv. št. L 98; slika 3), ki bržkone tudi izvira iz iste nekropole (Hoffiller in Saria 1938, 222, št. 488; Šašel Kos 1997, 412–13, št. 148; Lovenjak 1998, 321–22, št. 168). Primerljive so tudi mere (102 x 100 x 42 cm), pri čemer je seveda potrebno vzeti v ozir, da se spodnji del pri obeh stelah ni ohranil. Ikonografsko se razlikujeta le v portretnih značilnostih zakoncev, tako da je povsem mogoče, da sta bili izdelani v isti delavnici (Hoffiller in Saria 1938, 222, št. 488; Šašel Kos 1997, 412–13, št. 148; Lovenjak 1998, 322, št. 168), čeprav zlasti Julijin portret in obdelava njene pričeske jasno kažeta, da prva stela izžareva višjo stopnjo kvalitete. Hipotetično bi bila delavnica lahko locirana prav v antični naselbini v Črnomlju (Lovenjak 2008, 95). Na žalost se je figura za levim služabnikom v prizoru pogrebne gostije ohranila le v obri- slih in je nemogoče presoditi, ali gre za isti lik; sodeč po siceršnjih ujemanjih bi bilo to sicer zelo možno.

Slika 2: Pogrebna gostija na nagrobni steli Julije Jukunde (izrez), Narodni muzej Slovenije, inv. št. L 119, foto: Tomaž Lauko

V oči bode dejstvo, da izven črnomaljskih nagrobnikov v Neviodunu z agrom ni nobenih drugih upodobitev pogrebne gostije v kamnu, je pa stenska slika s tem prizorom krasila podzemno grobnico iz 2. stoletja na zahodni mestni nekropoli, v smeri proti Emoni. Poslikava se je žal ohranila le na risbi Hansa Pečnika, sina izkopavalca, starinokopa Jerneja Pečnika (Lovenjak 2008, 83, op. 36) iz osemdesetih let 19. stoletja (Šašel Kos 1997, 403; Kastelic 1998, 323–24, 435–37). Na njej je upodobitev zajeta povsem druga-

Slika 3; Nagrobna stela zakoncev, Narodni muzej Slovenije, inv. št. L 98, foto: Tomaž Lauko
 če in obedovalci sedijo na polkrožnem ležišču (*stibadium*) ob trinožni mizi s posodo in kosi sadja na njej, streže pa jih služabnik na levi (Deschmann 1886, 24–27; Petru 1977, 26).

Iz Siscije je sicer znana le ena delno ohranjena upodobitev pogrebne gostije s stele Gaja Antonija Sentina (Sisak, Gradski muzej Sisak, inv. št. 22659; Migotti 2016, 175–76, št. 7; Migotti in Šašel Kos 2018, 8–9, št. 3; Lupa n. d., 30042). Prizor se nahaja nad epitaфом, na levi je ob stebru služabnik, sledita vrč in trinožna miza s kantharosom, ki je pomaknjena nekoliko v desno. Za tem je slabo vidna še noga postelje (?), pod katero se skriva obredna posoda. Stela je datirana med leti 90 in 120 po Kr. in tako po strukturi kot ikonografiji odseva produkcijo Zgornje Germanije (Migotti 2016, 182, 188), s črnomaljskima stelama pa z izjemo generičnih značilnosti nima skupnega.

3. Satiru podoben lik na prizoru pogrebne gostije s stele Julije Jukunde

Skrajno levi lik s pogrebne gostije na steli Julije Jukunde je za prizor pogrebne gostije na moč nenavaden in na drugih reliefih s tem prizorom ne nastopa, saj trinožno mizo obdajajo izključno služabniki. Njegova drža, upodobitev v koraku in pa tudi pastirska palica, ki jo drži v eni roki, so v prvi vrsti značilni za neka druga mitološka bitja, za satire. Ti so sicer relativno dobro zastopani na kamnitih nagrobnih spomenikih, zlasti na sarkofagih, še bolj kot v Panoniji pa so pogosti v sosednjem Noriku. Po klasifikaciji Friedricha Matza starejšega črnomaljski lik še najbolj ustreza tipu *Askophoros A*, pri katerem satir v enaki drži stopa proti desni in se obrača nazaj (Matz 1968, 46). Desno roko ima spuščeno, levo pa dvignjeno in z njo drži vinski meh, ki ga tovari na ramenih, medtem ko črnomaljski lik stiska pastirsko palico, na koncu katere je verjetno obešena košara. Nož za obrezovanje trte sicer spada med attribute satirov (npr. sarkofag v Rimu, Kapitolinski muzeji, inv. št. 1884), medtem ko je srp eden izmed običajnih atributov personifikacije Poletja (Kranz 1984, 124), pri čemer velja še omeniti, da je na drugi strani tudi nož za obrezovanje trte skupaj s pastirsko palico značilen npr. za Jesen (npr. Jesen na »triptihu« v Bad Waltersdorfu in »triptihu« v Hartbergu).²

V primerjavi s preostalim delom rimskega cesarstva je v Zgornji Panoniji in še toliko bolj v sosednjem Noriku relativno veliko upodobitev, na katerih so Letni časi enako kot črnomaljski lik upodobljeni v podobi genijev v koraku. Zaradi sorodne drže in v nekaterih primerih tudi enakih atributov (pastirska palica, nož za obrezovanje trte) kot pri satirih je ob pomanjkanju najdiščnih okoliščin oziroma preostalih delov nagrobnega spomenika, ki mu je reliefna upodobitev prvotno pripadala, nemalokrat celo težko presoditi, koga lik dejansko predstavlja (Pochmarski-Nagele 1992, 172).

Ne v Neviodunu in ne v Sisciji ni primerljivih likov, se jih pa nekaj nahaja na nagrobnih reliefih v provinci Norik. Po drži in košari oziroma culici na koncu pastirske palice tako ustrezajo satiri na nagrobni ari v Svetem Petru v Lesu/Sankt Peter in Holz (Pochmarski-Nagele 1992, 74–75, št. 63; Lupa n. d., 2197), relief, vzidan v grad Seggau v bližini Lipnice/

2 Ne najustreznejši izraz »triptih« je za oba reliefa prvič uporabila E. Diez (1954), nanaša pa se na njuno tridelno zasnovo, ki spominja na oltarni triptih. Za Bad Waltersdorf: Pochmarski-Nagele 1992, 69, št. 57; Kremer 2001, 65, št. I 6d; Wagner 2001, 461; Pochmarski in Pochmarski-Nagele 2005, 149; Lupa n. d., 6069. Za Hartberg: Diez 1954; Pochmarski-Nagele 1992, 68–69, št. 56; Kremer 2001, 202, št. II 99; Wagner 2001, 462; Pochmarski in Pochmarski-Nagele 2005, 141–47.

Slika 4: Satir, del grobne edikule, Šentvid na Glini, vzdane v notranjščino cerkve sv. Trojice pod pevskim korom

Leibnitz (Pochmarski-Nagele 1992, 75–76, št. 64; Lupa n. d., 1281), mladenič v Tiffnu na Koroškem (vzidan v župnijsko cerkev sv. Jakoba Starejšega; Pochmarski-Nagele 1992, 69–70, št. 58; Kastelic 1998, 398; Lupa n. d., 1036), in delno ohranjeni relief v Gradcu (Universalmuseum Joanneum, inv. št. 231; Pochmarski-Nagele 1992, 76, št. 65; Lupa n. d., 1153), pri katerem po analogijah lahko domnevamo, da je prav tako na koncu palice bingljala košara. Nihče izmed njih pa v roki ne nosi srpa oziroma podobno ukrivljenega predmeta. Srp kot atribut nosi edinole satir na desni strani dela edikulne grobnice v Šentvidu na Glini/Sankt Veit an der Glan (vzidana v notranjo-

st župnijske cerkve sv. Trojice pod pevskim korom; Piccottini 1984, 34–35, št. 329–30; Pochmarski-Nagele 1992, 72–74, št. 61–62; Kremer 2001, 274–75, št. II 392; slika 4).

Vsi ti noriški reliefi naj bi zaradi ikonografskih lastnosti nastali po prvi četrtini 3. stoletja, pri čemer je datacija opredeljena z ozirom na njihovo pojavnost na sarkofagih Letnih časov produkcije mesta Rim (Kranz 1986, 208–11, 232–34; Pochmarski-Nagele 1992, 171).

Zaključek

V literaturi sta bili Julijina stela in njej najpodobnejša druga črnomaljska stela vselej postavljeni v enak časovni okvir, in sicer tako ob konec 1. oziroma 2. stoletje (Lovenjak 1998, 305; 2008, 84, 93, št. 5, št. 13) kot še bistveno kasneje, ob konec 2. oziroma začetek 3. stoletja (Šašel Kos 1997, 403, št. 142). Epitaf je žal preslabo ohranjen, da bi prispeval k natančnejši časovni opredelitvi. K njej tako še najbolj prispevata individualizirana pričeska Julije Jukunde in zagoneten lik v prizoru s pogrebno gostijo. Upošteva pričesko pokojnice, ki z valovitimi kodri spominja na pričeske članic vladarske rodbine severske dinastije, morda še najbolj na frizuro Julije Majse (Ziegler 2000, 84, op. 59), se zdi verjetnejša kasnejša datacija. K slednji nagovarja tudi lik satira ali personifikacije Letnih časov na Julijini steli, saj se ne nazadnje prepletanje ikonografije letnih časov z bakičnim svetom prvič zasedi na sarkofagih Letnih časov rimske produkcije šele v poznoantoninskem obdobju (Kranz 1984 173; 1986, 209), po prvi četrtini 3. stoletja pa naj bi nastale tudi sorodne figure sosednjega Norika.

V 3. stoletju so si nagrobni spomenik lahko pretežno privoščili pripadniki vsaj višjega srednjega sloja in vojaštva, s sagumom na sebi pa so se upodobili tudi civilisti, ki so se uvrščali med *honestiores*, torej pripadnike municipalne ali cesarske administracije, od katerih je marsikdo začel kariero v vojaških vrstah (Migotti 2013, 268). Kljub nedvomno večji priljubljenosti tega tipa oblačila v 3. stoletju pa velja opozoriti, da tudi poprej ni bil neznan pri civilnem prebivalstvu; za najstarejšo znano upodobitev saguma tako velja nagrobni spomenik Tiberija Julija Avita (Lupa n. d., 1465) iz zgodnjega 2. stoletja, marsikateri primerki pa segajo še v antoninsko dobo (Rothe 2012, 160–63; Hainzmann 2015, 267).

Glede na to, da ne v Sisciji in ne v Neviodunu prizor pogrebne gostije z ozirom na ohranjene primerke očitno ni bil običajen, je zanimivo, da so se upodobitve zgostile prav v tej regiji, kjer sicer produkcija z umetnostnega gledišča (po ohranjenem materialu sodeč) ni bila ravno prvovrstne kvali-

tete (cf. Lovenjak 1998, 283), in po vsebini prej kaže povezave z balkanskim prostorom (Lovenjak 2008, 95). Lahko bi šlo za neko ozko geografsko omejeno lokalno posebnost, ki bi jo tja zanesel kak potujoči kamnosek, ki se je s temi, sicer v rimski dobi pogostimi, upodobitvami seznanil v enem od panonskih žarišč te tematike, motiv pa so posnemali tudi drugi obrtniki. Upošteva je drugačno zasnovano in bolj rustikalno izdelavo preostalih črnomaljskih nagrobnikov s tem prizorom se zdi namreč izdelava vseh v eni delavnici manj verjetna.

Vprašanje ostaja, čemu se je kamnosek na nagrobnem spomeniku Julije Jukunde odločil za upodobitev lika, ki nima nobene povezave s prizorom pogrebne gostije, prav tako ne Letnih časov ne satirov ne najdemo ne v Neviodunu ne v Sisciji, so pa na drugi strani pogosti zlasti v provinci Norik, kjer oboji često nastopajo na nagrobnih spomenikih. Še posebej v nemirnem 3. stoletju so eni in drugi utelešali hrepenenje po izobilju in blagostanju ter uživanju v življenju, na kar naj bi kazalo upodabljanje figur v veselem, plesnem koraku (Zanker in Ewald 2004, 135–36, 139). Možno je, da je lik kamnosek videl *in situ* ter ga preslikal na črnomaljski spomenik, s čimer je želel na njem (in verjetno še na ikonografsko sorodni steli) dodatno poudariti pokojnikovo heroizacijo ter upanje na srečno posmrtno življenje; iz istih razlogov pa bi si to podoba lahko zaželel tudi naročnik. Manj verjetno se zdi, da bi ga uporabil le kot »mašilo« za zapolnitev praznega prostora, saj bi se sicer – tudi zaradi boljše simetričnosti – verjetneje odločil za lik služabnika.

Viri in Literatura

Literatura

- Barkóczy, L. 1982–1983. »Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabstelen.« *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13: 123–51.
- Burger, A. 1959. *Áldozati jelenet Pannonia köemlékein / Die Opferszene auf pannonischen Steindenkmälern*. Budimpešta: Magyar Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum Budapest.
- Ciongradi, C. 2007. *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*. Cluj-Napoca: Mega Verlag.

- Conrad, S. 2004. *Die Grabstelen aus Moesia Inferior: Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*. Leipzig: Casa Libri.
- Deschmann, K. 1886. »Die neuesten römischen Funde von Dernovo (Neviodunum) in Unterkrain.« *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 12: 17–36.
- Diez, E. 1954. »Ein bakchisches Tryptichon.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 41: 90–96.
- Diez, E. 1959–1961. »Zur Darstellung des Totenopfers auf norischen Grabsteinen.« *Schild von Steier* 9: 47–57.
- Diez E. (1960) 2011. »Parallelen und Differenzen in der norischen und pannonischen Kunst.« V *Unveröffentlichte archäologische Vorträge aus vier Jahrzehnten*, ur. B. Hebert in G. Schwarz, 65–82. Dunaj; Berlin: Lit Verlag.
- Dunbabin, K. 2003. *The Roman Banquet: Images of Conviviality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hainzmann, M. 2015. »SAGUM: Zu problematischen Datierungsansätzen eines keltisch-römischen Kleidungsstückes.« V *Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces: Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art*, ur. C.-G. Alexandrescu, 263–74. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
- Handy, M., in E. Pochmarski. 2016. »Ein bakchisches Tryptichon.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 41: 90–96: 107–30.
- Hoffiller, V., in B. Saria. 1938. *Antike Inschriften aus Jugoslavien: Noricum und Panonia Superior*. Zagreb.
- Kastelic, J. 1998. *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kranz, P. 1984. *Jahreszeiten-Sarkophage: Entwicklung und Ikonographie des Motivs der vier Jahreszeiten auf kaiserzeitlichen Sarkophagen und Sarkophagdeckeln*. Berlin: Mann.
- Kranz, P. 1986. »Die Grabmonumente von Šempeter: Beobachtungen zur Entwicklung der Bildhauerkunst in Noricum während der mittleren und späten römischen Kaiserzeit.« *Bonner Jahrbücher* 186: 193–239.
- Kremer, G. 2001. *Antike Grabbauten in Noricum: Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie*. Dunaj: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Lovenjak, M. 1998. *Neviodunum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

- Lovenjak, M. 2008. »Rimski nagrobniki iz Črnomlja.« V *Črnomaljski zbornik: zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, ur. J. Weiss, 75–97. Črnomelj: Občina Črnomelj.
- Matz, F. 1968. *Die dionysischen Sarkophage 1: 1. Die Typen der Figuren. Die Denkmäler 1–71 B*. Berlin: Mann.
- Migotti, B. 2013. »Can Soldiers on 3rd-Century Stelae in Panonnia be Recognized only by the Sagum?« V *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu: Radovi XVII. ROMEC-a/Weapons and Military Equipment in a Funerary Context: Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference/Militaria als Grabbeilage: Akten der 17. Roman Military Equipment Conference*, ur. M. Sanader idr., 259–71. Zagreb: Filozofski fakultet – Arheološki muzej.
- Migotti, B. 2016. »The Military Stelae of Northern Croatia.« V *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, ur. J. Horvat, 171–91. Ljubljana: Založba ZRC.
- Migotti, B. 2018. »Territories of Andautonia, Aquae Balissae and Siscia.« V *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, ur. B. Migotti, M. Šašel Kos in I. Radman-Livaja, 133–42. Summertown, Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Migotti, B., in M. Šašel Kos. 2018. »Catalogues.« V *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, ur. B. Migotti, M. Šašel Kos in I. Radman-Livaja, 5–132. Summertown, Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Noelke, P. 2000. »Zur Chronologie der Grabreliefs mit Mahldarstellung im römischen Germanien.« V *La sculpture d'époque romaine dans le Nord, dans l'Est des Gaules et dans les régions avoisinantes: Acquis et problématiques actuelles*, ur. H. Walter, 59–70. Pariz: Presses Universitaires Franc-Comtoises.
- Noelke, P. 2005. »Zu den Grabreliefs mit Darstellung des convivium coniugale im römischen Germanien und im benachbarten Gallien.« *Bonner Jahrbücher* 205: 155–241.
- Petru, P. 1977. *Nevidunum – Drnovo pri Krškem*. Maribor: Obzorja.
- Piccottini, G. 1984. *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum*. Dunaj: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Pochmarski, E. 1996. »Severische Reliefs aus dem Stadtterritorium von Virunum.« V *Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme*

des provinzialrömischen Kunstschaffens, ur. G. Bauchhenß, 127–39. Köln: Rheinland-Verlag.

- Pochmarski, E., in M. Pochmarski-Nagele. 2005. »Die dionysischen Dreifigurenreliefs von Hartberg und Bad Waltersdorf (Steiermark).« *V Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici: Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva/Religion und Mythos als Anregung für die provinzialrömische Plastik: Akten des VIII. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens/Religion and Myth as an Impetus for the Roman Provincial Sculpture: The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, ur. M. Sanader in A. Rendić Miočević, 141–55. Zagreb: Tehnička knjiga.
- Pochmarski-Nagele, M. 1992. *Die dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder*. Dunaj: VWGÖ.
- Rothe, U. 2012. »Clothing in the Middle Danube Provinces: The Garments, Their Origins and Their Distribution.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 81: 137–231.
- Saria, B. 1933. »Novi napisi iz Kranjske.« *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 14 (1–4): 5–27.
- Schober, A. 1923. *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Dunaj: Hölzel.
- Stewart, P. 2009. »Totenmahl Reliefs in the Northern Provinces: A Case-Study in Imperial Sculpture.« *Journal of Roman Archaeology* 22 (1): 253–74.
- Šašel, J. 1985. »K rimskim napisom v Beli Krajini.« *Arheološki vestnik* 36: 325–36.
- Šašel Kos, M. 1997. *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Ubl, H. 2013. *Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens*. Dunaj: UniPress.
- Wagner, J. 2001. »Zur ostentativen Wiederverwendung römerzeitlicher Spolien in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Kirchenbauten der Steiermark: Bannung, Exorzismus und humanistische Intentionen im Spiegel einer Interpretatio christiana.« *Fundberichte aus Österreich* 40: 345–479.
- Zanker, P., in B. C. Ewald. 2004. *Mit Mythen leben: Die Bilderwelt der römischen Sarkophage*. München: Hirmer.
- Ziegler, D. 2000. *Frauenfrisuren der römischen Antike: Abbild und Realität*. Berlin: Weißensee Verlag.

Spletni vir

Lupa. N. d. *Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa*. <http://lupa.at/>.

Summary

The Funerary Banquet in the Grave Stele of one Iulia Iucunda from Črnomelj

The article discusses the grave stele of one Iulia Iucunda, found in Črnomelj in the province of Pannonia (National Museum of Slovenia, inv. no. L 119). The busts of the couple are carved within the main field, whereas the relief frieze bearing the scene of the funerary banquet (*cena funebris*, German *Totenmahl*) follows below. It is represented in *differentia specifica* for that province, as the reclining deceased is absent.

The unexpected figure for the funerary banquet is the naked figure at the far left, stepping towards *mensa tripes*. Considering its posture, it resembles the satyrs (type *Askophoros A*) or the personifications of the Seasons as the youth. In their left, the figure carries a *pedum*, with a basket or a bundle (?) hanging down from its bent end. In their other hand, a hardly distinguishable curved object is visible: a sickle or a pruning knife (?). However, the *pedum* is the standard attribute for both mythological entities, while the sickle is common for the personification of Summer, and the pruning knife for both, satyrs, and Autumn. As both mythological beings share the posture as well as several attributes and the carved figure is mal preserved, it is almost impossible to claim which one of them is shown. However, none of them is represented in the funerary sculpture neither in *Nevidunum* nor in *Siscia*, although both are quite popular in the adjacent province of Noricum, in which the comparable figures are dated after the first quarter of the 3rd century.

One of the open issues is the dating of the stele, as in the hitherto literature it spans from the late 1st till the beginning of the 3rd century. As the coiffure of the spouse resembles the Severan hair dresses, perhaps mostly the one of Iulia Maesa, and her husband wears a sagum, which was worn by both, military and civilians, especially after the rule of emperor Caracalla, the dating to the first third of the 3rd century seems more plausible.

Tehnike okraševanja in motivi na srednje- in novoveški namizni gravirani keramiki iz Kopra in Izole

Zrinka Mileusnić

UP FHŠ, Oddelek za arheologijo in dediščino ter Inštitut za arheologijo in dediščino
zrinka.mileusnic@fhs.upr.si

Uvod

V prispevku se bomo posvetili pregledu okrasnih tehnik in motivike na specifični skupini renesančne keramike. Gre za keramiko, ki v srednjem veku na slovenski prostor pride iz območij srednje in severne Italije in se obdrži v uporabi še v obdobju novega veka. Na tem mestu je uporabljen splošno sprejet izraz *renesančna keramika*, nastal pri italijanskih arheologih. Zaradi razdelitve keramike na uveljavljene stilne skupine, imenovane *arhaična*, *renesančna*, *postrenesančna* ipd., se zdi smiselno obdržati že obstoječe izraze. Da bi se v nadaljevanju izognili nejasnostim, je ob teh izrazih vedno omenjena tudi datacija.

Obravnava temelji na gradivu iz arheoloških raziskav v starih mestnih jedrih Kopra in Izole. Obdelana lončenina sodi v skupino gravirane keramike italijanskega izvora, ki je v 13. stoletju nastala pod močnim vplivom bizantinske produkcije. V arheoloških kontekstih je tovrstna keramika zastopana v velikem številu. Zaradi značilnih in prepoznavnih krasilnih tehnik in izbrane motivike je pogosto tudi najoprijemljivejši in najzanesljivejši element za datacijo najdiščinskih kontekstov. Poleg tega pa je tudi zanesljiv vir za interpretacijo in rekonstrukcijo proizvodnje, distribucije in uporabe keramičnega posodja v srednjem in novem veku. Prispevek predstavlja prvi pregled okraševalnih tehnik in motivike na območju Istre.

Kriterije za določanje kronologije in izvora posameznih keramičnih skupin predstavljajo značilne oblike posodja ter tehnike in načini okraše-

vanja kakovostnega namiznega posodja. Sistematizacija namiznega posodja italijanske provenience temelji na tehnologiji obdelave in okraševanja površine, predvsem na podlagi izbire orodij za okraševanje ali vrezovanje okrasa, izbire barv, motivov, kompozicij in stilov okraševanja kot tudi na podlagi oblik posod. Tehnike okraševanja in izbor motivov predstavljajo elemente za datiranje. Pri ločevanju lončenine so najočitnejše različne tehnike površinske obdelave. Pomembne so, ker si včasih tudi kronološko sledijo, določajo estetski karakter posode in odražajo likovne stile posameznega obdobja.

Metodološka osnova temelji na primerjalni analizi keramičnega gradiva, saj večina izhaja iz premešanih stratigrafskih kontekstov. Na podlagi primerjalne analize morfoloških in stilističnih značilnosti najdb, podkrepljene z rezultati sorodnih strok, lahko odgovorimo na marsikatero vprašanje iz preteklosti vsakdanjega življenja. Analize temeljijo na primerjavah z objavljenim gradivom iz Istre in iz številnih vzhodnojadranskih ter italijanskih najdišč.

1. Tehnike okraševanja

Gravirana keramika sodi v širšo skupino engobirane keramike. Tehnika engobiranja lončenine se pojavi na območju današnje severne Italije v 1. pol. 12. stol. in je do 14. stol. vodilna tehnika okraševanja namizne keramike. Ponovni vzpon, tj. intenzivno proizvodnjo, engobirane keramike zasledimo od 16. stol. dalje, ko le-ta posnema majoliko (Marsilli 1983, 541). Vzrok za to lahko vidimo v cenejših surovinah za izdelavo engobirane keramike.

Za engobirano tehniko okraševanja sta značilna dva površinska premaza – glineni premaz in lošč. Prvi je bil nanesen na površino posode po oblikovanju in sušenju, vendar pred prvim žganjem. Premaz iz gline je po žganju ohranil belo barvo. Na tako pripravljeno površino je bil nanesen lošč. Za loščenje engobirane površine se je uporabljal prosojen svinčev lošč, obarvan s kovinskimi oksidi. Po loščenju je bila posoda drugič žgana. Za takšno keramiko je v strokovni literaturi sprejeto ime monohromna engobirana keramika.

Bela površina je bila primerna podlaga za okraševanje. Na posodo so lončarji slikali po prvem žganju in pred loščenjem posode. Barve in motivi na posodju z glinenim premazom so bile odvisne od časa in prostora, v katerem so nastale. Za tako okrašeno posodje se je uveljavilo ime poslikana engobirana keramika.

Gravirana lončenina predstavlja nadaljnji razvoj okraševanja v engobotehniko in njeno nadgradnjo. V belo površino je bil okras vrezan s ostrim orodjem z namenom, da bi se ustvaril kontrast med belo engobirano površino in rdečo površino gline.

Graviranje se je izvajalo z različnimi orodji, po katerih so poimenovali tudi tehnike. Najstarejši način okraševanja je graviranje s konico, v stroki poimenovano *a punta*, kar tudi implicira rabo konice za vrezovanje. Mlajši primerki iz 16. stoletja poznajo še okras, izveden z zelo tanko konico, in za takšno okraševanje se je spet uveljavil izraz, ki označuje orodje *a punta sottile*. Z uporabo širše konice ali paličice nastanejo širši vrezi. Ta način je po orodju za izdelavo dobil ime *a stecca*. Zadnji način okraševanja, za katerega je značilno odstranjevanje večjih površin, premazanih z engobo, se je uporabljal za okraševanje t. i. posod z znižanim ozadjem. Poznamo tudi tehniko okraševanja z izmeničnim graviranjem s šilom in paličico. Tako se ustvari močan kontrast, ki ne potrebuje dodatnega okraševanja. V zelo redkih primerih je dopolnjen s slikanjem.

Po graviranju se je okraševanje lahko zaključilo z loščenjem s svinčevim loščem brez barve ali z barvnim. Takšni keramiki rečemo monohromna gravirana keramika. Če je bila gravirana posoda še poslikana in šele po tem loščena, je nastala posoda s polihromnim graviranim okrasom. Slikanje je bilo izvedeno s čopičem ali z razlitjem barve. Barve, ki se uporabljajo za slikanje, so zelena, rjava in rumena, od 15. stoletja naprej se uporablja še modra barva, katere uporaba je najbolj razširjena v 16. stoletju (Tomadin 1985, 130).

Med graviranim posodjem prevladujejo odprte oblike, med katerimi je največ skled, skledic in krožnikov. Vrči so zastopani v manjšem številu. Na podlagi okrasa lahko določimo t. i. imservise ali skupine različno oblikovanih posod z enakim okrasom (Guštin 2004, 65, sl. 23). Verjetno so imeli kupci možnost izbirati med različnimi enako okrašenimi oblikami, kar se je ohranilo do danes.

2. Površina in kompozicija okrasa

Kompozicija okrasa je odvisna od oblike posode in njenih površin. Površina, na katero so lončarji risali, je bila omejena in določena z obliko posode. Na vsaki posodi je praviloma okrašena samo vidna površina. Tako je na vrčih okras izključno na zunanji površini. Pri odprtih oblikah sta bili lahko okrašeni tako zunanja kot tudi notranja površina. Glavni okras je narisana na notranji strani.

2.1 Okras na zaprtih oblikah

Na sprednji strani vrčev je upodobljen osnovni, tj. osrednji okrasni motiv. Pogosto ima poudarjen okvir okrogle oblike, tj. medaljon, ali je sestavljen iz trakov na levi in desni strani osnovnega motiva. Pri nekaterih primerkih je celotna površina razdeljena z vertikalnimi trakovi, ki tvorijo polja, znotraj katerih je osnovni motiv večkrat upodobljen.

Med osnovnimi motivi se na vrčih pojavlja večina iz bogate palete motivov na renesančni keramiki: geometrični, rastlinski, antropomorfni, zoomorfni. Njihova izvedba se ne razlikuje od risb na ostalih, oblikovno drugačnih, posodah.

Preostala površina je okrašena z dekorativnimi, geometričnimi ali rastlinskimi elementi, ki poudarijo ali ponovijo osnovni motiv, zapolnijo prazen prostor in ustvarijo vtis dinamičnosti in bogatega okrasa.

Vrezana risba je dodatno poudarjena s slikanjem. Ob robu posode, pod ustjem, je lahko oblikovana bordura, zapolnjena z dekorativnimi elementi. Tako okrašena osnovna površina se na obeh straneh zaključí pri ročaju. Tudi ročaji so okrašeni. Okras je lahko izveden z vrezanimi linijami, ki sledijo obliki ročaja. Največkrat gre za dve vertikalni liniji, ki sta dodatno poudarjeni s poslikavo. Včasih so samo poslikani s poševnimi, horizontalnimi ali z zaobljenimi linijami. Barve so enake kot pri glavnem okrasu.

2.2 Okras na odprtih oblikah

Notranja površina skled in krožnikov je oblikovana kot krog, ki ga zaključuje zunanji rob posode. Pri takšnih posodah je površina okrašena na nekaj načinov:

- 1) osrednji/osnovni motiv zavzema celotno površino in je omejen le z zunanjim robom posode;
- 2) osrednji motiv zavzema celotno površino, vendar ima eno ali več koncentričnih krožnic takoj ob zunanjem robu;
- 3) površina posode je razdeljena s koncentričnimi krožnicami, ki v osrednjem delu tvorijo medaljon, znotraj katerega je osrednji/osnovni motiv (medaljon je sestavljen iz ene ali več krožnic, ki lahko tvorijo trakove); ob robu je vrezano nekaj koncentričnih krožnic, ki tvorijo borduro.

Bordura (okrasni trak) je lahko enostavna, razdeljena z navpičnimi linijami, ki tako oblikujejo metope/štirikotna polja. V metopah so motivi, ki so povezani s centralnim motivom ali ga dodatno poudarjajo, kot npr.

romb, romb s križem, spirale itn., lahko so zapolnjene s trakovi različnih oblik – meandri, cik-cak ipd.

Zunanja površina je omejena z zgornjim robom posode in zunanjim robom dna posode. Tako tvori krožni pas, ki je po navadi okrašen kot bordura – s ponavljajočimi se okrasnimi elementi, ki so enaki tistim na notranji površini (na borduri).

Pri nekaterih odprtih oblikah je rob predstavljal še en del površine, ki ga je bilo treba okrasiti. Tako je okras notranje površine imel eno borduro na notranjem robu ob ustju, eno na zunanji strani ostenja in še v notranjosti centralno polje okrogle oblike.

3. Tipološko kronološki pregled

3.1 *Monohromna gravirana keramika*

Odlomek 1 krasí motiv palmete in lošč zelene barve. Palmeta, enako kot večina ostalih motivov na keramiki, predstavlja pozitiven znak. Pri odlomku 1 gre za monohromno izdelano posodo zelene barve z delitvijo površine na polja. Znotraj vsakega ohranjenega polja je upodobljena palmeta. Zeleno loščenje v kombinaciji z motivom palmete in delitev okrasne površine na polja sodita med značilnosti beneške proizvodnje arhaične gravirane keramike, ki je trajala od polovice 14. do začetka 15. stoletja (Munarini 1987, 68–69, Fig. 22a, 24b; Cozza 1989, 30; Zglav Martinac 2004, kat. 66–75).

Od posode 2 se je ohranilo dno z zelo uničeno notranjo površino. V sredinskem delu posode je vrezan prekrížan romb. Motiv se nahaja znotraj polja, zamejenega s šestimi ravnimi trakovi, sestavljenimi iz dveh paralelnih vrezov. Trakovi se sekajo in tako zapirajo centralno polje. Vidni so ostanki štirih trakov, vendar celotno kompozicijo z lahkoto rekonstruiramo. Okras odlomek uvršča v skupino pozne padanske arhaične keramike iz 1. polovice 15. stoletja (Gelichi 1992, 264, 268, Fig. 5: 2; Nepoti 1992, 322, 324, Fig. 19: 270; Cunja 2004, kat. 271). Motiv praznega ali prekrížanega romba je zelo pogosto upodobljen na keramiki. Pojavlja se na različnih delih posod, samostojno ali v kombinaciji z ostalimi motivi. Lahko je centralni motiv ali del bordurnega okrasa. Prisoten je v vseh fazah gravirane keramike. Najpogostejša je interpretacija romba kot ženskega simbola, tj. simbola izvora življenja. Lahko je tudi znanilec sreče v ljubezni. Kot del okrasa na keramiki je uvrščen v skupino astroloških in magičnih simbolov in je njegov pomen pozitiven, saj ima v kitajski pisavi pomen dolgega življenja in simbolizira zmago (Cozza 1989, 27). Motiv je vzhodnega ali sredozemskega iz-

vora, verjetno je prišel v jadranski prostor kot posledica beneških trgovskih stikov z vzhodnim svetom (Tomadin 1991, 117).

Na zeleno loščeni gravirani posodi 3 je vrezan motiv T-križa. Takšen okras je v strokovni literaturi uvrščen v skupino t. i. samostanske ali devotionalne keramike. Upodobljen križ je pogosto preboden z žebli in postavljen na hrib. Križ je ena izmed osnovnih geometričnih oblik in je, kot del okrasa na keramiki, pogosto uvrščen v skupino astroloških in magičnih znakov pozitivnega pomena (Cozza 1989, 27). Gre za motiv, ki se pojavlja v različnih kulturnih krogih in ima zelo bogato simboliko. Tvori osnovo vseh simbolov orientacije in ima funkcijo sinteze in mere, saj deli, določa in meri različne prostore. V nekaterih vzhodnjaških legendah predstavlja lestev ali most, ki pripelje duše do Boga. Zelo bogato simboliko ima križ tudi v krščanski ikonografiji. Simbolizira Kristusa, njegovo življenje, prisotnost in žrtev. Tudi glede na obliko ima v krščanstvu križ različno simboliko. V Benetkah je bilo najdeno veliko polizdelkov tako okrašenega posodja, ki ga časovno uvrščamo v 2. polovico 15. in celotno 16. stoletje (Cozza 1989, 50, Fig. 55–56; 1998, 45, n. 41; Saccardo 2001, 116, Fig. 2.19–20; Bradara in Saccardo 2007, 31, 86).

V skupino gravirane keramike z reliefnim okrasom, tj. okrasom, graviranim s široko palčko (*a stecca*), sodi okras na monohromni posodi 4. Vrezi so globoki in široki in dajejo vtis reliefa. Takoj ob ustju sta dva vzporedna vreza, ki sta oblikovala zunanjo ali zgornjo mejo bordure. Tudi spodnja meja je oblikovana z dvema vzporednima linijama, ki se od zgornjih razlikujeta v tem, da sta izdelani v pozitivu. Notranjost bordure je s pokončnimi linijami v pozitivu razdeljena v polja, zapolnjena s poševno postavljenimi križci, tudi v pozitivu. Preostali ohranjeni del posode je okrašen z izmenjujočimi se linijami cik-cak v negativu in pozitivu. Okras bordure, na kateri je upodobljena gotska deteljica, najdemo na graviranih in majoličnih posodah, katerih proizvodnja sodi na konec 15. in v 1. polovico 16. stoletja (Petricioli, 1971, kat. 41; Bradara in Saccardo 2007, kat. 89).

Od krožnika 5 sta ohranjena del ostenja in ustje, ob katerem so vidni ostanki treh vrezanih linij, ki so tvorile koncentrične kroge. Preostali del posode je bil okrašen z reliefnim okrasom v obliki visečih trikotnikov. Trikotniki so izdelani v negativu, njihove strani pa v pozitivu z robom cik-cak. Vidno je tudi nadaljevanje okrasa, ki je imel verjetno v celoti obliko nekakšne mreže, sestavljene iz izdolbenih trikotnikov. Višja površina, na kateri so še ostanki engobe, je bila poslikana z zeleno barvo. Tako okrašene posode izvirajo iz delavnic v Benetkah ali širšega območja Veneta in so bile

v Istro verjetno od tam uvožene v 16. stoletju (Tomadin 1980, 97, št. 8; 106, št. 28; Gelichi 1988, 360, Fig. 23; Cozza 1998, 24, Fig. 31). Najbližje primerjave za tako okrašene posode najdemo v Piranu (Cunja 2004, št. 280–83).

Odlomek 6 je zeleno loščen in ima v sredinskem delu graviran okras, ki ga lahko primerjamo s pogostimi motivi jabolka in mreže v krogu. Takšni motivi so značilni za beneško renesančno gravirano posodje, ki ga datiramo v polovico 16. stoletja (Bradara in Saccardo 2007, 32, kat. 89).

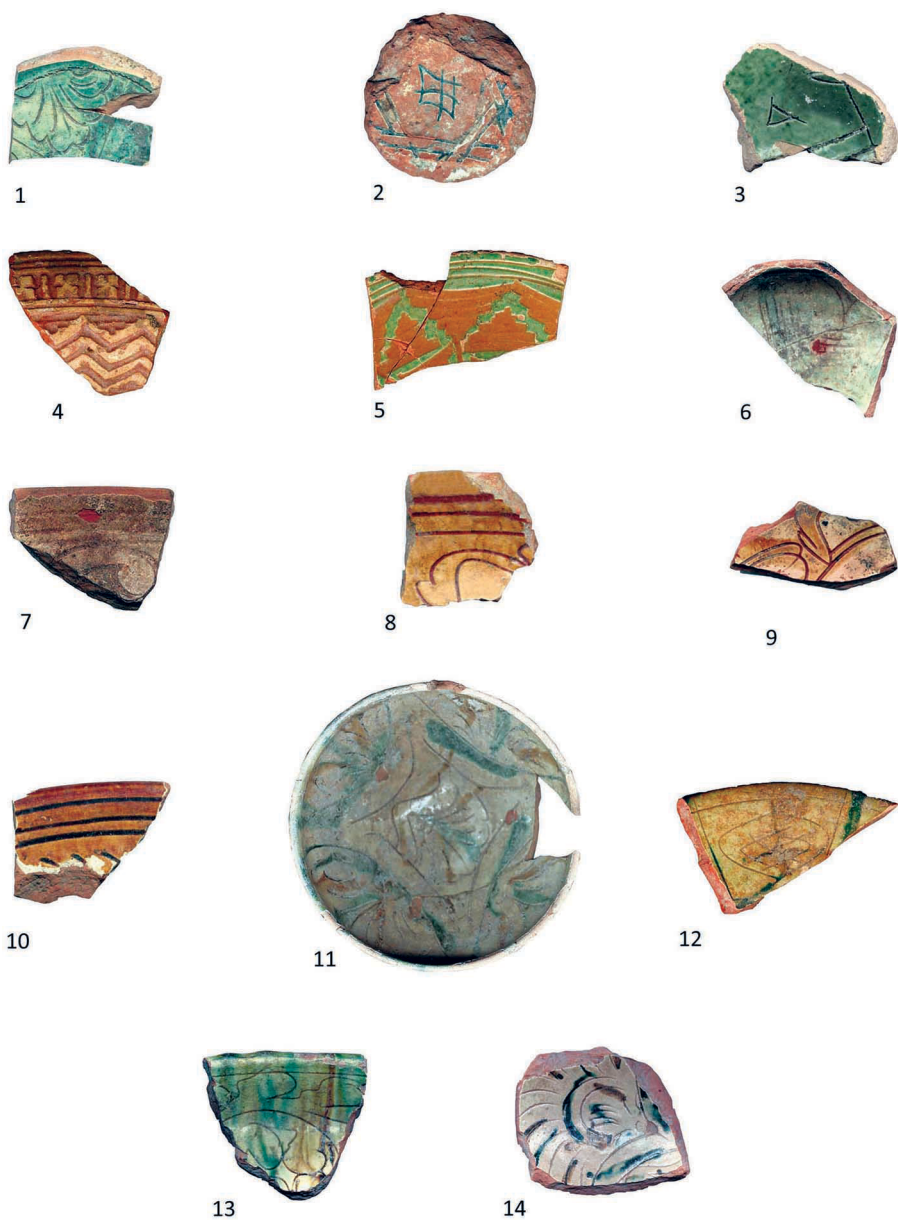
Skupina odlomkov 7–9 z rjavim loščem je imela graviran rastlinski okras, za katerega se je uveljavilo ime *alla trevisana*. Okras je značilen za proizvodnjo 16. in 17. stoletja. Čeprav je proizvodnja keramike s takšnim okrasom zelo razširjena na celotnem območju Veneta, najdbe polizdelkov iz Pirana, Umaga in Rovinja kažejo, da je predstavljala tudi proizvode istrskih delavnic. Zato gre odlomke iz Kopra in Pirana le pripisati lokalni proizvodnji (Guštin 2004, kat. 482–553; Bradara in Saccardo 2007, 20, 21, kat. 17).

Značilno rjavo loščena in gravirana posoda 10, z graviranimi linijami pod ustjem v notranjosti, sodi med primerke pozne gravirane keramike iz 17. stoletja, ki je bila proizvod delavnic v Venetu (Bertacchi 1977, 18–19, Fig. 100, 102; Zglav Martinac 2004, 265–73).

3.2 Slikana gravirana keramika

Najstarejšo skupino med obdelanimi primerki predstavljajo izdelki arhaične gravirane keramike, značilne za proizvodnjo Veneta, Lombardije in Romagne v času od zadnje četrtine 14. stol. dalje. Polizdelki in delavniški odpad so bili najdeni tudi na številnih lokacijah v Benetkah (Badara in Saccardo 2007, 27, op. 46 z literaturo). Značilnost arhaične gravirane keramike so pojav stožčaste oblike skledic z ravnim dnom, odsotnost vrčev, lošč, ki prekriva notranjost in samo rob zunanje površine, ter nekateri novi motivi, med katerimi se najpogosteje pojavljata romb in palmeta. Okrasna bordura ob robu ustja je pogosto razdeljena v okrasna polja, znotraj katerih so okrasni motivi. Notranjost je lahko z vrezanimi trakovi razdeljena v okrasna polja.

Na eni redkih skoraj v celoti ohranjenih posod (11) je kot osnovni motiv upodobljen dvojni romb, ki zavzema celotno notranjo površino skledice, jo deli in tvori okvir, v katerem je palmeta. Zunanje strani romba so rahlo vbočene in ob robu posode oblikujejo štiri polja, v katerih so palmete. Risba je izdelana ohlapno in dodatno okrašena z rjavo in zeleno poslikavo. Okras, ki gre do roba posode, brez dodatne delitve površine, je značilnost

Slika 1: Okrasni motivi na monohromni (1–10) in polihromni gravirani keramiki (11–14)
(avtor: Z. Mileusnić)

padanske arhaične gravirane keramike, za katero je splošno sprejeta datacija v konec 14. in 1. polovico 15. stoletja (Bertacchi 1977, 50, 73, n. 103, 191; Spiazzi 1986, 155, 156, n. 81–82, Cunja 2004, 218, 308–309).

Iz odlomka 12 je razvidno, da je imel borduro razdeljeno v pravokotna polja, v katerih je bil motiv prekrizanega romba. Poenostavljena oblika romba kaže na hitro izdelavo risbe, verjetno posledico proizvodnje velike količine keramike. Primerjave za delitev površine s trakovi in romb na borduri odlomek uvrščajo v skupino arhaične gravirane lončenine iz 15. stoletja (Gelichi 1988, 356–57, Fig. 9; Tomadin 1994, 87, št. 57; Ericani in Lamoreux 1996, 122, št. 80).

Motiv palmete je upodobljen na odlomkih 13–14. Tako kot večina ostalih motivov na keramiki je tudi palma pozitiven motiv, ki simbolizira zmago, vzpon, obnavljanje in nesmrtnost. Na arhaični gravirani keramiki je lahko upodobljen še v kombinaciji z geometričnimi motivi, kot je npr. romb. Čeprav se motiv pojavi že v 14. stoletju, lahko posodje na podlagi primerjav datiramo v 15. stoletje (Cunja 2004, 106, kat. 316, Bertacchi 1977, 69, n. 177, T. 2: 177; Cunja 2000b, 74, T.2: 8; Zglav Martinac 2004, 127, kat. 89; Baradara in Saccardo 2007, 27, kat. 32, , 37; Cunja 2004, 106–7, kat. 304).

Odlomek 16 sodi v skupino gravirane keramike s poenostavljenim okrasom. Verjetno gre za upodobitev vetrnice v poenostavljeni obliki. Tako okrašena keramika je bila proizvod delavnic iz 15. stoletja, najmlajši kosi se izdelujejo še v začetku 16. stoletja (Nepoti 1992, 324–26; Magnani in Munarini 1998, 72, 73, n. 27; Cunja 2004, 107, 311–13).

Proizvodnja kanonske renesančne keramike sodi v 1. polovico 16. stoletja. Zanj je značilna kompozicija, sestavljena iz sredinskega glavnega motiva in okrasne bordure, zapolnjene z geometričnimi elementi. V tem času se začne za poslikavo uporabljati še modra barva. Sredinski motivi so lahko portreti, upodobitve številnih živali in podobni motivi. Pogosto je ob glavnem motivu upodobljeno drevo življenja ali grm in še stilizirane rože. Ob portretu je na eni strani narisano živo, na drugi strani pa suho drevo. Pri takšnih upodobitvah nedvomno gre za simboliko, ki izhaja iz zgodbe o Adamu in Evi in govori o izvirnem grehu. Živo drevo simbolizira življenje. Suho drevo, tudi s postavitvijo na nasprotno stran, kaže na drugačno simboliko, tj. zlo in, kot suhi element iz narave, tudi na smrt ter posredno tudi na posledice izvirnega greha (Cozza 1989, 41; Costantini 1996, 126). Pogosto je upodobljen tudi glavni motiv znotraj zaprtega vrta *hortus conclusus*, ki se upodablja še v 16. in 17. stoletju, le s to razliko, da je pri mlajših primerkih ozadje neobdelano, medtem ko se pri renesančnih primerkih ozadje zapol-

ni s pikicami. Med obravnavanim gradivom se je ohranilo nekaj odlomkov renesančne gravirane keramike (17–19).

Antropomorfni motivi se na gravirani keramiki pojavijo na prehodu v 15. stoletje. V začetku so bili narisani po celotni površini posode; od 2. četrte 15. stoletja postane antropomorfna tema bolj priljubljena in lepo izvedena. V masovni proizvodnji keramike z antropomorfnimi motivi so portreti slabše izvedeni, skoraj kot karikature, kar kaže na različne slikarske spretnosti, kakovost izdelane risbe pa je bila tako pogosto predmet razprav, ali je posodo poslikal mojster ali vajenec (Cozza 1989, 35–43).

Ob običajni proizvodnji renesančne keramike se izdelujejo tudi finejši izdelki, verjetno izdelani po naročilu. Glede na njihovo majhno število in procentualni delež med ostalimi okrasi verjetno tudi portreti sodijo med predmete, izdelane po naročilu. V nekaterih delavnicah okras doseže visok nivo, ker je bil v 15. in 16. stoletju okras del osebnega življenja: skozenj je naročnik lahko predstavil nekatere pomembne trenutke svojega življenja kot npr. zaroko, poroko, reprodukcijo (noseča zajčica), družinske portrete (Braidia 1999, 67). Tako okrašene posode sodijo v skupino, poimenovano *ceramiche amatorie e nuziali*.

Na dveh odlomkih sta ohranjena portreta. Na krožniku 17 je v profilu prikazana glava moškega s pokrivalom. Verjetno je prikazana za ta čas značilna kapa s štirimi širokimi, navzgor zavihanimi krajci (Cunja 2000, 295). Ohranjen je tudi delček frizure, ki glede na analogije kaže, da so bili lasje dolgi do vratu in verjetno ravni. Medtem ko sta obraz in kapa izdelana monohromno, so lasje poslikani z rjavo barvo. Portret je centralni motiv znotraj medaljona iz dveh koncentričnih krogov, zapolnjenih s kvadrati. Medaljon verjetno tvori notranji rob bordure in je bil poslikan s svetlo modro barvo. Okras je izdelan s konico in palčko, ob samem profilu, tj. v centralnem delu, je bilo celotno ozadje nižano, tj. izdolbeno. Motiv moškega portreta je zelo pogost, zlasti v Venetu (Cunja 2000, 295). Najbližjo primerjavo iz Pirana (Guštin 1999, 125, T. IX: 2; Cunja 2000, 295, št. 80; Cunja 2004, kat. št. 292) datiramo v prehod iz 15. v 16. stoletje.

Tudi skleda 18 je bila okrašena s portretom, ki je v tem primeru prikazan v polprofilu in obrnjen v levo. Ohranjen je del obraza in skodrani lasje, pobarvani z rumeno rjavo barvo. Čez obraz je mojster s čopičem narisal rjavo linijo, ki v zgornjem delu poudarja nos. Preostali ohranjeni deli so izdelani monohromno. Pri tem portretu se pojavi vprašanje spola upodobljene osebe. Analogije za kodre ob obrazu najdemo tako pri moških kot tudi pri ženskih portretih (Braidia 1999, Tav. 1:1; 3: 1–2). Če bi bila ohranje-

na cela posoda, bi bilo možno na podlagi oblačil določiti, ali gre za žensko ali za moškega. Včasih pa oblačila ne pomagajo pri določanju spola, sploh če upoštevamo dejstvo, da med moškimi in ženskimi oblačili razlike niso bile velike in so bili mladeniči pogosto prikazani podobni ženskam (ib., 73). Težave pri določevanju spola narisane osebe so delno posledica tehnike izdelave risbe, tj. vrezovanja, ki včasih onemogoča fine poteze, in tako postanejo profili grobi, spoli nerazpoznavni, deli obraza asimetrični in nekateri deli telesa deformirani. Glede na v celoti ohranjene podobne portrete odlomek datiramo v čas druge polovice 15. stol. (Petricioli 1971, kat. št. 54, Braida 1999, Tav. 3: 1–2).

Zanimivo je opaziti, da v skupini keramike, okrašene s portreti, prevladujejo profili in je polprofilov zelo malo. Risba portreta v profilu je bila za mojstra manj zahtevna in hitreje narisana za razliko od portreta v polprofilu, ki zahteva podrobnejšo študijo, kar opravičuje prisotnost večjega števila profilov na posodah.

Na odlomku 19 je bil upodobljen sadež, verjetno granatno jabolko. Najbrž gre za bordurni okras, kar je razvidno tudi iz zgornjega zeleno poslikanega traku pod ustjem in delno ohranjene večje bele površine, ki je verjetno del centralnega medaljona. Površina bordure je z dvojnimi valovitim trakom razdeljena v polja. Notranji trak je zelene, zunanji bele barve. V vsakem polju je jabolko bele barve, z rjavo poslikavo na sredini in z veliko pikic po celotni površini. Prostor ob sadežu je, s poševnimi vrezi izdelanimi s posebno konico, oblikovan kot mreža. Tako oblikovano ozadje (t. i. *fondo risparmiato*) in kakovostna izdelava kos uvrščata v čas konca 15. in 16. stol., kot kažejo tudi analogije iz Padove (Munarini 1990, 70).

Izvor motiva naj bi bil okras na tekstilu, kar potrjujejo sočasne slike (Costantini 1996, 276). Granatno jabolko je pogost motiv na gravirani keramiki. Že pri Egipčanih je bilo simbol ljubezni in rodovitnosti. V rimski tradiciji simbolizira poroko in plodnost. V krščanski ikonografiji pridobi še religiozni pomen. Tako lahko rdeč sok razumemo kot simbol krvi mučeničkov, semena pa kot ljudstvo, združeno v eni veri. V srednjem veku je bila cenjena terapevtska funkcija sadežev: *granata dulcia* (sladko granatno jabolko) pomaga proti kašlju, *granata acetosa* (kislo granatno jabolko) je dobra za jetra (Cozza 1989, 53). Zaradi številnih pečk je to tudi simbol plodnosti in s tem eden izmed motivov na keramiki, ki so jo podarjali ob poroki ali zaroki (skupina je poimenovana *amatorio*). Najpogostejša je tema treh sadežev, ki zapolnijo celotno površino. Redko se, kot v našem primeru, ta motiv pojavlja na bordurah.

V skupino renesančne gravirane keramike lahko uvrstimo tudi odlomek krožnika 20 z borduro, po kateri so potekali gravirani rombi. Ohranjena je bordura, zamejena s tremi paralelnimi vrezi na zgornji in z dvema vrezoma na spodnji strani. Zgornji rob je poslikan z rjavo in zeleno barvo, spodnji z modro. Notranjost bordure je zapolnjena z nizom trojnih rombov. Zunanja dva sta poslikana z rjavo barvo, medtem ko je sredinski romb prekrižan in zaradi odsotnosti poslikave izstopa iz poslikanega dela okrasa. Površina med rombi je modro pobarvana. Tako okrašena bordura se pojavlja pri keramiki, na kateri so upodobljeni elementi arhitekture. Paralele, datirane v pol. 16. stol., najdemo predvsem na prostoru Veneta (Cozza 1989, 42, sl. 42; Munarini 1990, 102).

V prvo polovico 16. stoletja sodi skledica 21. Pod robom ustja potekajo tri vzporedne linije, pod katerimi visijo polkrogi. Dodatno je vrezana risba okrašena z izmenjujočimi se rjavimi in zelenimi potezami s čopičem. Na podlagi primerjav postavljamo primerek v produkcijo, ki izvira iz območja Veneta in Furlanije (Bertacchi 1977, 57, n. 128; Bradara in Saccardo 2007, 60–61, kat. 77–79).

Skleda 22 sodi v produkcijo renesančne gravirane keramike iz sredine 16. stoletja. Med izdelki delavnic v Venetu in Furlaniji je ohranjen rob z borduro iz zapolnjenih okrasnih polj s številnimi primerjavami (tako kot za obliko) (Bertacchi 1997, 54, 56, kat. 116, 123; Tomadin 2004, 224–25, kat. 97).

Okras ribje luske je pogost motiv (23). Motiv je v osnovi sestavljen iz polkrožnih nepravilnih vrezov, razporejenih v horizontalne pasove. Več pasov daje vtis ribjih lusk. Takšen okras največkrat zasledimo v bordurnih okrasnih poljih renesančne gravirane keramike. Gre za dekorativen element, ki s svojo gostoto obogati celoten okras posode. Gre za proizvodnjo iz Veneta in Romagne, s široko razprostranjenostjo v celotnem 16. stoletju (Bertacchi 1977, 54, Fig. 116; Svoljšak 1980, 44, št. 8; Tomadin 1994, 86, št. 55; 96, št. 71).

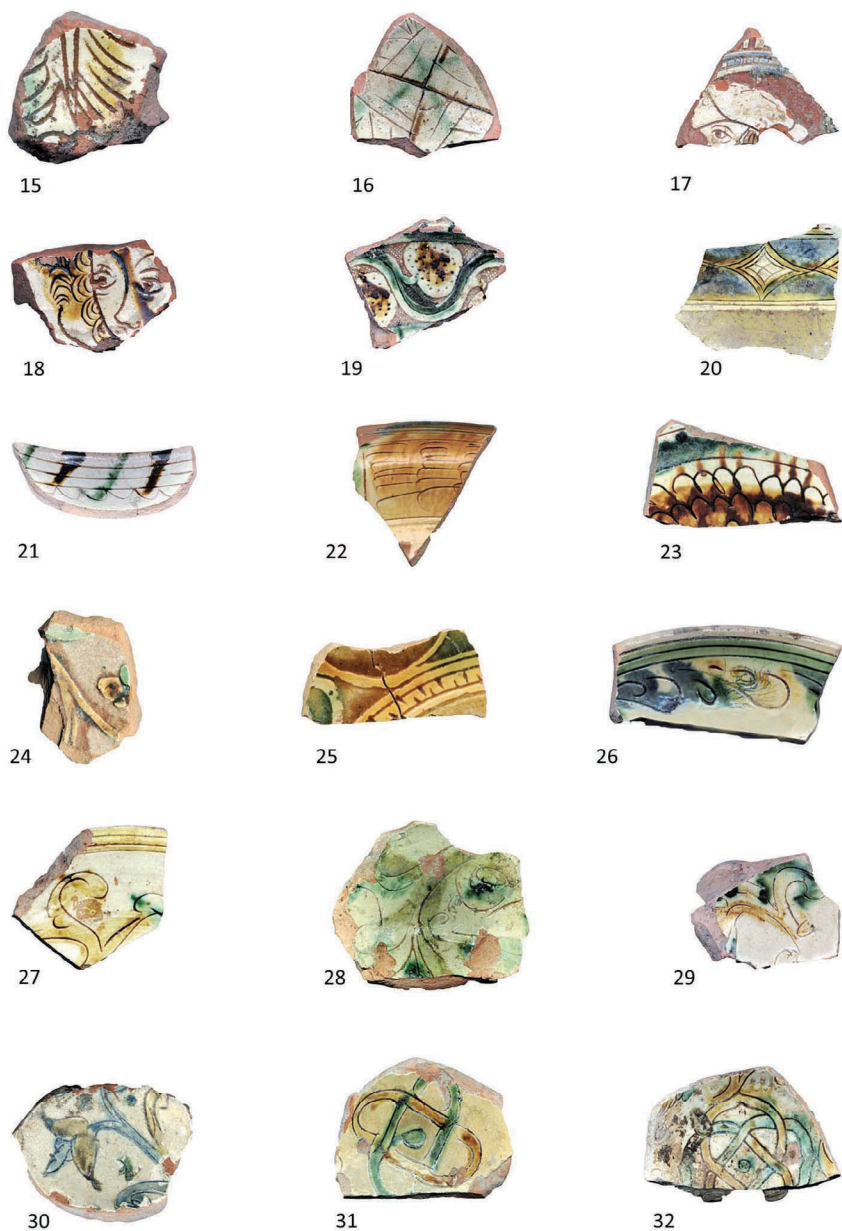
Poseben tip okrasa predstavlja keramika z znižanim ozadjem (24, 25). Okras je izveden z odstranjevanjem večjih delov engobirane površine, kar je imelo za posledico zelo močan kontrast med znižanimi deli, ki so ohranili rdečo barvo glin, in belimi ali poslikanimi deli površine. Delitev površine je običajno, tako kot tudi osnovni okras in okras bordure, izvedena z oblikovanjem enostavnih geometričnih elementov, kot npr. krog, linije cik-cak in podobno. Keramiko, okrašeno v tehniki znižanega dna, imenujemo tudi porenesančna gravirana keramika, ki so jo izdelovale lončarske delav-

nice v Venetu v zadnji četrtini 16. in začetku 17. stoletja (Cunja 2004, 125, kat. 473, 476–48; Bradara in Saccardo 2007, 35, kat. 124).

Zelo pogosto se pojavlja tudi graviran rastlinski okras (26–30), za katerega se je uveljavilo ime *alla trevisana*. Okras je bil že predstavljen pri skupini monohromne gravirane keramike, kjer je bil zastopan z manjšim številom posod kot pri skupini polihromne oz. slikane keramike. Okras je značilen za proizvodnjo 16. in 17. stoletja na celotnem območju Veneta. Kot je bilo že ugotovljeno pri monohromnih izdelkih, je šlo verjetno tudi pri polihromnih izdelkih za proizvodnjo lokalnih delavnic (Saccardo, Gai 1987, 48–49, nn. 59, 60; Saccardo 1993; Cunja 2004, 116, kat. 364, 365–70, 393; Guštin 2004, kat. 482–553; Bradara in Saccardo 2007, 20, 21, kat. 17).

Prepoznaven in izstopajoč okras najdemo na posodah pozne gravirane keramike 31 in 32. V obeh primerih gre za odlomek dna, na katerem se je ohranila upodobitev prepletenega motiva. Enako kot večina geometričnih motivov se tudi prepleti uvrščajo med astrološke ali magične simbole (Cozza 1989, 27). Pojavljajo se v različnih umetnostih in predstavljajo simbol vode, neskončnega gibanja in energije. Izvedeni so različno, včasih enostavno, včasih zelo zapleteno, sestavljeni iz več enostavnih geometričnih oblik. Pri predstavljenih primerkih verjetno gre le za dekorativen geometrični motiv brez dodatnega simboličnega pomena. Značilnosti okrasa obeh odlomkov omogočajo datacijo v 16. stoletje in na začetek 17. stoletja. Najbližje primerjave za keramiko, okrašeno s prepletom, najdemo med primerki pozne gravirane keramike iz Pirana, Umaga in Rovinja, ki so datirani v 16.–17. stol. Njihovo proizvodnjo, ki jo praviloma povezujemo z delavnicami Veneta, bi lahko označili kot lokalno istrsko, saj je bilo tako okrašeno posodje ohranjeno tudi v obliki polizdelkov (Saccardo in Gai 1987, 48, n. 57; Saccardo 1993, 148, Fig. 8:3; Cunja 2004, 118–19, 121, kat. 392–399, 43–440; Bradara in Saccardo 2007, 33, kat. 100, 104).

Porenesančna gravirana keramika s konca 16. in zač. 17. stol., za katero je značilen okras, vrezan s konico in palčko, sodi v t. i. skupino z napisi, ki je razširjena v drugi polovici 16. stoletja in je v prvi polovici 17. stoletja že v zatonu (Cozza 1989, 55; Cunja 2004, 122, kat. 445–465; Ericani in Marini 1990, 149–53, Bellieni 1991, 32–33). Izvor skupine je v Venetu. Vanjo sodi tudi pozna produkcija gravirane keramike s spiralami na borduri in z razlitim okrasom in trakovi izmenjajočih se zeleno- ali zelenorjavih linij ter z značilno borduro z vrezanimi spiralami. Skupina je zastopana s primerki 33–38. Bordurni okras vrste malih vrezanih spiral in slikanih zelenih poševnih linij je značilen za številne odlomke, ki jih najdemo ob jadrans-

Slika 2: Okrasni motivi na polihromni gravirani keramiki (avtor: Z. Mileusić).

ski obali (Zglav-Martinac 2004, kat. 215; Križanac 2006, 173–77, sl. 8–9, 18–19, 27). Motiv spirale se najpogosteje pojavlja kot del bordurnega okrasa ali kot dekorativen element ob glavnem okrasu. Največkrat ga zasledimo na t. i. renesančni in postrenesančni keramiki, tj. od 15. do 17. stoletja. Pri poznih izdelkih je včasih spirala edini okrasni element, ki se večkrat ponovi okrog in okrog posode. Takšne primerke poznamo predvsem s področja Veneta in tudi drugih italijanskih pokrajin. Zanimiv je tudi pojav tako okrašene keramike, izdelane v lončarski delavnici v Sv. Ivanu pri Umagu (Guštin 2004).

Spirala je pogosta oblika v rastlinskem in živalskem svetu, ki spominja na razvoj, tj. evolucijo nekega stanja ali neke sile. V različnih kulturah je nosilec različnih simboličnih pomenov. Gre za enostaven motiv – linijo, ki se zavije v ali iz sebe. To je optimističen motiv, ki se giblje v krogu iz ene točke proti drugi. To gibanje je lahko neskončno. Spirala simbolizira širitev, razvoj, napredek itn. Lahko je simbol plodnosti. Glede na dvojno smer gibanja (involicija ali evolucija) istočasno simbolizira rojstvo in smrt. Zaradi dvojnega značaja se včasih pridruži ali celo prevzame simboliko kolesa.

Ko gre za okras na keramiki, o dodatnem pomenu motiva spirale, tj. o njegovi simboliki, ne moremo govoriti. To dodatno potrjuje tudi dejstvo, da se spirala pojavlja v poznih fazah, ko je tudi večina drugih motivov izgubila simboličen pomen in ohranila le dekorativno vlogo ponavljajočega se elementa.

Odlomek 39 izstopa iz skupine, ker predstavlja odlomek dna posode in ne ostenja ali ustja, iz katerega je razvidna poenostavljena upodobitev grba v obliki ovalnega polja, zapolnjenega z barvnimi šrafurami. Motiv grba in večbarvno slikanje predstavljata element, značilen za proizvodnjo beneških delavnic s konca 16. in 17. stol. (Saccardo 1993, 150–51, sl. 12). Grb elipsoidne oblike je precej poenostavljen in ima verjetno okrasno funkcijo, kar potrjujejo tudi številne analogije z najdišč ob jadranski obali (Pavičić 2001, 121, sl. 10; Cunja 2004, kat. 425; Zglav-Martinac 2004, kat. 226, 227).

V sicer pogosto prisotno skupino gravirane keramike mlajše proizvodnje sodijo odlomki večinoma odprtih posod, pri katerih je vidna delitev površine na obrobni pas in centralni del, in odlomki posod z delno ohranjenimi bordurnimi deli ter s sredinskim delom, okrašenim s preprostimi, neorganiziranimi gravurami. Bordurni pasovi niso bili zapolnjeni z dodatnimi okrasnimi elementi. Pojavljajo se tako monohromni kot odlomki z zeleno in rjavo poslikavo.

Slika 3: Okrasni motivi na gravirani keramiki od 16. do 18. stoletja (avtor: Z. Mileusnič)

Odlomek 40 zaradi rumene barve izstopa med ostalimi odlomki. Zanj je značilna delitev bordure z radialno postavljenimi, rahlo zaobljenimi linijami. Okras je sestavljen iz treh vzporednih linij na sredini polja in treh trikotno razporejenih krogcev. Primerjave iz Furlanije so datirane v prvo polovico 18. stoletja (Tomadin 1980, 110, št. 35–37; 111, št. 39, 40; 2004, 248–55, nn. 109–12).

Zaključek

V 14. stoletju se na območju Veneta izdeluje arhaična gravirana lončeni- na. Njena proizvodnja se nadaljuje tudi skozi naslednje stoletje. Med obdelanim gradivom so zastopani značilni odlomki, ki jih opredeljujemo kot uvoz iz Veneta ter datiramo v 15. stoletje. Kot je razvidno, je bila kompozicija pri takšnih posodah dvojna. Pri nekaterih je okras prekrival celotno površino, pri drugih je bila površina razdeljena s trakovi. Značilna je tudi križna delitev površine v polja. V tej fazi se pojavljajo geometrični motivi, kot so romb, zvezda in križ; rastlinski, med katerimi prevladuje palmeta, ter kombinacija geometričnih in rastlinskih motivov: romb in palmeta, spirala in palmeta. Geometrični motivi so imeli največkrat vlogo delitve površine (križ) ali zapolnjevanja praznega prostora (zvezda). V motivu romba pa lahko prepoznamo pozitiven znak in simboliko, kot tudi pri motivu palmete. Pozitivne konotacije razberemo tudi pri kombinacijah motivov.

Odlomki posod iz časa 15. in 16. stoletja predstavljajo skupino renesančne gravirane keramike, ki se od arhaične gravirane lončenine razlikuje tako po oblikah kot tudi po okrasu. Delitev površine na centralno polje in borduro postane pravilo. Spekter motivov se močno razširi. Nekateri motivi, kot je palmeta, se ne pojavljajo več. Romb pridobi le dekorativno vlogo v zapolnjevanju bordur. Ohrani se še motiv zvezde v funkciji delitve površine. Novost med osrednjimi motivi je pojav človeške figure. Uporaba rastlinskih motivov se kaže v risbah različnih cvetov, listov, sadežev in dreves. Motiva mreže in ribjih lusk se pojavljata v funkciji zapolnjevanja praznega prostora znotraj glavnih motivov ali znotraj bordur. Bordure so bogato okrašene, pogosto s ponavljajočimi se elementi, kot npr. z majhnimi stiliziranimi listi. Tendenco bogatega in dinamičnega okrasa potrjujejo tudi nove tehnike, ki nastanejo z vpeljevanjem novih orodij, kot je palčka, ali z novim načinom uporabe konice. Uporaba palčke omogoča odstranjevanje večjih delov engobirane površine in nastanek površine z znižanim ozadjem, kar ustvari večji barvni kontrast. Tako oblikovani motivi so različni. Uporaba globokega vreza s konico ustvarja videz reliefnega okrasa, največkrat oblikovanega s ponavljajočimi se geometričnimi elementi. Najbogatejši je okras, imenovan »a fondo risparmiato« ali dobesedno »z ohranjenim ozadjem«. Ozadje, tj. prostor med motivi, je obdelano s tankimi paralelnimi vrezmi z zelo ostro konico. Tako oblikovano ozadje daje vtis mreže, pred katero so glavni motivi. Dinamičnost okrasa tako doseže višek.

Govorica motivov je v tem času različna. Nekateri, omejeni le še na bordure, začnejo izgubljati moč simboličnega pomena in imajo vlogo dopolnjevanja centralnih motivov. Rastlinski motivi, upodobljeni v centralnih poljih, predstavljajo pozitivne znake sreče. Motiv jabolka, s simboliko plodnosti, sodi v skupino posod, namenjenih darovanju ob pomembnih dogodkih, kot sta zaroka in poroka, ali pa kot izraz naklonjenosti in ljubezni pri posodah, ki jih mladeniči darujejo svojim izbrankam. Enak pomen in namen so imele tudi posode z narisanimi portreti. Za nas so zelo informativni, ker nas direktno poučijo tudi o takratni modi, kar velja za oblačila, pokrivala in pričeske.

V 2. polovici 16. stoletja okras postane enostavnejši in skoraj vedno omejen na centralni del posode, robovi so okrašeni z enostavnimi motivi, ki so večinoma simbolični, živalski ali rastlinski. Osnovne barve so zelena, rumena in vedno redkejša modra. Možno je prepoznati izdelke lokalnih delavnic, vendar pa je velik del gradiva še vedno mogoče opredeliti kot uvoz iz Veneta in Furlanije.

Najmlajša skupina keramike z graviranim okrasom sodi v čas 17. in začetek 18. stoletja. Zanj je značilna skoraj popolna odsotnost želje po okraševanju. Iz ohranjenih odlomkov je razvidna delitev površine z vrezi na centralno polje in borduro, razdeljeno v polja brez dodatnega okrasa, kot tudi okraševanje centralnega dela s sumarno izvedenimi vrezi in enako izvedeno poslikavo.

V 17. stoletju se nadaljuje uporaba oblik in motivov, ki so bili značilni tudi ob koncu 16. stoletja. Modra barva se redko uporablja. Okras je sestavljen iz zelo stiliziranih živalskih ali rastlinskih motivov. Tudi v tem času sodi gradivo iz Kopra in Izole med izdelke venetskih, furlanskih in istrskih delavnic.

V 18. stoletju gravirana lončenina postane redka in jo zamenja uporaba majolike. Odlomki, ki jih lahko uvrstimo v čas 18. stoletja, predstavljajo uniformirano proizvodnjo s poenostavljenim okrasom, ki jo povezujemo s furlanskimi delavnicami.

Prispevek posvečam prvemu slovenskemu raziskovalcu srednje in noveveške keramike na območju Istre, Radovanu Cunji, dolgoletnemu sodelavcu Oddelka in Inštituta za arheologijo in dediščino, ki nas je prezgodaj zapustil v začetku leta 2020.

Literatura

- Bellieni, A. 1991. *Ceramiche antiche a Treviso. Le raccolte dei Musei Civici*. Treviso: Canova.
- Bertacchi, L. 1977. *Ceramiche dal XIV al XIX secolo dagli scavi archeologici di Aquileia*. Catalogo. Oglej: Del Bianco.
- Bradara, T., in F. Saccardo. 2007. *Keramički nalazi iz Rovinja – uvala Valdibora i otok Sv. Katarina, Katalog izložbe*. Rovinj: Zavičajni muzej grada Rovinja.
- Braida, C. 1999. »Osservazioni sull'iconografia e sul costume della figura umana nella produzione padana orientale del XV–XVI secolo.« V *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine, Atti della giornata di studio-Udine, 16 Marzo 1996. Archeologia di frontiera* 2, ur. M. Buora in B. Žbona Trkman: 67–74. Trst: Editreg.
- Costantini, R. 1996. »La ceramica in Friuli tra medioevo e rinascimento.« V *In Domo Habitationis: L'arredo in Friuli nel tardo Medioevo*, ur. G. Fiaccadori in M. Grattoni d'Arcano, 123–31. Benetke: Marsilio.

- Cozza, F. 1989. *La produzione ceramica veneta dal basso Medioevo al Rinascimento. Classi ceramiche, tipologia degli ornati e aspetti di cultura materiale*. Este: Libreria Editrice Zielo.
- Cunja, R. 2000. »Poznosrednjeveška in renesančna keramika v Slovenski Istri.« *Annales. Ser. hist. sociol.* 10 (1): 63–76.
- Cunja, R. 2004. »Zbirka Gajšek.« V *Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana/Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni/Srednjovjekovna i novovjekovna keramika iz Pirana i Svetog Ivana*, ur. M. Guštin, 67–203. Koper: Založba Annales.
- Ericani, G., in C. Lamoureux 1996. »Catalogo.« V *La ceramica a Feltre dal XIV al XVII secolo*, ur. T. Conte, 29–131. Feltre: DBS.
- Ericani, G., in P. Marini 1990. *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Banca Popolare di Verona.
- Gelichi, S. 1988. »Il territorio di Bondeno in epoca post – classica. Il contributo archeologico.« V *Bondeno e il suo territorio dalle origini al rinascimento*, ur. F. Berti, S. Gelichi in G. Steffè, 351–70. Bondeno: Grafis.
- Gelichi, S. 1992. »Una discarica di scarti di fornace e la graffita ferrarese del XV secolo.« V *Ferrara prima e dopo il Castello, Testimonianze archaeologiche per la storia della citta*, ur. S. Gelichi, 260–88. Ferrara: Spazio libri editori.
- Guštin, M. 1999. »Le ricerche archeologiche sul Medioevo e sull' età moderna in Slovenia.« V *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine, Atti della giornata di studio-Udine, 16 Marzo 1996*. Archeologia di frontiera 2, ur. M. Buora in B. Žbona Trkman, 121–26. Trst: Editreg.
- Guštin, M. 2004. *Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana*. Koper: Založba Annales.
- Križanac, M. 2006. »Ceramica Graffita da Cattaro/Kotor, in Montenegro.« V *The Heritage of the Serenissima: The Presentation of the Architectural and archaeological remains of the Venetian Republic: proceedings of the international conference, Izola – Venezia, 4. –9. 11. 2005*, ur. M. Guštin, S. Gelichi in K. Spindler, 169–78. Koper: Založba Annales.
- Magnani, R., in M. Munarini 1998. *La ceramica graffita del Rinascimento tra Po, Adige e Oglio*. Ferrara: Belriguardo.
- Marsilli, P. 1983. »Dimensione funzionale e dimensione decorativa nella maiolica faentina dal XIV al XVI secolo.« *Archeologia medievale* 10: 539–46.
- Munarini, M. 1987. »Forme e decori del graffito arcaico padovano.« V *Atti del convegno La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto*,

- Bolletino del Museo Civico di Padova*, ur. S. Gelichi, 51–90. Padova: Società cooperativa tip.
- Munarini, M. 1990. »Contributi per la storia della Ceramica Graffita nel Veneto.« V *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XII al XVIII secolo*, ur. G. Ericani in P. Marini, 3–154. Verona: Banca Popolare di Verona.
- Nepoti, S. 1992. »Le ceramiche a Ferrara nel Rinascimento: i reperti da corso della Giovecca.« V *Ferrara prima e dopo il Castello: testimonianze archeologiche per la storia della città*, ur. S. Gelichi, 289–366. Ferrara: Spazio Libri.
- Pavičić, T. 2001. »Istraživanja na prostoru fortifikacijskog sustava Šibenika u gradskom perivoju i nova saznanja.« *Histria Antiqua* 7: 115–22.
- Petricioli, S. 1971. *Majolika iz Zadra: izložba gotičke i renesansne keramike*. Katalog razstave. Zadar: Muzej Zadar.
- Saccardo, F. 1993. »La ceramica graffita a Venezia dal tardo XVI al XVII secolo e un documento con l'inventario di una bottega di ‚bochaler‘.« V *Atti del convegno »Alla fine della graffita. Ceramiche e centri di produzione nell'Italia settentrionale tra XVI e XVII secolo«*, Argenta 1992, ur. S. Gelichi, 139–66. Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Saccardo, F. 2001. »Venezia. Un quadro delle produzioni ingobbiate dal XIII al XVIII secolo.« V *Atti del XXXIV Convegno internazionale della ceramica, Albisola 2001*, ur. S. Gelichi, 101–17. Firenze: All'Insegna del Giglio.
- Saccardo, F., in S. Gai 1987. *Ceramica veneta dal XIV al XVII secolo dal Meschio di Livenza*. Cordignano: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi.
- Spiazzi, A. M. 1986. »La ceramica a Padova.« V *Il ritrovamento di Toretta, Per uno studio della ceramica padana*, ur. G. Ericani, 131–94. Venezia: Marsilio Editori.
- Svoljšak, D. 1980. »Le ceramiche dei castelli di Tolmino – Rifembergo – S. Daniele.« V *Ceramiche Medioevali e Rinascimentali nell'Isontino e raccolte settecentesche dei Musei Provinciali di Gorizia*, Catalogo della Mostra, 37–50. Gorica: Musei Provinciali Gorizia.
- Tomadin, V. 1980. »La fortezza di Gradisca e Castelvechio di Sagrado.« V *Ceramiche Medioevali e Rinascimentali nell'Isontino e raccolte settecentesche dei Musei Provinciali di Gorizia*, Catalogo della Mostra, 85–115. Gorica: Musei Provinciali Gorizia.
- Tomadin, V. 1985. »Uno stemma friulano in una ceramica del XVI secolo.« *Forum Iulii* 9: 133–36.

- Tomadin, V. 1991. »Brevi considerazioni su un elemento decorativo presente sulle ceramiche graffite del 400 friuliano: la losanga.« *Forum Iulii* 15: 115–32
- Tomadin, V. 1994. *Indagine archeologica nell'ala Nievo del Castello di Colloredo di Montalbano*. Videm: Fondazione Ippolito Nievo.
- Tomadin, V. 2004. *Le ceramiche medievali e rinascimentali del Museo civico di Gradisca d'Isonzo*, Collana di studi Storici e Artistici del Museo della Città. Gradisca d'Isonzo: Museo Civico.
- Zglav-Martinac, H. 2004. *Ulomak do ulomka: prilog proučavanju keramike XIII.–XVIII. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu*. Split: Muzej grada Splita.

Summary

Decoration techniques and motifs on medieval and post medieval sgraffito tableware from Koper and Izola

The paper presents an overview of decoration techniques and motifs on pottery, focusing on glazed tableware. The review of the material is based on a typological chronological analysis of medieval and post-medieval finds of glazed pottery from selected sites. The pottery in question was used in the cities of north-western Istria for a relatively wide period from the 13th to the 18th century.

The main goal of the paper is to gain an overview of medieval and post-medieval pottery from the urban context, based on a sample obtained by protective excavations at selected locations in the old town centres of Koper and Izola. The material from Koper was excavated during protective research at the following locations: Velika vrata street, Tovarniška street, Cankarjeva Street and Giordano Bruno Square; the material from Izola comes from the research on the Manzioli house and the Manzioli Square.

The methodology is based on a comparative analysis of ceramic material, as most of the materials are derived from mixed stratigraphic contexts. The analyses are based on comparisons of morphological and stylistic characteristics of finds with published material from Istria and many eastern Adriatic and Italian cities.

Analyses of the techniques and motifs showed that this kind of pottery was mainly the import of Venetian productive centres as well as from the central Italy area, which was distributed through Venetian trade. At the beginning of the new century, archaeological finds documented numerous

local pottery workshops in the north-western Istrian coast area, which imitated the products of engraved pottery from workshops in the Veneto area. After the 16th century, there was a decline in imports from Veneto and a large number of vessels originating from Friulan workshops.

Povsem nenavadno stoletje: humanizem v Istri 16. stoletja med panegirikom in preklicem spomina

Gregor Pobežin
UP FHŠ, Oddelek za arheologijo in dediščino
ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino
gregor.pobezin@fhs.upr.si

Uvod

Prispevek se osredotoča na znanstvo, morda celo (prijateljski?) odnos med dvema humanistoma, ki sta pomembno zaznamovala intelektualno krajino severne Istre oz., natančneje, Kopra v 16. stoletju, namreč Andrea Diva in Petra Pavla Vergerija. Koprski prevajalec in pesnik Andreas Divus je svojemu someščanu, škofu Petru Pavlu Vergeriju, posvetil predgovor k svojemu monumentalnemu prevodu *Iliade*, v katerem je vsebinsko preoblikoval moralne prologe antičnega zgodovinopisca Salustija iz prvega stoletja pr. Kr. Izbira tematike morda ni zgolj humanistični literarni topos in sredstvo dobrikanja vplivnemu someščanu; že površno branje razodene, da se je Divus v svojih posvetilih tesno naslonil na znani antični vir, pri čemer je njegova raba antičnih abstraktnih konceptov globlja in bolj domišljena, kakor se zdi na prvi pogled. Filološka primerjava citiranih besedil pokaže, da je Divus – podobno kakor številni drugi humanisti njegovega časa – z literarnim prekvašenjem antičnih besedil (v našem primeru Salustija) hote dosegel vsebinski učinek, ki sega onkraj golega poklona dobrotniku (in mecenu?). Obenem pa dva panegirična uvoda k Divovim pesnitvam zaznamujeta tudi pričetek Vergerijeve »koprške epizode«, ki se je le desetletje kasneje končala z njegovim izgonom in izobčenjem.

1. Umbilicus mundi Homericus

Leta 1537 je Koper (Justinopolis) na neki način postal središče sveta. Tega leta je namreč Andreas Divus izdal prevod *Iliade* in *Odiseje*, prvi integralen prevod teh dveh Homerjevih pesnitev »na latinskem zahodu«. O Divu vemo zelo malo, skoraj ne več kakor tisto, kar sam pove o sebi v spremnih besedilih k svojim prevodom, vsekakor pa ne dovolj, da njegovo ime ne bi sprožalo (neprimerno) aktualiziranih ugibanj o njegovem izvoru (Benedetto 2005; Gantar 1970), ki pa ne presenečajo: vprašanja, kako se je v resnici pisal Divus, niso nič novega (Teza 1903). Vprašanje Divove istovetnosti zaenkrat torej ostaja neznanka (morda je tako tudi bolje), čeprav je o rodbini Divo v Justinopolisu sicer mogoče nanizati kar nekaj podatkov (Pobežin 2016, 86–88).

Divov prevod ni mojstrovina (Marinčič 2016, 34), deležen je bil hudo neprizanesljivih kasnejših ocen (Gantar 1970, 273–74), a je bil kljub kritikam deležen tudi številnih ponatisov. A tudi če se je mogoče vdati stališču, da Divus ni kaj prida pesnik ali prevajalec (ta trditev pa bi bila vsekakor krivična – Marinčič 2016, 34–37), pa se je v odnosu do svojega vrstnika po kraju rojstva (in letih?) razkril kot izviren mislec in morda tudi ostroumen opazovalec.

Svoj prevod je Divus v prologih, sestavljenih v pisemski obliki, posvetil padovanskemu škofu Aloisiju Pianiju ter Koprčanoma Petru Pavlu Vergeriju in Otonellu Vidi. V pismih svojima vrstnikoma Divus o sebi pove kaj malo (omeni, denimo, da je med prevajanjem Homerja porabil veliko družinskega denarja – *magna rei familiaris iactura*), precej več pa prologi povedo o njegovi namerni izbiri literarnega toposa, pri kateri se je tesno naslonil na antičnega zgodovinarja Salustija. V prologu, namenjenemu Vergeriju, Divus piše:

Tebe, preslavni Vergerij, čigar značaj in učenost sem vedno občudoval čez vse, sem izbral kot edinega od vseh in tvojemu imenu želim posvetiti te sadove svojega duha. Tega nisem storil zato, ker bi bil mislil, da lahko ti s posvetitvijo mojih spisov še bolj zasloviš (saj si že tako poln vse hvale, da tvojemu slovesu ni mogoče ničesar več dodati), temveč da bi čez mene in čez moje spomenike, ki bi sami po sebi morda ostali precej v temi, z napisom tvojega imena razlil nekakšno luč in svetlobo.

Kje je človek, ki bi se mogel s tabo upravičeno primerjati v vsakršni slavi? V Benetkah si živel tako, da so te vsi ljubili, večina pa tudi čas-

tila in spoštovala. Vendar si se, podžgan od želje po večji slavi, hotel preseliti v Rim, kjer bi bili darovi tvoje nadarjenosti, da se tako izrazim, vidni v bolj obiskanem gledališču. In ko si prišel v Rim, si že čez nekaj dni postal tako zaupen prijatelj papežu Klementu VII. in si si pridobil naklonjenost tega tako velikega in dobrohotnega moža, da ti je sam od sebe zaupal ugledno poslanstvo k nepremagljivemu kralju Ferdinandu, kar je poprej odrekel mnogim, ki so se za to potegovali. Kaj naj rečem, kako je v tej dolžnosti vzblestela luč tvoje razumnosti in preudarnosti? Bog mi je priča, v tistem delu sveta ni človeka, ki te ne bi z najvišjimi in s popolnoma iskrenimi hvalnicami povzdigoval do neba in te skrbno in sveto ohranil v svojem spominu. Ko pa je papež Klement umrl, si na pismeni poziv papeža Pavla III. prihitel v Rim. Tam si mu v razumnih besedah dal poročilo o uspehih svojega poslanstva, tako da mu niti na misel ni prišlo, da bi na tvoje mesto postavil koga drugega, ampak te je odposlal s še večjimi in obsežnejšimi pooblastili. Ko je namreč sklenil sklicati koncil, da bi odpravil zmote, je želel, da se s tabo sestanejo knezi iz vse Nemčije, da bi ti skrbno preiskal njihovo razpoloženje in ugotovil, kaj sodijo o koncilski konstituciji. Ko si to zadevo naglo in z največjim priznanjem opravil, si se vrnil v Rim, od tam si se napotil v Neapelj spet kot papežev odposlanec k cesarju. Naposled si se okrašen s škofovsko častjo svoje domovine vrnil domov, kjer uživaš v spoštljivem zatišju in kjer si najrajši odpočiješ v študiju svete književnosti, ki si jo vedno goreče ljubil. V tem očitno posnemaš svoje prednike, predvsem učenega moža, velikega govornika Petra Pavla Vergerija, po katerem si prevzel ime in krepost. Ta mož je bil najslavnejša zvezda svojega časa, vse kaj drugega kot poprečen okrasek; zablestel je na koncilu v Konstanci, ki je bil pred sto leti, bil je dober strokovnjak v vseh svobodnih znanostih, o čemer pričajo njegovi spisi, ki jih je mnogo objavil. Bil je zelo priljubljen pri škofih svojega časa, prav tako pa pri cesarju Sigismundu, pri katerem je tudi umrl, kot berem v poročilih učenjakov. Vse to so v resnici velike in neminljive stvari: toda ti si s svojo edinstveno krepostjo storil in dosegel ne samo to, da ne potrebuješ nobenega priporočila svojih prednikov, temveč da so celo oni zaradi odličnih lepot tvojega značaja in tvoje učenosti danes pri nas še slavnejši. Ker vem, kako iz srca so ti naklonjeni vsi, ki te poznajo (saj ni skoraj nikogar, ki te ne bi hotel – očaran od tolike hvale – spremljati

z največjo blagohotnostjo in spoštovanjem), sem upal, da bom že s samim tem posvetilom svojih del lahko navezal nase ne toliko tebe, saj se že dolgo štejem med tvoje zaupne prijatelje, temveč vse svoje someščane, ki si jim ti tako zelo pri srcu. O koristnosti svojega dela in o avtorjevem priporočanju ne bom ničesar govoril, da ne bi, kot se temu reče, ob sončni svetlobi prižigal svetilke. Naj torej končam, še prej pa te prosim, bodi prepričan, da ti ostajam in da sem ti vedno ostal iskreno vdan! Pozdravljen, čast in okras svoje domovine! (Gantar 1970, 275–76)

Panegirično pismo je obloženo z natančnimi podatki o Vergerijeви karieri. Vzpostavlja tudi (slabo izpričano) družinsko sorodstvo s Petrom Pavlom Vergerijem starejšim; med njima vleče jasne vzporednice (ne pozabi omeniti vloge Vergerija st. pri koncilu v Konstanci), ki se dozdevno ponujajo na dlani, čeprav med njima obstajajo tudi povsem subtilne povezave (Marinčič 2018). Niti kronološko ni povsem nemogoča misel, da je Vergerij Divu (kot svojemu varovancu? – Marinčič 2016, 41) kar sam namignil, kaj naj vsebuje predgovor k očitno pomembnemu prevodu (Pobežin 2018b, 102), kajti predgovor na tistem mestu, kjer omenja Vergerijevo vrnitev domov – da se je namreč »okrašen s škofovsko častjo svoje domovine vrnil domov, kjer uživa v spoštljivem zatišju in kjer si najrajši odpočije v študiju svete književnosti« –, opušča pomemben del Vergerijeve osebne kronologije. Vergerij namreč po koncu svojih diplomatskih misij (decembra 1535) ni bil nagrajen z novo nunciature, a je po korespondencah sodeč pri papežu še užival dovolj zaupanja (Schutte 1977, 15), da ga je »nagradil« z odročno škofijo v Modrušu. Za Vergerija je bilo to imenovanje nazadovanje, zato bržkone ni presenetljivo, da podatek o njegovi kratkotrajni nastavitvi v nepomembni škofiji pri Divu manjka, omenjena pa je šele nastavitev v Kopru ob koncu leta 1536, ko je nadomestil pokojnega koprskega škofa Valvassorija. Tudi to imenovanje je bilo sicer za Vergerija diplomatski in gmotni poraz: bil je odrezan od nadaljnjih koncilskih priprav, obenem pa je bil pahnjen v finančno stisko. Obubožana koprška škofija je omogočala precej skromno letno rento, katere del je moral izplačevati Antoniu Eliu (?–1576), čemur se je uprl s civilno tožbo. Pri Eliu, ki je užival podporo družine Farnesejev, si je s tem nakopal zamero, o kateri bomo še spregovorili v nadaljevanju. Zaradi tega in pa zaradi pragmatičnega stališča, ki ga je zavzel po opravljeni diplomatski misiji v nemških deželah, da je papeško vztrajanje pri sklicu pomiritvenega koncila na papeških tleh nerealno, je Vergerij na concilu, ki je z zasedanjem pričel leta 1537 (prvi sklic je bil v Vicenzi), postal *per-*

sona non grata. Morda je prav zaradi tega pomen koncila v Divovem pismu zožen na skromno omembo »koncila, namenjenega odpravi zmot«, ki ga je Vergerij opravil »naglo in z največjim priznanjem«, kar drži le deloma: Vergeriju nemških knezov ni uspelo prepričati, naj popustijo pri temeljni zahtevi, da se mora koncil zgoditi na nemških tleh. Kljub temu, da je bil to neuspeh, Divov prolog tu zavzame tako rekoč nasprotno stališče, in sicer da je Vergerijevo imenovanje za koprskega škofa njegov umik v *otium*: Koper – Justinopolis tu postane del literarnega toposa: postane Vergerijev Tusculum, kamor se je Vergerij v patricijski maniri vrnil k počitku »v študiju svete književnosti«. Toda obenem je misel, da Vergerij zdaj »uživa v spoštljivem zatišju ... kjer si najrajši odpočije v študiju svete književnosti, ki jo [je] vedno goreče ljubil«, preroški *terminus ante quem*: goreča ljubezen do evangelija je postala tudi eden od razlogov Vergerijeve pogube.

2. Antična literarna predloga

Tu pa se črpanje literarnih zgledov ne ustavi. Poleg toposa o *otiumu* se Divov prolog nasloni na tudi dosti bolj poglobljeno literarno tradicijo. V prologu, naslovljenem na Otonella Vido, Vergerijevega tajnika v Kopru, Divus pove:

V preteklih letih sem dostikrat premišljeval, plemeniti Otonello, kako kratko in krhko je to naše življenje; zato sem pri sebi temeljito razmislil, kako neki bi dosegel to, da bi ne ustvaril vtisa, da sem življenje preživel molče – in da bi pustil nase trajen spomin. Sprva kar nisem vedel, kako bi se tega lotil, kajti ponuja se mi kar nekaj različnih vrst udejstvovanja. Nazadnje sem svoja razmišljanja povzel takole: človek lahko na dva načina pride do slave, in sicer s telesnimi napori ali umskimi dosežki. Prvo si delimo z zvermi, drugo pa s samimi bogovi – to vem vse predobro; pri moji veri, rekel bi, da bi bil še bolj nespameten kot Koreb, če bi se skušal do vsaj neznanne slave dokopati s telesno močjo namesto z duševnimi zmožnostmi! [...] Je namreč morda še kaj slavnejšega, kot so Ahilova dejanja in njegova moč (da o ostalih sploh ne govorim)? In vendar bi bilo, kakor pravi tudi sam Ciceron, v isti gomili, kjer počiva njegovo telo, pokopano tudi njegovo ime, če ga ne bi v spominu ovekovečil največji vseh pesnikov. Seveda dobro vem, da so si poleg onih, ki so kaj dosegli z dejanji, nemalo hvale prislužili tudi tisti, ki so dejanja drugih opisali, in ker vem tudi, da so bili malodane enake slave kot najjimenitnejši pisci deležni tudi odlični prevajalci, sem sklenil

posnemati zgled številnih nadvse učenih mož – pač v pričakovanju, da bom opravil veliko in marsikomu koristno delo, če nekatere grške pesnike prevedem v latinski jezik. (prev. G. Pobežin)

V prologu, namenjenem Vergeriju, beremo še naslednjo misel:

Za lépo in za hvalo imamo na voljo naravnost imenitne instrumente, namreč dušo in pamet – in vendar ju zlorabljam v nizkotne namene: raje kot da bi ubogali razum, sledimo pohlepu; v ničvredne reči smo prepričani, kakor da so hvalevredne – in to, kar je hvalevredno, imamo za ničvredno. Stari pa – bodisi filozofi bodisi ravnatelji mest – še kar živé v slavi, dasiravno so že davno umrli; večnega priznanja nikoli ne bi dosegli, če vseh svojih zamisli in dejanj ne bi usmerjali zgolj v krepost v prepričanju, da si morajo po svojih močeh za krepost prizadevati predvsem zavoljo sebe. V to tudi sam že od mladih nog trdno verjamem, čeprav me nihče ni tega učil – le narava mi je vcepila to prepričanje. (prev. G. Pobežin)

V obeh prologih se Divus močno nasloni na antičnega zgodovinarja Salustija, ki je za dve svoji temeljni monografiji – *Katilinovo zaroto* in *Jugurtinsko vojno* – pripravil obsežen moralno-filozofski prolog. Obe besedili sta bili, kakor bomo pokazali v nadaljevanju, obvezno čtivo tako v srednjem veku kakor v renesansi, a sta bili deležni zanimivih, vsakokrat pa priložnostnih (pre)branj.

Divus v svojih prologih zavzame moralistično držo, ki jo lahko dobro razumemo le, če razvezano citiramo tudi ustrezne Salustijeve pasuse. V (starejši) *Katilinovi zaroti* Salustij v uvodu začne:

Vsi ljudje, ki se trudijo povzpeti se nad ostala bitja, bi si morali na vso moč prizadevati, da ne bi življenja premerili molče kakor ovce, ki jih je narava ustvarila sklonjene k tlom in pokorne zgolj svojemu trebuhu. Vsa naša ustvarjalna moč je v telesu in duhu. Duha imamo, da ukazuje, telo pa, da sledi; v prvem smo podobni bogovom, drugo nam je skupno z živalmi. Zato se mi zdi pravilneje, da si za slavo prizadevamo z duhovnimi in ne toliko s telesnimi sposobnostmi; in ker je življenje, ki nam je dano, kratko, moramo doseči, da bo spomin na nas kar se da dolgotrajen. Slava bogastva in lepote je namreč nestanovitna in krhka, slava kreposti pa sijoča in večna. [...] Lepo je z dejanji koristiti državi, a tudi govoriti v njeno korist ni brez vsakega smisla. Človek se lahko proslavi bodisi v

miru bodisi v vojni; velikih časti so deležni tako tisti, ki so dejanja storili, kot tudi tisti, ki so drugih dejanja opisali. Meni pa se le zdi, da je, čeprav je pisec zgodovine deležen skromnejše slave kot tisti, ki jo ustvarja, zgodovino pisati nadvse težko; najprej zato, ker je treba v besedah enakovredno prikazati dejanja, zatem zato, ker ima večina grajanje prekrškov za besede zlobe in nevoščljivosti. Kadar pa omenjaš izjemno krepost in slavo izvrstnih posameznikov, nekaj kar se vsakomur zdi lahko dosegljivo, to naleti na ravnodušen odziv, kaj več pa celo obvelja za izmišljeno laž.¹

Prolog k Jugurtinski vojni:

Po krivem se človeštvo pritožuje zastran svoje narave, češ da ji, šibki in obsojeni na kratek vek, vladajo prej naključja kakor pa kreposti. Po tehtnem premisleku namreč ugotoviš prav nasprotno: da ni večje in imenitnejše stvari in da človeški naravi bolj kakor zmožnosti ali časa primanjkuje marljivosti.²

Oba Divova prologa v obliki pisem tematizirata »salustijanske« topose (za natančno primerjavo besedil gl. Pobežin 2016, 90–92). Na tem mestu bi lahko Divu celo očitali, da je povsem neizviren: če se »ni izkazal kot prevajalec«, se ni izkazal niti kot izviren apologet svojih prevodnih strategij. Salustij je bil pogosto branje (Osmond 1995).

Vendar pa naslanjanje na izbrano literarno predlogo seže globlje. Salustij je namreč v obeh svojih prologih redefiniral enega najtemeljnejših pojmov rimskega republikanskega idearija – *krepost* – in tako bralcu omogočil novo razumevanje tega kardinalnega pojma. Salustijeva redefinicija kreposti (lat. *virtus*) ruši dotedanje (idealno) razumevanje, ki je sicer krepost raztegovalo tudi onkraj modernega koncepta morale, poleg tega pa so že v pozni republikanski dobi njeno definicijo načenjale različne interpretacije (McDonnell 2006, 271–90).

Dilema, ki jo Salustij razrešuje, je razcep med na videz jasnima anti-tetičnima paroma »molk – spomin« (*memoria – silentium*), »telo – razum« (*corpus – ingenium*), in se sprašuje, ali je res mogoče doseči slavo in trajen spomin (*gloria in memoria*) zgolj na polju posameznikovega javnega udejstvovanja (*imperium*), torej v vojni ali v politiki. Poudarjeno moralistični Salustijevi (in Divovi) besedili izpostavljata krepost (*virtus*) v odvisnosti od človeške narave (*natura*). Pri tem moramo posebej izpostaviti globoko do-

1 Sall. C. 1.1–1.4. Prevedel G. Pobežin.

2 Sall. *Iug.* 1.1–2. Prevedel G. Pobežin.

mišljeno dimenzijo uporabljenega izraza *silentium*, ki se ponavlja tudi pri Divu. Smisel Salustijevega prologa lahko na kratko povzamemo takole: človek (*omnes homines*), ki ga od ostalih živih bitij (*ceteris animalibus*) ločuje predvsem prizadevanje, da bi jih presegel, preseči pa jih more le z izbiro pravnega načina delovanja, kajti v telesni moči jih preseči ne more – ta mu je namreč z drugimi bitji skupna in ga v tem pogledu priklepa v njihov svet. Da bi potemtakem dosegel ta ideal – da torej življenja ne bi premeril molče (*ne vitam silentio transeant*), mora izbrati tisto, kar mu je skupno z bogovi (*cum deis commune est*), to pa je dar razmišljanja in govora. *Silentium* – molk – predstavlja pasivno nasprotje izrazov *gloria* in *memoria* in je potemtakem samoumevna polovica zgoraj omenjenega antitetičnega para. Izraz *ne vitam silentio transeant* v prologu »Katilinove zarote« ima pomembno družbeno dimenzijo – razumeti ga moramo predvsem v smislu javnega življenja, v katerem je človek – njegova funkcija. Kakor bomo videli, je to tista stična točka, ki Diva in Salustija bistveno povezuje, toda k temu se še vrnemo.

Tudi kot advokat lastne (spodletele) politične kariere torej Salustij te dihotomne opozicije načinja tako, da idejno polje kreposti razširi tudi na pisanje: »lepo je z dejanji koristiti državi, a tudi govoriti v njeno korist ni brez vsakega smisla« (*pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haud absurdum est*), če gre seveda za pisanje, ki je – tako kakor dejanja (*bene facere*) v politični ali vojni palestri – v korist države. V rimski tradiciji je (javni) govor nekaj državotvornega, čemur že v tretjem stoletju pr. Kr. dodajo historiografsko dimenzijo rimski protozgodovinarji (analisti), torej se lahko v korist države udeležujejo tudi zgodovinarji. Toda zgodovinopisje je bilo v republikanskem Rimu literarni žanr upokojenih senatorjev: to je *bonum otium* (C. 4.1) – plemenito brezdelje (upokojitev), ki šele sledi resničnemu vencu slave in spomina vrednih dejanj (*gloria, memoria*): zgled je že oče rimskega zgodovinopisja Kvint Fabij Piktora. Tu ni veliko manevrskega prostora: vsak Rimljan je vedel, kakšen *cursus honorum* tlačuje pot k slavi in spominu; šele *homines novi* prvega stoletja pr. Kr. so uspeli do temeljev stresti to tradicijo, ko jih nihče več ni mogel ustaviti. Prav tu Salustij ponudi (samo)odrešujoči izhod (C. 3,2): »Meni pa se le zdi, da je, čeprav je pisec zgodovine deležen skromnejše slave kot tisti, ki jo ustvarja, zgodovino pisati nadvse težko; najprej zato, ker je treba z besedami ustrezno prikazati dejanja, zatem zato, ker ima večina grajanje prekrškov za besede zlobe in nevoščljivosti.« Stališče, da je zgodovino tem težje pisati, ker je treba »v besedah treba enakovredno prikazati dejanja« (*facta dictis exaequ-*

anda sunt), deluje naivno šele danes – in vsekakor nič bolj kakor trditev, da je treba zgodovino pisati *wie es eigentlich gewesen ist*. Vsekakor pa Salustij, ki je imel za takšno izjavo podlago v literarni tradiciji (Izokrat, Panegirik 4, 13), ni bil dovolj naiven, da bi mislil, da so njegova besedila veren posnetek neke pretekle *resničnosti*; argument pač jasno kaže na to, da je zgodovina *vredna slave*.

Salustijeva antiteza je potemtakem jasna: kljub temu, da zgodovino pisca ne obsije enaka slava kakor njegov predmet opisovanja (*haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum*), je pisanje zgodovine težko (*tamen in primis arduum videtur res gestas scribere*), zato slava pripada tudi zgodovinarju. Divus v svojih pisemskih predgovorih Otonellu Vidi in Vergeriju potemtakem zavzame veliko samoumevnejšo držo, kakor se zdi na prvi pogled, Salustijeva misel, da je »lepo z dejanji koristiti državi, a tudi govoriti v njeno korist ni brez vsakega smisla« (*pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haud absurdum est*), pa je zgolj dobra iztočnica. Dejstvo, da Divus v tem pogledu ni izviren, mu sploh ne škodi, kajti »pre-branja« antičnih besedil so bila med humanisti *usus*. Nekaj mu govori celo v prid: ker ne gre za pravnika ali »vsaj« zgodovinarja, ki bi imel »težko mirnodobno nalogo pisanja zgodovine«, pač pa »le« prevaja, je Divus Salustijevo dihotomno definicijo koristi za državo *bene facere – bene dicere* razširil še z *bonum interpretem esse* – da je kdo dober prevajalec. Divus se nam tu razkrije v vsej svoji ambicioznosti, ob kateri misel, da se bo skušal s svojim delom dokopati »vsaj do neznatne slave« (*gloriolam mihi aliquam comparare*), deluje ironično, če že ne lažno skromno.

Tu si moramo dovoliti še navedbo daljšega odlomka, ki nam bo pomagal z večjo gotovostjo otipati argument, s katerim je Salustij podprl svoje sporočilo, ki je v očeh povprečnega Rimljana lahko delovalo celo komično. V ta namen je namreč moral redefinirati, kaj vse sodi v polje kreposti:

Vse, česar se ljudje oprimejo – oranje, plovba ali gradnja –, je odvisno od kreposti. Toda mnogi, ki jim je mar le za jed in spanec, neuki in brez omike, tavajo skozi življenje kakor brez vsakega cilja; tem telo proti naravi služi zgolj za užitke, duh pa jim je v breme. Njih življenje se mi zdi malodane smrt, ker je zavito v molk. Zdi se mi, da prav zares živi le tisti, ki si, osredotočen na neko opravilo, prizadeva za slavo, ki jo prinesejo izredna dejanja ali lepe čednosti.³

Navajanje vsakdanjih dejavnosti (*arare, navigare, aedificare*), ki bi v antiki prej sodile pod okrilje bukoličnega pesništva, služi kot podpora trditvi, da si človek lahko slavo prisluži tudi s pisateljevanjem (ali prevajanjem) – ki tako po Divovih besedah dobi »domovinsko pravico na zvezdnatem nebu«.

Salustijeva (pre)obsežna traktata, ki sta prešita s toposom o kreposti (*virtus*), predstavljata subtilen naratološki prijem: gre za komaj zaznaven pritisk na bralca pozne republikanske dobe. A tekst je s svojimi navideznimi moralnimi dilemami vabil k vedno novim, aktualiziranim branjem. Divus je v svojih panegiričnih pisemskih prologih to dilemo potreboval zgolj kot vsakokrat prikladno literarno ozadje – naslovnika takšnih podukov v resnici nista potrebovala. Toda onkraj Divove samopromocije in posrečene primerjave Vergerijevega *otiuma* s Salustijevim – oba sta bila na neki način marginalizirana lika – se podobnosti z antičnimi predlogami tu pravzaprav šele dobro začnejo. Z uporabo Salustijeve literarne predloge je dosežen ravno nasprotni učinek od tistega, ki ga je Divus morda imel v mislih, če je res želel namigniti, da so se za Vergerija z umikom v Koper (v *otium*) končale dileme, hujše od prepada med latinskim in grškim jezikom (Marinčič 2016, 42), a to je zares jasno šele ob privilegiranih kasnejših branjih. Divov literarni manever se je potemtakem posrečil bolj, kakor je avtor morda sam pričakoval. *Fabula docet*: Vergerijevo življenje se je obrnilo tako, da so moralna pre-branja obeh prologov tako rekoč opis dilem, s katerimi se je soočil v dogodkih, o katerih Divus ni mogel še ničesar slutiti.

Od konca leta 1535, ko je dobil navodilo, naj se s svoje misije pri Schmalkaldenski zvezi vrne v Rim, do imenovanja za koprškega škofa se je Vergeriju zgodilo marsikaj. V tolažbo, ker so spodletela njegova diplomatska prizadevanja za sklic koncila na nevtralnem kraju (novico je dobil na poti v Neapelj, ki jo omenja tudi Divus), je bil imenovan v komisijo za prenovo, ki jo je vodil Gasparo Contarini (prav tu se je najbrž spogledoval z evangelizmom in s t. i. *spirituali*); Vergerij je z njim sodeloval vse do zboru v Regensburgu 1541. Ne neki način je Vergerij vsaj prek te komisije ostal razmeroma vpliven; kljub temu, da je bil »umaknjen« v modruško škofijo, je papež vsaj sklical koncil – in Vergerij je imel kot škof pravico do udeležbe na koncilu, tokrat ne kot diplomat, ampak kot cerkveni dostojanstvenik in ideolog. Vse od svojega imenovanja do leta 1541 je bil v Kopru le malo prisoten, delno zaradi že omenjenih težav z Eliem in s Farneseji, delno zaradi službe v Contarinijevi komisiji. A resne težave so se za Vergerija začele leta 1543, ko je nanj prvič padel sum odpadništva; obtožbe je pomagal širiti

prav Antonio Elio, zaradi vneme »v študiju svete književnosti, ki jo je vedno goreče ljubil«, kakor se izrazi Divus, pa se je zameril tudi lokalni duhovščini in faranom, ki jih je želel odvrniti od pretiranega čaščenja svetnikov (Schutte 1977, 174; Jambreč 1999). Inkvizicijski postopek proti Vergeriju se je vlekel od leta 1543 do 1549, ko je naposled obupal in zapustil Italijo. V odsotnosti je bil obsojen herezije in izobčen, na neki način že drugič: prvič je bil izobčen kot nuncij, drugič kot škof.

Vztrajamo lahko pri trditvi, da je Vergerij kljub svojemu spreobrnjenju ostal humanistični univerzalist (Marinčič 2018, 22) in vrhunski intelektuallec, kar je bil že prej, sicer ne bi pristal v Contarinijevi komisiji. Ostajal je zvest latinskemu jeziku kot jeziku humanističnih intelektualcev, v katerem je sestavil vrsto propagandističnih (Pierce 2003) in polemičnih spisov (ne pa tudi sodnih: *Otto difesioni* so v italijanskem jeziku). S spisom *Concilium non modo Tridentinum sed omne papisticum perpetuo fugiendum omnibus piis* (»Vsi pobožni ljudje bi se morali izogibati ne le Tridentinskemu, pač pa vsem papeškimi konciliom«) je sprožil serijo polemik proti koncilom, ki jo je leta 1556 nadaljeval z delom »Dopisi papeškega tajnika« (*Duae actiones secretarii pontificii*), podnaslovljeni »Naj papež Pavel IV. razmisli o ponovnem sklicu Tridentinskega koncila?« (*An Paulus Papa IIII debeat cogitare de instaurando Concillio Tridentino*) in »Ali sme papež z orožjem vsiliti protestantom sklepe koncila?« (*An [Papa] vi et armis possit deinde imperare Protestantibus ipsius Concilii decreta*). Zlasti druga od obeh razprav (pravzaprav invektiv proti papežu Pavlu IV.) razodeva Vergerijev humanistični univerzalizem, ki je pokopal tudi njegove upe na udeležbo na koncilu (Cavazza 2013, 12). Mimo vprašanj o literarni predlogi (prim. Pobežin 2018a) se tu vrnemo k tradiciji Divovih prologov in trditvi o »pre-branju« Salustijevih moralnih prologov. Tu se nam Vergerij kaže kot tragična žrtev razmer, v katere so ga potisnili tudi njegovi humanistični univerzalni nazori (v tem sploh ni bil osamljen – prim. Jovanović 2018): zmožnost pogledati onkraj lastnega stališča, kakršno je izkazal v Contarinijevi komisiji in zaradi katere je zagovarjal trditev, da ni smiselno v nedogled vztrajati pri vnaprej določeni lokaciji koncila, je podžgala sume o njegovem odpadništvu. V svetu, kjer so se krepili radikalnejši pogledi Contarinijevih nasprotnikov, je bil položaj med jastrebi Caraffovega kova varnejši.

Zato je primerjava njegovih stališč s salustijansko dilemo na mestu: rimska historiografska obdelava poznega republikanskega obdobja je vabila k utrjevanju humanistične ideje o dveh diametralno nasprotnih silah, med kateri je bila razpeta človekova eksistenca v okviru (poljubne) držav-

ne strukture, namreč *libertas* in *imperium* (Hörnkvist 2003, 110), k čemur napeljujejo antični literarni zgledi; diskurz, osredotočen na vrednote v njihovi dihotomni jukstapoziciji, je tu osrednjega pomena za pripoved prevrata (*stasis narrative*). Če je tu Vergerij Salustijev učenec (tudi če je trditev pretirana), je Salustij Tukididov učenec. Ko namreč Tukidid govori o prevratu v Korkiri, pove naslednje (3, 82, 4–5):

Poljubno so spreminjali celo običajni pomen besed, ki velja navadno za oceno dejanj. Nerazsodno drznost so ocenjevali kot zvesto in prijateljsko hrabrost, v trezno premišljeni razsodnosti so videli olupševanje boječnosti in pametna umerjenost je veljala za pretvezo nemožatosti. (Tukidid 1958, 185)

Vergerij se je v loku usode znašel na podobno neudobni ostrini. Zlasti v svoji drugi razpravi »Dopisov papeškega tajnika« je vzpostavil natanko to opozicijo, namreč *libertas* – *imperium*, v čemer se je povsem približal Salustiju. V prvi razpravi namreč v okviru legalistične razprave o spornih členih koncilske razprave močno izpostavi vprašanje sloge (*concordia*), ki je njegovem mnenju (to seveda ugotavlja *ex post*) ni možna. Literarne predloge iz pozne rimske republike (sentiment je zlasti izražen pri Salustiju) so tu narekemale vsako pomanjkanje optimizma: pot je vodila le še proti postopnemu hiranju republike (Kapust 2011, 47), ki so ga v Salustijevem času pospeševale zarote in posamezniki, ki jih ni več ustavil noben republikanski zakon. To je bila pot v prepad, ki je narekovala vprašanje, katere vrednote so k temu pripeljale. Odgovor je v svojih prologih ponujal Salustij.

Vergerij se je tu znašel na neudobni ostrini med antitetičnimi pari vrednot (na nedavni konferenci smo jo imenovali kar »Vergerijeva britev« – Pobežin 2019), ki jih je v omenjenih spisih jasno razporedil vzdolž humanističnega branja antičnih besedil, v katerih je pripoved o prevratu v veliki meri odvisna prav od razumevanja kardinalnih vrednot, s čimer ni imel težav. Imel pa je jih je prav zaradi tiste svoje kakovosti, ki ga je ogrozila že v Contarinijevi komisiji, in sicer univerzalne humanistične zmožnosti »pogleda onkraj« (pismo Oporinu – gl. Štoka 2018).

Namesto zaključka

Leta 1537 se je Vergerij vrnil v Koper »ovenčan s škofovsko častjo« kakor *pater patriae*, ki ga v panegiričnem pismu – prologu slavi prvi pesnik Koprski oziroma Justinopolisa, »koprski Homer«. Ne glede na to, kdaj se je svojemu poklicu posvetil z resnično prenoviteljsko vnemo, njegova biografija uči,

da ga je prav iz vrst lastne škofije zadela obtožba herezije, ki se je končala z njegovim begom iz Italije leta 1549. V prvi polovici leta 1548 se je mor da še zdelo, da bodo obtožbe končno opuščene, a je bil postopek še istega leta obnovljen in Vergerij je odšel v izgnanstvo, kjer je leta 1565 tudi umrl. A zgodba se tu ne konča. Če je Koper, kakor smo dejali uvodoma, leta 1537 z izdajo Divovega prevoda *Iliade* in *Odiseje* na neki način postal središče sveta, je leta 1572, sedem let po Vergerijevi smrti, vsaj za hip postal »drugi Rim«. Sum odpadništva, zaradi katerega je iz Kopra zbežal Peter Pavel Vergerij, je padel tudi na njegovega starejšega brata Giovannija Battista (roj. ok. 1492), ki je umrl sredi leta 1548. Koper je leta 1572 postal prizorišče posebne mrtvaške sinode (*synodus horrenda*): kosti Giovannija Battista, pokopane v poslopju stolnice, naj bi izkopal in vrgli v morje (Stankovich 1828, 294). S to letnico je bržkone mogoče obeležiti tudi po vsej verjetnosti sočasen dogodek, in sicer »preklic spomina« (*damnatio memoriae*) na napisu, ki se je do nedavnega nahajal vzdan desno od vhoda v stolnico. Napis je bil posvečen najstarejšemu od treh bratov, Aureliu Vergeriju, na njem pa sta bili izpričani tudi imeni mlajših bratov, ki sta omenjena kot naročnika napisa leta 1548 (o tem podrobneje Pobežin 2020). Sklepno dejanje Vergerijeve usode v Kopru torej zaključuje njegov lok kot popolna razveljavitev panegirika iz leta 1537: z izbrisom imena. Toda do tistega časa je krožilo že nekaj ponatisov Divovih latinskih *Iliade* in *Odiseje*.

Literatura

- Benedetto, G. 2005. »Le versioni Latine dell'Iliade.« V *Vincenzo Monti nella cultura Italiana*, ur. G. Barbarisi, 961–1027. Milano: Cisalpino.
- Cavazza, S. 2013. »Nenavadna osebnost: profil Petra Pavla Vergerija.« *Stati inu obstatu: revija za vprašanja protestantizma* 17–18: 10–26.
- Gantar, K. 1970. »Andreas Divus iz Kopra – prevajalec Homerja.« *Zgodovinski časopis* 24 (3–4): 273–78.
- Hörnkvist, M. 2003. »The Two Myths of Civic Humanism.« V *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections*, ur. J. Hankins, 105–42. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jambreč, S. 1999. »Petar Pavao Vergerije ml. i Rasgovarange megiu papistu i gednim luteran.« *Acta Histriae* 7 (8): 141–52.
- Jovanović, N. 2018. »Pavao Skalić protiv Pier Paola Vergeria.« V *Actiones duae secretarii pontificii Petri Pauli Vergerii*, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 27–57. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.

- Kapust, D. J. 2011. *Republicanism, Rhetoric and Roman Political Thought: Sallust, Livy and Tacitus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marinčič, M. 2016. »Lie Quiet, Divus: homerska prerojenja in rojstvo modernizma iz duha latinske poezije.« V *Divina – Andreas Divus Iustinopolitanus*, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 31–51. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- Marinčič, M. 2018. »*Amore patriae teneri non potuit*: dva Vergerija o Hieronimu (in o mejah lokalnega patriotizma).« V *Actiones duae secretarii pontificii Petri Pauli Vergerii*, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 11–25. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- McDonnell, M. 2006. *Roman Manliness: »Virtus« and the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osmond, P. J. 1995. »Princeps Historiae Romanae: Sallust in Renaissance Political Thought«. *Memoirs of the American Academy in Rome* 40: 101–13.
- Pierce, R. A. 2003. *Pier Paolo Vergerio the Propagandist*. Rim: Edizioni di storia e letteratura.
- Pobežin, G. 2016. »Andreas Divus – uganka na pragu moderne dobe.« V *Divina – Andreas Divus Iustinopolitanus*, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 83–99. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- Pobežin, G. 2018a. »*Magna enim est spes de pace* – Vergerijev spis *Duae actiones secretarii pontificii* in njegova stališča do Tridentinskega koncila.« V *Actiones duae secretarii pontificii Petri Pauli Vergerii*, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 59–89. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- Pobežin, G. 2018b. »*Nihil odiosius quam nomen Italarum*: Vergerij mlajši med humanističnim univerzalizmom in nacionalizmom.« *Primerjalna književnost* 41 (2): 99–116.
- Pobežin, G. 2019. »Vergerijeva britev – o srednjeveških in humanističnih branjih antičnih besedil.« V *Razvoj kolektivnih (etničnih) identitet na Slovenskem skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja* (povzetki referatov), ur. V. Kočevar in B. Golec, 37. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pobežin, G. 2020 »Napis Vergerijev v koprski stolnici – kratka zabeležka in rekonstrukcija napisnega polja.« *Studia universitatis hereditatis* 8 (1): 97–102.
- Schutte, A. J. 1977. *Pier Paolo Vergerio: The Making of an Italian Reformer*. Ženeva: Librairie Droz.
- Stankovich, P. 1828. *Biografia degli uomini distinti d'Istria*. Trst: Marenigh.
- Štoka, P. 2018. »*Magna enim est spes de pace* – Vergerijev spis *Duae actiones secretarii pontificii* in njegova stališča do Tridentinskega koncila.« V

Actiones duae secretarii pontificii Petri Pauli Vergerii, ur. G. Pobežin in P. Štoka, 59–89. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.

Teza, E. 1903. »Quale fosse il casato di *Andreas Divus* da Capodistria vecchio traduttore di Aristofane?« *Rivista di storia antica* 7: 85–98.

Tukidid. 1958. *Peloponeška vojna*. Ljubljana: DZS.

Vergerij, P. P. 2018. *Dopisi papeškega tajnika – Actiones duae secretarii pontificii*. Ljubljana: Založba ZRC.

Summary

The Highly Unusual Century: Humanism in 16th Century Istria between panegyric and damnatio memoriae

The paper explores common points between the prologues of the Justinopolitan bard *Andreas Divus*, the translator of Homer's *Iliad and Odyssey*, and the prologues of Sallust's historical monographs. Dedicated to Pier Paolo Vergerio the Younger (1498–1565) and his secretary Otonello Vida, the prologues mimic in their design Sallust's moral and philosophical reasoning from his *Catilinarian Conspiracy* and *Jugurthine War*, in which iconic antitheses were brought forward. The dichotomy of spirit vs. body, silence vs. memory, silence vs. glory and the redefined cardinal virtues have served scores of authors as a matrix against which contemporary phenomena such as state, power of rulers, and more abstract concepts of liberty, unity etc. were measured. These texts were read and re-read repeatedly according to ever-present political needs, in the Middle Ages and the Renaissance period, north and south. Seemingly frivolous in their use of Sallustian topoi, *Divus'* prologues are, in fact, more than just allusions to Vergerio's *otium*: they serve as an allegory of the dilemmas that Vergerio had already overcome – but also the dilemmas he was yet about to face.

Dolga zgodovina industrije v Ajdovščini Osredotočeni obrati ob Hublju (oris od 16. do začetka 20. stoletja)

Ines Beguš

Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica

ines.begus@goriskimuzej.si

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije

ines.begus@fhs.upr.si

Uvod

Današnje mesto Ajdovščina je primer industrijskega kraja, ki se je razvil na podeželju. Razvoju industrijskih dejavnosti lahko sledimo vsaj od 16. stoletja dalje, ko so z delovanjem pričele fužine, vse do 21. stoletja. Ta kontinuiteta in umeščenost v podeželje predstavljata osrednjo temo pričujočega prispevka. Eden ključnih dejavnikov gospodarskega razvoja kraja je bila nedvomno reka Hubelj, ki je nudila dobre pogoje številnim mlinom, žagam, fužinam in prvim modernim industrijskim obratom, ki so izkoriščali njen vodni vir in vodno silo. Poleg tega je Hubelj v preteklosti imel še eno vlogo. Že v srednjem veku je postal mejna reka med vipavskim in goriškim gospostvom ter dominijem, po priključitvi goriške grofije habsburškim deželnim deželam v začetku 16. stoletja pa mejna reka med deželama Kranjsko in Goriško (Pavlin 2017, 133–34). Obenem je reka v 19. stoletju delila katastrski občini Ajdovščina in Lokavec, ki sta spadali na goriško stran in katastrsko občino Šturje, ki je bila na kranjski strani.

O »obhubeljski industriji« je bilo razmeroma veliko napisanega. Začetke tovrstnih del lahko pripišemo domačinom in krajevnim zgodovinarjem in delujočim v Ajdovščini (npr. Jurca v *Edinost*, 7. 1. 1927; Plesničar 1997; Čibej 2005), ki so se ukvarjali s polpreteklo zgodovino kraja ali pa so kot sodobniki sočasna dogajanja, spomine in pričevanja beležili v svojih zapisih. S tem so postavili temelje nadaljnjim piscem, ki so se oprli nanje in se pretežno usmerili v raziskovanje posameznih dejavnosti ali obratov (S. Bačar, D.

Krečič, J. Krečič). Bistveno manj številni so znanstveni prispevki. Z izjemo papirnice in ajdovske predilnice, ki ju zasledimo tako v italijanski kot slovenski sodobnejši literaturi, se poglobljenemu raziskovanju zgodovine ajdovske industrijske dediščine zgodovinarska stroka še ni temeljiteje posvetila.¹

Predstavljene vsebine so nastale na podlagi raziskave o industrijski dediščini Ajdovščine za istoimenski razstavni projekt, ki ga pripravlja Goriški muzej. Osvetlitev doslej manj vidnega primera neagrarne ekonomije na primorskem podeželju obenem predstavlja prispevek k projektu na UP FHŠ. V prispevku obravnavamo le osredotočene obrate, ki predstavljajo industrijsko zgodovino in dediščino Ajdovščine od začetka novega veka do konca 19. stoletja. Obrati, ki so že bili deležni bolj poglobljene obravnave, so tu predstavljeni pretežno na podlagi strokovne literature, medtem ko je večji poudarek namenjen tistim, ki so bili doslej manj raziskani. Pri slednjih je mogoče podati nekatere nove informacije in dognanja, s katerimi dopolnjujemo doslej znano.² S kombiniranjem obstoječe literature in neobjavljenih virov ter z dolgoročnim, večstoletnim, pogledom se nam izriše prva celovitejša slika industrijske zgodovine Ajdovščine, čeprav s tem niso izčrpani raziskovalni potenciali tako kraja samega kot razpoložljivih virov. V prispevku so posamezni obrati razvrščeni glede na njihovo lego ob reki Hubelj in na njihovo kronološko sosledje. V zaključnem delu podajamo nekatere prve izsledke in interpretacije.

1. Fužine ob Hublju: od železa do bakra

Najvišje, ob zgornjem toku Hublja, nedaleč od njegovega izvira, so od 16. do začetka 20. stoletja obratovala fužine. Prvo zamisel o vzpostavitvi železarskih obratov ob Hublju je izrazil plemič Jurij Edling leta 1551 v pismu graški komori, v katerem je zaprosil za dovoljenje za postavitev plavža, talilnice in kovačije na obeh straneh Hublja, vendar je bila njegova prošnja zavrnjena (Bačar 2007, 99–100).³ Podobno idejo je leta 1559 ponovno izrazilo pet družabnikov v obliki prošnje, ki so jo najprej poslali vipavskemu gosposu grofu Lanthierju. Pavel Pregel, Andrej Pregelj, Felicijan Gompa, Pavel Junaver

1 Kot redki izjemi je mogoče navesti omembe Ajdovščine in Šturij v Granda 1984 in Golec 2007.

2 Na nekatere časopisne članke, ki bodo tu tudi navedeni, sta me opozorila Jožef Krečič in dr. Robert Devetak, za kar se jima na tem mestu najlepše zahvaljujem.

3 O začetkih in delovanju fužinarstva ob Hublju v 16. in z. 17. st. je pisal že Müllner leta 1909, prevod dela njegove knjige ter nekaterih arhivskih virov pa je objavil Stanislav Bačar. Müllnerjevo delo je bilo poznano tudi Edmundu Čibeju (2005, 188–203).

in Hans Godina so v njej navedli, da so na Colu na gori Napredalo, ki se razteza proti dolini Vodice, pred letom dni našli železovo rudo, zato so želeli ustanoviti fužino ob reki Hubelj, kjer bi izdelovali železarske izdelke, kot so žebliji, podkve in podobno. Grofa so zaprosili za najem zemljišča od izvira Hublja do vključno kmetije, ki se imenuje Saberda, kot tudi doline Vodice, kjer bi lahko izkoriščali les, pražili rudo ter celo zgradi plavž (Bačar 2007, 100).

Grof se je ob njihovi prošnji obotavljal, zato so enako pismo naslovili neposredno na cesarja. Ta je kranjski deželni oblasti naložil, naj imenuje komisijo, ki si bo ogledala kraja, kjer bi obratovala rudnik in fužine. Komisija je ugotovila, da so bili izpolnjeni vsi pogoji, potrebni za zagon fužine – to so nahajališče rude na gori Napredalo, prisotnost vodnih virov tako v dolini Vodice (kjer je kasneje tudi deloval plavž) kot same reke Hubelj ter obilni lesni viri v prostranem gozdu, ki bo omogočal pridobivanje oglja za fužino (Bačar 2007, 102). Na podlagi pozitivnega mnenja komisije je cesar Ferdinand 12. novembra 1561 izdal koncesijo, v kateri »potrjuje dva plavža ob potoku Hubelj ter v dolini Vodice in dovoljuje trgovanje z železom ter poljubno prevažanje železa« (Bačar 2007, 104). Določeni so bili tudi nekateri pogoji. Hubeljsko železo so morali označevati s posebno oznako, da ga je bilo mogoče ločiti od ostalega. Konkurenčnost so omejevali tako, da so za železo oziroma za njegov prevoz in prodajo morali komori plačevati enako višino prispevkov, cestnin in mitnin, carin ter drugih pristojbin kot koroške in zgornjekranjske fužine. V primeru, da bi hubeljske fužine gospodarsko škodovala ostalim, bi morale nemudoma prenehati z obratovanjem brez povračila stroškov. Tako so fužine ob Hublju po skoraj desetih letih načrtovanja pričele delovati. Sprva so v fužinah pridobivali volk oziroma surovo železo, ki so ga nato predelali v kovno železo in jeklo. Kasneje so pričeli s pridobivanjem grodlja. V prvih letih so predelali okrog 12 ton železa, šest let kasneje, po zamenjavi peči, pa so lahko presegli 100 ton letno. Kot kraji izvoza se omenjajo Benetke, Tržič, Gorica, Gradiška in Trst (Bačar 2013a, 267–68).

Že od same postavitve so se družbeniki fužin ob Hublju soočali z zahtevnimi razmerami in visokimi stroški obratovanja. O tem pričajo različni viri iz obdobja med letoma 1567 in 1572. Poleg mitnin, cestnin in drugih dodatkov so fužinarji morali skrbeti za stavbe in celo za prometno infrastrukturo. Do obratov ni bilo urejenih poti, zato so morali sami poskrbeti za izgradnjo novih cest, saj so ležali na težko dostopnem območju, kar je povzročalo visoke stroške prevoza oglja. Glede delovne sile za prevažanje rude, premoga in železa niso mogli računati na okoliško kmečko prebival-

stvo, saj »se ljudstvo tukaj ob težkem obdelovanju vinogradov« tej dejavnosti ni moglo posvečati. Drugače je bilo z delom v proizvodnji, saj so bili v obratih zaposleni kmetje, ki pa se niso spoznali na rudarski red in varen načina dela. Leta 1567 je upravnik fužin poročal o orkanski burji, ki jim je nekajkrat popolnoma uničila in porušila fužine, kar je posledično prinašalo zastoje dela in dodatne stroške za ponovno postavitve stavb (Bačar 2007, 167–68, 170; Bačar 2013a, 268). A povsem očitno težave niso bile tolikšne, da bi zavrle obrate, saj so svojo dejavnost širili. Že leta 1576 so družabniki zaprosili za 25-letno koncesijo za postavitve livarne, v kateri bi lahko surovo železo predelovali v litino, kar jim je tudi uspelo.

Kmalu zatem sta fužine prevzela podjetnika brata Hieronim in Hanibal Gnecco. Kdaj in kako natanko je do tega prišlo, ni znano, a viri razkrivajo, da je Hieronim najkasneje leta 1587 nadaljeval delo v fužinah ob Hublju. Da je šlo za dokaj ambicioznega podjetnika, priča dejstvo, da je z zaslužkom od obdelave grodlja ob Hublju in v drugih obratih, ki jih je posedoval v Brekovicah na Gorenjskem, nameraval poravnati del kupnine za fužine ob Kanomlji pri Idriji. Zaradi težav pri pridobivanju soglasij k izvozu v Italijo in posledični zadolženosti mu je bil grodelj odvzet, dokler ne bi povrnil dolgov. To je zanj pomenilo velik izpad dohodka, kar je privedlo do propadanja njegovih fužin. Zaradi ustavitve dela in močnih vetrov so bile do leta 1595 hubeljske fužine opuščene (Bačar 2007, 106, 111–14; 2013a, 268–69; Blaznik 1938, 39).

Mirovanje fužinarske dejavnosti ob Hublju je trajalo vse do leta 1659, ko je cesar Leopold ugodil prošnji grofa Antona Lanthierja ter mu izdal dovoljenje za ponovno vzpostavitev zapuščenega rudnika železa ter fužin (Bačar 2013a, 269). Kranjski polihistor Janez W. Valvasor omenja, da je »posestnik gospostva Vipava dal postaviti fužino in topilnico železa ter tu liti in kovati različne železne predmete, na primer železne retorte za Idrijo za pridobivanje živega srebra iz rude in še več podobnih izdelkov«. Po Valvasorjevem pričevanju naj bi omenjena fužina zgorela v požaru (Valvasor 2009, 2795).

O fužinah v obdobju 17. stoletja sicer obstaja še ena razlaga, ki pa zaenkrat nima podlage v arhivskih virih. Po družinskem izročilu, ki ga je zapisal Jurca (*Edinost* 7. 1. 1927) in je skozi čas dobilo nekaj različic, naj bi območje fužin že od prve polovice omenjenega stoletja posedoval Krištof Schlegel. Ta naj bi se v naše kraje priselil iz Šlezije ter od grofa Lanthierja odkupil širše območje ob Hublju. Jurca domneva, da so bile Lanthierjeve fužine, ki jih omenja Valvasor, pravzaprav »Schleglove Fužine ob Hublju«,

ki naj bi se v obdobju slabega stoletja razvile že v pravo vas ter cvetočo »veleindustrijo železnih in bakrenih izdelkov«.

Železarska dejavnost se je nadaljevala tudi v 18. stoletju, pri čemer je dejansko prišlo do nekaterih sprememb. V drugi polovici stoletja se na območju Šturij še omenjajo »fužine«, in sicer dve za železo in ena za baker ter nekaj delavskih bivališč (Rajšp in Trpin 1997, 102). Pisni viri pa zanesljivo pričajo o tem, da je v začetku 19. stoletja delovala »proizvodnja« bakrenih izdelkov družine Schlegel. Baker so trgovci in kovači pošiljali preko furmanov. Iz njega so izdelovali raznovrstne bakrene izdelke, izdelane po naročilih kupcev. Med njimi se najpogosteje naštevajo raznovrstni kotli za različne namene, kot so kuhanje žganja in varjenje piva, pranje in barvanje, poleg tega še orodje, posode za ogrevanje postelje ter različne vrste posod, ponev, skled in vrčev za vodo. Izdelovali so tudi bakreno žico ter bakrene plošče, s katerimi so oblagali trupe ladij. Njihove izdelke so med drugim italijanski trgovci izvažali v kraje, kot so Neapelj, Sicilija in Lombardija (AS 731).

Fužinarsko dejavnost v prvih desetletjih 19. stoletja potrjuje tudi franciscejski kataster, ki v Šturjah navaja dve topilnici bakra z desetimi kurišči. Zaposlovali sta devetnajst delavcev, njuna letna proizvodnja pa je znašala enajst dunajskih centov bele bakrene pločevine. Surov baker – zgoraj navedeni arhivski viri omenjajo, da so predelovali tudi star baker – naj bi dobivali iz Trsta in Dunaja. Tu sta delovali še valjarna bakra z dvema kuriščema in valjem, kjer so delali še štirje delavci, ter kovačija, v kateri so iz železa, ki so ga dobivali iz Štajerske, izdelovali železne posode in orodje. Imela naj bi eno kladivo in dve ognjišči ter običajno zaposlenih pet delavcev, ki so letno predelali 200 centov železa (Granda 1984, 64–65).

Dejavnost družine Schlegel je s časom doživela zaton. V fužinah se je nato izmenjalo nekaj lastnikov, obrati pa so z delovanjem dokončno zaključili tik pred prvo svetovno vojno. Njihov zadnji lastnik je bila Ema Guyer, ki je obrate delno podedovala po očetu in tovarnarju v bližnjih Palah Henriku Rieterju. Nižje pod fužinami je Ema Guyer na skici v svojem zapisu, v katerem zagovarja vodne pravice do reke Hubelj, izrisala še eno kovačijo (*battirame*), ki je stala v bližini njene hiše (ASGO, GC, 676, 2303) in ki jo omeinja tudi Čibej (2005, 206).

2. Nussbaumovi raznovrstni obrati na Fužinah

Naslednji obrati, ki so delovali ob Hublju v 19. stoletju, so bili obrati Jožefa Adalberta Nussbauma in kasneje njegovega sina Avgusta. Jožef je bil po rodu iz Dunajskega Novega mesta. Poročen je bil s Katarino Schlegel, hčer-

ko Filipa, lastnika fužin (ŠAK, ŽV, SA II). Na platoju tik nad območjem Pal je leta 1837 zgradil žago za razrez furnirja. Pri vodenju gradnje in delavcev mu je pomagal tast Filip (npr. AS 731, dok. 20. 8. 1845). Poleg žage je najverjetneje v njegovem času obratoval tudi mlin za čreslo, s katerim je mlel naravne materiale (ruj) za izdelovanje barvil (Plesničar 1997, 90). Lesna dejavnost sicer ni bila njegova edina dejavnost, saj se v arhivskih dokumentih pogosto pojavlja tudi kot izumitelj in prijavitelj patentov za svoje zamisli. Sodeloval je z lastniki družb in posamezniki, ki so potrebovali stroje ali pripomočke, s katerimi bi izboljšali svojo dejavnost. Med njimi se npr. omenja Industrijska družba v Palah, o kateri bo več zapisanega kasneje. Leta 1873 je s sinom na dunajski razstavi predstavil turbine, ki sta jih zasnovala, in izdelke iz furnirja iz svoje mehanične žage (OGC-WA 1873, 508, 532).

Jožefu je pri delu sledil sin Avgust. Ta je leta 1892 ob Hublju postavil tovarno testenin in se tako preskusil v novi panogi. Kje točno je bila njena lokacija, ni popolnoma pojasnjeno, najverjetneje je stala ob domačiji in žagi, v neposredni bližini struge Hublja. Njeni izdelki so bili glede na Nussbaumovo reklamo v obliki pesmice v časopisju precej raznovrstni, prav tako se tovarnar v njej hvali tudi s stroji, ki so »mesili testo in izdelovali testenine« (SN, 2. 7. 1892). Obratovanje tovarne je že po dveh letih prekinil hud požar, ki je poleg poslopja uničil še vse izdelke, pripravljene za prodajo. Škoda je bila ogromna, saj je bila notranjost tovarne večinoma iz lesa, Avgust Nussbaum pa je poleg tovarne izgubil tudi ves dobiček od neprodanega blaga (*Slovenec*, 12. 5. 1894).

Avgust je nato tri leta po požaru na istem mestu, kjer je stala tovarna testenin, postavil galvanoplastični obrat za izdelovanje bakrenih kotlov, in sicer »prvi te stroke v naših slovenskih krajih«. Kotle je izdeloval s postopkom galvanizacije. Na kalup poljubne oblike je z galvanizacijo »nanašal« baker in tako dobil kotel. Ti so bili še posebej kvalitetno izdelani na dnu in ob »kolenu dna«, kjer so običajni kotli najhitreje počili, česar »v galvanoplastiki pred njim niso umeli«. Kotel je nato ločil od kalupa tako, da je med njiju usmeril vodo pod pritiskom. Svoje zamisli, do katerih je prišel ob izdelavi kotlov s pomočjo galvanizacije, je Avgust tudi patentiral (Soča, 16. 4. 1897). Za potrebe izdelave kotlov je zgradil manjšo elektrarno s Francisovo turbino moči 30 KM in dinamom moči 20kW, 110V (Zupanc in Falatov 1976, 34). Nussbaum je bil torej vsestranski človek, nadaljeval je tudi s snovanjem turbin. Tako je leta 1905 »iznašal« turbino za tovarno testenin v Ilirski Bistrici (*Slovenski narod*, 17. 5. 1905).

Leta 1920, deset let po Avgustovi smrti, je njegove nepremičnine in obrate kupil Miroslav Bratina (ASGO, GC, 705, 2701), brat izumitelja Franja Bratine, znanega predvsem na področju letalstva. Miroslav je že leto kasneje stavbo tik ob Hublju ter del drugih nepremičnin znova prodal, in sicer novoustanovljeni družbi »Elektrarna na Hublju, družba z omejeno zavezo«, v kateri sta z bratom in drugimi ajdovskimi pomembneži delovala kot družabnika (PANG, TG, 296, C. 1-23).

3. Pale: v začetku so bili mlin, pivovarna, žganjarna, obrat za luščenje žita

Na desni strani struge Hublja, na območju današnjih Pal, je leta 1808 mlinar Anton Svetina ob reki Hubelj sklenil trajni zakup (*perpetuo emphyteusi*) za »zemljišče, ki se mu reče *Paloch*« z Marto Edling, ženo grofa Karla Edlinga, ki je po moževi smrti posedovala omenjeno zemljišče. Obenem mu je dovolila, da na njem postavi »mlin s štirimi mlinskimi kamni in eno žago s tolkačem ter naredi grablje« (*un molino a quatro mole, ed una sega, con pestello col farvi una Rosta*, ASPG, ASP II, 578). Kot kaže franciscejski kataster, je Svetina do leta 1822 tam ob reki imel kompleks treh večjih in dveh manjših stavb, opredeljenih kot »stanovanjska hiša, mlin in hlevi«, čigar stavbna parcela je z dvoriščem skupaj merila 1.500 m, do katerih je bil iz Hublja speljan vodni kanal (AST, CF, M, 254b IX in SE, 399/4 PBP).

Sredi 19. stoletja so na mestu Svetinovih obratov pričeli z delovanjem novi obrati. O njih obstaja več zapisov, v katerih se podatki o začetkih delovanja, lastništvu, tehniki, uspešnosti in njihovem zatonu precej razlikujejo. Dodatni viri, ki smo jih do sedaj uspeli pridobiti, še ne omogočajo oblikovanja dosledne slike o navedenem. Zato bomo sledili zaporedju tistih podatkov in virov, na katere se lahko zanesljivo opremo, in poskusili na nekatera zastavljena vprašanja podati odgovore, ki pa bodo zaenkrat zgolj hipotetični.

Iz popisa gospodarskih subjektov izvemo, da je bila leta 1852 v Trstu ustanovljena »Industrijska družba v Palah«, ki je leta 1856 že posedovala mehanični mlin in pivovarno v Ajdovščini (HSHKÖ 1856, 426). O tem, da »ravno letos neki Tržačanje nad Ajdovskim tergom na potoku Hublj velike poslopja za fabrike zidajo«, je nato poročalo časopisje novembra leta 1853 (*Novice*, 5. 11. 1853, 356). Eno leto kasnejšo letnico nosi načrt pivovarne, iz katerega je razvidno, da gre za veliko in mogočno zgradbo, ki je, ko je bila zgrajena, stala v Palah na levem bregu Hublja. V vzhodnem delu stavbe so bili načrtovani prostori za shranjevanje ter prostori za sušenje kaljenega

ječmena. V spodnjem, deloma tudi podzemnem delu stavbe naj bi bile kleti, v prizidku poleg pa prostori za maceracijo. V prostorih v osrednjem delu zgradbe naj bi potekal proces varjenja piva, v skrajni zahodni polovici pa so bili načrtovani prostori za njegovo hlajenje ter dodatne kleti. Omenjeni načrt navaja, da gradnjo pivovarne snuje »Industrijska družba na območju obratov v Palah« v kraju »Saberda« v občini Šturje, na njem pa sta podpisana Nikola Lazovič kot nadzornik v družbi ter že omenjeni mehanik in izumitelj Jožef Nussbaum (načrt hrani V. Bizjak). Lazovič in Nussbaum sta sodelovala tudi leta 1856, o čemer nam priča osnutek pogodbe za izgradnjo obrata oziroma »izdelavo aparata za kuhanje žganja, ki bo stal v stavbi na levem bregu Hublja blizu mostu«, ki naj bi ga v celoti zasnoval in tudi izvedel gradnjo Jožef Nussbaum (ARS 731, 4. 2. 1856). Istega leta je Lazovič prejel desetletni privilegij za stroj za luščenje ječmena in riža (ALZ, 15. 12. 1856, 969). Leto kasneje je pravico do rabe omenjenega privilegija prenesel na Industrijsko družbo, družba pa je smela to pravico koristiti do konca izteka privilegija in izključno na lokaciji svojih obratov pri Ajdovščini (ALZ, 25. 2. 1858, 117).

Nov časopisni vir, ki nam je trenutno znan, je iz leta 1865. V njem se omenja prodaja obratov pri Ajdovščini, in sicer mehničnega mlina s turbino, obrata za luščenje ječmena in riža, žganjarne in pivovarne (Tagespost, 6. 7. 1865). Točen čas začetka obratovanja mlina nam trenutno ni znan, kot že omenjeno, je deloval vsaj že od leta 1856. Zgrajen je bil na desnem bregu Hublja, kjer so poprej stali Svetinovi obrati. Dejansko je na tem mestu na karti franciscejskega katastra iz leta 1873 dobro viden bistveno razširjen, po površini vsaj podvojen kompleks stavb v primerjavi s Svetinovim časom (AST, CF, M, 254c 9). Mlin se v poročilu Gospodarske zbornice za leto 1858 ne omenja posebej (CCIG 1858), se pa omenja v poročilu zbornice iz leta 1889. V njem je zapisano, da je v začetku tistega leta mlin prenehal z delovanjem. Sicer je še leta 1888 v »mehničnem mlinu« delalo 43 delavcev (*operari*), njegova proizvodnja istega leta pa je bila približno 30.000 kvintalov moke, »kar predstavlja vrednost približno 300.000 goldinarjev, v primerjavi s proizvodnjo okoli 900.000 goldinarjev, ki jo je dal 15 let nazaj«, kot je zapisala gospodarska zbornica (CCIG 1888, 26–27). V poročilu je še zavedeno, da je prenehanje delovanja mlina gospodarsko precej prizadelo prebivalstvo večjega dela doline.

Zadnji upravljavec še delujočega mlina je bil tržaški trgovec Henrik Rieter. Ta se v zvezi z mlinom in mlinskimi izdelki omenja vsaj od leta 1873 (LZ, 17. 7. 1873, 1146). Leta 1884 je formalno dejavnost še razširil. Svojo druž-

bo z nazivom »Industrijski obrati v Pally pri Ajdovščini, Mlin H. Rieterja« (*Stabilimenti industriali di Pally presso Aidussina, Molino di H. Rieter*) s sedežem v Palah je vpisal v trgovski register, saj se je »že več let« ukvarjal tudi s trgovino z žitom in moko. Leta 1899 je zastopnik Rieterjeve hčerke in dedinje Eme Guyer družbo izpisal iz registra, saj naj bi ta prenehala obstajati že deset let prej, torej istega leta, kot je prenehal delovati mlin (PANG, TG, 250, I-41).

Po Bačarjevem opisu, ki je verjetno nastal na podlagi fotografij, zapisov in terenskega dela, naj bi bil mlin štirinadstropna stavba v obliki črke U. Na južnem, torej sprednjem, delu je stavba segala v širino približno 25 metrov, kraka pa sta bila dolga približno 20 in visoka 13 metrov. Skoznjo je tekla pot na levi breg čez kamniti ločni most. Voda, ki je poganjala mlin, je bila speljana po vodnem kanalu z začetkom tik pod Nussbaumovim obratom, kasnejšo elektrarno. Pred mlinom na severni strani je stala tudi Rieterjevega žaga (Bačar 2013b, 42–43).

Leta 1906 je Avgust Nussbaum v časopisnem oglasu prodajal turbino, mlinske kamne, kar 30 strojev za sejanje in razvrščanje izdelkov in druge predmete iz mlina ter stroje, pumpe in posode iz pivovarne »onemu, ki največ obljubi« (Soča, 1. 8. 1906). Tri leta kasneje je najemnik obratov v Palah postalo podjetje *Moser-Steckleing und Sprech*, ki je mlin in pivovarno preuredilo v tovarno konzerv. Podjetje je delovalo le do leta 1911, še istega leta je prostore za obdobje enega leta najelo podjetje *Voltaverke* iz Linza, ki je izdelovalo električne aparate. V zgradbah se je nato med prvo svetovno vojno naselila avstro-ogrsko vojska (ASGO, GC, 676, 2301).

4. Mlin za papir: od Lanthierija do Kumarja (1670–1818)

Prvi danes znan mlin za papir ob Hublju naj bi postavil grof Anton Lanthieri na mestu pogorelih fužin. Poleg tega je omenjeni grof posredoval tudi suknarsko delavnico (Valvasor 2009, 2795; Morelli 1855, 179–80), kar priča o tem, da je bil takratni vipavski gospod precej podjetnega duha. Kot piše Bačar, je za postavitev predilnice in tkalnice volne ob Hublju zaprosil leta 1682. Suknarna naj bi zaposlovala »nekaj sto ljudi«, kar pomeni, da je Lanthieri načrtoval velik obrat. Uspešno je obratovala še leta 1693, ko je prejela naročilo 180 kosov sukna v zeleni, rdeči in modri barvi (AN, 15. 9. 2011, 9).

Lanthierjev mlin za papir naj bi domnevno deloval v letu 1670, pri čemer Šorn nakazuje na možnost, da je ta prvi obrat propadel že po enem letu in da je bil kmalu po letu 1734 na novo postavljen ali obnovljen na mestu,

kjer je že prej stal podoben obrat (Šorn 1954, 91). O tem, da je s papirnico, »s katero je v preteklem stoletju zaman poskušal Anton grof Lanthieri«, v drugi polovici 18. stoletja »enako pogumno« prišel Tomaž Kumar in jo »s precejšnjim razumevanjem nekaj let vodil v Ajdovščini«, piše tudi Morelli (1855, 137). Tedaj je namreč goriški trgovec in izdelovalec igralnih kart Tomaž Kumar »za isti namen« odkupil ruševine stare Lanthierjeve papirnice in na njenih temeljih zgradil novo (Iancis 2001, 114). Lokacija mlina je sicer negotova,⁴ a kot kaže, je Lanthierjeva papirnica delovala na istem mestu kot kasneje Kumarjeva, ki je postala ena najuglednejših v slovenskih deželah konec 18. stoletja,⁵ to je ob srednjem toku reke Hubelj, v bližini soočja Hublja in potoka Lokavščka.

Tomažu Kumarju se je priložnost za posel ponudila, ko jo takratna državna oblast obljubila podporo novim investitorjem, ki bi izdelovali papir na območju dežele Goriško-Gradiške. Tako je investiral v izgradnjo papirnice ob Hublju, ki je pričela delovati maja 1767 (Iancis 2001, 113–14). Iancis je na osnovi arhivskih virov uspel precej natančno rekonstruirati stavbno zasnovo papirnice, naprave za izdelovanje papirja ter proces dela. Dvokrilni kompleks papirnice je obsegal 405 korakov. Imel je 8 vrat s kamnitimi oboki ter 54 velikih in malih oken. Na vzhodnem delu sta se pomikali dve nadvodni vodni kolesi. Na zahodni strani je vzporedno z obratom, vendar ločeno od njega, stala stavba, namenjena bivanju zaposlenih. Ogrevali so jo 4 kamini in 3 peči, v njej pa je med drugim stal tudi oltar iz afriškega marmorja. K papirnici so spadali še hlevi in manjše hiške ter dolg ograjen vrt. Kompleks je zaokročala zgradba, namenjena vzporedni proizvodnji svile, kjer so se nahajali kotli, v katere so polagali kokone in jih segrevali s pečicami (*forneli*). Prostore papirnice so zapolnjevale naprave za izdelavo papirja. Vodna kolesa so poganjala 48 stop, ki so v kadunjah pod njimi surovino spreminjale v drobno zmleto kašo. Leta 1771 je papirnica postala bogatejša za »holandca«, mlina za mletje osnovne mase, ki je pospešil proces dela. Na oddelku s kadmami so se nahajali še kalupi, čebri, zabojniki, valji za glajenje papirja, preše ter dva vzdana bakrena kotla za lepilo (klej). Sušenje papirja se je odvijalo na lesenih letvah pod dvema ponjavama (Iancis 2001, 116, 122–24).

4 Müllner v svojem delu domneva, da naj bi fužine delovale vsaj še leta 1690 oz. 1703 (Bačar 2007, 106). Če zaupamo Valvasorjevi trditvi in Müllnerjevi domnevi, potem lahko sklepamo dvoje: da se je del fužinarskega obrata po požaru le ohranil ali pa da ga je Lanthieri postavil na novo.

5 Tomaž v arhivskem zapisu sicer ne navaja, kateri od grofov Lanthieri je postavil mlin, vendar bi lahko naši trditvi hipotetično pritrdili.

Papirnica je zaposlovala 24 ljudi, od tega enega mojstra, osem delavcev, dva hlapca in trinajst dnevnih delavcev. V procesu izdelave papirja je sodelovala skupina 4 do 5 ljudi, od katerih so dva ali trije delavci ob kadi izdelovali papir, četrti, pogovorno imenovan *trevellin*, je pobiral papir, stisnjen med klobučevino, ki je vpijala vodo iz novonastalega papirja, peti, *cazzador*, pa je skrbel za maso, da je tistim, ki so delali ob kadeh, ni zmanjkalo. Glede na število zaposlenih in delovni proces, ki predvideva delitev dela, to papirnico Šorn (1954, 98) uvršča med manufakturne obrate. Normativ, ki ga je Kumar postavil za delovno skupino, je predvideval izdelavo 12 rizmov oziroma 168 kg papirja na dan. Delovni čas je potekal od 2.30 zjutraj do 19.00 zvečer, v vseh letnih časih, z enournim odmorom za kosilo in počitek. Šorn domneva, da so nekatera dela, kot so čiščenje, sortiranje in rezanje cunj, v papirništvu opravljale tudi ženske (Iancis 2001, 116, 120; Šorn 1954, 98).

Mojstri so prihajali iz italijanskih krajev in zaradi svojih sposobnosti ter tehničnega znanja imeli pomembno vlogo v proizvodnem procesu. Vidno vlogo so imeli tudi zbiralci starih cunj iz Gorice, Krmina, Trsta in Reke, ki so Kumarja zalagali s takrat najdragocenejšo in izredno iskano osnovno surovino za papir. Kumar je pri oblasteh uspel doseči prepoved izvoza cunj in izrezkov kož izven meja grofije in si s tem zagotovil monopol za odkup cunj (Iancis 2001, 118, 121).

Kako uspešna je bila Kumarjeva papirnica, pove podatek, da je po dveh letih obratovanja mlina proizvedla med 84 in 98 tonami papirja. Do leta 1775 je imela v svoji ponudbi že 39 vrst papirja štirih različnih kakovosti. Med njimi velja še posebej omeniti (»holandski«) vijoličasti ovojni papir za zavijanje sladkorja, za katerega je Kumar sam izdelal recepturo in si tako pridobil pomembnega kupca, čistilnico sladkorja na Reki. Poleg tega je prejel tudi številne pohvale za kvalitetno izdelavo papirja. Na višku obratovanja je to nedvomno bil največji obrat v papirniški panogi na današnjem slovenskem ozemlju, kvaliteta papirja pa je bila bistveno boljša kot pri drugih proizvajalcih (Šorn 1954, 93, 95). Težnja h kakovosti je gotovo izvirala tudi iz hude konkurence, ki so jo predstavljali beneški mlini na drugi strani meje. Poleg Reke je Kumar oskrboval še trge na Goriškem, Kranjskem in v Trstu ter si tako zagotovil prodajo papirja tudi tam, kjer so do tedaj uporabljali izključno beneški papir (Šorn 1954, 95, 100; 1984, 131–32).

Leta 1788 se je začel zaton papirnice ob Hublju. Temu so botrovali starost lastnika, vse težje prilagajanje potrebam trga ter konkurenčni obrati. Močno zadolženi Kumar se je leta 1793 odločil svoj mlin prodati Karlu

Boromeju Fajencu iz Kočevja za ceno 22.000 goldinarjev. Fajenc, ki je pred tem služboval v čistilnici sladkorja na Reki, je izboljšal proizvodnjo papirja ter za kupca ponovno pridobil čistilnico sladkorja, ki se je po Kumarjevem zatonu obrnila na Benetke (Šorn 1954, 96). Papirnica je leta 1818 prešla v roke Alojza Kutiaru. Dejansko ga v franciscejskem katastru leta 1822 najdemo navedenega kot lastnika ogromnega dvokrilnega stavbnega kompleksa, vidnega na katastrski karti v obliki črke »U«, opredeljenega kot »enonadstropno stanovanje, papirni mlin in dvorišče« in čigar stavbna parcela je merila blizu 3.300 m. Cenilni operat katastra to »tovarno papirja« še leta 1830 navaja kot delujočo in kot enega večjih zaposlovalcev v kraju. Kutiaro je v Ajdovščini izdeloval tudi umetne kresilne gobe. Postopek njihovega izdelovanja je bil zelo podoben postopku izdelovanja papirja (AST, CF, SE, 9/4, BP in 10/1, Oec S/5; AST, CF, M 5b I; ASGO, TT, LST, 110, 143, 685; Slokar 1962, 32).

5. Jochmannov mlin: od moke do elektrike

Mlinar Venzel, po rodu iz današnjega Javornika na Češkem, se je pred prihodom v Vipavsko dolino poročil v Podgori pri Gorici z domačinko Marijo Terpin in se nato leta 1867 z družino preselil v Šturje. Še istega leta je ustanovil podjetje *Walzmühle Wenzel Jochmann Haidenschaft*. Njegov mlin je deloval na mestu, kjer je že poprej stal mlin, katerega zadnji znani lastnik je bil Jožef Majer. Mlin sta sprva tvorili dve zgradbi, ločeni z vmesnim vodnim kanalom, po katerem je teklo devet vodnih koles. Venzel je z izdelki iz tega mlina nastopil tudi na svetovni razstavi na Dunaju in dosegel nekaj medalj (Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 144, 158).

Leta 1874 se je odločil za njegovo prenovo, po kateri je mlin postal trinadstropna in tehnološko zelo dobro opremljena stavba. Spremenili so tok vode skozi mlin, mlinska kolesa je zamenjala turbina, skoraj vse mlinske kamne pa moderni mlinski valjčki, »kar je ena prvotnih tovrstnih posodobitev v takratnem evropskem prostoru«. Predelovali so koruzo, ječmen, ajdo in pšenico, ki so jo uvažali z Madžarske, končni izdelki pa so h kupcem potovali v smeri proti Kranjski in Reki ter proti Gorici. Med letoma 1895 in 1896 je ponovno moderniziral mlin, vgradil je še valjčne stroje in naprave za mlinsko čiščenje žit (Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 146, 150).

Leta 1902 je lastnik mlina postal Venzlov sin Andrej, ki se je takoj po prevzemu ponovno lotil prenove mlina in nakupa novih strojev (Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 137–38). V začetku leta 1905 je z oglasom iskal »spretnega in vestnega delavca«, veččega »računstva«, ki bi hkrati opravljal »delo

magazinerja in k temu spadajoča ročna dela« (*Edinost*, 8. 1. 1905). V poletnem obdobju je začasno zaustavil delovanje mlina ter ga prenovil in moderniziral, kar je oznanil tudi v časopisju septembra 1905. V njem je pojasnil, da se sedaj »ne boji nobene konkurence vsled svoje avtomatične oprave in opreme z najnovejšimi in najboljšimi stroji in siti«, ter napovedal, da bo izdeloval izdelke iz pšenice in koruze ter rženo moko. Kot kaže, pa sta mu nova oprema in zagon novih strojev sprva povzročala nekaj težav. V začetku leta 1906 se je še opravičil kupcem, ker je prihajalo do nekaterih nevšečnosti v novem »avtomatičnem« mlinu zaradi novosti, in zagotovil, da posluje z osebjem, ki je kos zahtevnim in natančnim nalogam (*Soča*, 16. 9. 1905; *Slovenec*, 3. 2. 1906).

V isti objavi je omenjal tudi to, da je z mlinom »združena« elektrarna. Že naslednje leto je ustanovil »električno podjetje« Ajdovščina-Šturje, ki se je ukvarjalo z dovajanjem električne energije za domača gospodinjstva. Preko oglasa je oddajal pribl. »400 svetilk«, kako uspešen je bil s to dejavnostjo, pa ni znano (*Soča*, 14. 4. 1906).

Leta 1909 se je Jochmannov mlin znašel v finančnih težavah (*Gorica*, 24. 4. 1909). Temu naj bi botrovale splošne gospodarske razmere, med drugim tudi nestabilne cene na žitnem trgu. Mlin je v letih tik pred vojno poslovanje zaključeval z izgubo. Andrej se je leta 1914 poročil s Hilde Zuber in nato kot rezervni nadporočnik padel v prvih spopadih na fronti v Srbiji. O delovanju mlina med vojno ni veliko znanega. Med vojno se je Hilde ponovno poročila z Rudolfom Hirtom, ki je leta 1918 kot prokurist prevzel vodenje mlina, Hilde pa je leto kasneje postala edini lastnik mlina (Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 128, 136–37). Med vojnama je mlin zamenjal kar nekaj lastnikov oziroma družb, ki so upravljale z njim. Po drugi svetovni je bil mlin nacionaliziran ter uradno ustanovljen kot Okrajni mlin Ajdovščina (Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 112–13). S tem so bili postavljeni temelji za podjetje, ki še danes uspešno posluje kot proizvajalec testenin, kruha in pekovskih izdelkov.

6. Predilnica in barvarna

Ajdovska predilnica je v slovenskem zgodovinopisju že dobro obdelana, omenjajo jo tudi italijanski raziskovalci Goriške (Luchitta 2001). Zato bomo njeno zgodovino na tem mestu le povzeli po omenjeni in dodatni literaturi ter poudarili njen lokalni in širši pomen.

Začetek njene zgodovine sega v leto 1826, ko so tržaški investitorji z Jožefom Chiozzo na čelu pričeli z gradnjo predilnice na ajdovski strani

Hublja. Prej kot v dveh letih je bila zgrajena Cesarsko kraljeva mehanična predilnica, »višja in po površini večja od česarkoli do takrat zgrajenega v dolini« (Krečič 2018, 16). Leta 1829 je pridobila še cesarski privilegij, istega leta pa je pričela delovati tudi barvarna bombažne preje (t. i. »farberaj«). Dejavnosti sta se združili leta 1835 in še istega leta prejeli bronasto in zlato medaljo za kakovost barvane preje. Barvarna je leta 1841 veljala kot »največja turško-rdeča barvarna v monarhiji« (Kobe-Arzenšek 1979, 229; Krečič 2018, 18).

V letu 1839 je prišlo do prvih menjav nekaterih lastnikov. Med njimi velja omeniti znanega slovenskega podjetnika Janeza Kalistra, ki se v družbi pojavi leta 1843, ter po njegovi smrti njegova sorodnika Franca Kalistra in Josipa Gorupa, ki sta nato sodelovala pri njenem preoblikovanju v delniško družbo s sedežem v Trstu (nov statut 1871; Kobe-Arzenšek 1979, 214–19, 223; Krečič 2018, 18). V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja so v družbo vstopali novi člani, med njimi tudi Leopold Brunner, predstavnik tržaške družbe *Jacob Brunner e figli*, ki je leta 1881 postal generalni direktor predilnice (Kobe-Arzenšek 1979, 224), v začetku novega stoletja pa še podpredsednik in kasneje predsednik upravnega sveta. Leta 1913 je Armin Brunner pridobil nadzor nad delnicami družbe, ki se je takrat imenovala *I. R. priv. Filatoio meccanico di Aidussina*. Istega leta je bila predilnica vključena v tekstilni koncern *Vereinigte Österreichische Textilindustrie a.g.*, v katerem je sodelovalo 16 obratov za predelavo bombaža na območju grofij Goriške in Gradiške. Po koncu prve svetovne vojne so nekateri obrati iz koncerna, vključno z ajdovskim, pripadli Brunnerjem in se leta 1920 preoblikovali v enotno podjetje *Società Anonima del filatoio Meccanico di Aidussina*, čigar delnice so bile v stoddstotni lasti podjetja *Figli di Jacob Brunner* (Ratkajec 2015, 119).

Garancija za rast in uspešnost cesarsko-kraljeve privilegirane predilnice in barvarne v začetku njenega delovanja je bila nenehna tehnološka modernizacija, ki ji je obrat skrbno sledil. Obrat je sprva deloval na vodni pogon v klasičnem smislu, že deset let kasneje (1839) pa je uvedel tehnično novost, in sicer turbino *Fourneyron*, ki se je v tistem času uvrščala med najboljše sisteme vodnih koles. Poleg omenjene turbine je imel obrat za pogon tekstilni stroj še turbine *Fontaine Jonvale* turbine z 20 KM in nizkotlačni parni stroj sistema Watt s 38 KM.⁶ Predilnica je delovala s stroji *Thorstle* in *Mule-Jenny* ter opremo znane angleške družbe *Platt* (Šorn 1984, 237; Krečič 2018, 20; Kobe-Arzenšek 1979, 236). Predelovali so predvsem ameriški, ma-

6 Za razlage posameznih strojev glej Krečič 2018, 20.

kedonski in egipčanski bombaž, ki je bil najustreznejši za izdelavo fine preje in so ga preko Trsta dovažale ladje avstrijskih ladjarjev in veletrgovcev, tudi lastnikov predilnice. Najprej so v 70.ih letih 19. stoletja predelovali bombaž iz Egipta, Bližnjega vzhoda in Indije, v začetku 20. stoletja pa so bombaž uvažali iz Indije in Brazilije ter ZDA (Kobe-Arzenšek 1979, 250–51).

Znanje in upravljanje predilnice sta slonela na tujih, priseljenih upravnikih, nadmojstrih in mojstrih, medtem ko je bilo za delo na voljo več sto kmečkih otrok, žena in moških iz Ajdovščine in njene okolice. Barvarna in predilnica sta leta 1845 skupno zaposlovali okrog 340 delavcev, ki so proizvedli 343 ton bombažne preje na 12.480 vretenih (Šorn 1984, 237). Število zaposlenih v ajdovski predilnici se je od njenega odprtja do prvega desetletja 19. stoletja gibalo med 250 in 398. Med njimi je bil velik odstotek otrok, starih manj kot 14 let. Primerjava števila vseh zaposlenih v petdesetih letih 19. stoletja je pokazala, da je bilo med njimi od 25 do 30 % otrok, mlajših od 14 let. Zaposleni so delali dvoizmensko delo, leto pa je imelo 300 delovnih dni. Kljub nekaterim kršitvam (nočno delo za ženske in otroke, delo otrok ipd.) je družba sicer poskrbela za zaposlene in njihove družine. Izplačevala je nagrade in finančne podpore bolnim ter družinam umrlih delavcev, na voljo so imeli zdravnika in plačana zdravila itd. (Kobe-Arzenšek 1979, 254, 256–57; Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 26).

Leta 1881 je predilnico doletel prvi hud požar. Lastniki so se takoj lotili sanacije in tovarna s predilnico, vatarno, barvarno in belilnico je dve leti kasneje že v celoti obratovala. Leto kasneje so se odločili za širitev proizvodnje in v Romjanu pri Ronkah pričeli z gradnjo tkalnice, ki je do prve svetovne vojne postala že prava tovarna s 1.150 statvami (Kobe-Arzenšek 1979, 239–41). Po drugem uničujočem požaru leta 1894 so se delničarji odločili, da predilnico zgradijo protipožarno. Vse lesene dele poslopij so nadomestili s kamnom in z betonom, prav tako so lesne strojne dele nadomestili z železnimi ter dogradili vodni in prašni stolp. Istočasno z obnovo ajdovske predilnice so se delničarji družbe odločili, da bodo tudi v Ronkah poleg tkalnice zgradili še predilnico (Kobe-Arzenšek 1979, 229–32, 243; Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 30).

Leta 1909 so o predilnici znova poročali časopisi, tokrat zaradi dvome-sečne stavke tekstilnih delavcev, ki so zahtevali višje plače in odstranitev dveh mojstrov, ki sta z njimi delala surovo. Dvig plač jim je le pogojno uspel, po stavki pa je upravni odbor zamenjal direktorja in enega od mojstrov (Krečič 2018, 34). Istega leta je sicer predilnica odprla nove, moderno opremljene prostore. S tem je prišlo do sprememb faz v tehnološkem postop-

Slika 1. Razglednica s konca 19. stoletja: izvir Hublja, veduti Ajdovščine in Šturij, Ajdovščina s predilnico in Pale z mlinom in pivovarno

Vir: Goriški muzej

ku, rezultat pa sta bili izboljšana kvaliteta preje in povečana produktivnost (Kobe-Arzenšek 1979, 233–34).

Vojna je predilniškim objektom prizanesla, v njih si je avstro-ogrška vojska uredila bolnišnico in skladišče. Barvarna je bila preurejena v dezinfekcijsko in dezinfekcijsko postajo. Močno je bila poškodovana ob eksploziji streliva na železniški postaji v Ajdovščini leta 1918 (Arzenšek 1979, 234; Krečič v Kozmik Vodušek 2017, 42). Po vojni je obrat pod vodstvom družine Brunner dobro deloval, dokler takratna gospodarska situacija leta 1927 ni privedla do hude krize podjetja, ki je vodila v stečaj (Ratkajec 2012, 172–76). Po drugi svetovni vojni so leta 1949 v prostorih prejšnje tovarne ustanovili *Tekstilno tovarno v Ajdovščini, Ajdovščina* (TTA) ter tako ponovno obudili tradicijo tekstilne industrije v Ajdovščini, ki se še danes uspešno nadaljuje.

Zaključek

Raznovrstnost panog, ki so se razvile ob reki Hubelj skozi stoletja, kaže na bogato industrijsko tradicijo današnjega mesta Ajdovščina. Začetkom te tradicije lahko sledimo že v predindustrijski dobi oziroma vsaj od sredine 16. stoletja, ko so bile tik pod izvirom Hublja postavljene fužine. Zatem

je bila prisotnost osredotočenih obratov na območju Šturij in Ajdovščine kontinuirana. Posebej živahna je bila v dobi začetkov prehoda v moderno industrializacije v drugi polovici 18. in na začetku 19. stoletja, ko se ravno ob Hublju razvije manufaktorni obrat za proizvodnjo papirja, ter v času industrializacije, ko Ajdovščina in Šturje doživita prvi večji razmah industrijskih dejavnosti, med katerimi posebej izstopata prehrabna in tekstilna panoga. Vse to nam dokazuje, da je bila Ajdovščina ob svojem agrarnemu značaju obenem industrijsko središče že pred moderno industrializacijo.

Tabela 1. Prisotnost industrijskih panog v osredotočenih obratih na območju Ajdovščine skozi stoletja*

Industrijske panoge	16. stoletje	17. stoletje	18. stoletje	19. stoletje	20. stoletje
Kovinska industrija (fužine za železo, predelava bakra)	♦	♦	♦	♦	♦
Papirna industrija (papir in igralne karte)		♦	♦	♦	
Tekstilna industrija (suknarna, predilnica, barvarna)		♦		♦	♦
Prehrabna industrija (tovarna testenin, pivovarna, žganjar- na, obrat za luščenje riža, mehanični in valjčni mlin)				♦	♦
Proizvodnja elektrike				♦	♦
Kemična industrija (kresilne gobe)				♦	

Viri: glej besedilo.

* Tabela vključuje samo panoge, ki so se pojavile do vključno 19. stoletja.

O zgodnjem in razmeroma močnem razvoju moderne industrije priča tudi zapis v franciscejskem katastru, ki je toliko povednejši, ker zaradi svoje naravnosti h kmetijstvu ta vir načeloma ne poudarja neagrarnih dejavnosti. A v operatu za Ajdovščino iz leta 1830 beremo:

Tovarna papirja in nova bombažna predilnica nedvomno pripomoreta k vsakodnevni zaposlitvi lepega števila oseb. Računamo, da se enako število, če ne še večje, posveča industriji in različnim obrtem, predvsem strojenju kož, tako da je mogoče opredeliti, da se tretjina prebivalstva [katastrske] občine preživlja od industrije, preostali dve tretjini pa od kmetijstva. (AST, CF, SE, 10/1, Oec S/5)

Karta 1. Zemljevid osredotočenih industrijskih obratov v Ajdovščini od 16. do 19. stoletja

To pomeni, da je že leta 1830 kar tretjina prebivalstva Ajdovščine žive-la od dela v panogah sekundarnega sektorja, polovica od katerih, to je šesti-na (16 %), je bila zaposlena v dveh večjih osredotočenih obratih. Tedaj (leta 1827) je kraj štel 662 prebivalcev, ki so živeli v 154 družinah.

Razloge za takšen razvoj gre iskati v naravnih virih in geostrateški legi kraja. Eden od odločilnih faktorjev lokacije je bila gotovo reka Hubelj, ki je obratom nudila vodo in pogonsko silo. Druga pomembna naravna vira sta bila gozd in ruda v bližini vode, ki sta dopolnjevala idealne pogoje za začet-ke fužinarstva. Poleg tega so gozd izkoriščali tudi za nabiranje gob, surovi-ne za »tovarno« kresilnih gob, ki je nastala na mestu papirnice. Gotovo je k prednostim smotrno prištevati tudi to, da se Ajdovščina nahaja ob pro-metnici, ki je skozi Vipavsko dolino povezovala ne le Gorico in Ljubljano, temveč tudi širše slovenske in italijanske dežele. Cestne povezave in bliži-na mest Gorice in Trsta so bili pomembni faktorji tudi za vlagatelje v mo-dernejše oblike industrije, posebej v primerih, ko jim okolica ni nudila po-trebnih surovin in so jih morali zato uvažati, in obenem zaradi možnosti dostopa do izvoznih poti ter nenazadnje kot središči, ki sta ustvarjali na-raščajoče povpraševanje. Prav verjetno ni naključje, da je industrijski ra-zvoj Ajdovščine dobil nov zagon ravno v drugi polovici 18. stoletja, ko je novoustanovljeno tržaško prosto pristanišče začelo širiti svoje učinke na nekoliko širše zaledje. Nenazadnje lahko kot enega od razlogov navedemo tudi dolgotrajno kontinuiteto prisotnosti industrijskih dejavnosti, zaradi česar je ajdovsko lokalno prebivalstvo skozi generacije imelo izkušnje z de-lom v osredotočenih obratih in je bilo vajeno kombiniranja dela v kmetij-stvu in industriji.

Če se pomaknemo bližje današnjemu času oziroma obdobju po dru-gi svetovni vojni, ko je mesto Ajdovščina doživelo drugi večji moderni raz-mah industrijskih dejavnosti, lahko kot enega od razlogov za to navedemo večstoletno tradicijo, na kateri sta temeljili in še danes temeljita pretežno prehrabna in tekstilna industrija. Poleg teh so se razvile tudi druge obli-ke industrije. Nova in inovativna podjetja, ki danes delujejo v Ajdovščini, to tradicijo uspešno nadaljujejo, mesto in njegovi prebivalci pa jo kot dedi-ščino kraja skrbno negujejo.

Prispevek je nastal v sklopu razstavnega projekta »Industrijska dediščina Ajdovščine«, ki ga pripravlja Goriški muzej v sodelovanju z Lavričevo knji-žnico, financiranega s strani Ministrstva za kulturo in Občine Ajdovščina,

ter dela, sofinanciranega iz raziskovalnega projekta ARRS J6-1799 »Koncepti kmečke ekonomije«.

Viri in literatura

Arhivski viri

AS: Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1842

731: 731, *Fužine na Hublju pri Ajdovščini, 1817-1842*

ASGo, GC: Archivio di Stato di Gorizia, *Genio civile*

676, 2303: šk. 676, mapa 2303, *Aidussina, Consorzio dell'Hubel, 1926-1934.*

676, 2301: šk. 676, mapa 2301, *Aidussina, Rieter Emma ved. Guyer. Riconoscimento di derivazione d'acqua dal Torrente Hubel, 1927-1937*

Aidussina, Società Anonima Elettificio dell'Hubel, 1920-1936, šk. 705, mapa 2701.

ASGO, TT: Archivio di Stato di Gorizia, *Tavolare Teresiano*

110, 143, 685: Libri degli strumenti tavolari (1761-1891), šk. 110, tom. 143, str. 685

ASPG: Archivio Storico Provinciale di Gorizia

ASP II, 578: *Atti degli Stati Provinciali*, sezione II, šk. 578

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto franceschino*

M 5b I: Mappe colorate di primo rilevamento (1821), Ajdovščina, šk. 5 b, karta I.

M, 254b IX: Mappe colorate di primo rilevamento (1821), Lokavec, šk. 254b, karta IX.

M, 254c 9: Mappe non colorate di secondo rilevamento (1873), Lokavec, šk. 254c, karta 9.

SE, 9/4, BP: Serie Elaborati, Ajdovščina, šk. 9/4, Protocollo particelle edifici / Bau Parzellen von Heidenschaft (1822).

SE, 10/1, Oec S/5: Serie Elaborati, Ajdovščina, šk. 10/1, Operato d'estimo catastale (S/5.17.20.21) / Catastral-Schatzungs-Operat der Steuer Gemeinde Haidenschaft (1830).

SE, 399/4 PBP: Serie Elaborati, Lokavec, šk. 399/4, Protocollo particelle edifici / Protocoll der Bau Parzellen der Gemeinde Locavitz (1822).

PANG TG: Pokrajinski arhiv Nova Gorica, *Tribunal Gorica, združni register* 296, C. 1-23: šk. 296, reg. C. 1-23, *Elektrarna na Hublju, Ajdovščina 1922-1933.*

525, 250, I-41: Fond 525, šk. 250, sign. I-41, *Reiter Emma Guyer, mlin Pale; IX 1863/117, 1884-1889.*

ŠAK, ŽV: Škofijski arhiv Koper, *Župnija Vipava*
SA II: Status animarum, zvezek II (1830)

Objavljeni viri

ALZ: *Amstsblatt zur Laibacher Zeitung*

15. 12. 1856, št. 288

25. 2. 1858, št. 45

AN: *Ajdovske novice. Glasilo Občine Ajdovščina*

15. 9. 2011, št. 4.

CCIG 1858: *Rapporto generale della camera di commercio ed industria del Circolo di Gorizia rassegnato all'eccelso I.R. Ministero del commercio sopra le nazioni statistiche dessunte a tutto 1858.* Gorizia: Paternolli 1859/60.

CCIG 1888: *Relazione sommaria presentata all'eccelso I.R. Ministero del commercio dalla Camera di commercio e d'industria di Gorizia intorno le condizioni del suo distretto nell'anno 1888.* Gorizia: Paternoli, 1889.

Edinost: *Edinost.*

8. 1. 1905, let. 30, št. 8.

7. 1. 1927, let. 52, št. 8.

Gorica: *Gorica*

HSHKÖ: *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1856. Zwieter Theil.* Wien: Aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. <https://books.google.si/books?id=UXup1FEZvk-4C&printsec=frontcover&dq=HOF-+UND+STAATS-HANDBUCH+DES+KAISERTHUMES+%C3%96STERREICH+FC3%9CR+DAS&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwjIvcrog> (dostop dne 3. 8. 2020).

24. 4. 1909, let. 11, št. 30

LZ: *Laibacher Zeitung*

17. 7. 1873, št. 162

Novice: *Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči*

5. 11. 1853, let. XI, št. 89.

OGC-WA 1873: *Officieller General-Catalog, Weltausstellung 1873, Wien.* <https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb11157337/bsb:BV013209303?queryes=13&language=de&c=default> (dostop dne 3. 4. 2020).

Slovenec: *Slovenec. Političen list za slovenski narod*

12. 5. 1894, let. 22, št. 108.

3.2.1906, let. 34, št. 27

SN: *Slovenski narod*

2. 7. 1892, let. 25, št. 148.

17. 5. 1905, let. 38, št. 113

Soča: *Soča*

16. 4. 1897, let. 27, št. 16.

16. 9. 1905, let. 35, št. 74.

14. 4. 1906, let. 36, št. 30.

1. 8. 1906, let. 36, št. 61.

Tagespost: *Tagespost*

6. 7. 1865, št. 152.

Literatura

Bačar, S. 2007. *Hubelj, Ajdovščina, Šturje in sosednji kraji v zgodovinskih zapisih od konca 15. do začetka 17. stoletja*. Nova Gorica; Ajdovščina: Goriški muzej, Občina Ajdovščina.

Bačar, S. 2013a. »Fužine ob Hublju.« V *Vipavska dolina: neživi svet, rastlinstvo, živalstvo, zgodovina, umetnostna zgodovina, gmotna kultura, gospodarstvo, naravovarstvo*, ur. J. Pavšič, 263–69. Ljubljana: Slovenska matica.

Bačar, S. 2013b. *Voda, stopa, mlin: dokumentirani mlini na območju današnje občine Ajdovščina v zgodovinskih virih in zapisih*. Kromberk: Goriški muzej.

Blaznik, P. 1938. »Kolonizacija Poljanske doline.« *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 19 (1–2): 1–62.

Čibej, E. 2005. *Izbrani spisi*. Predmeja: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora.

Golec, B. 2007. »Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe.« *Kronika* 55 (2): 201–30.

Granda, S. 1984. »Kmetijske razmere v Vipavski dolini v prvi polovici 19. stoletja.« *Goriški letnik* 11: 55–65.

Iancis, P. 2001. *Manifattori e lavoranzia: Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.

- Kobe-Arzenšek, K. 1979. »Tekstilna proizvodnja in njena industrializacija na Slovenskem od začetka 19. stoletja do leta 1918.« Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani.
- Kozmik Vodušek, V., ur. 2017. *Mlinotest 150 let: brez moke ne bo kruha*. Avtor zgodovinskih tekstov J. Krečič. Ajdovščina: Mlinotest Živilska industrija.
- Krečič, D. 2018. *Tekstina skozi čas: od ustanovitve do danes*. Ajdovščina: Tekstina.
- Luchitta, A. 2001. *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia: (secoli XVII-XX)*. Gorica; Trst: Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione.
- Morelli, C. 1855. *Istoria della Contea di Gorizia, vol. II. in III.* Gorica: Premiata tipografia Paternolli.
- Pavlin, V. 2017. *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv.
- Plesničar, P. 1997. *Ajdovščina, komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv.
- Rajšp, V., in D. Trpin. 1997. *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, zv. 3. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv republike Slovenije.
- Ratkajec, H. 2012. »Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Furlanija, Primorska in Istra) (1900–1940)«. Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem.
- Ratkajec, H. 2015. *Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900–1940)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem. <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6984-10-2.pdf>
- Slokar, I. 1962. »Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 10 (1): 30–35.
- Šorn, J. 1954. »Starejši mlini za papir na Slovenskem.« *Zgodovinski časopis* 8: 87–117.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja.
- Valvasor, J. V. 2009–2013: *Čast in slava vojvodine Kranjske. 3. del*. Faksimile – prevod. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.
- Zupanc, M., in P. Falatov, ur. 1976. *Razvoj elektrifikacije Slovenije: do leta 1945*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.

Summary

The long history of industry in Ajdovščina.

*The centralised manufacturing plants along the Hubelj river
- an outline from the 16th to the early 20th century*

Located in the rural area of the Vipava valley, Ajdovščina is a settlement with a long industrial tradition. The article shows how industrial activities can be traced continuously from the early modern period to the present day. The central theme is the continuity of industrial activity in the countryside between the 16th and 19th centuries. To show that, the paper focuses, among the different forms of production in the secondary sector, which may be traced, on centralised manufacturing plants only. The resulting picture shows how centralised plants may be traced at least since to the mid-16th century and how, with the emergence of new industrial productions, from the late 18th century and through the 19th an accelerated industrial development may be detected. Around 1830, one-third of the Ajdovščina population made their living on industrial work, the half of which did so in the two largest plants at that time (Ajdovščina in 1827 had 662 inhabitants, 154 families).

During the considered period, various industries such as the metal, paper, textile, chemical and food processing industries operated in Ajdovščina and its close surroundings, which are presented in the article on the examples of individual plants. An outstanding common denominator of these plants was their location along the river Hubelj, which provided one of the main conditions for their operation – the driving force, and thus constituted a central factor in location-choosing. Forest and ore resources were other important assets that further contributed to the strategic location of the town along the main traffic route connecting Slovene and Italian regions, but also the proximity of urban centres and the Adriatic Sea coast as well as the presence of a local workforce that was skilled due to the long industrial tradition. All of these may be identified as further factors that led to such a diverse range of activities by the Hubelj river over the centuries

Vidno in navidezno v franciscejskem katastru: Rodik (1819–1830)

Aleksander Panjek

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije
aleksander.panjek@fhs.upr.si

Uvod

S tem prispevkom o zgodovini primorskega podeželja se osredotočam na vas Rodik, ki je doslej pritegnila več arheološke in etnološke znanstvene ter strokovne pozornosti kot zgodovinskih raziskav.¹ Tudi pričujoča zgodovinska slika ni vseobsegajoča, saj je pogled usmerjen predvsem v gospodarstvo, družbo in okolje ter na kratko obdobje. Osrednjo podlago tvorijo podatki in informacije iz franciscejskega katastra. Poleg prispevanja k poznavanju zgodovine podeželja na specifičnem primeru preverjam pove-dnost samega vira.

Franciscejski kataster je že dolgo znan in cenjen vir za raziskovanje, posebej med zgodovinarji in geografi, a tudi etnologi (Baš 1952; Natek 1979; Ribnikar 1982; Golec 2010). Odlikuje ga izjemno bogastvo informacij, ki prvič v zgodovini našega prostora omogočajo tako sistematičen in detajlni vpogled do ravni posamezne njive in hiše ter obenem širši pregled stanja, in sicer na osnovi standardiziranih podatkov v kartografski, besedilni in številčni obliki. Zaradi tega je uporaben in uporabljan tako za študije na mikroravni posameznih naselij kot za obsežnejše regionalne analize.² Po

- 1 Za etnologijo glej Hrobat Virloget 2005; 2010a; 2010b; za arheologijo Slapšak 2003 s tam navedeno literaturo; strokovni monografiji sta Pregelj 1997 in Peršolja 2009.
- 2 Kot primere novejših študij lokalnega obsega glej Baš 2008; Kačičnik Gabrič 2004; Vodopivec 2011 in Ratkajec 2014, širše zastavljenih analiz za Primorsko pa Panjek 2015 in Kolega 2018, za Koroško Drobesch 2013. V vseh je navedena dodatna literatura.

Blazniku (1980, 120) je franciscejski kataster »eden osnovnih virov za študij gospodarske zgodovine našega podeželja«. Njegova dragocenost je tudi v tem, da je nastal v obdobju prehoda iz predindustrijske družbe v dobo industrializacije, tako da nam predstavlja sliko stanja ob koncu dolgega srednje- in novoveškega zgodovinskega razvoja ter hkrati izhodiščne razmere na začetku pronicanja modernih gospodarskih in družbenih, pa tudi kulturnih, sprememb.

V primeru Rodika imamo to srečo, da je ohranjenega veliko gradiva, ki pripada spisovnemu delu franciscejskega katastra. Izmed njegovih opisnih delov razpolagamo tako z obrazcem cenilnega operata v obliki vprašalnika, ki je zgodnejšega nastanka (1819), kot s kasnejšim v obliki poročila (1830), ki ju bomo uporabili za okvirni oris (AST, CF, SE, 619/1, Q-CSO S/4 ter 619/2, Oec S/5). Informacije, ki jih je mogoče povzeti iz obeh dokumentov, se razlikujejo že zaradi njunega drugačnega nastanka. Prvi je zapis odzivov vaških mož »župe Rodik«, in sicer župana Antona Šumana ter predstavnikov zbora skupnosti (*Gemeinde Ausschuss Männer*) Martina Čebolina in Jožefa Raceta, na standardni vprašalnik, pri čemer je mogoče zaznati njihovo težnjo po izpostavljanju pomanjkljivosti naravnih virov in skromnosti kmetijstva, a obenem po poudarjanju vidikov, ki so se krajanom zdeli posebej omembe vredni. Druga vrsta dokumenta (uradno poročilo) pa teži k objektivnosti in sloni na številčnih meritvah in drugih kolikor mogoče natančnih podatkih. Poleg teh bomo uporabili še dva pisna dokumenta iz franciscejskega katastra, in sicer seznama posestnikov (zapisnika) stavbnih parcel in kmetijskih zemljišč (1820)³. Pisne vire bomo integrirali z informacijami, ki jih je mogoče razbrati iz katastrskih kart.

Pričujoči analiza in interpretacija nikakor ne izčrpa vseh možnih razsežnosti povednosti podatkov in informacij, ki jih nudi franciscejski kataster. To niti ni namen te razprave, s katero nameravam na eni strani podati zaokroženo sliko izbranih gospodarskih, socialnih in okoljskih vidikov neke skupnosti na pragu modernizacije in s tem pokazati potencial povednosti franciscejskega katastra kot zgodovinskega vira, na drugi pa opozoriti tudi na potencialno zavajajoči vtis, ki nam ga daje. Te pasti razrešujem znotraj vira samega tako, da uporabljam in med seboj primerjam informacije iz njegovih različnih sestavnih delov. Pri tem si pomagam z obstoječo literaturo.

3 AST, CF, SE, 618/2, PGP ter 618/4, PBP. V vseh primerih sledimo izvirnim zapisom v katastru in ne upoštevamo kasnejših popravkov (1834 in 1836).

1. O kmetijstvu in prehrani onkraj prvega vtisa zaostalosti

Rodiški župan Anton Šuman ter predstavnika skupnosti Martin Čebihin in Jožef Race so v odgovorih na vprašalnik, datiran z 19. junijem 1819, zatrjevali, da na njivah niso imeli nobenega pridelka posebne kakovosti, v vrtovih pa naj ne bi pridelovali nič posebnega ali omembe vrednega. Od sadnega drevja so na vasi gojili le nekaj češpelj, a jih ni bilo veliko. Tudi njihovo vino, poimenovano »Vremščinec«, je bilo »najslabše kakovosti in pogosto sploh ni pitno«. Premogli so nekaj malega vinogradov, trt na njivah niso sadili.

Tabela 1. Zaporedje posevkov na boljši zemlji (2. razreda) v Rodiku (1830)

Skupno zaporedje (leto)	Obdobje	Leto znotraj obdobja	Gnojenje	Vrsta kulture
1.	I.	1.	da	zelje
2.		2.	ne	rž ajda
3.	II.	1.	da	rž ajda
4.		2.	ne	koruza fižol
5.		3.	ne	koruza fižol
6.		4.	ne	pšenica
7.		5.	ne	oves
8.	III.	1.	da	krompir rž
9.		2.	ne	ajda
10.		3.	ne	oves
11.	IV.	1.	da	zelje rž
12.		2.	ne	ajda rž
13.	V.	1.	da	ajda koruza
14.		2.	ne	fižol
15.		3.	ne	koruza fižol
16.		4.	ne	pšenica
17.		5.	ne	oves

Navedli so, da v poljedelstvu sledijo »nekemu natriletnemu načinu obdelovanja« brez prahe in da njive gnojijo na tri leta. Prahe naj ne bi upo-

rabljali zaradi tega, ker če se njivo pusti v prahi, se plevel »preveč razmahne«. Ker pa je opuščanje prahe ena temeljnih značilnosti modernizacije v kmetijstvu, velja pripomniti, da neprekinjeni kolobar pomeni boljšo izrabo in intenzivnejše obdelovanje zemlje, ki poveča skupni pridelek. A ne samo to. Iz poročila leta 1830 izhaja, da v resnici niso uporabljali enostavnega natriletnega kolobarja brez prahe, temveč kompleksna dolgotrajna zaporedja posevkov, katerih niz je trajal 5, 15 ali celo 17 let, odvisno od kakovosti zemlje, po principu boljša zemlja – daljši niz. Izjemo so predstavljale njive najboljše kakovosti (1. razreda), kjer je bil kolobar le dveleten in neprekinjen ter zelo intenziven, na dve leti so zemljo tudi gnojili: prvo leto so na pognojeno zemlji pridelovali zelje, drugo leto pa rž in nato še ajdo. V daljših nizih pa so si v zapletenih zaporedjih sledile različne poljščine: poleg že omenjenih (rž, ajda, zelje) še pšenica, ječmen, fižol, repa, koruza in krompir (tabela 1). Medtem ko koruza na rodiških njivah na začetku 19. stoletja ne more biti večje presenečenje, saj se je marsikje na Primorskem med pridelki pojavila najkasneje tekom 18. stoletja, je smiselno izpostaviti prisotnost krompirja.

Še posebej zanimivo pa je to, da sta obe »novi« kulturni rastlini dotlej že zavzeli pomembno vlogo v prehrani, zaradi česar moremo reči, da so bili v Rodiku povsem v skladu z najnovejšimi trendi na tem področju. Koruza je v prehrani že imela tolikšno vlogo, da je niso pridelovali dovolj za lastne potrebe, zato so jo dodatno kupovali v Trstu. Zelje, krompir in repa pa so bili presežni pridelki, ki so jih prodajali deloma v okolici in delno v Trstu, kjer so Rodičani z iztržkom poleg dodatne koruze nabavljali še »sol, olje in druge kmečkim družinam neobhodno potrebne vrste blaga«. A vrnimo se k hrani, za katero katastrski vir za Rodik navaja, da je taka, kot je opisana v Naklem: »Njihovo običajno prehrano so sestavljali kruh iz mešanice ajde in koruze, mineštra iz sveže ali kisle repe, nekaj stročnic, zelenjava z vrta in polenta.« V Naklem svojega vina niso pridelovali, zaradi česar »so ga bili prisiljeni kupovati v zelo majhnih količinah naenkrat, in dobro razvodenelega; pogosto uporabljajo tudi kis z vodo« (AST, CF, SE, 468/2, Oec S/5). No, v Rodiku so imeli svoje vino. A k temu, da je bila v Rodiku »običajna prehrana taka kot v Naklem, je treba dodati še krompir, katerega ti kmetje porabijo zelo veliko«.

Da so bili v Naklem prisiljeni kupovati vino, deluje kot potrditev že znane vloge vina kot sestavnega dela prehrane na Primorskem. Tudi prvo mesto kruha v navedenem nizu vrst hrane zrcali njegovo osnovno mesto v kmečki prehrani, če pomislimo, da so pomanjkanje kruha in na zele-

njavi temelječo prehrano stoletje poprej kraški kmetje enačili s človeka ne vrednim načinom prehranjevanja (Panjek 2018a). Sicer pa je v tem okviru mogoče zaslediti tudi vsaj dva elementa modernejših vrst hrane, saj sta pomembno vlogo v rodiškem jedilniku z začetka 19. stoletja zasedala tako koruza (v kruhu in v obliki polente) kot izrecno poudarjena velika količina krompirja. Zlasti v slednjem je zaznati modernost za takratne razmere, posebej za Primorsko, kjer je krompir zaostajal za koruzo, ki je bila sestavni del jedilnika kraških kmetov vsaj od sredine 18. stoletja. V notranjosti slovenskih dežel pa je bilo stanje obratno, saj »se je krompir na Kranjskem v drugi polovici 18. stoletja povsem uveljavil in postal skoraj glavna hrana podeželskega in mestnega prebivalstva«, pri čemer pa koruzi »dolgo ni uspelo, da bi zavzela pomembnejše mesto med posevki in je ponekod, zlasti v prvi polovici 19. stoletja, zaostajala daleč za krompirjem« (Britovšek 1958/59, 127). V Rodiku so torej najkasneje do leta 1830 usvojili obe 'novi' kulturni rastlini, to je 'primorsko' (koruzo) in 'kranjsko' (krompir).

Kljub vsemu pa so v navedenem načinu prehranjevanja povsem odsotni proteini, kar je mogoče interpretirati kot preplet spozabe zapisovalcev in dejansko skromnega obsega jedi in sestavin živalskega izvora, kakor ga poznamo tudi drugod po Krasu v 18. stoletju in po navedbah franciscejskega katastra za druge vasi, kjer nastopata vsaj sir in nekaj svinjine v joti ob praznikih. K taki hipotezi, to je o obstoju sestavin živalskega izvora vsaj občasno in vsekakor v skromnem obsegu, napeljuje živina, popisana v Rodiku. Tu najdemo tako ovce (sir) kot prašiče (slanina). Kot potrditev lahko upoštevamo določila »pogodbe« s prvim župnikom v Rodiku (M. J. Muha, 1786–1820), po kateri se je vsaka družina zavezala, da mu bo jeseni izročila »zaboj zelja, repe itd.« ter »slanino in koline«. S kasnejšim dogovorom (1837) so bili Rodičani župniku dodatno dolžni »8 funtov sira« (Zupet 1997, 77; Peršolja in Pregelj 1997, 111).

2. O navidezno neobstoječih naravnih virih

V vprašalniku iz leta 1819 so predstavniki rodiške skupnosti trdili, da nimajo gozdov, temveč samo nekaj grmovja oziroma goščave. Na travnikih je bilo najti nekaj hrastov, katerih les so uporabljali za domače potrebe (orodje, kurjavo). Povsem v skladu s splošnim takratnim mnenjem kraških kmetov (Panjek 2015, 92) so tudi v Rodiku izrazili stališče, da hrasti za pridobivanje lesa v gradbene namene postanejo primerni šele pri starosti od 100 do 200 let. V resnici so k Rodiku sodili tudi gozdovi na pobočju hriba za vasjo, ki pa niso bili na kraških tleh, temveč na brkinskih, lapornatih. Tako

je iz poročila razvidno, da so se na območju katastrske občine nahajali čisti bukovi gozdovi ali pa so bila gozdnata tla poraščena v mešanem sestoji redkejših bukev in hrastov ter jesenov, pomešanih z gabri, leskami in drugimi vrstami drevja. Nekaj podobnega kot za gozdne velja tudi za vodne vire, v smislu, da je bilo dejansko stanje nekoliko drugačno od vtisa ob prvem branju.

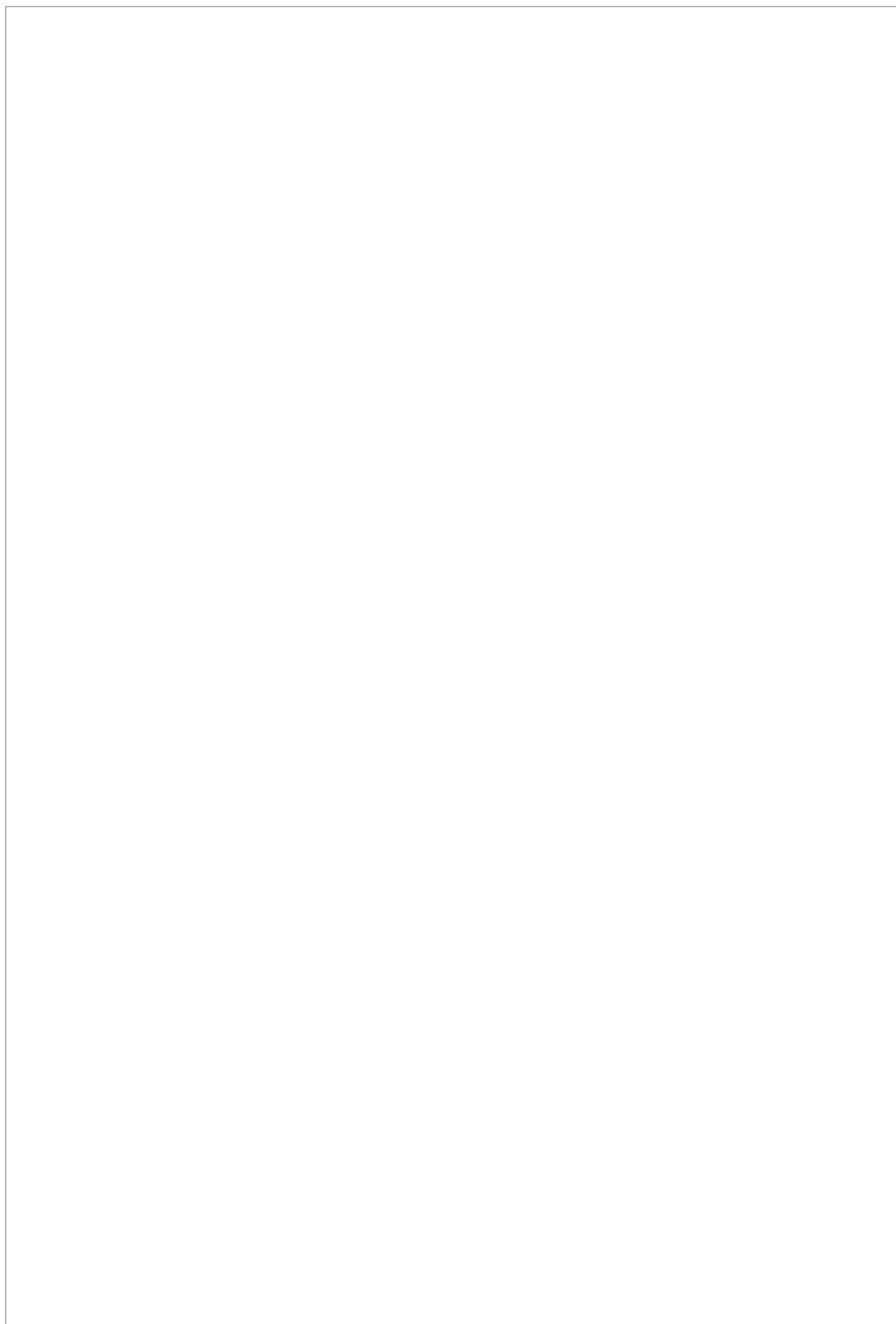
V primeru vode sta si vprašalnik in poročilo operata skladnejša, saj se v prvem trdi, da v Rodiku »ni potokov, ribnikov, jezer ali močvirij«, v drugem pa, da »na celotnem občinskem območju ni nobene reke, potoka, hudournika, jezer ali ribnikov z vodo«, a s pojasnilom, da zraven vasi »obstajajo razni mali izviri, iz katerih priteka bistra in zdrava voda, ki jo uporabljajo« vaščani. Vendar pogled na katastrske karte kaže nekoliko drugače. Sredi njiv in travnikov v podolju severno od vasi poteka jasno zarisana modra struga z nekaj stranskimi rokavi in manjšim zajetjem, v katerega pritekata dva manjša vodotoka; v bližini je še kal. Posebej zanimiva so ledinska imena na tem območju. Ob kalu je zapisano ime »Per Kalush«, vzdolž navedene struge pa beremo »Na Mlaka«, »Pod Jeserom« in še »Jeseron«. Jezera sicer ni videti, je pa videti, da parcelacija poteka v obliki, ki spominja na obliko jezera, ki ga očitno ni bilo več. Nekoliko vzhodneje, vzporedno z navedeno večjo strugo, je zarisana druga, tanka struga s pripisom »Pottok Leszishino« ob ledinskem imenu »Pod Liscizno« (Lisično), ta potok pa ima štiri manjše pritoke. Drugje najdemo ledinski imeni »Pod Wodiza« (na skrajnem severovzhodnem robu katastrske občine) in »Pod Stirna« (na skrajnem jugozahodnem robu), kjer pa voda ni vidno vrisana. Na južnem koncu pod vasjo srečamo še ledinski imeni »Per Kale« in »Pod Kallem Dollina«, vode pa ni vrisane. Tik ob vasi Rodik na severni strani najdemo ledinsko ime »Per Kalushe«, kar je sicer območje, ki smo ga z istim imenom (»Per Kalush«) že navedli na drugem odseku karte. Prav sredi vasi se najdeta še dva s krajšim vodotokom med seboj povezana kala oziroma vodni zajetji, iz drugega od katerih teče skozi vas ob cesti tanka struga potoka, ki se nato prekinne in izgubi. Izpod pobočja nad vasjo pa izvirata dva potočka. Ta se stekata v prvo omenjeno, večjo, strugo oziroma njeno vodno zajetje. Nazadnje na Kozini zasledimo še zadnji kal. Na skrajnem jugovzhodnem koncu katastrske občine krajši odsek njene meje teče vzdolž »Globokega Potoka«, tam je zarisano tudi vodno zajetje, ledinsko ime je tu »Mühle Misnik«, torej istoimenski mlin.

V opisu meja k. o. Rodik, ki se začinja v njenem jugozahodnem kotu pri Kozini in poteka v smeri od zahoda proti vzhodu, se omenjajo sledeče

obmejne vode. Prva se nahaja šele blizu jugovzhodnega konca občine, in sicer na mejni točki »Pischeniuz«, sredi vzpona na Čuk (v kraju »Navlachi – Czucki«), »kjer izvira ena močvirnata voda«. Kmalu se potek meje presmeri in sledi toku potoka, imenovanega »Marin Pottok«, ki se nato preimenuje v »Polaschitza in nadaljuje do sotočja [pri mlinu Misnik Andreja Dujca iz Rodika] Polaschitze in Globokega Potoka«. Od tod se meja obrne v severovzhodno smer in sledi Globokemu potoku do sotočja z drugim, imenovanim »Serabotin Pattok ob vznožju hriba Scalino Berdo«, kjer je tromeja med Rodikom, Brezovico in Artvižami. Naslednji mejni vodotok srečamo šele na nasprotni, severni strani občine Rodik, kjer meja poteka od izvira (drugega a istoimenskega) Globokega potoka vzdolž njegove struge »do točke, kjer sreča tok [ali morda drčo, slap: *Wasserieß*] Potoka pod Lisično, ki priteka z območja občine Rodik« (AST, CF, SE, 618/1, GB).

Čeprav se je na podlagi vseh teh navedb težko znati v prostoru, nam ta niz informacij vendarle daje nekaj sporočil. Prvič, območje katastrske občine Rodik je vsaj na dveh koncih mejilo na vodo in je bilo znotraj prepredeno z vodotoki ter posejano s kali. Drugič, nekateri teh kalov in jezero so do izdelave katastra na začetku 19. stoletja presahnili. Tretjič, Rodik je premogel tudi svoj mlin, sicer na skrajnem koncu svojega teritorija in dokaj daleč od vasi. Temu mlinu oziroma po ljudskem izročilu dvema mlinoma so rekli »Mišnik ali po mlinarju Dujčev mlin« (Peršolja 2009, 479–80). V franciscejskem katastru je opredeljen kot »podlivni mlin z dvema paroma mlinskih kamnov« (*eine unterschlagtige Mühle mit 2 Gängen*) in pripisan lastniku Andreju Dujcu.

Dodatno zanimivo pa je to, da ob večkrat omenjeni večji strugi na severni strani katastrske občine, ob kateri so se nahajala ledinska imena z jezerom in natančneje na mestu, kjer je na katastrski karti vrisano vodno zajetje, stojita dve stavbni parceli. Ena od obeh je v seznamu lastnikov stavbnih parcel poimenovana »Stari mlin«, kar seveda pomeni, da je nekoč tudi tu deloval mlin, in potrjuje sklep, da je bilo v času nastanka franciscejskega katastra vode manj kot v bolj oddaljeni preteklosti. Kljub temu pa je možen še nadaljnji sklep, in sicer da je bilo vode vseeno več, kot kažeta zapisa tako v vprašalniku kot v poročilu katastrskega operata (slika 1). Potrditev navedene interpretacije in pojasnilo o tem, kakšne vrste voda so navedene na katastrskih kartah, je najti v seznamu zemljiških parcel, saj imajo mlake in največja struga, kot smo jo doslej poimenovali, svojo katastrsko številko. Tako oštevilčenih vodnih enot je v katastrski občini skupaj devet: tri so v seznamu zemljiških parcel opredeljene kot »lokev v vasi Rodik« (*Laach*

Slika 1. Območje k.o. Rodik z označenimi vodnimi površinami in ledinskimi imeni

Slika 2. Območje starega mlina z umetnim zajetjem, kanalom in bivšim jezerom

in *Dorf Rodig*), preostalih šest pa so opredelili kot »lokve in odvodni kanali« (*Lach und Ableitungs Gruben*).

Naša širša struga, ki se začenja pri zajetju ob »starem mlinu«, je torej odvodni oziroma vodni kanal, vsekakor rezultat umetne regulacije voda na območju, kjer je nekoč ležalo »jezero« (slika 2). O tem, starejšem, mlinu (v franciscejskem katastru sta kot njena lastnika navedena Bernechich Anton oziroma Illucig Michail, vulgo Sirg, ležal pa je na območju z ledinskim imenom »Za Loch«) in bližnjem kanalu je mogoče najti omembe tudi v ljudskem izročilu. »Sirkova hiša je nekoč bila pri Malnih, saj so bili Sirkovi mlinarji. [...] Sirkov mlin, ali po rodiško Malen, je bil v kraju pod Zalogom [...] Sirkovi so naredili jez in mleli, ko je bilo več dežja in je bil Pod koriti močnejši zvir. Poleti, ob suši, ni bilo vode in niso mleli. Zato so Rodičani skovali zbadljivo pesmico: Sirkov malen melje po malen, če je suša, poslušaj, če je muoča, stuča. Danes je od Sirkovega mlina ostalo le ledinsko ime Pri malnu.« (Peršolja 2009, 39–40) Ljudsko izročilo torej potrjuje obstoj mlina in izgradnjo umetnega zajetja z jezom, vsaj v navedenem pričevanju pa ne pozna več daljšega kanala ter še starejšega jezera. Drugje je zabeležena časovno neopredeljena informacija, vsekakor iz novejšega obdobja, da so prali v »Pravniku ob melinskem vodnem zajetju ali pa v Zalogih« (Peršolja 1997, 139), kar verjetno pomeni isti kraj ob starem mlinu. Na podlagi vsega navedenega je možno postaviti hipotezo, da se je z zajezitvijo (sezonskih, morda hudourniških) voda, ki so ustvarjale (občasno) jezero, ustvarila regulacija, ki je omogočala vsaj sezonsko delovanje mlina in preprečevala poplavljanje zemljišč (kanal namesto bivšega »jezera«), tako da jih je bilo mogoče obdelovati, ne da bi zaradi tega izgubili vodni vir (voda je ostajala v kanalu). Preostali, na karti franciscejskega tanjše narisani, vodotoki pa so bili verjetno občasnejše narave, to je hudourniške ali pa kraške – vznikali in ponikali so.

3. O navidezni izključno kmečki podobi vasi

Poročilo iz leta 1830 stanje vasi opisuje v turobnih odtenkih, ki so sicer skupni večini katastrskih opisov naselij in kmečkih domovanj na tem območju, kar kaže na to, da poleg stvarnosti zrcalijo tudi pogled zunanje-urbanega opazovalca. A v našem primeru izstopa izreden dejavnik. »V vasi Rodik se hiše tiščijo vse skupaj, med njimi se nahaja župnijska cerkev [...] Tu ni nobene šole, niti nobenega omembe vrednega predmeta, tudi se ne ve za kak zgodovinski dogodek.« Hiše v Rodiku so bile »vse grajene iz kamna, vezanega z malto, in krite z rženo slamo. Njihovo stanje je bedno,

posebej po nesrečnem požaru, ki so ga utrpele decembra 1816, ko so bile v tej okoliščini v veliki večini uničene. Njihovo sedanje stanje je tesno, nizke in mračne so, grajene brez vsakega reda. Taka so tudi gospodarska poslopja.« Turobnost te slike je torej izrecna posledica uničujočega požara, kar po vsej verjetnosti velja tudi za slamnato kritino. Na Krasu so bila namreč tedaj s slamo krita le redka domovanja, medtem ko je bila slamnata kritina pravilo za gospodarska poslopja. Zato lahko sklepamo, da so v Rodiku po požaru ukrepali tako, da so hiše prekrili s slamo kot obliko čim hitrejši in cenejši obnove ostrejši ter da je tako stanje vztrajalo še desetletje in pol kasneje.

V rodiškem protokolu stavbnih parcel iz leta 1820 je mogoče našteati skupaj 109 različnih stavb, od katerih je 7 sestavljalo zaselek Kozina, ki ga izvzemamo iz nadaljnje analize, tako da sta samemu Rodiku pripadali 102. Tu so odločno prevladovali enote, ki so združevale stanovanjsko in gospodarsko poslopje, takih je bilo 77, kar pomeni približno tri četrtine vseh. Vse ostale tipologije in funkcije stavb so bile posledično manj zastopane: tako je bilo popisanih 6 izključno gospodarskih poslopij, 4 stanovanjske hiše in ena nedograjena, 6 podrtij in ena ruševina (*Steinhaufen* – dobesedno kup kamenja) ter tri javna poslopja, in sicer srenjska hiša (občinski dom), župnišče in cerkev. Popisanih je bilo še nekaj drugih gospodarskih stavb, h katerim se vrnemo kasneje. V opisu vasi smo prebrali oceno, da so bile hiše v Rodiku »nizke«, a to še ne pomeni, da so bile vse pritlične. Iz popisa stavbnih parcel namreč izhaja, da so pritlična poslopja res prevladovala, bilo pa je tudi kar nekaj enonadstropnih. Povsem pritličnih stavb je bilo okoli 70 % (z všteti podrtiji), povsem enonadstropnih pa okoli 14 %, vključno s cerkvijo, ki so jo kot tako opredelili v samem v popisu. Znotraj najbolj razširjene tipologije stavb, to je kombinacije stanovanjskega in gospodarskega poslopja, je bil dokaj pogost vzorec, pri katerem je bil stanovanjski del enonadstropen, gospodarski pa pritličen. Zato lahko polovico tovrstnih poslopij dodamo v izračun in ugotovimo, da je bilo dejansko 20 % vseh stavb enonadstropnih (če bi ne upoštevali podrtij, pa bi ta vrednost dosegla skoraj četrtino): toliko višjih ostrejši je štrlelo iz res pretežno pritličnega rodiškega »skylina«. Z vidika bivanjskih razmer je zanimiv delež obeh tipologij stavb med samimi stanovanjskimi poslopji: teh je bilo 82, izmed katerih je bilo 30 enonadstropnih, kar pomeni dobra tretjina (36,6 %; tabela 2).

Tabela 2. Vrste in višina stavb v Rodiku po številu 1820

Vrsta poslopja	Pritlično	Enonadstropno	Enonadstropno stanovanjsko in pritlično gospodarsko	Skupaj
Stanovanjsko in gospodarsko poslopje	48	12	17	77
Gospodarsko poslopje	6	0	0	6
Stanovanjska hiša	4	1	0	5
Javno poslopje	2	1	0	3
Podrtija in ruševina	7	0	0	7
Drugo	4	0	0	4
Skupaj	71	14	17	102

Z namenom, da si ustvarimo še nekoliko jasnejšo predstavo o bivanjskih razmerah, je na podlagi podatkov o številu in tipologijah stavb (tabela 1) ter površine stavbnih zemljišč (tabela 7) mogoče poskusno narediti približen izračun stanovanjske površine, s katero je razpolagal vsak od 476 Rodičanov okoli leta 1830. Ko odštejemo javne stavbe, dvorišča, gospodarska in druga poslopja in ob upoštevanju deleža enonadstropnih stanovanjskih stavb ter dejstva, da so bili hišni zidovi dokaj debeli, pridemo do ocene, da je vsak Rodičan razpolagal z v povprečju 11 do 14 kvadratnimi metri bivalne površine v stanovanjskih stavbah.⁴

Pri gospodarskih poslopih so v popisu stavb kot obliko meritve njihove zmogljivosti navedli število glav različne živine, za katere je bilo prostora v hlevskem delu. Na tej podlagi je mogoče izračunati, da je bilo v rodiških hlevih prostora za skupaj 158 glav goveda, 458 ovc, 84 prašičev in

4 Stavbnih površin je bilo po franciscejskem katastru skupaj za 62 m² na prebivalca. Ocenimo, da so dvorišča (pri cerkvi pokaplišče) obsegala polovico stavbnih površin, in nam tako ostane 31 m² na prebivalca. Od te površine odštejemo 7 % z naslova podrtij in ruševin (7 primerov od skupaj 102 stavb), 4 % za 3 javna poslopja (cerkev obračunamo z dvojno površino, ker je večja od povprečne stavbe) ter dodatne 4 % za 4 druga poslopja, tako da skupaj odvezamemo 15 % stavbnih površin; ostane 26,35 m² na prebivalca. To vrednost razpolovimo na podlagi ocene, da je na gospodarska poslopja odpadla polovica površine, nakar nam preostane 13,175 m² bivanjske površine na prebivalca. Tej vrednosti dodamo 36,6 % površine na podlagi odstotka enonadstropnih stavb, s čimer dobimo 18 m² bivanjske površine na prebivalca, ki pa je bruto vrednost v smislu, da vsebuje tudi zidove stanovanjskih stavb. Ker so bili ti dokaj debeli, je mogoče oceniti, da so zasedali med 20 do 40 % bruto površine, odvisno od velikosti stavbe (manjša je stavba, večji delež površine odpade na zidove). Po tej poti je mogoče oceniti, da je vsakemu Rodičanu pripadlo med 10,8 in 14,4 m² neto bivanjske površine v stanovanjski stavbi.

enega konja, s čimer so ocenjene zmogljivosti presežale popisani stalež živine, kakršnega izkazujejo podatki tako v vprašalniku (1819) kot v poročilu operata. Slednji je povzet po uradni konskripciji iz leta 1827 (prašiči so prešteti kasneje posebej za namen katastra), med njima pa so opazne razlike (tabela 3). Bistveno nižje število ovc in goveda v letu 1819 je lahko stvar namernega prikrivanja s strani predstavnikov Rodičanov ali pa dejstva, da so tedaj vaški možje število navedli le za vas Rodik, ne pa tudi za zaselek Kozino, katere podatki so zajeti v vrednostih za leto 1827/30. Kljub temu je razlika v vrednostih tolikšna, da je kot dodatno razlago mogoče pomisliti na posledice požara, ki je zajel Rodik le poltretje leto pred zapisom vprašalnika in prav gotovo poškodoval hleve, morda povzročil tudi pogin živine in njeno prodajo za pridobivanje sredstev, potrebnih za obnovo stavbnega fonda. Vsekakor podatki nakazujejo izboljšanje staleža živine med letoma 1819 in 1830 (tabela 3).

Tabela 3. Stalež živine in zmogljivost hlevskih prostorov (1819/1830)

Vrsta živine	Stalež Rodik (brez Kozine?) 1819	Stalež Rodik in Kozina 1827/30	Zmogljivost hlevov 1820		Skupaj
			Rodik (66 hlevov)	Kozina (3 hlevi)	
Konji	2	3	1	0	1
Volovi	8	2	158	14	172
Krave	84	157	458	170	628
Ovce	200	410	84	0	84
Prašiči	35	30			

Gospodarskih poslopij, uporabnih v hlevske namene, je bilo v Rodiku 66, na Kozini pa le 3, a je bila njihova zmogljivost zelo različna, saj so bili na Kozini nadpovprečno prostorni, tu je tudi najti največjega, ki je zmogel 14 glav goveda in 100 ovc; pripadal je Blažu Gropajcu, daleč največjemu živinorejcu v katastrski občini Rodik. V večini hlevov v vasi Rodik pa je bilo prostora za do dve kravi (44), veliko je bilo tudi takih, v katerih so lahko domovale do štiri ovce (40) in takih, kjer je svoj prostor mogel najti največ en prašič (45). Po drugi strani so le trije hlevi zmogli pet ali več glav goveda, za trideset ali več ovc jih je bilo 5, za več kot dva prašiča pa le 5. Te vrednosti nam povedo, da je bila večina hlevov majhnih in nam na svoj način nakazujejo, da je bila razslojenost na vasi precejšnja, čeprav so navedeni podatki merilo velikosti prostorov, ne pa neposredno tudi socialnih razlik, saj je

v nekaterih primerih posamezen gospodar lahko posedoval po več poslopij, v drugih pa je bilo pod isto hišno številko povezanih več gospodarjev in vsak od njih je razpolagal s svojimi prostorskimi zmogljivostmi. Poleg tega velikost hleva še ne pomeni, da je bil tudi zapolnjen z živino. Vsekakor je

Tabela 4. Prostornost hlevov v Rodiku po velikostnih skupinah (1820)

Zmogljivost hleva, izražena s številom živine	Število hlevov
1–2 kravi, 0–1 prašič	12
1–2 kravi, 1–4 ovce, 0–1 prašič	11
2 kravi, 3–5 ovc, 1–2 prašiča	10
2 kravi, 8–15 ovc, 1–3 prašiči	7
3 krave, 0–6 ovc, 0–2 prašiča	7
3 krave, 10–30 ovc, 0–2 prašiča	4
4 krave, 5–10 ovc, 1–2 prašiča	4
4–5 krav, 15–35 ovc, 2–4 prašiči	4
5 krav, 50 ovc, 6 prašičev	1
8 krav, 8 ovc, 2 prašiča	1
Drugo	5
Skupaj hlevov	66

Tabela 5. Lastniki štirih največjih in najmanjših hlevov v Rodiku (1820)

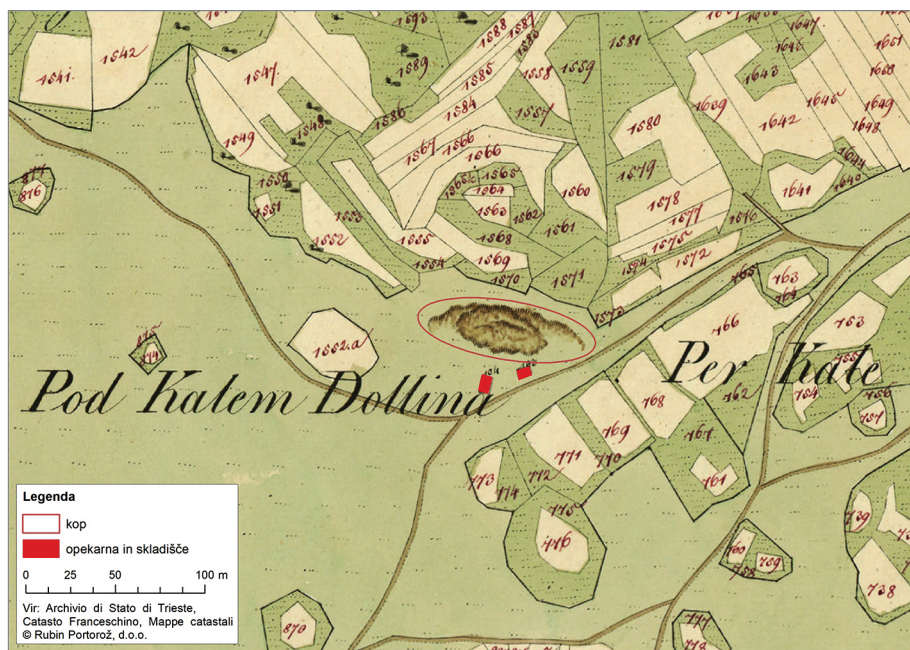
Zap. št.	Gospodar	Katastrska /hišna št.	Zmogljivost hleva, izražena s številom živine			
			Govedo	Ovce	Prašiči	Skupaj
1.	Andrej Prelec	84/63	5	50	6	61
2.	Jožef Cerkvnik	98/9	4	40	4	48
3.	Martin Bernejčič	68/76	5	35	4	44
4.	Jožef Race	61/24	4	30	3	37
63.	Štefan Babič	38/49	1	0	0	1
63.	Anton Komar	51/50	1	0	0	1
65.	Ivan Žiberna	56/55	0	0	1	1
65.	Štefan Jerman	54/53	0	0	1	1

največji hlev v Rodiku pripadal Andreju Prelcu, v njem je bilo prostora za 5 glav goveda in 50 ovc, Martin Čebohin pa je imel največ prostora za govedo, in sicer za 8 glav, a skoraj polovica vseh hlevov na vasi je zmogla do 2 kravi, 5 ovc in 2 prašiča (tabeli 4 in 5).

Prevladujoča usmerjenost katastra v kmetijsko dimenzijo prostora, zemlje in naselij se neizogibno zrcali v informacijah, ki jih nudi, vključno z opredelitvijo dejavnosti in stanu prebivalstva kot izključno kmečkega. Kljub temu se s pozornejšim naborom raztresenih omemb slika razširi in obogati do mere, ko se vaška stvarnost vendarle izkaže za kompleksnejšo. Tako ob trditvi, da se v katastrski občini Rodik »ne izvaja nobena gospodarska dejavnost [*industria*] razen obdelovanja zemlje«, že v naslednjem stavku poročilo cenilnega operata pove, da je tu mogoče naštetih ne ravno zanemarljivo število »14, ki imajo patent in to so mali trgovci, gostilničarji, mesarji, krojači, čevljarji in drugi, ki izvajajo nek poklic« ter so kot taki priglasi (imajo patent).

Poleg tega je v seznamu stavbnih parcel zaslediti nekoga, ki je opredeljen kot »kmet in mizar« (Martin Čebohin). Prav tam izvemo tudi, da je gostilničar živel in deloval na Kozini (Ivan Samsa) in ne v samem Rodiku, kjer se gostilna ne omenja, zato pa so navedene druge stavbe, namenjene nekmetijskim gospodarskim dejavnostim. Taka je kovačija v sami vasi, ki jo je posedoval Valentin Sluga, zunaj središča vasi se je nahajal že omenjeni Dujčev mlin, ki je pripadal Andreju Dujcu, čeprav sta oba (Sluga in Dujc) opredeljena le kot »kmeta« in ne kot kmet in kovač oziroma kmet in mlinar. Nekoliko oddaljeni od vasi sta navedeni še dve stavbi, namenjeni proizvodnji, ki sta obenem zanimivi zaradi tega, ker ju ne bi nujno pričakovali. To sta bili opekarna (*Ziegel Brennofen*, dobesedno »peč za opeke«) in zraven nje »skladišče opek« (*Ziegel Schupfen*), ki sta bili po tlorisu sodeč sicer manjši stavbi. Tako mlin kot območje opekarne smo v resnici že srečali, ko smo obravnavali vodne vire. Dujčev mlin je taisti, ki smo ga že srečali pod imenom »mlin Misnik«. V neposredni bližini opekarne in skladišča opek pa je na katastrski karti jasno razpoznaven tudi kop, kjer so očitno črpali potrebno surovino za to dejavnost. Opekarna in kop sta se nahajala na območju pod vasjo z ledinskim imenom »Per Kale«, kjer pa voda ni vrisana. Povsem razumno je sklepati, da so kot surovino za izdelavo opek uporabljali dno bivšega, presahlega, kala, tako da se je kop nahajal na mestu bivšega kala (slika 3).

Kot lastnik opekarne je naveden Jožef Race, kot solastniki skladišča pa Jožef Komar, Martin Babuder in Anton Bernečič. Sklepamo lahko, da so de-

Slika 3. Opekarna s skladiščem in kopom v bivšem kalu

lovali kot nekakšni družabniki. Nekaj dodatnih drobcev na to temo je najti v seznamu posestnikov kmetijskih zemljišč. Kot »gostilničar na Kozinik« je v tem dokumentu naveden Edger Samson, v Rodiku pa so s specifičnim poklicem omenjeni še Lovrenc Felicijan, »kmet in tkalec«, Štefan Čebohin, »mali trgovec s tobakom« (*Toback Verschleisser*), Andrej Čebohin, »kmet in kovač«, Martin Čebohin, »kmet in mizar«, ter že omenjeni Andrej Dujc, »mlinar«.

Če vse navedene drobce združimo v preglednico, ugotovimo, da je bilo v k. o. Rodik dejansko vsaj 14 posameznikov, ki so se ukvarjali z neagrarno dejavnostjo, pri čemer je mogoče naštetih vsaj deset različnih poklicev (gostilničar, mali trgovec, mizar, kovač, mlinar, tkalec, proizvajalec in prodajalec opek, mesar, krojač in čevljar), s tem da za nekatere od navedenih nimamo omenjenega nosilca dejavnosti, da seznam ni nujno popoln in da niso bili vsi nujno uradno priglašeni s svojo dejavnostjo poleg kmetijske (tabela 6). Z vidika virov denarnega dohodka je smotrno spomniti še na razširjeno prakso, ki jo navaja poročilo operata, to je prodajo presežka določenih kmetijskih pridelkov v okolici Rodika in v mestu Trstu, in sicer zlasti zelja, krompirja in repe.

Kakor pred tem v primeru koruze in še bolj krompirja lahko o prrodu modernih dobrin v vsakdanje življenje rodiške skupnosti govorimo tudi za tobak, ki ga je preprodajal vaščan Štefan Čebohin, in sicer prav gotovo ne le na vasi, temveč tudi v njeni okolici. Tudi v primeru tobaka ne gre za neko absolutno noviteto, ki bi bila časovno avantgardna, saj se je v tem prostoru njegova poraba širila že v 18. stoletju, vseeno pa predstavlja zanimiv dokaz o razširjenosti vedenjskega in potrošnega vzorca na primorskem podeželju v povezavi z modernim blagom, ki ni povezan z zadovoljevanjem preživetvenih potreb.

Tabela 6. Seznam neagrarnih dejavnosti v Rodiku (s Kozino)

Poročilo operata: poklici s patentom	Seznam lastnikov stavbnih parcel	Seznam lastnikov zemljiških parcel
Mali trgovci		Mali trgovec s tobakom Štefan Čebohin
Gostilničarji	Gostilničar na Kozini Ivan Samsa	Gostilničar na Kozini Edger Samson
Mesarji		
Krojači		
Čevljarji		
In drugi		
	Kmet in mizar Martin Čebohin	Kmet in mizar Martin Čebohin
	Kovačija, Valentin Sluga	
		Kmet in kovač Andrej Čebohin
	Mlin, Andrej Dujc	Mlinar Andrej Dujc
	Opekarna, Jožef Race	
	Skladišče opek, Jožef Komar	
	Skladišče opek, Martin Babuder	
	Skladišče opek, Anton Bernečič	
Skupaj 14		Kmet in tkalec Lovrenc Felicijan

Kolikšna pa je bila razširjenost neagrarnih dejavnosti v skupnosti? Poročilo operata kot skupno število družin v k. o. Rodik na podlagi konkripcije iz leta 1827 navaja število 82, ki odgovarja številu hišnih števil v dokumentaciji katastra (prav tako 82). Če pa to primerjamo s poimen-skim seznamom lastnikov stavbnih parcel, ugotovimo, da je bilo navede-nih vsaj 8 gospodarjev več (kar bi skupaj nanese 90 družin), saj se pod isto hišno številko, in sicer v isti ali v drugih stavbah, navajata tudi po dve ime-ni. Ti »presežni« gospodarji v seznamu lastnikov zemljiških parcel izkazu-jejo tudi posest nad kmetijskimi zemljišči, kar bi lahko potrjevalo sklepa-nje, da gre za dejanske dodatne družinske poglavarje. Po drugi strani pa

bi ti dodatni gospodarji vendarle utegnili biti povezani v širše, razčlenjene družine, kar bi bilo podlaga za to, da so jim prisodili isto hišno številko, čeprav so se njihove hiše nahajale na drugem koncu vasi ali celo na Kozini. Verjetno lahko to neskladje razumemo kot sliko procesa členitve družin in vzpostavljanja novih. Vsekakor je na Kozini mogoče naštetih 5 gospodinjstev v seznamu lastnikov stavb in 6 v seznamu lastnikov zemljišč. To pomeni, da je bilo v sami vasi Rodik 77 družin (če upoštevamo tudi dodatne gospodarje pa 84; katastrsko poročilo sicer navaja še drugačno število, in sicer 85 gospodarjev). Če kot število izvajalcev neagrarnih dejavnosti upoštevamo (vsaj) 14 posameznikov in kot število družin vzamemo 82 ter presodimo, da je bil v vsaki družini dejaven po en član, ugotovimo, da so se v petini (vsaj 17%) družin ukvarjali tudi z drugimi dejavnostmi poleg kmetijske.⁵ Prebivalcev, ki so se ukvarjali (tudi) z neagrarnimi dejavnostmi, pa je bilo po vsej verjetnosti več od tega, kar izkazuje kataster. K taki presoji napeljuje že samo dejstvo, da med izvajalci nekmetijskih dejavnosti ni navedena nobena ženska, za kar lahko podvomimo, da bi predstavljalo resnično sliko. Viri za starejše obdobje nakazujejo precejšnjo razširjenost obrtniških poklicev in nasploh neagrarnih dejavnosti med Rodičani (Peršolja 2009). Predlagana je bila npr. domneva, da je že pred sredino 17. stoletja »v Rodiku delovala stavbarska delavnica«, v okolici vasi pa se je nahajal tudi »kamnolom«, izpričan najkasneje leta 1675.⁶ Ker pa zgodovina ne poteka nujno enosmerno v smeri rasti in razvoja, pričevanj za starejša obdobja ne moremo jemati kot dokaz za začetek 19. stoletja, temveč kvečjemu le kot indic.

Uvodoma ugotovljeno intenzivno obdelovanje kmetijskih zemljišč in poseganje na trg s prodajo pridelkov ter pravkar omenjena prisotnost neagrarnih dejavnosti so tvorili pomembne dejavnike vzdržnosti večstoletnega procesa drobljenja kmečkih gospodarskih enot in posameznih zemljišč. Slednji je do leta 1830 privedel do stanja, ko po besedah katastrskega poročila v Rodiku »eno večjih posesti sestavljajo 2–3 orala njiv in 7–8 oralov travnikov«. To pomeni 1,15 do 1,73 hektarov njivskih in 4 do 4,6 hektarov travnatih površin, kar seveda predstavlja kar majhen obseg za največje kmetije na vasi (skupaj 5–6 ha). V konskripciji iz leta 1827 so v k. o. Rodik skupno naštetih 476 prebivalcev (240 moškega in 236 ženskega spola), kar

5 Do enakega deleža pridemo tudi za sam Rodik ob upoštevanju 13 izvajalcev neagrarnih dejavnosti (brez kozinskega gostilničarja) in 77 družin.

6 Premrl (2004, 287, 295–96) je kamnolom lokaliziral v odkopih v dolini »v Bodenjvcu na območju Male griže pri Rodiku«.

pri 82 družinah nanese povprečje 5,8 družinskih članov.⁷ Vsak prebivalec Rodika je tedaj v povprečju lahko računal na le okoli 0,3 ha njiv in prav toliko travnikov, na približno 1 ha pašnika in 100 m² vrta (tabela 7).

Na temo prebivalcev je mogoče kako besedo nameniti tudi vprašanju njihove pismenosti. V sklopu poročila operata se nahajata dva »protokola« iz leta 1826, na katerih so podpisani vaški možje, ki so sodelovali pri zbiranju podatkov za namene katastra, med njimi je bil tudi rodiški župan. Samo eden od njih je znal pisati in ta je zapisal vsa imena (*Skosi mene Mihal Shuman Tako proshen*), nakar se je vsak zraven svojega podpisal s križem. Ali je bil še kdo drug zunaj kroga teh boljše obveščenih osmih mož (poleg župnika) tedaj pismen, nam kataster ne pove.

Tabela 7. Obseg različnih vrst površine po namembnosti v k. o. Rodik (1830)

Vrsta površine	Oralov	Sežnjev	Skupaj ha*	Delež (%)	Ha na prebivalca (476 preb.)
Navadna orna zemljišča	245	346	141,11209	11,686	0,296
Navadni travniki	273	538	157,29399	13,026	0,330
Navadni pašniki	891	570	512,93977	42,478	1,078
Pašniki z lesom	53	1.021	30,86643	2,556	0,065
Bukovi gozdovi	47	977	27,39785	2,269	0,058
Mešani gozdovi	559	69	321,70694	26,642	0,676
Vrtovi s sadjem	8	910	4,93082	0,408	0,010
Skupaj obdelovalna zemljišča	2.078	1.231	1.196,24842	99,066	2,513
Stavbna zemljišča	5	190	2,94560	0,244	0,006
Neplodna tla, vodne in cestne površine	14	779	8,33649	0,690	0,017
Skupna površina k. občine	2.098	600	1.207,53078	100,000	2,536

*Pretvorba: 1 oral = 0,57546 ha; 1 seženj (*Klafter*) = 3,595m².

Rodiška skupnost pa ni premogla le svojega župana, temveč je bila lastnica nezanemarljivega deleža nepremičnin na vasi, tudi če odmislimo srenjsko zemljo. V franciscejskem katastru je namreč kot lastnina skupnosti navedenih skupaj sedem stavbnih parcel oziroma objektov, in sicer občinska hiša, cerkev s pokopališčem, župnišče, dvorišče, dve podrtiji in ena

7 a tej podlagi lahko ocenimo število prebivalcev Kozine na 29 in posledično samega Rodika na 447.

ruševina ter še eno poslopje, oddano v najem. S tem je bila skupnost ena večjih lastnic nepremičnin, o razlogu za razmeroma veliko število poškodovanih stavb v njeni lasti pa na tem mestu ne bomo ugibali. V vsakem primeru se v Rodiku potrjuje znani vzorec, po katerem so vaše skupnosti upravljale s posestjo lokalne cerkve, in sicer pogosto preko posebne institucije, bratovščine.⁸ Tudi v Rodiku je delovala bratovščina. Iz informacij, raztrese- nih v Peršoljini knjigi o rodiških rodovih in povzetih po računskih knjigah rodiške bratovščine svetega Valentina iz 17. stoletja, je mogoče razbrati, da je imela bratovščina tudi tu svoje ključarje, ki so bili izvoljeni izmed njenih članov (ti so plačevali članarino) in so vodili njene račune (prihodke in izdatke) ter upravljali s cerkveno posestjo. Med dejavnostmi rodiške bratovščine zasledimo stavbe, oddane v najem, zemljišča, oddana v kmetovanje, živino, oddano v rejo, dajanje posojil in podobno (Peršolja 2009, 21, 45–46, 385–86; Peršolja in Pregelj 1997, 95).

Zaključek

Izvorna namembnost franciscejskega katastra močno opredeljuje tipologijo podatkov in informacij, ki jih vsebujeta tako njegov spisovni kot kartografski del. Posledično odločno prevladuje poudarek na vsebinah in značilnostih, povezanih s kmetijstvom. Kljub temu je na podlagi uradnih usmeritev in zavzetosti sestavljavcev v nekaterih njegovih delih mogoče zaslediti tudi informacije, ki presegajo ožjo sfero kmetijskih vidikov, čeprav so vselej v podrejeni vlogi in dokaj daleč od sistematičnosti, natančnosti in zanesljivosti, ki kataster odlikujejo na področju kmetijstva. To nas sicer ne preseneča, saj zgodovinar vselej dela na osnovi dokumentov, ki so nastali v namene, drugačne od zgodovinskega raziskovanja, in mora to upoštevati.

Podobno velja za različne subjekte, ki so bili vključeni v njegov nastanek. Predstavnikom lokalne skupnosti ni bilo v interesu, da bi poudarjali pozitivne vidike svojega gospodarstva, saj je bila končni rezultat katastra vendarle obdavčitev. Zato v njihovih opisih in mnenjih prevladuje poudarek na šibkostih in pomanjkanju gospodarskih ter naravnih virov. Na drugi strani so stali uradniki, ki so zaradi samih značilnosti vsakega katastra na eni strani težili k poenostavljanju lokalne stvarnosti, da bi jo lahko ukalupili v standardizirane obrazce in vnaprej predvidene kategorije. Obenem so bili večkrat nosilci kmečkemu svetu zunanjega pogleda, kar pa ni privedlo do pozitivnih učinkov v smislu večje 'objektivnosti', temveč je zlah-

8 Panjek 2018b ter tam navedena literatura.

ka povzročilo, da so prezrli lokalna znanja, prakse, značilnosti in vrednote (Scott 1998, 12–15; Panjek 2015, 80). V tem prispevku je morda najjasnejši tovrsten primer ocena zapisovalcev poročila cenilnega operata iz leta 1830, po kateri naj bi v Rodiku ne bilo »nobenega omembe vrednega predmeta, tudi se ne ve za kak zgodovinski dogodek«, ko pa so se na vrhu hriba nahajale ostaline prazgodovinskega naselja, ki so bile prvih znanstvenih obravnav deležne le par desetletij zatem in so bile močno vpete v samopodobo skupnosti (Slapšak 1997, 22, 28; 2003, 247; Hrobat Virloget 2005).

Če se izognemo ponavljanju vsebinskih ugotovitev o Rodiku, ki so dovolj jasno izpostavljene že v osrednjem delu prispevka, in preidemo k specifičnejšim metodološkim sklepom, velja izhajati iz samoumevnega, to je, kako ima vsak del franciscejskega katastra svoj poudarek. Vsak protokol, seznam in obrazec ter karta prinašajo drugo vrsto podatkov in podob. Obenem se v vsakem najdejo tudi bolj naključni oziroma nesistematični podatki in informacije, ki nam lahko še kako koristijo. Opazili smo tudi, da se le-ti med seboj ne samo dopolnjujejo, ampak so si mestoma protislovni, in sicer zaradi same namembnosti vira in specifik njegovih sestavnih delov kakor tudi zaradi nosilcev različnih interesov in pogledov, ki so sodelovali pri njegovem nastajanju. Menim, da prispevek nazorno izkazuje bogastvo podatkov in informacij, ki jih nudi franciscejski kataster, še posebej pa dokazuje, kako lahko v primeru študije na mikronivoju in z doslednim kritičnim pristopom izluščimo in razumemo bistveno več, če jih med seboj povežemo in dopolnjujemo na načine, ki jih sam vir ni predvidel. Kadar se ne osredotočimo le na enega ali dva protokola in kombiniramo več vrst spisovnih ter kartografskih dokumentov, bistveno povečamo povednost vira. Na ta način se pokažejo na prvi pogled zakrite značilnosti lokalne stvarnosti, v katero tako dosežemo globlji in celovitejši vpogled – takega, ki seže onkraj vidne in navidezne katastrske upodobitve. V tem smislu prispevek razkriva tudi meje med vidnim, navideznim in zastrtim v franciscejskem katastru.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz projekta ARRS J6-1799 »Koncepti kmečke ekonomije« in iz projekta Interreg V-A Slovenija–Hrvaška »Mitski park«.

Viri

AST, CF, SE: Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschinio, Serie Elaborati.

468/2, Oec S/5: Naklo, 468/2, Operato d'estimo catastale del Comune di Nacla, S/5.17.20.21.

618/1, GB: Rodik, b. 618/1, Grenz-Beschreibung der Gemeinde Rodig (1820).

618/2, PGP: Rodik, 618/2, Protokoll der Grund-parcellen der Gemeinde Rodig (1818-22; 1839).

618/4, PBP: Rodik, 618/4, Protokoll der Bau-parcellen der Gemeinde Rodig (1818-22; 1839).

619/1, Q-CSO S/4: Rodik, 619/1, Questionario sullo stato economico del comune censuario, S/4, Catastral-Schatzungs-Operat der Steuer Gemeinde Rodig (1819).

619/2, Oec S/5: Rodik, b. 619/2, Operato d'estimo catastale, S/5.17.20.21 (1830).

Literatura

- Baš, A. 1952. »K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v franciscejskem katastru.« *Slovenski etnograf* 5: 76–100.
- Baš, A. 2008. »Agrarno gospodarstvo v katastrski občini Sora 1831/1832.« *Loški razgledi* 54 (1): 95–108.
- Blaznik, P. 1980. »Žiri v luči franciscejskega katastra.« *Loški razgledi* 27 (1): 120–30.
- Britovšek, M. 1958/59. »Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 12/13: 111–49.
- Drobesch, W., ur. 2013. *Kärnten am Übergang von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Fallstudien zur Lage und Leistung der Landwirtschaft auf der Datengrundlage des Franziszeischen Katasters (1823–1844)*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- Golec, B. 2010. »Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 2. del.« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 33 (2): 339–96.
- Hrobat Virloget, K. 2005 »Ajdi z Ajdovščine nad Rodikom.« *Studia mythologica Slavica* 8: 99–112.
- Hrobat Virloget, K. 2010a. *Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Hrobat Virloget, K. 2010b. »Prostorska struktura vasi v ustnem izročilu, šegah in navadah na Krasu.« *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 39 (2): 87–105.

- Kačičnik Gabrič, A. 2004. »Gospodstvo Brdo v luči franciscejskega katastra.« *Kronika* 52 (2): 175–84.
- Kolega, N. 2018. »Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem na podlagi franciscejskega katastra (1827).« V *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 305–59. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Natek, M. 1979. »Pomen franciscejskega katastra za agrarno – geografska proučevanja.« *Geografski vestnik* 51: 97–107.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v zgodnjem novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2018a. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ur. M. Šorn, 25–41. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Panjek, A. 2018b. »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556). Avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 42: 115–48.
- Peršolja, J. 1997. »Rodiški komun.« V *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*, ur. M. Pregelj, 121–70. Koper: Ognjišče.
- Peršolja, J. 2009. *Rodiški rodovi*. Sežana: Kulturno društvo Vilenica.
- Peršolja, J., in Pregelj, M. 1997. »Rodiška župnija.« V *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*, ur. M. Pregelj, 79–126. Koper: Ognjišče.
- Pregelj, M. (ur.) 1997. *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*. Koper: Ognjišče.
- Premrl, B. 2004. »Kamnoseki Felicijani v luči arhivskih in epigrafskih virov.« *Zbornik za umetnostno zgodovino (Nova vrsta)* 40: 282–311.
- Ratkajec, H. 2014. »Kraške skupnosti ob jadranski obali v franciscejskem katastru.« *Povijesni prilozi* 47, 207–28.
- Ribnikar, P. 1982. »Zemljiški kataster kot vir za zgodovino.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 321–37.
- Scott, J. C. 1998. *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, CT; London: Yale University Press.
- Slapšak, B. 1997. »Starejša zgodovina Rodika.« V *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*, ur. M. Pregelj, 19–61. Koper: Ognjišče.

- Slapšak, B. 2003. »O koncu prazgodovinskih skupnosti na Krasu.« *Arheološki vestnik* 54: 243–57.
- Vodopivec, P. 2011. »O Vačah pred velikim požarom leta 1934: Vače in okoliška naselja v gradivu franciscejskega katastra.« *Kronika* 59 (3): 505–14.
- Zupet, J. 1997. »Katapan Rodiške župnije iz leta 1885.« *V Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve*, ur. M. Pregelj, 71–78. Koper: Ognjišče.

Summary

The visible and the seeming in the Franziscan cadastre: the village of Rodik (1819–1830)

The article addresses the rural history of Littoral Slovenia through a case study of the village of Rodik, focusing on its economy, society, and environment at the beginning of the 19th century. The work is based on data and information from the Franziscan cadastre, which is a well-known and appreciated source, especially for historians and geographers. It is distinguished by an extraordinary wealth of information that, for the first time in the history of this area, provides systematic and detailed insight based on standardized data in cartographic, textual, and numerical form. This makes it useful for both micro-level studies and extensive regional analyses. Its value also lies in the fact that it originated in the transition period from pre-industrial to industrialization times, thus offering a picture of the situation at this historical phase. The original destination of the cadastre defines the typology of its information, which is strongly agriculture-related. Nevertheless, other kinds of information may be found. Apart from contributing to rural history research on a case study basis, the paper examines the potentials of the source itself.

It may be observed that the representatives of the local community involved in the creation of the cadastre were not interested in emphasizing the positive aspects of their economy since the result was taxation. On the other hand, officials tended to simplify local reality in order to fit it into standardized categories, being outsiders to the peasant society and culture, easily ignoring local knowledge, practices, characteristics, and values.

The article demonstrates how, in the case of a micro-level study and with a consistent critical approach, we can increase the source's expressiveness by integrating information from different cadastral protocols, forms and maps. This way, hidden features of local reality come to the surface

and we obtain a deeper, more comprehensive insight. In this sense, the article reveals the boundaries between the visible, the virtual, and the obscure in the Franziscan cadastre. In this particular case, it turns out that natural resources (wood, water) were richer and the forms of farming (intensity, crop rotation) more complex than individual documents reported, and that the community in Rodik was less peasant-like than the image given by the cadastre officials. We may additionally signal the presence of modern food and consumption items, such as maize, potatoes and tobacco.

Podoba reke Kolpe kot mejne reke v slovenskem časopisju: primer Slovenskega naroda 1861–1914

Marko Zajc
Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
marko.zajc@inz.si
UP FHŠ, Oddelek za zgodovino

Uvod

Namen prispevka je zgodovinska analiza omemb mejne reke Kolpe v osrednjem liberalnem slovenskem časopisu *Slovenski narod* v obdobju 1868–1918. Osnovna hipoteza je, da se je v časopisu ideološka in politična razsežnost mejne reke Kolpe prepletala z geografsko in okoljsko-zgodovinsko razsežnostjo. Diskurz mejne reke kot pokrajinske prvine ni ideološko in politično nevtralen, in obratno, politični diskurz mejne reke se ne more oginiti svoje navezanosti na pokrajino. V članku analiziramo naslednje vidike: mejna reka Kolpa kot politični koncept, upravljanje s Kolpo (gradnja in vzdrževanje mostov, zapore in oviranje prometa na Kolpi), Kolpa kot nevarna reka in mejni spori.

Pri raziskavi je uporabljena metoda zgodovinske diskurzne analize, ki izhaja iz konstruirane narave socio-kulturne realnosti in preučuje načine, s katerimi se v zgodovinskem procesu ustvarjajo oblike vednosti. Diskurzi so vzorci reda, neločljivo povezani z oblikami moči, v katerih je organizirana socialna konstrukcija realnosti (Landwehr 2008, 96). Zakaj je za raziskovanje mejnih rek upravičena uporaba metode zgodovinske diskurzne analize? Mejne reke ne obstajajo samo v pokrajini in političnih strukturah, prisotne so tudi v medijih, kjer »živijo« lastno življenje. Diskurzivno življenje mejnih rek v kontekstu prostora in časa je ključno za razumevanje fenomena mejne reke, saj omogoča razumevanje razmerij na ravni pokrajina – politika – ideologija. Raziskava je zastavljena s perspektive dol-

gega trajanja (1868–1918). Ne gre za totalno zgodovinsko raziskavo vseh omemb mejne reke Kolpe, temveč za študijo primera, zasnovano na načelu »zajemanja« iz »bazena virov«.

1. Predstavitev reke in meje na reki Kolpi

Kolpa pripada črnomoškemu povodju, je desni pritok Save. Ima dežno-snežni (mediteranski) rečni režim in spada med kraške reke. Značilno zanjo je, da v kanjonu prečka visoko kraško planoto Goteniško goro in nizek kraški ravnik Belo krajino. Ker je gladina kraške vode v plitvem krasu Bele krajine blizu površja, so nižji deli zemljišč ob Kolpi vsako leto poplavljeni. Dolga je 292 km, od tega je na 118 km slovensko-hrvaška mejna reka. Od sotočja s Čabranko pri Osilnici do Gribelj v Beli krajini teče po ozki dolini, kjer je ob reki le tu in tam nekoliko širša naplavna ravnica, na primer pri Osilnici, Kuželju, med Brodom na Kolpi in Slavskim Lazom, pri Dolu, Radencih in Vinici. V Beli krajini je zaradi zakraselosti površinska rečna mreža redka. Vodnata Kolpa teče po obrobju nizkega kraškega ravnika, poleg Lahinje z Dobličico pa dobiva vodo le iz izvirov tik ob strugi. Večji poplavni območji ob reki sta med Gribljami in Primostkom (skupno približno 400 ha), več na hrvaški strani med Pravutino in Zaluko Lipničko, na naši strani pa predvsem v zavoju Kolpe pod vasjo Otok. Kolpa razmeroma pogosto poplavlja, danes in v preteklosti. Ker je v Metliki vodomerna postaja od leta 1877, v Radencih pa od leta 1906, je ugotavljanje pogostosti izrednih obkolpskih poplav zanesljivejše. Največji obseg so imele poplave 6. 12. 1923, 29. 9. 1933 in 3. 12. 1966. Katastrofalne poplave pa so bile verjetno tudi leta 1711, ko je po izjemnih poplavah propadla predelovalnica železa v Čabru (Komac, Natek in Zorn 2008, 124; Plut 1986, 132).

V zdravorazumskih predstavah mejne reke se rečna struga in mejna črta ujemata, v pokrajini in kartografskih reprezentacijah pa so med njima lahko velike razlike. Med elementoma vlada medsebojno razmerje: mejna črta je običajno določena na podlagi rečne struge. Poleg tega lahko tudi mejna črta povratno vpliva na rečno strugo (človekove aktivnosti na reki). Zaradi meandriranja reke in erozije se reka »ne drži« struge, ki so jo kartografi/geodeti »ujeli« v določenem zgodovinskem trenutku. Mejna črta se lahko prav tako spreminja zaradi političnih/administrativnih sprememb (Zajc 2017). Reke so naravni pojavi z lastno dinamiko, ki je ljudje nikoli ne morejo povsem nadzorovati. Mejne reke so drugačne – so družbeni/politični koncepti, ki jih ljudje »lepijo« na naravne reke. Po klasični sociološki definiciji meje, ki jo je zasnoval sociološki klasik Georg Simmel, meja ni

prostorsko dejstvo z družbenimi učinki, ampak družbeno dejstvo, ki se izkazuje v prostoru. Meje imajo dvojni značaj, so posledica historičnih/političnih procesov in so hkrati tudi ustvarjalke družbenega reda (Eigmüller in Voruba 2006, 67). Tudi mejna reka je družbeno dejstvo, vendar jo bistveno določa »naravna« reka. Zaradi naravnih fluvialnih procesov (spreminjanje struge, poplave, presihanja) mejne reke delujejo »same od sebe« in tudi »govorijo za sebe«, njihova »aktivnost« ima družbene posledice. In obratno, človeška dejavnost učinkuje na reko.

V 19. stoletju je reka Kolpa razmejevala Kranjsko (in habsburške dedne dežele) od provincialne Hrvaške (in Ogrske), vendar ne v celoti. Zaradi ustanovitve Ilirskih provinc je Kolpa leta 1809 izgubila status mejne reke. Takšno stanje je trajalo tudi prva leta po avstrijski ponovni zasedbi. Leta 1816 je bilo ustanovljeno Ilirsko kraljestvo, ki pa nikoli ni zaživelo kot posebna upravna enota. Leta 1822 je cesar Franc zaradi ogrskih pritiskov ilirsko Hrvaško dokončno vrnil Ogrski oziroma Hrvaški. Med Kranjsko in provincialno Hrvaško se je zopet pojavila upravno-politična meja z mitnicami in s carinskimi uradi (Zajc 2006, 291). Čeprav je imela reka Kolpa mejni status skoraj na celotnem 118-kilometrskem odseku sodobne »mejne« Kolpe, pa ni razmejevala zgolj Hrvaške in Kranjske. Zaradi marindolske enklave Vojne krajine ob okljuku Kolpe jugozahodno od Metlike je do 1881. v nekaj kilometrih razmejevala tudi ozemlje vojne oblasti od provincialne Hrvaške. Po letu 1881 pa na tem odseku ni imela statusa mejne reke.

Narava razmejitev na Kolpi se je v 19. stoletju večkrat spreminjala. Poleg že omenjenih sprememb v začetku 19. stoletja zaradi napoleonskih vojn je narava meje na Kolpi doživela dve večji spremembi. Življenje na štajersko/kranjsko-hrvaški meji je v predmarčni dobi zaznamovala predvsem carinska meja med ogrskimi in ostalimi deli monarhije. V letih 1822–26 so bile med zahodnimi avstrijskimi deželami dokončno ukinjene vse carinske meje. Leta 1830 je začela delovati Kameralna uprava posrednih davkov, ki sta ji bila na Kranjskem podrejena tudi urada za obmejno carino in davek od soli v Jesenicah (na Dolenjskem) in Metliki. Pomožni uradi za obmejno carino, davek od soli in ogrsko tridesetino so bili razvrščeni vzdolž meje dežele Kranjske z ogrskimi deželami v Kostanjevici, Vinici, Osilnici, Radovici, Gaberjahu, Jugorju, Pobrežju, Gribljah, Poljanah, Travi, Babnem Polju in Kermačini (Keber 2003, 27). Po letu 1836 so bili splošni pogoji prometa čez mejo določeni s posebnim monopolnim redom, ki nam odkriva, kako je razmejevanje na Kolpi potekalo v praksi (Hepe idr. 2011, 38).

Za blago ni bilo potrebno imeti posebnega dovoljenja, razen za predmete državnega monopola, kot so kuhinjska sol, tobak in smodnik. Za potnike, ki so imeli tuj tobak za osebno uporabo, ga je bilo dovoljeno prenesti brez posebnega dovoljenja za pet dunajskih funtov (pribl. 2,8 kg). Zanimive so izjemne situacije, v katerih je lahko potekal promet po stranskih cestah skozi mejno črto. Živo živino je bilo dovoljeno spraviti čez mejo na pašo ali zaradi opravljanja kmečkih del, pod pogojem, da se jo je še isti dan privedlo nazaj. Transport blaga preko meje pa ni smel potekati pred sončnim vzhodom in po sončnem zahodu (Zoll- und Staats- Monopols- Ordnung 1835). Ker je bilo trgovanje s tobakom (od leta 1690) v avstrijskih deželah monopol, v ogrskih pa ne, je bil ogrski zaradi tega občutno cenejši. Zaradi prepovedi je lahko potrošnik dobil ogrski tobak v slovenskih deželah samo s pomočjo nelegalnega posrednika – tihotapca. Ta posel je cvetel vse do srede petdesetih let 19. stoletja, ko je bila carinska meja dokončno odpravljena.

Za drugo večjo spremembo statusa meje na Kolpi pa je bila odgovorna uvedba državnega dualizma leta 1867. Kolpa je poslej ločevala dve samostojni državni »polovici«, ki sta bili povezani s skupno zunanjo politiko, financami in z vojsko. Na Dunaju so dualistično državo razumeli kot »zvezno državo«, utemeljeno na personalni in realni uniji. Skupne institucije naj bi dokazovale državno enotnost, zato so jim na Dunaju pripisovali odločilno vlogo. Ogrska stran pa je v skupnih institucijah videla zgolj rezultat svobodne volje dveh suverenih držav, da skupno urejata določene zadeve (Cvirn 2015, 119). Državna ločenost je imela tudi praktične posledice. Kot je zapisal sourednik slovenskega naroda Josip Jurčič leta 1870 v znamenitem članku »Slovenci in Hrvati«, je Hrvaška onstran Kolpe z dualizmom postala tujina. Po dualizmu so se končale migracije, povezane s šolstvom, saj po tem datumu ogrske izobraževalne ustanove niso bile veljavne v avstrijskem delu monarhije in obratno (Jurčič 1982, 379)

2. Kolpa kot element ideološkega povezovanja

Časopis *Slovenski narod* (1868–1945) je zaradi trajnosti ter nacionalistične in liberalne usmerjenosti primeren za historično analizo omenjanja reke Kolpe kot mejne reke v daljšem trajanju. Ustanovili so ga večinoma liberalno usmerjeni slovenski narodnjaki, ki so poskušali v obdobju po uvedbi dualistične ureditve monarhije in po sprejetju decembrske ustave razvijati aktivno slovensko politiko v razmerah habsburškega parlamentarizma. *Slovenski narod* je postal prvi trajni politični časopis s slovenskim pred-

znakom, ki je le štiri leta po nastanku postal tudi prvi slovenski dnevnik (Vatovec 1968, 10).

Kolpa (podobno kot Sotla) na straneh *Slovenskega naroda* ni bilo zgolj lastno ime za reko, ampak predvsem simbol naravne meje med Slovenci in Hrvati. Pojavljala se je tudi v člankih, ki s samo reko niso imeli nobene povezave. Sintagma »onstran Kolpe« je preprosto pomenilo hrvaško ozemlje. To opredeljevanje s pomočjo mejne reke pa ni bilo vrednostno nevtralnno. Slovanstvo in jugoslovanstvo sta bila integralni del tedanje slovenske nacionalne ideologije. V slovenskem vrednostnem sistemu tistega časa je Kolpa meja, ki je in ni, ki povezuje in ločuje, oziroma meja, ki bolj povezuje kot ločuje. Hrvati (in južni Slovani nasploh) so bili obravnavani kot zavezniki in »bratje« po krvi (Zajc 2012, 105). Mejo na Kolpi so v obravnavnem obdobju v liberalnem časopisu praviloma obravnavali kot nepotrebno nadlogo in oviro za jugoslovansko povezovanje. Žalostno usoda je na Kolpi in Sotli naredila močan jez, je zapisal *Slovenski narod* julija 1878, »ter s tem razdvojila najbližnje si brate v dva, češ da različna naroda«. »Zgodovina nas uči,« je zatrdil pisec, »da nij sile, katera bi narode bolj razločevala, nego li državna meja« (SN 1878a, 1). Za ustvarjalce *Slovenskega naroda* pa je bila ta razdvojevalna sila šibkejša kot povezovalni elementi. Začasni urednik časopisa Ivan Tavčar je leta 1880 v Zagrebu zatrdil, da mu vedno, ko prestopi reko Kolpo, začne biti srce hitreje, saj je prestopil mejo svoje ožje domovine in prišel v hišo gostoljubnega brata po krvi, ki živi (zaradi hrvaške avtonomije) v svobodnejših razmerah (SN 1880a, 2). Ko so slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru oktobra 1878 cesarja ponovno prosili za združenje Slovencev v eno politično enoto (Zedinjeno Slovenijo), so za zamejevanje svojega ozemlja uporabili tudi reko Kolpo. Slovenija naj bi se raztezala od Drave in Mure do Jadranskega morja ter od Triglava do Sotle in Kolpe (SN 1878b, 1).

Tako kot Sotla tudi Kolpa ni bila zgolj simbolna meja s Hrvati, bila je prostor, kjer se je slovenstvo srečevalo z jugoslovanstvom – včasih dobesedno. Ko so v Vinici slovenski narodnjaki oktobra 1891 slavnostno odpirali čitalnico, se je prireditve udeležila tudi obsežna hrvaška delegacija. Na dan slovesnosti so organizatorji v spremljavi črnomaljske mestne godbe hrvaške goste pričakali kar na mostu na Kolpi: »Na sredini mosta, kjer meji Kolpa Hrvatsko od Kranjske pozdravijo slovenska društva brate Hrvate.« (SN 1891, 2) Jugoslovanski navdušenci pri *Slovenskem narodu* so leta 1898 običajen izlet hrvaških turistov na kranjsko stran Kolpe opisali kot manifestacijo jugoslovanske solidarnosti. Hrvaški gosti, ki so prišli na kranjsko

stran s čolni, naj bi v slovensko čast prepevali zgolj slovenske pesmi (SN 1898, 2).

3. Upravljanje z mejno reko Kolpo

Bližina reke od ljudi terja določene aktivnosti. Dejstvo, da je reka mejna, dodatno zaplete izvajanje teh aktivnosti: kdo ima pristojnosti do posegov? Kdo financira aktivnosti? Kdo jih izvaja? Izvajanje aktivnosti terja komunikacijo in usklajevanje med dvema entitetama, ki jih reka razmejuje. Zaradi težav z uskladitvijo in s financiranjem del oblasti z obeh strani meje pogosto zavlačujejo z deli na škodo obmejnega prebivalstva na obeh straneh. Deželni poslanec Savischegg (tudi Zavinšek), sicer metliški posestnik in pripadnik »nemške« ustavoverne stranke, je 4. decembra 1872 v Kranjskem deželnem zboru na vlado naslovil interpelacijo glede gradnje mostu na Kolpi. Savischegg je vladi predstavil slabe prometne povezave Bele krajine s Hrvaško. Edini most, ki je povezoval hrvaški in kranjski breg reke Kolpe, je stal pri Metliki. Od Metlike naprej v smeri toka reke Kolpe pa v dolžini 11 milj ni bilo nobenega mostu. Hrvaški posestniki so sicer pri Gribljah in Vinici uredili »primitivno urejen brod«, ki je na voljo vsem, ki prečkajo reko, vendar ta brod ni pritrjen z žicami in ga je ob visokih vodah odnese reka. Za Vinico je ta odrezanost od Hrvaške še toliko bolj boleča, ker se v neposredni bližini na hrvaški strani nahaja prometna povezava med Karlovcem in Reko, do katere imajo Viničani (če lahko pridejo čez Kolpo) dvajset minut. Omenjena cesta je za prodajanje viniških produktov ključnega pomena, je bil jasen Savischegg. Karlovec, kjer vsak teden poteka ži-vinski sejem, lahko Viničani dosežejo z živino v štirih urah – pod pogojem, da lahko prečkajo reko pri Vinici. V primeru visokih voda to ni mogoče, takrat potrebujejo do Karlovca več kot devet ur. Obenem je Savischegg opozoril, da imajo brod pri Vinici in Gribljah v posesti hrvaški lastniki in da lahko Belokranjci prečkajo Kolpo zgolj z njihovim dovoljenjem. Zato je prosil vlado na Dunaju, naj se prične pogajati s hrvaško vlado glede premostitve Kolpe pri Gribljah in Vinici (OKDZ 1872, 9, 90). Deželni predsednik (predstavnik centralne vlade v deželi) mu je odgovoril, da je zadeva sicer lokalna, vendar pa jo je vlada pripravljena podpreti (SN 1872, 1).

Zastavljeni infrastrukturni projekt je zahteval svoj čas. Sledila so pogajanja s hrvaško stranjo. Oktobra 1881 so kranjski deželni poslanci potrdili finančno udeležbo pri projektu. Zanimivo je, da je hrvaška stran prevzela večino stroškov gradnje. Od nekaj manj kot 40.000 goldinarjev, kolikor je bila ocenjena gradnja, je hrvaška prispevala kar 25.000 goldinar-

jev, medtem ko je kranjski deželni zbor izgradnji mostu namenil zgolj 7.000 goldinarjev. Ostala sredstva (8.000 goldinarjev) naj bi prispevala lokalna skupnost. Kranjski deželni poslanci so razmišljali, da bi most dali najem podjetniku, ki bi nekaj let pobiral mostnino. To opcijo so zavrnilo kot dražjo. Glede na to, da gre za revno področje, bi si prebivalci mostnino težko privoščili (SN 1881a, 2).

125 metrov dolg most čez Kolpo pri Vinici je bil slovesno blagoslovljen 15. oktobra 1885. Temelje so položili že leta 1883, vendar je gradnjo oviralo slabo delo. Gradnjo so zaupali hrvaškemu podjetniku, dela je vodil hrvaški strokovnjak, sodeloval pa je tudi kranjski inženir. *Slovenski narod* piše, da je bil za izgradnjo mostu najzaslužnejši ugledni domačin J. Stariha, ki je zavzeto lobiral za most tako v Ljubljani kot v Karlovcu in Zagrebu. Ne glede ne želje kranjskih poslancev pa mostu ni bilo mogoče dokončati brez udeležbe bodočih uporabnikov. Pobiranje mostnine so oddajali v najem za tri leta. Že omenjeni dobrotnik Stariha pa je ob otvoritvi mostu oznanil, da je do začetka leta 1886 plačal uporabo mostu »za ljudstvo« iz lastnega žepa. Poročilo v *Slovenskem narodu* o slovesnosti v Vinici lepo prikazuje, kako se simbolna razsežnost poveže s praktičnimi razlogi. Za slovesnost so most s kranjske strani okrasili s cesarskimi in slovenskimi zastavami, s hrvaške strani pa s kraljevimi ogrskimi in hrvaškimi zastavami. Prijateljstvo med narodoma so izrazili z nenavadnim ritualom: na slovesnosti je šest hrvaških in šest kranjskih mož v znak prijateljstva kadilo iz iste pipe (SN 1885, 2). Most je bilo treba tudi vzdrževati. *Slovenski narod* je julija 1902 poročal, da je Kranjska za popravilo mostu v Vinici obvezana plačati 16.340 kron, od tega naj bi lokalna skupnost plačala 24 % (SN 1902a, 1).

Kolpo je bilo kot mejno reko med obema polovicama države potrebno premostiti tudi za potrebe železniškega prometa. Bela krajina je bila relativno prometno izolirana, zato so na Kranjskem prizadevanja za izgradnjo belokranjske železnice pričela že leta 1864. Za povezavo Novega mesta s Karlovcem so bili zainteresirani tudi na Hrvaškem, prav tako je progo podpiralo vojno ministrstvo zaradi neposredne povezave s strateško izpostavljeno Dalmacijo. Progi pa so nasprotovali ogrske oblasti in tržaški gospodarski krogi. Izgradnja proge je bila predvsem odvisna od pogajanj med avstrijsko in ogrsko polovico države. Po pogajanjih med Dunajem in Budimpešto v letih 1906–7 je gradnja belokranjske proge končno dobila zeleno luč. Avstrijska stran je pristala na izgradnjo karpatske proge (Košice–Bohumin), Ogrska pa se je obvezala zgraditi povezavo čez hrvaško ozemlje (od Karlovca in Ogulina do Knina, Rustja 1994, 97).

Po dolgih peripetijah na relaciji Dunaj – Budimpešta in po lokalnih prepirih o natančni trasi proge so pričeli z gradnjo proge aprila 1912. Pomemben del projekta je bil železniški most pri Metliki. Most je bil dolg 80 metrov, 432 ton težka jeklena konstrukcija je slonela na dveh opornikih, ki sta segala 18 metrov globoko (Rustja 1994, 105). *Slovenski narod* o gradnji mostu ni veliko pisal. Februarja 1908 je časopis poročal, da se bo čez Kolpo pri Metliki gradil železni most in da bo v Metliki mejni kolodvor. Glede zveze s hrvaško progo pa takrat še ni bilo natančnega dogovora (SN 1908, 5). Proga je bila končana tik pred začetkom prve svetovne vojne 1914. Pri prizadevanju za gradnjo se je še zlasti odlikoval politik Fran Šuklje, ki je pred tem iz liberalnega prestopil v katoliški tabor. Ker je pred prvo svetovno vojno vladala na Kranjskem vladala katoliška stranka, liberalni časopis *Slovenski narod* ni razglašal njihovega velikega uspeha – izgradnje belokranjske železnice in povezave s Hrvaško. *Slovenski narod* je predvsem opozarjal, da si katoliški politiki izgradnjo železnice lastijo kot svojo zaslugo, čeprav naj s tem državnim podjetjem ne bi imeli nobene zveze (SN 1914, 1).

Dogajalo se je tudi, da sta Kranjska in Hrvaška z vzdrževanjem mostov na Kolpi pričeli šele takrat, ko so mostovi postali neprehodni. Februarja 1909 so zaprli most na Brodu na Kolpi, »ker je že tako slab, da se lahko v kratkem podere«. Nov most naj bi začeli graditi spomladi, stroške pa naj bi si Kranjska in Hrvaška razdelili na pol (SN 1909, 2). Železobetonski most so res zgradili, vendar se je *Slovenski narod* pritoževal, da je napis na mostu v tako slabi slovenščini, da ga nihče ne razume (SN 1910, 3). Najverjetneje je šlo za bivši privatni most, ki so ga kranjske in hrvaške oblasti leta 1881 prevzele v skupno lastnino in vzdrževanje (SN 1881b, 2)

4. Zapore in oviranje prometa na Kolpi

Meja na Kolpi je bila prehodna, vendar so jo oblasti občasno zaprle zaradi nalezljivih bolezní. Junija 1874 se je dopisnik iz Črnomlja pritoževal, da je v njihovem okraju že dve leti v veljavi zapora prometa na Kolpi, čeprav živinske bolezní že davno ni več (SN 1874, 3). Ko se je leta 1879 pojavila bolezen živine na Hrvaškem, so oblasti na Kranjskem določile, da morajo lokalni kmetje sami stražiti ob reki Kolpi, da bi preprečili nelegalno trgovanje z živino. Straže so določili župani, nadzorovala pa jih je žandarmerija (SN 1879, 2). Že naslednje leto se je na Hrvaškem ponovno pojavila goveja bolezen. Črnomaljsko okrajno glavarstvo je določilo, da je prestop deželne meje mogoč le preko mostu v Metliki in preko broda v

Vinici, seveda s potrebnimi dokazili. Oblasti so poskušale nadzorovati tudi vodni promet na reki Kolpi. Ukazale so prikleniti vse čolne in brodo-ve, vesla pa so zasegli občinski predstojniki (SN 1880b, 1). Ko je leta 1886 na Hrvaškem izbruhnila kolera, so kranjske oblasti prepovedale udeležbo Hrvatov na cerkvenem praznovanju v znanem romarskem središču Tri fare pri Metliki (SN 1886, 3).

Čeprav je dualistični sporazum leta 1867 potrdil odpravo notranjih carin, kar naj bi spodbudilo svobodno trgovino med avstrijskim in ogrskim delom države, pa blagovni promet med državama polovicama ni potekal povsem svobodno. Še zlasti Ogrska se je pogosto posluževala netarifnih konkurenčnih ovir, da bi zaščitila lastno gospodarstvo. Mehanizmi za oviranje svobodne trgovine med Cis- in Translajtanijo so bili raznoliki: različne tranzitne dajatve, železniške tarife, prepovedi uvoza, inovativna uporaba predpisov, državne pomoči in subvencije. Ti ukrepi so vplivali na cene dobrin podobno kot zaščitne carine, čeprav to v strogem pomenu besede niso bile (Schall 2001, 151). Meja na reki Kolpi je torej lahko pomenila tudi mejo med različnimi cenami dobrin ali mejo za opravljanje določene-nega posla.

O ogrskih ovirah za svobodno trgovino na meji s Hrvaško je poročal tudi *Slovenski narod*. V kranjski vasi Osilnica so imeli težave zaradi meje na Kolpi leta 1900. V vas je bilo mogoče z vozovi priti samo preko hrvaškega ozemlja. Ko je ogrska vlada leta 1900 napovedala prepoved uvoza sladkorja v dežele pod ogrsko krono, so v Osilnici ugotavljali, da bodo imeli velike težave. »Kaj naj potem napravijo naši trgovci! Od kod naj dobijo sladkor? Najbližji kolodvori ležijo tako, da se mora iti po Hrvaškem. Naj li trgovci nosijo na hrbtu sladkor iz Kočevja?« Dopisnik je še predlagal, naj se vladi dogovorita za recipročnost: Kranjcem naj se dovoli uporaba hrvaške, Hrvatom pa uporaba kranjske ceste (SN 1900, 4). Dve leti kasneje težav še niso rešili. Januarja 1902 je *Slovenski narod* objavil komentar o avstrijski finančni politiki, ki naj bi bila kruta do domačih podjetnikov. Za vzor bi si morali vzeti ogrsko vlado, ki odkrito ščiti in spodbuja domače gospodarstvo. Za primer je navedel Osilnico ob Kolpi, ki občasno trpi veliko pomanjkanje: »Ogrska uprava s tako krutostjo zahteva od naše strani spolnjevanje vseh določil, da v to občino ne prineseš niti litra piva ali kile sladkorja. Če ga prej na Ogrskem ne obdavčiš.« Če kupi Hrvat na Kranjskem kilogram mesa, mu hrvaški finančni stražniki meso vzamejo in ga vržejo v vodo (SN 1902b, 1).

5. Kolpa kot nevarna reka

Ne glede na mejni status je bila reka predvsem naraven fenomen z lastno dinamiko. Reka je lahko tudi nevarna. Čeprav Kolpa ne velja za reko, ki veliko poplavlja, pa je na nekaterih mestih redno prestopala bregove. Tako je v začetku septembra 1884 poplavela polja pri Metliki, ravno takrat, ko so kmetje pokosili travo za krmo živine, kar jim je povzročilo veliko škode (SN 1884, 3). Reka je bila lahko tudi življenjsko nevarna. Poleti 1873 so v *Slovenskem narodu* ugotavljali, da je vroče poletje mnoge prepričalo v kopanje v osvežujoči Kolpi. Čeprav je voda zdrava, pa je tudi smrtno nevarna, je opozarjal pisec, in naj bi ponovno odnesla otroka (SN 1873, 3). O utopljenicah v Kolpi so v časopisu veliko poročali. Junija 1880 se je v Kolpi utopil zakonski par, ki se je s čolnom vračal z obiska pri sorodnikih na hrvaški strani reke, nesreči pa je botroval predvsem alkohol (SN 1880c, 3). Ko so gradili železniški most čez Kolpo, sta se proti koncu decembra 1912 dva delavca utopila v reki. Preobloženi čoln s peskom se je prevrnil, delavca pa sta v mrzli vodi utonila, čeprav sta znala plavati (SN 1912, 4). Včasih se je nesreča končala srečno. Marca 1875 se je skupina Hrvatov in Hrvatov v čolnu peljala s hrvaškega brega proti Vinici. Na sredini Kolpe se je preobteženi čoln začel potapljati. Razen dveh kmetov so vsi znali plavati, vendar so uspeli rešiti tudi neplavalke (SN 1875a, 3).

Kolpa pa ni bila nevarna samo zaradi lastne dinamike, ampak tudi zaradi človekovega delovanja, ki je bilo večkrat posledica mejnega statusa reke. *Slovenski narod* je leta 1875 poročal o dolgem in tragičnem sporu med kranjskimi mlinarji ter hrvaškim posestnikom na drugi strani Kolpe. Hrvaški posestnik Dimitrovič je leta 1860 s tožbo dosegel, da so oblasti kranjskim mlinarjem prepovedale gojiti ribe za jezom mlina. Poleg tega naj bi omenjeni Dimitrovič zahteval koncesijo za gradnjo mlina na hrvaški strani, in to tako, da bi porabil vodno moč kranjskih mlinarjev. Čeprav mu hrvaške oblasti tega niso dovolile, poroča *Slovenski narod*, je pričel z gradnjo mlina. Sovraštvo je raslo, prihajalo je do pretepev in groženj s smrtjo. Do tragičnih dogodkov je prišlo marca 1875, ko so kranjski mlinarji ribarili v Kolpi z dovoljenjem hrvaškega grofa. Nenadoma se je prikazal Dimitrovič in začel na njih streljati z revolverjem. Kranjski mlinarji so ga kljub temu obvladali in zbili na tla. Maščevanje je bilo strašno. Besni nasprotniki so ga preteпали, dokler ni mrtev obležal v krvi (SN 1875b, 3).

Septembra 1911 se je ob Kolpi zgodil grozljiv umor, ki bi ga lahko opredelili kot lokalno različico linča. Čeprav zločin ni bil povezan z razmejevanjem ob reki, pa je imela Kolpa pri dogajanju pomembno vlogo. Po pri-

čevanju dopisnika *Slovenskega naroda* je bila tragedija posledica »velikega strahu«, ki se je razširil med hrvaškim ljudstvom ob Kolpi zaradi skrivnostnih požarov. Med ljudmi so se razširile govorice, da so požigalce poslali Madžari ali pa zavarovalniške družbe. 19. septembra pa so hrvaški kmetje opazili tujca, ki se je sprehajal po poljih ob Kolpi. Ko so ga pričeli loviti, se je pognal v beg. Videl je, da jim ne bo mogel uiti, zato je skočil v reko in plaval na kranjsko stran. A to ga ni rešilo. Hrvatje so kranjskim mlinarjem naročili, naj ga primejo. Po njega so prišli s čolnom in ga odpeljali na hrvaški breg. Tam so ga zasliševali, pri čemer naj bi prednjačili možje, ki so se vrnili iz Amerike. Nesrečnik je trdil, da je Čeh iz zlate Prage, oče šestih otrok in da ne razume, zakaj so ga prijeli. Povratniki iz Amerike so drhal prepričevali, da razumejo češko in da je tujec požige priznal. Nakar se je pričel linč: drhal ga je pretepala s palicami, suvala z gnojnimi vilami in streljala vanj z revolverji. Sodelovalo naj bi več kot 300 ljudi. Pripravili so grmado iz slame in ga še živega zažgali. Dopisnik je bil zgrožen: »Če sedaj pomislim na tisti kraj, kjer leži umorjeni, me groza obletava, da se more zgoditi kaj tako nečuvenga v 20. stoletju.« Čprav je *Slovenski narod* običajno poudarjal, da med Slovenci in Hrvati ni velikih razlik, pa se je v tem primeru jasno distanciral od Hrvatov: »Samo Kolpa nas deli – pa kakšna razlika.« (SN 1911, 3)

Zaključek

V članku sem na podlagi poročanja liberalnega slovenskega časopisa *Slovenski narod* v obdobju 1868–1914 prikazal štiri razsežnosti reprezentacij Kolpe kot mejne reke: 1) Kolpa kot element ideološkega povezovanja; 2) upravljanje s Kolpo; 3) zapore in oviranje prometa na Kolpi; 4) Kolpa kot nevarna reka. V pisanju časopisa o Kolpi se lepo kaže glavna značilnosti mejnih rek: neločljivo razmerje med mejno reko kot družbenim/političnim konceptom in reko kot naravnim pojavom. Mejna reka je fenomen, ki ga določata dve sferi s povsem različnima načinoma delovanja: družbena realnost in realnost narave (spreminjanje struge, poplave, presiha nja). Interakcija med obema sferama ni niti preprosta niti stalna in jo lahko opredelimo zgolj v zgodovinskem kontekstu. Seveda mejna reka ni edini fenomen, za katerega to velja, je pa eden izmed najočitnejših. Prav tako je očitno, da se lahko družbena realnost manifestira zgolj v naravi. Dejstvo, da meja poteka med dvema entitetama po reki, določa tudi politično in družbeno naravo reke, in obratno, dejstvo, da ima neka reka mejni status, vpliva na njeno fizično realnost.

Viri in literatura

Objavljeni viri

OKDZ: *Obravnave Kranjskega deželnega zbora*

1872, 9: 1872, št. 9, 4. 12. 1872.

SN: *Slovenski narod*

1872: 10. 12. 1872, let. 5, št. 143.

1873: 17. 7. 1873, let. 6, št. 162.

1874: 11. 6. 1874, let. 7, št. 130.

1875a: 24. 3. 1875, let. 8, št. 67.

1875b: 27. 6. 1875, let. 8, št. 144.

1878a: 15. 7. 1878, let. 11, št. 160.

1878b: 6. 10. 1878, let. 11, št. 230.

1879: 7. 5. 1879, let. 12, št. 104.

1880a: 20. 12. 1880, let. 13, št. 289.

1880b: 20. 5. 1880, let. 13, št. 113.

1880c: 15. 6. 1880, let. 13, št. 134.

1881a: 5. 10. 1881, let. 14, št. 226.

1881b: 27. 9. 1881, let. 14, št. 219.

1884: 2. 9. 1884, let. 17, št. 202.

1885: 26. 10. 1885, let. 18, št. 244.

1886: 11. 8. 1886, let. 19, št. 181.

1891: 14. 10. 1891, let. 24, št. 234.

1898: 10. 5. 1898, let. 30, št. 105.

1900: 10. 2. 1900, let. 33, št. 33.

1902a: 12. 7. 1902, let. 35, št. 157.

1902b: 31. 1. 1902, let. 35, št. 25.

1908: 8. 2. 1908, let. 41, št. 33.

1909: 23. 2. 1909, let. 42, št. 43.

1910: 17. 7. 1910, let. 43, št. 176.

1911: 22. 9. 1911, let. 44, št. 120.

1912: 31. 12. 1912, let. 45, št. 300.

1914: 28. 5. 1914, let. 48, št. 120.

Literatura

- Cvirn, J. 2015. *Dunajski državni zbor in Slovenci (184–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje.
- Eigmüller, M., in G. Voruba, ur. 2006. *Der duale Character der Grenze. Grenzsoziologie, die politische Strukturierung des Raumes*. Wiesbaden: Springer.
- Hepe, B., K. Janjič, S. Mikuž in I. Živko. 2011. *Zgodovina carine na Slovenskem od antike do slovenske osamosvojitve*. Ljubljana: Carinska uprava Republike Slovenije.
- Jurčič, J. 1982. *Zbrano delo*, deseta knjiga, ur. M. Rupel. Ljubljana: DZS.
- Keber, K. 2003. »Epidemije na Slovenskem: primer kolere v 19. stoletju.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Komac, B., K. Natek in M. Zorn. 2008. *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Landwehr, A. 2008. *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt na Majni; New York: Campus Verlag.
- Plut, D. 1986. »Geografske značilnosti poplavnega sveta Kolpe in njenih pritokov v zgornjem Pokolpju.« *Geografski zbornik* 25: 125–55.
- Rustja, K. 1994. *Dolenjske proge: tiri in čas*. Ljubljana: Železniški muzej.
- Schall, G. 2001. *Der österreichisch-ungarische Dualismus als Integrationskonzept*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Vatovec, F. 1968. »Ob zibeli ‚Slovenskega naroda‘ pred sto leti.« V *Ob stoletnici ustanovitve ‚Slovenskega naroda‘ 1868–1968*, ur. B. Avsenak. Maribor: Društvo novinarjev Slovenije.
- Zajc, M. 2006. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. stoletju*. Ljubljana: Modrijan.
- Zajc, M. 2012. »Sotla, majhna voda. Reka Sotla kot naravna, politična in ideološka meja v 19. in začetku 20. stoletja.« *Zgodovina za vse* 19 (1/2): 101–13.
- Zajc, M. 2017. »The Border River Phenomenon: The Example of the River Mura.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (3): 44–65.
- Zoll- und Staats- Monopols-Ordnung. 1835. Dunaj: K. k. H. Staats-Arearial-Druckerei.

Summary

The image of the river Kolpa as a border river in Slovenian newspapers: The example of the Slovenski narod 1861–1914

The article analyses the portrayal of the Kolpa as a border river in the leading Slovene liberal newspaper Slovenski narod from 1868 to 1918. In the 19th century, the Kolpa divided Carniola (and the Habsburg hereditary lands) from Civil Croatia (and Hungary). During the pre-March period, life on the border between Carniola and Croatia was primarily influenced by the customs border between the Hungarian and other parts of the Habsburg Monarchy. A second major change in the border on the Kolpa River resulted from the 1867 introduction of state dualism. From that point onward, the Kolpa separated two independent halves of the monarchy, which shared the same foreign policy, finances, and the military. On the pages of Slovenski narod, the Kolpa River was not only a proper name denoting a river, but also and primarily a symbol of a natural border between the Slovenes and Croats. Slavic or Yugoslav identity was an integral part of Slovene national ideology at that time. Croats (and South Slavs in general) were considered allies and a "brother" nation. Living close to a river demands certain activities. The fact that a river also forms a border additionally complicates the implementation of these activities, which demands communication and coordination between the two entities separated by the river. The state also invested a lot of energy into controlling the border during outbreaks of various diseases, when they tried to seal the border as much as possible. The Kolpa flooded regardless of its border status, but both entities separated by the river had to deal with the floods' consequences. In one of the articles examined, the river as a natural landscape element with certain economic potentials (milling and fish farming) was at the core of a border dispute. The main characteristic of border rivers is clearly seen from the articles published in Slovenski narod: the inextricable connection between the border river as a social/political concept and the river as a natural feature. A border river is a phenomenon defined by two spheres with completely different characters: social reality and the reality of the natural environment (i.e. changes in the riverbed, floods, and intermittence). The interaction between the two spheres is neither simple nor constant, but it can be defined within a historical context.

Kmetovanje v vojni vihri na podlagi dnevniških zapisov

Žarko Lazarevič

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino

zarko.lazarevic@guest.arnes.si

Uvod

V članku bom predstavil nekaj plati gospodarjenja med vojno v Sloveniji. V predstavitvi bom zajel obe svetovni vojni, prvo in drugo, ki sta temeljito zaznamovali življenje. Predstavil bom nekaj sprememb, nekaj prilagoditev kmečkega gospodarstva vojnim razmeram, ko so kmetje skušali ohraniti običajni ritem dela, tako kot so bili navajeni. Ker želim predstaviti odlomke iz vsakodnevne prakse, bi lahko sledečo razpravo opredelili kot prikaz nekaterih lokalnih fenomenov z ozadjem modernih vojn, človeško izkušnjo v totaliteti vojne. To je tudi razlog, da v ospredju predstavitve ni makroperspektiva kmetijstva med vojno. Ta perspektiva je obsežno predstavljena v literaturi, pri čemer v seznamu navajam le najznačilnejše primere v mednarodnem (Broadberry in Harrison 2005; Harrison 1998; Schultz 1945; Offer 1989) ali domačem prostoru (Himmelreich 2001; Mikuž 1969; Svobljak in Antoličič 2018; Šorn 2007; 2018; Vodopivec in Kleindienst 2005). V razpravi bo makroperspektiva omenjena le bežno, toliko, kolikor je nujno za osnovno kontekstualizacijo. Predvsem je moja želja predstaviti pojavnne oblike vsakodnevnih praks v času vojne. Priložnost za to se mi ponuja po zaslugi dveh dnevnikov. V času druge svetovne vojne pa želim dodatno opozoriti tudi na problematiko kmečkih dolgov, to je na kontinuiteto terjatev kot dela premoženja. Okupatorji so sicer odpravili jugoslovansko/slovensko oblast, vendar niso odpravili dolžniško-upniških razmerij. Ta so preživela tudi vojno stvarnost.

Prvi dnevnik je na nek način kronika majhne župnije in vasi Črniče v zahodnem delu Slovenije, blizu meje z Italijo. Krajevni duhovnik Alojzij Novak je pisal dnevnik v času obeh vojn. Zavedal se je izjemnosti vojnega časa in dolgoročnih sprememb, ki sta jih obe vojni prinesli v vsakdan, slutil pa je tudi prihodnost na podeželju. Njegova osnovna namera je bila, da dokumentira življenje svoje vasi in krajanov. Dnevniški zapisi nam omogočajo natančen vpogled v vsakdanje življenje kmetov, v mikrokozmos vaških sosedskih in družinskih razmerij, ki so bila v vojnih razmerah na preizkušnji. Nudi nam vpogled v interakcije med kmečkim svetom in zunanjimi faktorji, ki se jim kmet ne more ne upreti ne izogniti. Pisec dnevnika, duhovnik, je izražal veliko skrb za moralo svojih župljanov. Njegove observacije so zelo dragocene, saj dnevnik predstavlja detajlno beleženje majhnih dnevnih sprememb v procesu vzpostavljanja »nove normalnosti«, poskus racionalnosti v času vojne na podeželju.

Tudi v drugem primeru imamo opravka z dnevnikom, vendar drugačnega tipa. Če je bil prvi avtor izobražen duhovnik, pa je bil drugi avtor samo skromen kmet. Toda kljub pomanjkljivi izobrazbi je bil avtor, Ivan Puntar, človek širokega duha in vedenja. Uspešno je vodil večjo kmetijo. Ta je slovela kot tehnološko napredna in dobro donosna. Njegov dnevnik, ki zajema obdobje med letoma 1923 in 1943, je poleg drugega precizna kronika vsakodnevnega življenja in dela na kmetiji v času druge svetovne vojne – vojne, ki ni bila samo okupacija, temveč tudi čas odporiškega gibanja, kolaboracije in državljanske vojne. Zapisi natančno kažejo, pred kakšnimi izzivi so stali kmetje in kmečko gospodarstvo med drugo svetovno vojno. Puntar je začel pisati dnevnik po prihodu iz vojnega ujetništva v Rusiji. Toda rokopis je ohranjen šele od leta 1923 dalje. Dnevniku je potem mogoče slediti vse do leta 1943. Domnevajo, da je dnevnik pisal tudi v naslednjih letih, vendar teh zapiskov še niso izsledili. Puntar ni bil samo uspešen gospodar, temveč je bil tudi močno angažiran v socialnem in političnem življenju. Bil je aktivni član Slovenske ljudske stranke, vodilne politične sile katoliške orientacije. Redno so ga volili v organe lokalne oblasti, bil je tudi dejavni član lokalnih ekonomskih in socialnih organizacij, društev ter krožkov. Strastno je bral knjige, pri čemer je dajal prednost kmetijski strokovni literaturi in romanom.

Oba dnevnika imata veliko vrednost. V slovenskem primeru ni ravno običajno, da imajo lahko gospodarski zgodovinarji pri raziskovalnem delu na razpolago tudi take vire. Zlasti ne dnevnikov kmetov, ki nas podrobno informirajo o vsakodnevnih strategijah in praksah kmečkega ekonomske-

ga in socialnega življenja. Dnevnika pričata o velikih razlikah med prvo in drugo svetovno vojno, o dveh povsem različnih kontekstih. Med prvo svetovno vojno je bilo slovensko ozemlje v centru Habsburške monarhije, v zaledju soške fronte. In prav neposredno zaledje soške fronte dokumentira prvi dnevnik. V primerjavi z drugo svetovno vojno je bila prva relativno »znosna«. Znosna v pomenu, da so bile bojne linije in nasprotne strani jasno ločene. Druga svetovna vojna je prinesla povsem drugačne razmere. Bila je veliko bolj zapletena, položaj veliko bolj negotov. Oba avtorja poudarjata kompleksnost časa svetovnih vojn. Kažeta na večplastnost procesov okupacije, odporiškega gibanja, državljanske vojne, ki je potekala pretežno na podeželju in neposredno prizadela kmete.

Dnevno nasilje je bilo del kmečkega vsakdana, seglo je praktično v zadnjo vas, na zadnjo kmetijo, do zadnje kmečke družine. Vse to ni ostalo brez posledic za kmečko gospodarstvo. V mnogih primerih je bilo delo na kmetijah praktično onemogočeno. Kmetje so bili aktivno udeleženi v državljanski vojni, ki je potekala v času okupacije. Drugače tudi ni moglo biti, kmečka populacija je bila namreč v Sloveniji pred drugo svetovno vojno najštevilčnejša skupina prebivalstva. Okupacija in državljanska vojna sta močno utesnili prostor gospodarjenja na podeželju. Vse predvojne politične in ideološke delitve, podprte z vojaško močjo, so privrele na plan. Med državljansko vojno so se razdelile vasi, rodbine, sosedje, celo družine.

1. Izzivi prve svetovne vojne

Dnevnika pričata, kako je bila sposobnost prilagajanja med vojno na nenehni preizkušnji. Prilagodljivost je sicer široka, večplastna kategorija, vendar jo lahko razdelimo na ekonomsko in socialno prilagodljivost. Vojna je pomenila ogromen prelom v vsakdanjem življenju kmetov. Tu navajamo le nekaj ukrepov, ki so močno posegli v kmečki vsakdan in določali parametre gospodarjenja. Že leta 1914 so prepovedali izvoz vseh živilskih pridelkov ter uvedli nadzor nad vsemi živilskimi cenami. Kasneje so živilskim izdelkom določili maksimirane cene. Tekom vojne so izdali celo vrsto predpisov, ki so urejali preskrbo s hrano. Avgusta 1914 so prepovedali izvoz moke, decembra so prepovedali klanje breje živine, kasneje klanje govedi in prašičev nasploh. Prepovedali so uporabo žit in moke za krmljenje živine. Marca 1915 so omejili potrošnjo z uvedbo krušnih nakaznic. Posebej so predpisali sestavine kruha in drugih izdelkov. Kruh ali žita je bilo prepovedano uporabljati za kuhanje žganja. Leta 1915 so oblasti začele z zaplemba-

mi žita, fižola, graha, boba, leče, domačega olja. Oblasti so regulirale tako rekoč vsako dejavnost na kmetijah (Fischer 2005, 148–49).

To makropodobo lahko konfrontiramo z dnevniškimi zapiski. Po dnevniku sodeč je bilo med prvo svetovno vojno temeljno vprašanje na podeželju pomanjkanje delovne sile v kmetijstvu. Občutili so pomanjkanje ljudi kot tudi delovnih živali. Slovensko kmetijstvo tega časa še ni bilo visoko učinkovito, v njem je prevladovalo fizično delo, kmečka fizična moč in uporaba delovnih živali sta bili nepogrešljivi za nemoten proizvodni proces. Ženske in otroci so nadomeščali mlajše in starejše moške, ki so bili v poklicani v vojsko. S tem se je spreminjala tudi tradicionalna podoba delitve dela po spolu, pomen ženskega dela v kmetijstvu je izjemno narasel. Če so moške nekako še lahko nadomestile ženske in otroci ali celo vojni ujetniki, pa so bile razmere na področju delovnih živali mnogo kritičnejše. Konfiskacija delovnih živali za vojaške potrebe je imela dve vrsti posledic: na eni strani je bilo vprašanje načina obdelovanja polj z zmanjšanim številom konj in volov, na drugi strani vprašanje prehrane. Pomanjkanja delovnih živali ni bilo mogoče nadoknaditi kratkoročno, problem je bil strukturne in dolgoročne narave. V takih razmerah je bilo kmečko prebivalstvo še bolj fizično obremenjeno kot v času pred vojno. Posledice so bile očitne, ni jim bilo mogoče ubežati. Analizirani dnevnik je poln vpisov, ki govorijo, kako pridelek v kmetijstvu konstantno pada. Še več, dnevnik neusmiljeno prikaže kruto realnost ob koncu vojne. Takrat je kmetijska produkcija v vasi Črniče zadostovala zgolj za preživetje prebivalstva.

Bližina bojišča, soška fronta, so imela enormno velik vpliv na kmetijstvo. Vas Črniče je bila zadnja vas, ki je niso evakuirali zaradi vojaških operacij na fronti. Vaščani so lahko opazovali dnevne premike vojaštva skozi vas. Vojaške enote so se občasno tudi utaborile ob ali v vasi. Za določen čas so ob robu postavili tudi taborišče za vojne ujetnike. Vse to je imelo dve ekonomski posledici. Povpraševanje po kmečkih pridelkih in artiklih se je enormno povečalo. V času, ko so kmetijske cene že na splošno zelo narasle, je bila rast cen na lokalnem trgu v Črničah še bistveno višja. Vojaki so bili zvesti odjemalci. Kmečka gospodarstva so si finančno naglo opomogla, preplavljena so bila z denarjem. V zelo kratkem času so kmetje odplačali vse svoje dolgove, ki so bili pred vojno visoki. Prav tako so z lahkoto odplačali vse zaostale dote, ki so jih obljubili hčeram ob vstopanju v zakonski stan. Lokalna kreditna zadruga je bila visoko likvidna kot nikoli poprej. V pomanjkanju povpraševanja po kreditih, se je zadruga presežka likvidnosti reševala z velikimi nakupi obveznic vojnih posojil. Na ta način so investira-

li velik del presežne likvidnosti, ob tem pa tudi izkazovali od oblasti pričakovano domoljubno dejanje. Črniški duhovnik je veliko pisal o postopnem spreminjanju percepcij denarja, od redke in cenjene dobrine je denar postajal predostopen. S tem je posredno opisoval vsakodnevne manifestacije inflacije cen in tudi denarne inflacije. Ljudje so postopno spreminjali ekonomsko obnašanje, krepile so se oblike potrošnje, ki so šle prek predvojnih meril spodobnosti. Motilo ga je, da sta med farani izginjala duh varčnosti, skromnosti in zmožnost samoomejevanja, ne samo pri potrošniških praksah, temveč tudi v drugih oblikah življenja. Predvojni svet vasi, vzpostavljena razmerja in odnosi, stratifikacije in vrednote so se z vsakim letom vojne bolj umikali novi, vojni »normalnosti«.

Ena od pomembnih »stranskih« posledic velikega števila vojakov v in okoli vasi je bil vznik prostitucije v vasi. Šlo je za pojav, ki ga pred vojno praktično niso poznali. Dogajal se je nekje drugje, samo v domači vasi ne. Župnika je prostitucija zelo onesrečevala. V dnevniku je sicer pisal brez imen, vendar je z drugimi značilnostmi lociral hiše, kjer je prostitucija postala pomemben ali izključni vir dohodka. Vzrok je videl v revščini, saj določen del prebivalstva na majhnih kmetijah v času vojne ni mogel pridelati zadostnih količin pridelkov. Majhne kmetije in številčne družine so povzročale revščino, materialno in duhovno, kar je spodbujalo prostitucijo. Pred vojno so bili mnogi vaščani, zlasti iz majhnih kmetij, zaposleni pri večjih kmetih. Z vojno je ta možnost zaposlitve postopno usihala. Kot priča dnevnik, pa prostitucija ni bila edina nadloga, ki jo je prinesla vojna. Širil se je obseg uničenih polj, travnikov ali sadovnjakov, saj je kmečka zemljišča po svojih potrebah zasedala vojska. Zaradi tega se je med vojno delež obdelovalnih površin skrčil, kar tudi ni ostalo brez posledic. Obseg kmetijske produkcije je nenehno upadal, na koncu so kmetje komaj pridelali dovolj za lastne prehranske potrebe. Ob tem je nastopil še dodaten socialni pojav. Izjemno je naraslo število krajev; bolj se je bližal konec vojne, več jih je bilo. Kradlo se je vse, orodje, živino, pridelke, poleg drugih posevkov je izginjalo tudi nezrelo sadje. Po župniku pa niso kradli samo vojaki, temveč tudi domačini, skušnjave in preizkušnje so bile prevelike. Opis vojnih razmer v vasi Črniče se zaključuje z dramatičnim tonom. Duhovnik Alojzij Novak ogorčeno zapiše, da je nastopila moralna degradacija župljanov, z njo pa tudi občutek za pravičnost in red. V takih razmerah je bil manjši potres, ki so ga čutili leta 1917, zanj samo opozorilni znak Božje jeze zaradi vsestranske degeneracije njegovih vaščanov (Novak 2014).

2. Izzivi druge svetovne vojne

Med drugo svetovno vojno so Slovenijo okupirale štiri države: Nemčija, Italija, Madžarska in zelo majhen del tudi kvizlinška tvorba Neodvisna država Hrvaška. Nemške sile so okupirale severne in del vzhodnih predelov, italijanske centralni in zahodni del, madžarske majhen, skrajno vzhodni del Slovenije. Na jugovzhodu si je nekaj vasi prisvojila Neodvisna država Hrvaška. Okupacijske sile so hotele slovenska ozemlja priključiti k matičnim državam. Razdeljenost Slovenije med vojno je imela enormno velike posledice za kmetijstvo. Okupacija in nove meje so povsem prekinile običajno kroženje blaga, kapitala in ljudi. Prekinjene so bile poslovne povezave, denimo bančne in združne mreže. Zlasti združna omrežja so bila pomembna za kmečko ekonomijo, tako na področju financiranja kot potrošnje in komercializacije pridelkov in živine. Z zamenjavo denarja so okupatorji tudi povsem razvrednotili slovensko finančno in realno premoženje. Zaradi podcenjenih tečajev jugoslovanske valute je vrednost prihrankov povsem skopnela (Lazarevič in Prinčič 2000, 165–73). Cenovna politika okupacijskih oblasti pa tudi ni bila vedno v skladu z interesi slovenskih kmetov. Poleg tega je potrebno opozorilo, da že pred drugo svetovno vojno slovensko kmetijstvo ni pridelalo dovolj, da bi zadostilo prehrabnim potrebam v Sloveniji. Slovenija je bila vezana na uvoz iz drugih jugoslovanskih območij. Z vojno so bile vse te povezave prekinjene in je bilo potrebno vzpostaviti nadomestne kanale preskrbe (Ferenc 2009, 379–402; Ferenc 2009a, 371–378).

Nemci so zmogljivosti slovenskega kmetijstva načrtno vključili v svojo politično in ekonomsko organizacijo, da bi spodbudili rast produkcije. V prvem letu okupacije jim je to celo uspelo, v kasnejših pa nič več. S spodbujanjem tehnološke modernizacije in povečanim povpraševanjem po kmetijskih produktih so pritegnili mnoge kmete. Zaradi večjega povpraševanja so narasle cene, kar je praviloma povečalo kmečke dohodke. Na podeželju se je povečala potrošnja industrijskega blaga, dokler je bilo prosto dosegljivo, seveda. Kmetje so zopet izrabili priložnost za zmanjševanje svoje zadolženosti. Olajšanje je bilo veliko, saj je bila velika večina kmetov pred drugo svetovno vojno močno zadolžena ali tudi prezadolžena. Na drugi strani so nemške okupacijske oblasti pridelavo določenih kmetijskih panog omejile ali celo povsem prepovedale. Tako npr. niso bili naklonjeni proizvodnji hmelja na slovenskih ozemljih, kar je močno prizadelo del kmečkega prebivalstva, predvsem v Savinjski dolini, v regiji torej, kjer je bil hmelj temeljni vir dohodka.

V italijanski okupacijski coni so bile razmere povsem drugačne. Posestna struktura v kmetijstvu je bila zelo razdrobljena, daleč prevladovala so kmetije z malo zemlje. Večina med njimi je pridelovala za lastne potrebe in le majhen del proizvodov prodajala. Večinoma so komaj zadostile za prehrano kmečkih rodbin. Italijanske okupacijske oblasti so bile zato primorane hrano uvažati, da bi lahko prehranili tudi mestno prebivalstvo. Pa še to so lahko zagotovili z različnimi shemami racionirane preskrbe. Sestavni del te politike so bile načrtne rekvizicije živine na podeželju, da bi mestom lahko priskrbeli meso, vsaj v omejenih količinah. V italijanski okupacijski coni je bilo v izobilju samo lesa, saj je to najbolj gozdnati del Slovenije. Na koncu Italijanom ni uspelo v večjem obsegu izrabiti niti tega potenciala zaradi odporniškega gibanja (Ferenc 2005, 592–601).

Ivan Puntar, avtor drugega dnevnika, je imel kmetijo v italijanski okupacijski coni, v Rakeku. Dnevnik priča o vsakodnevnom življenju kmetov v pogojih okupacije, o tegobah in ovirah pri kmetovanju v času vojne. Negotovost, nepredvidljivost in brezperspektivnost so močno težil kmečko prebivalstvo. Kmetje so bili zmedeni, kot beleži Puntar. Mnogi so se v strahu za lastno življenje pasivizirali, njihova volja do dela je plahnela, prevevale so jih skrbi za lastno preživetje. A Ivan Puntar ni bil te vrste. Bil je lastnik velike in donosne kmetije, imel je napeljane številne kanale prodaje. Z veliko volje je skušal gospodariti tako, kot je bil navajen pred vojno. Ko so italijanske vojaške enote v začetku aprila vkorakale v njegovo vas, je družinskim članom in zaposlenim ukazal sajenje krompirja. Posadili so skoraj tona, v enem samem dnevu. Naslednji dan se je s kolesom odpeljal v Ljubljano, da bi preveril, ali je jugoslovanska vojska nakazala denar za rekvirano seno in konje. Bil je slabe volje, saj se o tem z njim nihče ni želel resno pogovarjati. Z grenkobo je ugotovil, da bo moral to terjatev odpisati, saj je bila jugoslovanska vojska v razsulu in je nato v kratkem tudi uradno kapitulirala. Poletje 1941, prvo poletje pod okupacijo, je bilo mirno in kmetje so lahko bolj ali manj nemoteno opravljali svoje delo. Puntar v detajlih opisuje vsakodnevno delo na kmetiji in bližnjih poljih. Tudi žaga, ki jo je imel, je bila polno zaposlena. A vendarle mu je bilo vse skupaj sumljivo, preveč mirno, da bi lahko trajalo.

Četudi je bila vojna, raven varnosti iz dneva v dan pa nižja, je bil Puntar neizmerno razočaran, ko je ugotovil, da so mu prek noči ukradli njegovega najljubšega konja. Prek številnih prijateljev, znancev in poslovnih partnerjev ga je poskušal neutrudno izslediti. Za njim je poizvedoval tudi v bližnjih italijanskih obmejnih pokrajinah. Vse zaman, četudi je obja-

vil oglase v časopisih in ponujal nagrado za vsako informacijo, ki bi bila v pomoč pri iskanju. Prizadetost je v njem vzbudila samo spraševanje o morali in vojni, o kvarnem vplivu vojne na moralo ljudi, o tem, kako se posamezniki spreminjajo v odvisnosti od splošnih razmer. Njegova bolečina je bila še večja, ker je osumljenega storilca dobro poznal. V naslednjih letih so kraje postale tako pogoste, da se sploh ni več vznemirjal. Le nesrečen je bil, a vesel, da so ohranili vsaj življenje.

Z izgubo konja se je Puntar tudi zavedal nove realnosti, zavedal se je novih razmer, ki so terjale veliko preizkušenj. Mirnih dni je bilo počasi konec. V zadnjih dneh avgusta je že zapisal, da okupacija močno ovira življenje v vasi. Okupacijske oblasti so omejile svobodo gospodarjenja. Začela se je obsežna ekonomsko-politična regulacija. Kmetom so prepovedali prosto prodajo pridelkov, zlasti žita. Promet z živino je bil povsem ustavljen. Okupatorske oblasti so uveljavile obvezen odkup. Določene odkupne cene so bile zelo nizke. Ob takih cenah je bil Puntar užaljen, celo ponižan. Njegovo delo, delo družinskih članov in zaposlenih ni bilo naenkrat nič vredno. Če je le imel priložnost, je mimo oblasti prodajal neposredno strankam za 2- do 3-krat višjo ceno. Racionirana preskrba, ki so jo uvedli Italijani, po Puntarju ni bila primerna za slovenske razmere in določene količine zanj nezadostne za normalno prehranjenost prebivalstva. Prav tako je začelo primanjkovati vseh vrst blaga, kmečkih pridelkov, industrijskega blaga in tudi potrebščin za kmetovanje.

Ko se je ob koncu leta 1941 ozrl na zadnjih 12 mesecev, je ugotovil, da z nekoliko prizanesljivosti le ni bilo tako slabo. Zaradi rastočih cen so naraščali dohodki. Krompir, pšenica, koruza in fižol so obilno obrodili. A to je bila le ena plat. Zavedal se je spreminjajočega se okolja. Imel je veliko empatije za svoje sosede, ki so že občutili pomanjkanje. Solidarnost je v njegovem moralnem okviru sodila zelo visoko: če človek ima več, kot potrebuje, lahko nekaj odstopi tudi tistim, ki so pomoči potrebni. Zato je delil hrano vaščanom, ki je niso imeli oziroma pridelali dovolj. Natančno je zapisal, da so priskrbeli hrano 50 družinam.

Leta 1942 so okupacijske oblasti na podeželju sprejele nove restrikcije. Omejitev svobode gibanja je kmete močno prizadela. Uvedli so t. i. policijsko uro, od pol petih popoldne do pol osmih zjutraj. Začetek policijske ure so nato premaknili na osmo uro zvečer. Puntar tega ni mogel tega razumeti, saj ima kmet vedno veliko opraviti tudi v večernih urah, zlasti v poletnih mesecih, ko je bilo dela na kmetiji prek glave. Povsem iz sebe je bil zaradi uvedbe poletnega časa. To je imel za napad na kmečko (slovensko!) kultur-

no identiteto. Ni mu bilo jasno, kaj je narobe s časom, ki so ga uporabljali do tedaj. Za vsako pot iz vasi je moral pridobiti dovoljenje, nadzori prometa in posameznikov so bile stalni. Vas je italijanska vojska nato ogradila z bodečo žico. Vsak vstop ali izhod iz vasi je bil pod strogim nadzorom. Puntar je imel velike težave z obdelovanjem polj ali s prevozom pridelkov s polj v vas. Pa tegob še ni bilo konec. Italijanska vojaška posadka je začela ropati po vasi. Kar so potrebovali ali so mislili, da bodo potrebovali, so preprosto vzeli kmetom.

Letina je bila v letu 1942 zopet dobra, preseгла je celo leto 1941. Po uradni poti in na črnem trgu so prodali vse, kar so pridelali oziroma kar so imeli viška. Kmetija je bila preplavljena z denarjem. Varčevanje v vojnem času ni imelo smisla. Zato je Puntar presežno likvidnost vlagal v nakup novih strojev, umetnih gnojil in potrošniškega blaga. Začel je tudi z obnovo gospodarskih poslopij, graditi je začel tudi novo klet. V tem letu so se že začele redukcije elektrike, zato tudi ni mogel v celoti izkoristiti zmogljivosti svoje žage.

Z zadovoljstvom je pisal, da jim v ekonomskem oziru ni hudega, toda okolje je bilo nevarno, življenje je postalo komplicirano, zlasti z začetki in razmahom odporiškega gibanja pod vodstvom komunistov. Začelo so se načrtne represalije nad civilnim prebivalstvom. Okupacijske sile so ubile mnogo nedolžnih ljudi, jemali in streljali so talce, prebivalstvo so pošiljali v koncentracijska taborišča, mnogo kmetij, a tudi vasi v celoti, so požgali. Polja so ostajala zapuščena, mnoga so bila za daljše obdobje uničena za nadaljnjo obdelavo. Podeželje in vasi so postali bojišče. Z izbruhom državljanske vojne, ko so se v letu 1942 ob izdatni pomoči okupatorjev vojaško organizirale tudi slovenske protikomunistične enote, so se obseg in oblike nasilja zelo povečali. Življenje je izgubilo vsako vrednost, varnost življenja in lastnine je izginila v vrtincu spopadov med Slovenci samimi in z okupatorskimi enotami. V takih razmerah je bilo praktično nemogoče gospodariti po običajnih načelih. Kmetje so bili deležni zelo obsežnega nadzora in nasilja. Delo na polju je bilo življenjsko nevarno. Puntar ni bil prav nič presenečen, da je kmetijska produkcija močno upadala. Kmetje so v strahu za svoje življenje opuščali obdelovanje polj, zlasti odmaknjenih zemljišč in tistih v bližini gozdov. Pomanjkanje hrane je postalo vsesplošno. S siromašenjem uradne oskrbe prebivalstva se je pritisk na kmete še zvišal. Zaplembe in ropi hrane ter živine so bili vsakodnevna praksa vseh bojujočih strani. Na tej točki je Puntar nehal pisati dnevnik. Bila je zgodnja pomlad 1943 (Puntar-Štancar 2009).

3. Dolžniško breme

Po tej predstavitvi kmečkega položaja s stališča pogledov enega kmeta na osnovi njegovega dnevnika se velja ozreti tudi nekoliko širše. V razpravo vsekakor velja vključiti še drugo, širšo perspektivo. Večkrat smo že omenili, da so kmete hromili visoki dolgovi v času pred drugo svetovno vojno. Slovenski kmetje pri tem niso bili nobena izjema. Ker je relativno breme zadolženosti v tridesetih letih zelo naraslo, je posredovala država. Razmere, kjer so se kmečki dohodki zaradi velike gospodarske krize znižali za polovico, dolgovi pa so ostali na nominalno enaki ravni, v pretežno agrarni družbi dolgoročno niso bile vzdržne. Vodile so v ostro socialno in ekonomsko krizo podeželja. Posredovala je država. Jugoslovanska vlada je leta 1936 linearno znižala kmečke dolgove za polovico, upnikom pa nadoknadila del odpisanih terjatev. Znižani dolg so morali kmetje odplačati v 12 letnih obrokih. Ko se je odplačevanje dolgov po znižanih shemi komaj dobro začelo, se je že začela druga svetovna vojna na jugoslovanskih in s tem tudi na slovenskih tleh. Ker je konverzijo kmečkih dolgov izvedla paradržavna banka Privilegirana agrarna banka, so te terjatve postale del premoženja, ki so ga pridobile okupatorske države z razkosanjem in okupacijo Jugoslavije ter v njenem okviru tudi Slovenije.

Vojna ni pomenila, da so prenehale tudi dolžniške obveznosti; dolžniško-upniška razmerja so ostala. Kmetje so to hitro spoznali. Ob okupaciji aprila 1941 je bilo v Sloveniji 37.530 kmetov dolžno odplačevati dolgove Privilegirani agrarni banki. Približno dve tretjini dolžnikov iz Slovenije je živelo na nemškem, četrtnina na italijanskem in približno desetina na madžarskem okupacijskem območju. Nemška in italijanska vlada sta se junija 1942 v Rimu dogovorili o delitvi jugoslovanskega premoženja. Sestavni del dogovora so bile tudi kmečke terjatve Privilegirane agrarne banke. Vsaka okupatorska država je dobila terjatve, ki so jih bili dolžni plačati prebivalci na njenem ozemlju. Za prenos terjatev na ustrezne nemške in madžarske ustanove je morala za slovensko ozemlje poskrbeti ljubljanska podružnica Privilegirane agrarne banke. Delo na prenosu terjatev in listin se je začelo že septembra 1942, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do aprila 1944 prenesli le tretjino terjatev, madžarskega okupacijskega območja pa se v Ljubljani sploh še niso lotili. Vse do julija 1944 je Privilegirana agrarna banka zahtevala, da dolžniki iz nemškega okupacijskega območja poravnajo obveznosti v gotovini v centrali banke v Ljubljani ali pa prek klirinškega nakazila. S temi zahtevami je banka spravila v nemogoč položaj kmete iz nemškega in madžarskega okupacijskega obmo-

čja. Tako ni presenetljivo, da večina kmetov v tem času sploh ni poravnala dolgov. Temu so naredili konec julija 1944, ko so določili, da morajo kmetje odplačevati dolgove pri pooblaščenih ustanovah, ki so vodile poseben računa za Privilegirano agrarno banko. Na nemškem okupacijskem območju so pooblastili Landes-Hypotheken Anstalt v Celovcu in Gradcu za sprejemanje vplačila dolžnikov. Pri tem je bilo zelo pomembno, da ti ustanovi nista mogli izdajati potrdil o odplačilu dolgov, saj je bila v dveh tretjinah dolžnikov Privilegirana agrarna banka še vedno pravna upnica pri vseh neprenesenih terjatvah.

Vsekakor je potrebno zastaviti vprašanje, kako so kmetje plačevali dolgove. Privilegirana agrarna banka je imela neposreden stik samo z dolžniki v italijanski okupacijski coni. Tu je izterjevala dolgove po običajni praksi prek davčne službe. Rezultati so znani za leti 1941 in 1942. V letu 1941 so kmetje vplačali desetino več, kot so bili dolžni. V naslednjem letu je bil znesek bistveno nižji, okoli 60 %, kar pa so glede na obsežne vojaške operacije na podeželju z razmahom odporniškega gibanja in državljanske vojne še vedno imeli za uspeh. Take razmere so hromile plačevanje tudi v naslednjih letih. Leta 1943 so kmete pozvali, naj odplačajo dolgove v celoti in naj ne čakajo še štiri leta do izteka regularnega roka. Glede na visoke cene kmetijskih pridelkov se je banki zdel tak poziv na mestu. Kmetje naj bi imeli dovolj denarja, da to storijo. Za druga področja banka ni imela celovitih ali pa sploh ne podatkov. Glede na relativno visoke zneske, ki so jih plačali kmetje pod italijansko okupacijo, lahko sklepamo, da so tudi dolžniki iz drugih območij izkoristili priložnost, ki jim jo je ponujala inflacija, in do pri zmanjševanju dolžniškega bremena sledili zgledu kmetov iz osrednje Slovenije (Lazarević 1994, 157–60).

Zaključek

V članku se nisem ukvarjal z makroperspektivo položaja kmetov med vojnama 20. stoletja. Omejil sem se na lokalne fenomene, na posamezne primere kmečkega obnašanja v času vojn, kot jih je moč konstruirati na podlagi dnevniških zapiskov. Predstavljeni primeri kažejo, kako je med vojno na veliki preizkušnji kmečki racionalizem in pragmatizem. Večina je skušala živeti in gospodariti v običajnem življenjskem ritmu in načinu, če jim je le bilo dovoljeno. Če odmislimo splošen kontekst vojne in fokus usmerimo v posameznika, potem lahko zasledimo določeno logiko. Primer Ivana Puntarja je zelo poučen. Čeprav netipičen primer, pa vendar lepo ilustrira eno plat negotovih razmer v času druge svetovne vojne. V okviru danih

možnosti je skušal pragmatično voditi svojo kmetijo, dokler je bilo mogoče. V času neracionalnosti je skušal ravnati racionalno, kmetijo je videl tudi onkraj vojne. Ob žetvi je bil z mislimi že pri setvi, pa četudi se je svet okrog njega podiral. Življenjski ritem in pogledi so sledili cikličnosti dela v kmetijstvu. Navkljub vojni je inflacijsko napihnjene prihodke kmetije usmerjal v produktivne investicije, ne v ekscesno potrošnjo, kot kaže primer iz prve svetovne vojne. Na koncu se tudi njemu mu ni izšlo. Vojna vihra je izničila njegov racionalizem, odpravila pragmatizem, zastrla pogled v prihodnost, vzela vsako upanje, opustošila njegovo kmetijo ter razbila družino. A dolžniško-upniška razmerja so preživela tudi vojno!

Literatura

- Broadberry, S., in M. Harrison, ur.. 2005. *The Economics of World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferenc, T. 2005. »Gospodarstvo pod okupacijo.« V N. Borak idr., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 592–601. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Ferenc, T. 2009. »Landwirtschaft un Ernährung in Slowenien (1941–1945).« V *Dr. Tone Ferenc, Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3: nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. M. Ferenc, 379–402. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Ferenc, T. 2009a. »Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno.« V *Dr. Tone Ferenc, Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3: nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. M. Ferenc, 371–78. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Fischer, J. 2005. »Gospodarstvo v vojnih razmerah.« V N. Borak idr., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 148–19. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Harrison, M., ur. 1998. *The Economics of WW II (Six Great Powers in international Comparison)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Himmelreich, B. 2001. *Namesto žemlje črni kruh – organizacija preskrbe z živi-
li v Celju v času obeh vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv.

- Lazarevič, Ž. 1994. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lazarevič, Ž., in J. Prinčič 2000. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije.
- Mikuž, M. 1969. *Slovensko partizansko gospodarstvo*. Ljubljana: Borec.
- Novak, A. 2014. *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*. Zbrala in uredila R. Podberšič ml. in D. Sedmak. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Offer, A. 1989. *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- Puntar-Štancar, I. 2009. *Moje delo, doživetja in pogledi: dnevnik 1923–1943*. Ljubljana; Rakek: Jutro in Kulturno društvo Rak.
- Schultz, T. W. 1945. *Agriculture in an Unstable Economy*. New York; London: MacGraw Hill.
- Svoljšak, P., in G. Antoličič 2018. *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Šorn, M. 2007. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šorn, M., ur. 2018. *Lakote in pomanjkanja: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vodopivec, P., in K. Kleindienst, ur. 2005. *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica.

Summary

Farming in the storm of war, based on peasants' diaries

The article does not address the macro perspective of agriculture and farming during both world wars in the 20th century. I limited myself to local phenomena – to individual peasant behaviour during the wars, based on diary notes. The presentation includes some changes and adjustments the peasants applied when they tried to maintain the usual rhythm of work they were used to in the pre-war period. The presented cases are just examples of the human experience in the totality of war. The examples presented here illustrate how peasant rationalism and pragmatism were put to the test during the war. Most tried to live and manage in the usual rhythm and manner if they were allowed to. If we consider the general context of the

war and focus our attention on the individuals, then we can follow a certain logic. The case of Ivan Puntar is very instructive. Although an atypical example, it illustrates one side of the uncertain and unstable situation during World War II. Within the given options, he tried to pragmatically run his farm for as long as possible. In times of irrationality he tried to act rationally, he saw the farm outside the war. He was already thinking about sowing at the time of the harvest, even though the world was breaking apart around him. But he was always aware of the cyclical nature of agricultural labour. Despite the war, he channelled an inflated farm income into productive investments rather than excessive consumption, as World War I example shows. In the end, it did not work out for him either. The storm of war eroded his rationalism, eliminated his pragmatism, took away all hope, devastated his farm and disrupted his family. But debt-to-creditor relationships survived the wars!

»Bili smo brez orožja, le lopato in kramp«: posebni bataljoni na Sardiniji do kapitulacije Italije

Petra Kavrečič

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije
petra.kavrecic@fhs.upr.si

Uvod

Besedna zveza *posebni bataljoni* že sama po sebi jasno opredeljuje svoj pomen. V prvi vrsti so to vojaške enote – bataljoni, njihovo specifično funkcijo pa označuje pridevnik »posebni«. Pripadniki posebnih bataljonov so bili vojak, ki niso nosili orožja in so bili pod stalnim nadzorom oboroženega spremstva italijanskih oficirjev in vojakov (Vilhar in Klun 1973a, 25). Pripadnikom posebnih bataljonov se torej ni zaupalo. Sam namen ustanovitve je bila odstranitev nezaupljivih »tujerodcev« (*allogeni*), ki so na sluzenje vojaškega roka prihajali iz Julijske krajine. Vojake s tega območja so iz italijanske vojske premestili zaradi težnje po večjem nadzoru (Vilhar in Klun 1973a, 98; Perini 2003, 1–3). Ta vojaška formacija je dejansko predstavljala obliko internacije. Pogosto se je zanje uporabljalo tudi dodatno pojasnilo – »delavski« (*lavoratori*). Ustanavljanje posebnih bataljonov je bil torej eden izmed raznarodovalnih ukrepov fašistične oblasti. Prebivalstvo območja, ki ga je ta ukrep prizadel, ga je doživljalo kot zlo in krivico. Prebivalci s Primorske in iz Istre, ki sta po koncu prve svetovne vojne pripadli Italiji (Rapalska pogodba 1920) oziroma provinci Julijska krajina, so bili kot italijanski državljani vpoklicani na sluzenje vojaškega roka. Slednje je trajalo 18 mesecev (izjemoma tudi manj). Do leta 1931 so bili slovenski in hrvaški moški iz te province v večini vključeni v redno vojsko. Po tem obdobju je nastopila faza oziroma tri faze vpoklicev: 1940–1941, 1942 in 1943 (Kosmač 2013, 58; Perini 2003). Vsaka faza je bila povezana s političnimi in z vojaškimi procesi, ki so se tedaj odvijali. V prispevku

se bom osredotočila na pripadnike posebnih bataljonov, ki so bili nastanjeni na Sardiniji – t. i. »Sardince«.

Obravnavano bo obdobje do kapitulacije Italije. Poudarek bo na metodi ustnozgodovinskega intervjuja (zbiranje pričevanj) in analizi t. i. ego-dokumentov (spomini, zasebni dnevniki, pisma), ki so bili napisani po vojni in se hranijo v Pokrajinskem arhivu Koper.¹ Pri tem me najbolj zanimajo izkušnje nekdanjih pripadnikov bataljonov, sam način vpoklica, težave, s katerimi so se soočali na Sardiniji (lakota, slabe higienske razmere, bolezni, kazni), ter stiki z domačini in domačimi. Prispevek ustne zgodovine pri samem razvoju zgodovinopisja je namreč v tem, da »ponuja prenos pogledov, izkušenj in perspektiv skupin ljudi, ki so bili v zgodovini označeni kot 'spregledani', opredeljeni kot 'mali človek', 'navadni ljudje'« (Širok 2010, 13). Ta pristop bo zato tudi primarna raziskovalna metoda. Tako je tu spomin, kljub njegovi »nestanovitnosti, selektivnosti in podvrženosti pozabi« (Rožac Darovec 2006, 449), v jedru mojega zanimanja. Kako so se nekdanji »Sardinci« po več kot šestdesetih letih spominjali svoje izkušnje, kako so jo ob pogovoru podoživljali, je raziskovalna tema prispevka. Nekateri so po vojni svoje spomine tudi zabeležili v obliki poročila ali pisma, ki sta prav tako predmet obravnave. Poleg omenjenih virov bo uporabljena relevantna znanstvena in strokovna literatura. Analizi medvojnega političnega dogajanja in povojne glorifikacije odporiškega gibanja, čeprav je v virih, ki so bili objavljeni prva desetletja po vojni, močno prisotna, se v članku ne bom posvečala.

1. Ustanovitev posebnih vojaških enot in obdobja mobilizacije

Pod vplivom političnih in vojaških razmer v Italiji, zlasti v tako imenovani »Julijski krajini« so se lokavi fašisti odločili za ustanavljanje zloglasnih »bataljonov speciali«, ker je to izgledalo bolj nedolžno kakor odkrita internacija ali zapor. Na ta način so črpali ceneno delovno silo za nezdrava in malarična področja. Njihov namen je izviral v glavnem iz tega, da ne bi pokazali širši italijanski in mednarodni javnosti, da so prebivalci te pokrajine, ki so jo proglašali za »italianissimo« po 25 letih okupacije vedno bolj nasprotujejo fašizmu in italijanskim oblastem na sploh (Stegu 1965, 1).

1 SI PAK, 349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 40/2. Pogovori z nekdanjimi pripadniki posebnih bataljonov oziroma njihovimi sorodniki so v veliki večini potekali leta 2004. Citat v naslovu je iz Smrekar, 1965.

Spomine je nekdanji pripadnik posebnih bataljonov na Sardiniji, Alojz Stegu, napisal leta 1965. V besedilu je posebne bataljone opisal predvsem kot ukrep italijanske fašistične oblasti, ki je bil izveden zaradi neuspešne realizacije načrta poitaljančevanja oziroma asimilacije neitalijanskega prebivalstva Julijske krajine.

16. avgusta 1940 je podtajnik ministrstva za notranje zadeve Buffarini izdal poseben odlok, s katerim je ukazal, da »je treba oddaljiti od meje vse vojake slovanskega pokolenja« (Perini 2003, 5). Da bi bila meja bolj varna, so zgradili nove modernejšje utrdbe in odstranili vse sumljive in nevarne osebe« (Perini 2003). Posebne bataljone so sestavljali politično nezanesljivi vojaki, mladi obvezniki in politični pregnanci, ki so bili premeščeni iz zaporov (Perini 2004). Okrožnica vrhovnega poveljstva italijanske kraljeve vojske, ki je bila izdana 6. julija 1942, je določala, »da se morajo iz vojakov slovanskega porekla oblikovati posebni bataljoni, ki jih bodo zaposlili kot delavce ali kot nekvalificirano delovno silo in bodo brez osebnega orožja in brez oborožitve vojaškega oddelka«. V tistem obdobju se je posledično povečalo število pripadnikov teh enot (Troha 2006, 353–54).

Ustanovitev se je pričela leta 1940 z italijansko vojno napovedjo Franciji, ko so vojaške obveznike iz tega območja razorožili in jih v glavnem poslali v južne dele države. Z letom 1941 oziroma tik pred napadom na Jugoslavijo je potekala t. i. druga faza oblikovanja posebnih bataljonov, v izogib pridruževanju prebivalstva odporniškemu, antifašističnemu gibanju. Zadnje obdobje vpoklica je potekalo proti koncu leta 1942 in na začetku 1943., ko so vpoklicali predvsem mlajše generacije z namenom ohromitve partizanskega gibanja. Oblikovale so se t. i. posebne delovne čete »Compagnia Speciale Lavoratori«, kjer so nabornike v resnici internirali v taborišča zaprtega ali odprtega tipa. Posebni bataljoni so kot vojaške enote brez orožja opravljali nevojaške službe, težka fizična dela (vojaške ali civilne narave) na nezdravih in malaričnih območjih južne Italije in Sardinije.

Prva faza vpoklica oziroma prekomande se je torej začela po vstopu Italije v vojno. Slovence in Hrvate, ki so služili v redni vojski, so pričeli premeščati v posebne bataljone. V glavnem so bili označeni kot politično nezanesljivi, poleg orožja so jim bile odvzete tudi vojaške oznake. Te vojaške so v glavnem preselili na Sicilijo in Sardinijo. Po končanih operacijah v Franciji so bili bataljoni razpuščeni ter ponovno obnovljeni pred napadom na Jugoslavijo leta 1941. Februarja so preventivno premestili vse živčice v tej pokrajini z vzhodne fronte na druge fronte ali v posebne bataljone, aprila pa mobilizirali še 5.000 oseb in jih poslali neposredno v posebne ba-

taljone (Perini 2004, 11–12). Tedaj so odstranili tujerodne vojake na vzhodni meji in jih ponovno premestili na Sicilijo in Sardinijo (Troha 2006, 353). Tik pred napadom na kraljevino so več mobiliziranih letnikov, ki so jih sestavljali Primorci in Istrani, enostavno vključili v posebne bataljone. Poleg tega so prve dni aprila leta 1941 po Primorski in Istri mobilizirali vse letnike od 1896 do 1914. Mobilizirane so zbrali na sedežih vojaških okrajev (Videm, Gorica, Trst, Pulj, Reka, Zadar) in jim na rokave prilepili trak z oznako SP (*sospetto politico*), tj. »politično sumljiv«. Nekaj mesecev po končanih operacijah na Balkanu so za krajši čas (do začetka leta 1942) bataljone ponovno razpustili. Že konec leta 1941 pa je bil določen vpoklic tudi tistih vojakov, ki so že opravili vojaško obveznost (od letnika 1910 dalje; Perini 2003, 1–3).

Naslednja intenzivnejša faza vpoklicev je nastopila leta 1942. Osrednji namen je bila zajezitev odporniškega gibanja. Polnili so se italijanski zapori ter članstvo v posebnih bataljonih. Mobilizirali so letnike med 1901 in 1926. Pogosto so bili kazensko internirani tudi sorodniki upornikov. Zaplenjeni sta bili njihova imovina in živina (Perini 2003, 7). V času služenja vojaškega roka so pripadniki posebnih bataljonov v določenih primerih (smrt v družini, huda bolezen) imeli pravico do dopusta. Z namenom preprečitve morebitnega dezerterstva, odhoda v partizane ali širitve propagande osvobodilne fronte jim je bila od leta 1942 ta pravica odvzeta.

Zadnji večji val mobilizacij je potekal leta 1943. Decembra 1942 so odredili prisilno mobilizacijo po domovih vseh mož slovanskega rodu letnikov 1907, 1908 in 1909. V zimi leta 1942/43 so v slovenskem Primorju in v nekaterih krajih Istre pobrali letnike 1923, 1924, 1925, 1926 in moške starejših letnikov, ki so že opravili služenje vojaškega roka. Najhujše obdobje racij po celi Primorski je potekalo februarja leta 1943, ko so policijske in vojaške enote obkoljevale vasi in hiše ter pobirale mladeniče do vključno letnika 1926 in starejše moške do 45. leta starosti. Pri tem je bila praksa vpoklica veliko agresivnejša, saj so moške po vaseh pobirali z racijami. Bili so odpeljani pod oboroženim spremstvom. Tisti, ki niso bili poslani v posebne bataljone, so odšli v taborišča. Mobilizacija se je v Julijski krajini izvajala vse do avgusta 1943, ko so, poleg mladih, vpoklicali tudi za vojsko nesposobne moške od 42. do 55. leta starosti. Pobirali so jih sredi noči na domovih ali celo s ceste ali iz gostilne (Kosmač 2013, 59; Kavrečič 2004). Zadnjo četo posebnih delavskih bataljonov so ustanovili 20. avgusta 1943.

Po kapitulaciji Italije leta 1943 so se pripadniki posebnih bataljonov poskušali priključiti Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije (NOVJ). Pri tem je šlo za oblikovanje vojaških enot izven jugoslovanskega ozemlja.

Oblikovanih je bilo skupaj pet enot, večina z območja Italije (deloma tudi Afrike in z območja nemške okupacije). Urjenje je potekalo na območjih južne Italije (središče v bližini Barija), kjer so se nekdanji interniranci iz posebnih bataljonov pripravljali na vstop v boj. Prvotno so jih urili pripadniki zavezniških čet, nato častniki kraljeve vojske Jugoslavije v tujini, šele nato so bili pripadniki prekomorskih brigad v celoti podrejeni NOVJ.

V prekomorske brigade so se tako vključili pripadniki nekdanji posebnih bataljonov, interniranci in drugi mobiliziranci iz drugih dežel Jugoslavije, kar kaže na transnacionalni značaj samega pojava. Prekomorske brigade so nastopale kot nekakšna zbirna točka antifašizma, saj so se vanje vključili tako Slovenci kot Srbi, Črnogorci in drugi. V samih pripravah na boj so se urili tako pod zavezniki kot pod častniki jugoslovanske kraljeve vojske, kar pomeni, da različna nacionalna in ideološka provenienca (pripadnost različnim političnim strujam – katoliški, liberalni, komunistični) kot taki nista predstavljali ovire za sodelovanje in povezovanje v smeri sorodne ideje oziroma cilja.

Po podpisu kapitulacije se je mobilizacija v Julijski krajini sicer končala, vendar posebni bataljoni niso bili takoj razpuščeni, kajti »šele okrožnica z dne 22. maja 1944 priča o njihovem prehodu k zaveznikom« (Perini 2004, 224). Specifika posebnih bataljonov, ki so bili nastanjeni na Sardiniji, je bila v tem, da so zavezniki veliko večino premestili na Korziko (14. februarja 1944), kjer so bili vključeni v 7. ameriško armado, *Northern Base Section* (NORBS) – severno sekcijo zaledne baze. Tam so bili zadolženi za gradnjo in upravljanje letališč, pristanišč, cest, kasarn, skladišč ter za telekomunikacije in prevoze.² »Sardincem« je bil odhod v baze Narodnoosvobodilne vojske (NOVJ) in vključitev v prekomorske brigade precej otežkočen. Po izkrcanju zaveznikov v južni Franciji so tja premestili tudi »slovanske čete«. Zadnje čete so v okolico Marseilla prišle v začetku maja 1945 (Kralj n. d., 8–9). Pripadniki »slovanskih čet« so se 24. oktobra 1945 z vlakom odpeljali iz Miramasa. 26. oktobra so potovali skozi Švico in Italijo in naslednji dan prispele v Videm. Šele na tistem mestu so bile čete razpuščene.

2. Posebni bataljoni na Sardiniji

Zaradi nezaupanja, ki so ga italijanske oblasti gojile do prebivalcev Julijske krajine, njihovega odporiškega gibanja, predvsem pa zaradi tega, da bi jih odgnali čim dlje od meje s tedanjo Kraljevino Jugoslavijo (možnost pobe-

2 Sprva so bili vključeni v »2615th Technical Supervisor Regiment« – tehničnonadzorstveni polk, kasneje pa v »2698th Technical Supervisor Regiment«.

ga), so Slovence in Hrvate na služenje vojaškega roka pošiljali na jug države ter na otoka Sicilijo in Sardinijo (štiri posebne bataljone pa so poslali celo v Grčijo). Prvi slovenski naborniki so zaradi upiranja oblasti na Sardinijo prišli že leta 1933 (Perini 2004, 72), internacija na otoku pa se je v naslednjih letih nadaljevala (Turk 1969, 1–2; Simčič n. d., 7). Pri tem je šlo predvsem za kazenske preместitve in politično preganjanje nezanesljivih ter za oblast nevarnih ljudi.

Sardinija je bila najbolj nezaželena in osovražena »destinacija«. Otok je bil oddaljen od celine, tako da je bil beg skoraj nemogoč: »Hoteli so jih pač izolirati od prebivalstva in redkokje v Italiji je bila taka izolacija, tudi brez posebnih nadzorstvenih ukrepov, tako popolna kot na Sardiniji.« (Sivec n. d., 7) Revne in oddaljene pokrajine južne Italije ter njenih otokov so bile za izolacijo politično sumljivih »tujerodcev« najprimernejše lokacije. V teh krajih namreč niso umirali samo zaradi težkega dela in mučenja, ampak tudi zaradi pomanjkanja hrane, slabih higienskih razmer in bolezni. To so bila tudi malarična³ območja, izpostavljena stalnim zavezniškimi napadom. Zato ne preseneča, da je bilo največ pripadnikov posebnih bataljonov ravno na Sardiniji. Če izvzamemo kazenske konfinacije, so prvi naborniki na otok prišli avgusta 1940. Sledili so jim tisti iz pomladi 1941, jeseni 1942 in nazadnje pomladi 1943. Takrat naj bi na otok pripeljali okrog 7.000 pripadnikov bataljonov. Najprej so formirali skupine v zbirnih centrih v Pistoji, Arezzu in Piemontu (Asti). Na otok so bili najpogosteje pripeljani z ladjami, nekateri celo z manjšimi civilnimi letali. Že sama pot je bila po izkušnjah nekdanjih »Sardincev« nevarna, saj so bili na odprtem morju izpostavljeni bombardiranju zaveznikov (Ustni vir 1).

Čete so nosile številke od 223 do 448. Skupaj je bilo okrog 30 čet, ki so bile raztresene na različnih krajih od Cagliarija (pri čiščenju ruševin) do Palaua na severu otoka (pri delu v kamnolomih, cestah in podobno). Čete so štejele do 240 mož. Večja koncentracija bataljonov se je nahajala v mestu Alghero. Okrog samega letališča je bilo osem čet. Ocenjujejo, da je bilo na Sardiniji vsega skupaj okrog 15.000 Slovencev in Hrvatov. Poleg posebnih bataljonov so tu všteti še politični obsojenci in jugoslovanski vojni ujetniki (Vilhar in Klun 1969, 46).

Vojaki brez orožja so bili dodeljeni težkim fizičnim delom v pristaniščih, rudnikih in na letališčih. Kot »politično sumljivi« so bili podvrženi stalnemu vojaškemu nadzoru. Čeprav uradno imenovani posebni delavski

3 Za malarijo je zbolelo med 70 in 90 odstotkov moških. Okrog 400 posameznikov je za posledicami bolezni tudi umrlo (Troha 2006, 354).

bataljoni, so jim sami pravili kazenski (Ustni vir 1). Navadno so bili nastanjeni v kasarnah, zapuščenih šolskih poslopijih, v samostanih, barakah brez vode in stranišč ali kar pod šotori. Ležali so na golem lesu ali cementu z malo slame (Troha 2006, 354; Vilhar in Klun 1973a).

Mobilizacija v posebne bataljone, v našem primeru na Sardinijo, je potekala na različne načine in iz različnih razlogov. Nekateri so bili privedeni kot domnevni dezertjerji (Ustni vir 1), drugi so bili, kljub že odsluženemu vojaškemu roku, ponovno vpoklicani oziroma odvedeni neposredno izpred domače hiše: »[O]n [oče, ki je bil odpeljan] je okopaval krompir in so kar prišli italijanski vojaki in so ga iz njive kar pobrali, niti domov k ženi ni smel iti. Prišli so ga iskat na dom, prijeli za roke in ga odvedli ... na kaminon. Mama mu je hotela dati kaj za pot, vendar ji niso dovolili ... nismo vedeli, kam ga peljejo in če se bo vrnil domov.« (Ustni vir 3) Spet tretji so bili premeščeni iz redne italijanske vojske (Ustni vir 4). Pogosto je bil način novačenja povezan z nasilnim vpoklicem, ki je potekal ponoči po domovih. Odpeljani so bili v zbirne centre v Italiji in kasneje v živinskih vagonih nadaljevali pot do pristanišča oziroma letališča: »neznano kam, znašli smo se sredi morja« (Ustni vir 1). Svoje bivanje na otoku so dojemali kot internacijo: »Taborišče je bilo slabo urejeno; vode je bilo malo, stranišč pa sploh ne. Taka je bila higiena dvatisočletne laške kulture.« (Vilhar in Klun 1973a, 322)

3. »Uporniki« na otoku

Prebivalci otoka so pričakovali prihod »upornikov« (*ribellov*, kot so jim pravili), to je teroristov in brezbožnih komunistov. Kot najučinkovitejše orodje propagande so se izkazala naznanila v cerkvah, kjer so duhovniki napovedovali prihod banditov, nevarnih morilcev in razbojnikov, s katerimi niso smeli komunicirati. Sogovornik se je spominjal, da so ob prihodu morda res spominjali na bandite, saj so bili lačni, izmučeni od poti in umazani (Ustni vir 2).

Vendar kot se pogosto zgodi, človek ne deluje venomer v skladu s pravili. Med pripadniki posebnih bataljonov in domačini so se postopoma stakle vezi. Možje in fantje so radi peli v cerkvi ter pomagali kmetom na polju. Pogost pojav med četami posebnih bataljonov je bila ustanovitev pevskega zbora in glasba je bila pomemben dejavnik vzpostavljanja stikov z lokalnimi prebivalci (Kosmač 2010, 40). Z domačini so torej na različne načine prihajali v stik, kot na primer ob obisku gostilne na prosto nedeljo. Po prvotni skepsi domačinov so se zidovi postopoma le porušili in pogovor je stekel. Nekateri so tudi ugotovili, da imajo z lokalnim prebivalstvom sorodne po-

litične ideje. Kot je povedal sogovornik, so ob vprašanju, ali res »vse pobijajo«, pripadniki posebnih bataljonov odgovorili, da »le fašiste«. Očitno so imeli sorodna stališča, saj so tedaj stkali prijateljske vezi (Ustni vir 2).

Nekateri so širili tudi propagandno gradivo in uspeli priti v stik z antifašisti na otoku. Propagandne letake NOB so širili tisti, ki so zaradi izrednih razmer (bolezen ali smrt v družini) še uspeli domov na dopust (Smrekar 1965, 4–5). Ob vrnitvi so med pripadniki bataljonov širili omenjeni material in se politično organizirali (organizacija NOB):

V Pistoii je bila aktivno organizirana v V. četi bataljona, v tej četi je bilo nekoliko tovarišev, ki so bili že doma vključeni v OF in izvajali akcije. Bilo je tudi nekaj visokošolcev, ki so jih izključili Italijani iz univerz kot nezanesljive. Mnogo jih je prišlo iz zaporov, internacij in podobno. Ta skupina je imela velik vpliv na ostale tovariše. Organizirali so upor proti opravljanju dela in zaradi slabe hrane. Upor je uspel, razkačeni italijanski stražarji pa so hitro ukrepali. Organizatorje so razmestili na različne čete pod strožjo kontrolo (Stegu 1965, 2).

Cilji organizacije so bili širjenje propagande za narodnoosvobodilni boj (NOB), preverjanje morebitnih infiltrirancev, »špijonov« ter priprava za organiziran odhod v domovino ob kapitulaciji Italije. Kljub strogi cenzuri, aretacijah in inkarceracijah (Troha 2006, 354; Vilhar in Klun 1973), ki so sledile ob odkritjih gradiv ali upornih dejanjih, so tovrstne »majhne« zmage pomembno prispevale k občutku povezanosti, solidarnosti in odpora.

Razmere je oteževalo tudi domotožje. Edini stik z domačimi je predstavljala pisna korespondenca, ki je bila podvržena strogi cenzuri. Redka pisma, ki so prihajala iz domačih krajev, so bila natančno pregledana. Represija se je kazala tudi v tem, da so pisma, ki niso bila napisana v italijanskem jeziku, uničili (Stegu 1965, 3). Na čustva in občutke posameznikov je seveda močno vplivalo tudi javno trganje pisem, ki so bila napisana v slovenskem jeziku. V primeru odkritja neprimernih vsebin je prišlo tudi do sodnih procesov⁴ pred posebnim sodiščem. 3. februarja 1942 je v okviru sodbe št. 46 potekalo sojenje Ivanu Turku (v izvirniku Giovanniju Turcu), rojenemu 18. julija 1913 v Pulju. Kot vojak na Sardiniji je napisal pismo svojem. V njem je pisal o izgubah, ki jih je imel konvoj. Pismo je prestregla

4 V celoti naj bi bilo izvedenih 131 procesov proti Slovincem in Hrvatom s 544 obtoženci. Od teh jih je bilo 68 oproščenih, preostalih 476 pa je bilo obsojenih. Od 42 smrtnih obsodb, ki jih je izreklo posebno sodišče, jih je bilo 33 izrečenih za Slovence in Hrvate (Čermelj 1965, 310).

cenzura, na sojenju pa je bil oproščen. Na isti dan je bil v okviru sodbe št. 47 obsojen Rudolf Vilhar (v izvirniku Rodolfo Vilhar), rojen 10. aprila 1914 v Postojni. Avgusta leta 1941 je iz Sardinije pisal družini, da jim primanjkuje hrane ter da vsi upajo, da bo kmalu prišel »medved« (Sovjetska zveza), ki bo napravil konec vojni. Obsojen je bil na tri leta zapora (Aula IV 1970, 69). Doma pogosto niso vedeli, kje se možje ali očetje nahajajo. Iz redkih pisem so uspeli razbrati le, da so živi in lačni. V pismih so jih prosili za hrano in oblačila, ki pa pogosto niso prispela na cilj (Ustni vir 3).

Kot je znano, so bili pripadniki »posebnih bataljonov« zadolženi za gradnjo novih letališč, kopanje v rudnikih, čiščenje reliktoev potopljenih ladij v pristaniščih, nakladanje in razkladanje ladij, delo na solinah ter odstranjevanje ruševin (Vilhar in Klun 1969, 62). V spominih, ki so bili objavljena v letih po koncu vojne, so nekdanji pripadniki posebnih bataljonov opisovali življenjske razmere in delo na Sardiniji. Skupina mladoletnih fantov v 241. četi, ki je prišla na Sardinijo 30. maja 1943, je bila v mestu Golfo Aranci zadolžena za delo v pristanišču, in sicer za razkladanje cementa, gradbenega materiala, goriva in hrane z ladij. Tudi tisti, ki so bili bolni in neodporni, niso bili prikrajšani za težko delo. Avgusta leta 1943 so četo premestili v bližino mesta Palau, kjer so delali pri utrjevanju utrd, strelnih jarkov in cestnih zaprek (Žmitek 1973, 4). Izpostavljeni so bili različnim nevarnostim. Poleg napadov zaveznikov so bili z delom na malaričnih območjih ali rudnikih izpostavljeni različnim boleznim in zastrupitvam. Pogosti so bili primeri zastrupitve v rudnikih svinca, saj so tam kopali brez zaščitne opreme. Posledice so se kazale še nekaj let po koncu vojne. Kljub temu, da neposredno niso bili vključeni v spopade, so se pogosto srečevali s smrtjo. Bodisi so temu botrovali že omenjena bombardiranja zaveznikov in težaško delo ali malarija, podhranjenost in kazni (Ustni vir 1). Alojz Pavlin v svojih spominih piše, da je njegova četa kmalu po prihodu doživela »več bombardiranj. Imeli smo 7 mrtvih in mnogo ranjenih.« (Pavlin 1969, 1)

V redkih pismih, ki so prispela do domačih, se pogosto omenja lakota, slabe higienske razmere, pomanjkljiva oblačila in bolezni. Moji sogovorniki so kot hrano najpogosteje navajali mineštro (voda z malo olja in zelenjavo), kuhano v bencinskih sodih. V najhujših trenutkih pomanjkanja so si kuhali tudi travo ter jedli črviv prepečenec (Ustni vir 1 in 3). Nekateri bataljoni so za kosilo dobili »nekaj tople vode in perje od repe« (Ustni vir 2). Ampak kot so povedali: »[J]edli smo, ker če ne, bi bilo še slabše« (Ustni vir 1). Primanjkovalo je tudi pitne vode, saj je voda »smrdela in bila okužena, primerna komaj za umivanje nog« (Žmitek 1973, 6). Kuhanje je bilo pone-

kod prepuščeno bataljonom, vendar pogosto niso imeli česa kuhati. Včasih so za hrano prosili domačine, ki pa so tudi sami »trpeli hudo pomanjkanje in živeli v težkih razmerah« (Ustni vir 4), ali pa so jo ukradli bodisi kmetom (Ustni vir 2) bodisi v vojaških skladiščih. Redko so uspeli zbrati nekaj denarja in kupiti malo vina ali sira (Ustni vir 1). Sama kraja je bila tvegana in se je lahko končala tudi tragično: »[N]a vrtu so rasle pomaranče in je skočil [vojak] tja, da bi jih nabral. Videl ga je kmet in ga je ustrelil.« (Ustni vir 1) Zaradi pomanjkanja hrane je prihajalo tudi do uporov, ki so jim navadno sledile kazni in aretacije – celo proces pred vojaškim sodiščem in obsodbe na daljše zaporne kazni (Ditrich 1968, 1).

Živeli so v slabih življenjskih razmerah, nosili so stare in uničene uniforme brez vojaških zvezdic. Zaradi pomanjkanja higienskih pripomočkov (npr. mila) so bili »umazani, kar je povečalo nevarnost za uši«, čeprav so oblasti zatrjevale, da se nahajajo v »letoviščih« oziroma »campi di fortuna« (Ustni vir 1). Nasploh so jih v barakah, kjer so živeli, napadale uši, stenice in bolhe. Slabe higienske razmere in umazanija so botrovale številnim zdravstvenim težavam in okužbam. Najhujša bolezen, ki jih je pestila, pa je bila malarija, saj je bila velika večina čet nameščena na malaričnih območjih (Vilhar in Klun 1969, 77). V nekaterih četah le redkokdo ni zbolel. Pogostemu obolevanju sta botrovala slaba bolniška oskrba in pomanjkanje zdravil (kinin) (Kosmač 2010, 41). Kljub bolezni so tisti, sposobni za delo, le-to še naprej opravljali. Bolnišnice so bile večinoma oddaljene od taborišč, kjer so bili nastanjeni. V kolikor so potrebovali bolnišnično oskrbo, so se do tja odpravili sami. Vendar je tudi v bolnišnicah primanjkovalo prostora, zdravil, zato so bolniki pogosto ležali na tleh in niso prejeli zadostne zdravstvene oskrbe. Higienski standardi so bili ravno tako pomanjkljivi (Ustni vir 2; Smrekar 1965, 3; Nemeč 1966, 6). Kot primer preživetja malarije navajam spomin Jožeta Bubniča, ki je bil s svojo četo nastanjen v mestu Porto Torres. Zaradi malarije in krvave griže je moral v bolnišnico v Sassari, kjer je bil skupaj z drugimi bolniki nastanjen na hodniku. Ležali so na golem cementu, edino pokrivalo je bila odeja. Kasneje je bil premeščen v sobo. Spominja se, da so najslabšim bolnikom dajali injekcijo z belo tekočino. Ti so kmalu umrli. Sam se je temu »zdravilu« uprl in uspel »izposlovati« kinin, s pomočjo katerega je tudi okreval (Bubnič n. d., 3). V vojnih razmerah je zdravilo pogosto primanjkovalo, razširila pa se je tudi ilegalna trgovina. Zdravilo naj bi namreč oficirji prodajali civilistom, namesto da bi ga dajali bolnim »tujerodnim« vojakom (Perini 2004, 192–94). Sogovorniki

so pripovedovali o tem, da je zdravil primanjkovalo ali jim jih niso dajali. Preprodaje mi niso omenjali.

4. Kazni

Eno izmed hujših izkušenj »Sardincev« so predstavljale kazni. Omenila sem že kaznovanja zaradi uporov, povezanih s pomanjkanjem hrane ali širitvijo politično propagandnega gradiva. V pogovorih z nekdanjimi pripadniki posebnih bataljonov na Sardiniji ali pismih in poročilih, ki so hranjena v arhivu, se pogosto omenja prezirljiv odnos, verbalno (žalitve, poniževanja) in fizično nasilje: »z nami so ravnali kot z živino« (Ustni vir 4) ali »lepo nas niso gledali« (Ustni vir 1). Najverjetneje je nasilje najbolj prizadelo najmlajše, mladoletne, fante, ki so bili na silo odpeljani od doma: »V kolikor se kdo ni dosledno pokoraval poveljem oficirjev, so sledile klofute in brce. Z ozirom, da smo bili mladoletni so nad nami še bolj kruto izvajali svoje vojaške metode zatiranja, kot pa pri starejših generacijah« (Žmitek 1973, 4). Zaradi večjega učinka so bile kazni izvršene na javnih mestih. Za manjše prestopke so vojake privezali na drog (*al palo*) tako, da so jim roke zvezali visoko na drog. Kaznovani je moral pod žgočim soncem stati tudi po več ur. Pogosti so bili pretepi in druge oblike fizičnega nasilja. Kot se spominja moj sogovornik, so jih za kazen pretepali ter mučili, »da bi jih čim več umrlo« (Ustni vir 2). Zaradi prekrškov, kot so bili protesti zaradi lakote ali težkega dela, odklonitve dela, protesti zaradi nezaščitenosti pred malarijo ali neplačanega dela, so bili poslani tudi pred vojno sodišče (Ustni vir 1). Vojno sodišče za Sicilijo in Sardinijo je bilo ustanovljeno s posebnim dekretom. Obe pokrajini je Mussolini proglasil za »vojno območje«. Imenovanje teh dveh sodišč časovno sovpada z ustanovitvijo posebnih bataljonov, njuno delovanje pa sega še v čas po kapitulaciji Italije. Jeseni leta 1944 so sojenja potekala v glavnem zaradi zahtev pripadnikov posebnih bataljonov po priključitvi k NOV (AULA IV 1970, 13). Aretacije zaradi odprtega izražanja političnih stališč so se nadaljevale tudi po italijanski kapitulaciji, kar so »Sardinci« doživljali kot hudo krivico. Pred vojaško sodišče sta prišla Janko Koren in Viktor Turjan iz 340. čete. Njuna četa je nekega oktobrskega večera leta 1943 organizirala shod z jugoslovansko zastavo. V pivnici, kjer so priredili govor in krst zastave, je vdrl komandant čete s podoficirji. Še isto noč sta bila skupaj z enim italijanskim podoficirjem (antifašistom) pripadnika čete aretirana. Sojenje je potekalo na vojaškem sodišču v Cagliariju, kjer so bili obsojeni na leto zapora na otoku Asinara (Koren 1968, 1–3; Turjan 1969, 1–6).

Kot kaže navedeni primer, kapitulacija ni realizirala pričakovanj. Pripadniki posebnih bataljonov so še naprej ostali italijanski vojaki pod italijansko komando: »V imenu zavezništva in v smislu fašističnih predpisov so še naprej gonili na težaško delo od lakote in boleznih obnemogle posebne delavske čete.« (Vilhar in Klun 1969, 102) Italijanska vojska je namreč postala zavezniška in vključitev v partizane je veljala za dezerterstvo. Najtežji prehod v NOV je bil ravno za »Sardince«, ki so z otoka prišli le težko. Okrog 6.000 jih je na otoku ostalo pod italijansko vojaško upravo, kar so doživljali kot hudo krivico. Kasneje so bili premeščeni na Korziko in v južno Francijo. Domov so se pripadniki »slovanskih čet« vrnili v štirih skupinah konec oktobra in novembra leta 1945. Iz zaporov na Sardiniji pa so se nekateri vrnili šele leta 1947 (Kavrečič 2004).

Zaključek

Po koncu internacije in vojne se je o izkušnjah v posebnih bataljonih oblikoval kolektivni spomin (Perini 2004, 20), ki se je »prilagodil« tedanjemu družbenopolitičnemu kontekstu (Passerini 2008; Thompson 2006; Rožac Darovec, 2006). Pripadniki posebnih bataljonov so se vrnili v novo politično okolje, v povojno, novo Titovo Jugoslavijo. Zaradi tega so bili mnogi spomini napisani v socialističnem duhu, prežeti s spominom na zmagovite partizanske heroje. Vendar je vsak posameznik internacijo doživljal na svoj način. Vsak sogovornik je povedal oziroma posredoval svojo zgodbo, svoje razumevanje dogodkov in spominjanje življenjske izkušnje v posebnih bataljonih. Objavljeni spomini, pisma in poročila, ki so nastala po vojni, so odraz takratnega političnega in družbenega ustroja, vendar se v njih ravno tako zrcalijo osebna izkušnja, strah, trpljenje in nenazadnje človekova iznajdljivost in preživetvena moč. Ob zavedanju, da je spomin tisti, ki selekcionira dogodke in jim pripiše zgodovinski pomen (Portelli 2006, 36), se za konec sklicujem na Luiso Passerini, ki pravi, da »poglavitnega načela pri interpretaciji virov ustne zgodovine ne gre iskati v presojanju, ali so kredibilni, temveč v zgodbi sami« (v Rožac Darovec 2006, 462). Zato me je pri raziskovanju zanimal predvsem spomin nekdanjih »vojakov« na njihovo težko življenjsko izkušnjo.

Viri in literatura

Ustni viri

Ustni vir 1: Ilirska Bistrica, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 2: Koper, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 3: Ajdovščina, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 4: Dolina, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK 349: Pokrajinski arhiv Koper, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 349, škatla 41, mapa 41.1.

Ditrich, 1968: Ditrich Luce, pismo Doljaku, napisano 12.11.1968 v Postojni, 1.

Koren, 1968: Koren Janko, Pismo Srečko Vilharju, napisano 15.11.1968 v Kobaridu, 1–3.

Turjan, 1969: Turjan Viktor, Pismo Srečko Vilharju, napisano septembra leta 1969 v Ljubljani, 1–6.

Turk, 1969: Turk Viljem, Šestdesetletnik, zapisal Klun Albert, 5.2.1969, 1–2.

Žmitek, 1973: Žmitek Zdravko, ob sodelovanju Jelačin Ivana in Ižanc Jožeta, Tudi 16-letnim mladeničem fašizem ni prizanesel, napisano 13.9.1973 v Postojni, 1–10.

SI PAK 349: Pokrajinski arhiv Koper, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 349, škatla 41, mapa 41.2.

Bubnič, b.d.: Bubnič Jože, Spomini na Sardinijo, nedatirano, 1–10.

Kralj, b.d.: Kralj Janko, Kratek opis političnega udejstvovanja primorskih Slovencev in Istranov v italijanskih kazenskih bataljoni (bataglione speciale) na Sardiniji in pozneje v sestavu sedme ameriške armade v južni Franciji, nedatirano, 1–10.

Nemec, 1966: Nemec Rafael, 234. četa, napisano 20.12.1966 v Novi Gorici, 6–11.

Pavlin, 1969: Pavlin Alojz, Moji spomini na Sardinijo, Korziko in Južno Francijo, napisano 9.2.1969 v Lokah, 1–7.

Simčič, 1969: Simčič Leon, Vojni spomini 1943–1945, napisano 8.3.1969 v Novem mestu, 1–18.

Sivec, b.d.: Sivec A., Slovenski vojak na Sardiniji leta 1925, 1–7.

Smrekar, 1965: Smrekar Zdravko, Moja pot v »bataglione speciale«-kazenski bataljon, napisano 17.8.1965 v Postojni, 1–8.

Stegu, 1965: Stegu Alojz.

Literatura

- AULA IV. 1970. *Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči)*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Čermelj, L. 1965. *Slovinci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kacin-Wohinz, M. 1990. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935: bazo-viškim žrtvam ob 60. obletnici*. Koper: Lipa.
- Kavrečič, P. 2004. »Posebni bataljoni na Sardiniji.« *Diplomsko delo*, Univerza v Ljubljani.
- Kosmač, M. 2010. »Upornišтво primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v »posebnih bataljonih« od junija 1940 do 8. septembra 1943.« *Diplomsko delo*, Univerza na Primorskem.
- Kosmač, M. 2013. »Življenje in strategije preživetja Primorcev v 'posebnih bataljonih'.« *Acta Histriae* 21 (1–2): 57–74.
- Passerini, L. 2008. *Ustna zgodovina, spol in utopija: izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Perini, S. 2003. *Battaglioni speciali: 40–43*. Trst: VZPI; Opčine: SKD Tabor.
- Perini, S. 2004. *Battaglioni speciali = Slav company = Posebni bataljoni: 1940–1945*. Opčine: Slovensko kulturno društvo Tabor, Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši; Trst: VZPI.
- Portelli, A. 2006. »What Makes Oral History Different.« V *The Oral History Reader*, 2nd edition, ur. R. Perks in A. Thomson, 32–42. London; New York: Routledge.
- Rožac Darovec, V. 2006. »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine.« *Acta Histriae* 14 (2): 447–67.
- Širok, K. 2010. »Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru. po-glavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu.« *Glasnik SED* 50 (1, 2): 13–18.
- Thompson, P. 2006. »The Voice of the Past: Oral History.« V *The Oral History Reader*, 2nd edition, ur. R. Perks in A. Thomson, 25–31. London; New York: Routledge.
- Troha, N. 2006. »Slovinci in Hrvati v 'slovanskih četah' na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944–1945).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (1): 351–62.
- Vilhar, S., in A. Klun. 1969. *Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in južni Franciji*. Nova Gorica: Knjižica NOV in POS.

Vilhar, S., in A. Klun. 1973a. *Po poteh Sardincev*. Ljubljana: Partizanska knjiga; Koper: ČZP Primorski tisk.

Summary

*»We were without weapons, only a shovel and a pick.«
Special battalions in Sardinia before the Italian surrender of 1943.*

The paper discusses the so-called "special battalions" of the Italian army, which were stationed on the island of Sardinia. The period before the surrender of Italy will be taken into consideration. The methodological approach is going to be based on oral history interviews (a testimony collection) and the analysis of the so-called ego documents (memoirs, diaries, letters) written after the war and kept in the Provincial Archive of Koper. In this context, I am particularly interested in the experience of former members of the battalions, their recruitment and the problems they faced in Sardinia (hunger, poor hygiene conditions, illnesses, and punishments), as well as their contacts with the locals and the loved ones at home. The memory of the former members of the battalions was at the forefront of my interest and the way they remember their experiences is the main topic of the paper. After the war, some of the members of the former battalions also wrote their memories in the form of reports or letters, which are also studied. In addition to the mentioned sources, relevant scientific literature will be analysed.

Kaj sporoča molk? Poskus interdisciplinarne etnološke in psihoterapevtske interpretacije (po)vojnih spominov na primeru Primorske

Katja Hrobat Virloget

UP FHŠ, Oddelek za antropologijo in kulturne študije in Inštitut za medkulturne študije

katja.hrobat@fhs.upr.si

Janez Logar

Toplina. Zakonski in družinski center.

janez.logar4@siol.net

Uvod

Molk. Tema, ki je premalo reflektirana v etnološkem/antropološkem raziskovanju, pa čeprav so ravno ljudje tisti, s katerimi imamo etnologi opraviti. Pri izobraževanju etnologa nikoli nihče ne pouči, koliko neizrečenega se skriva izza besed in kako to zaznati. Po drugi strani pa je ravno neizrečeno tisto, na čemur sloni psihoterapija. Tišina oziroma molk je v terapevtskem odnosu zaznana kot možnost vstopa v intrapsihični svet človeka in hkrati kot možnost za spremembe (Bohak 2012, 40–51; Tojnko 2014, 72–75).

Terensko metodo oziroma etnografijo lahko razumemo kot dialog med raziskovalcem in raziskovanim, prek katerega poskušamo razumeti pomen družbenega življenja v času in prostoru (Reed 2012, 87) ali kot srečanje dveh zbir pomenov, etnografa in preučevanega (Benzecry 2017, 25; Reed 2010). Tako na raziskovalca kot na raziskovanega vplivajo zavedni in nezavedni psihološki procesi (Corin 2007, 23). Psihologinja in antropologinja E. Corin poudarja pomen subjektivne izkušnje pri oblikovanju etnološkega znanja, pri čemer je objektivna realnost prividna; vsi naši opisi »drugega« so namreč posledica naših lastnih projekcij, ki ležijo globoko v nas in se jih pogosto niti ne zavedamo (Corin 2007, 23). Ničesar namreč ne moremo odkriti brez subjektivnega. Do objektivnosti pridemo s pomočjo subjektivnosti (Tojnko 2014, 36). Naše osebne izkušnje se kot objekti, podobe zapišejo v našo psihično strukturo, ki je pogosto nezavedna. Govorimo o psihoorganskem sistemu podob posameznika, ki so bole-

če in si jih posameznik ne želi priznati. Jih pa odigrava v odnosih z drugimi osebami (Gostečnik 2018, 32–34; Giorgi 2009, 205). Posledica tega je lahko tudi molk; molk, ki ga lahko zaznamo ali ne, saj molk ne pomeni nujno odsotnosti besede ali glasu (Kidron 2009, 6). Kot bo pokazano, je molk lahko tudi zasičen z besedami ali utelešen v telo govorca. V psihodinamskih metodah, orientiranih na telo, terapevti namreč ravno preko telesnih senzacij spoznavajo in regulirajo boleče vsebine klienta (Gostečnik 2008, 255).

Prav nezavedno, ki rezultira tudi v molku, postavlja temelj sodelovanja med etnologijo oziroma kulturno antropologijo in psihoterapijo. Pričujoče poglavje, katerega avtorica je etnologinja, soavtor pa psihoterapevt, predstavlja enega prvih korakov k takemu interdisciplinarnemu sodelovanju v slovenskem prostoru. Z etnološkega in psihoterapevtskega vidika bo poskušal odgovoriti na vprašanje, kaj nam molk v raziskovanju spominov razkriva. Analizirana bosta dva reprezentativna etnografska primera: raziskava individualnih spominov na povojni »eksodus« iz Istre in spominov na vojno in povojno obdobje (Hrobat Virloget 2017a; 2019; 2020).

1. Molc v raziskavi spominov na »istrski eksodus«¹

»Ljudje komunicirajo v jeziku, z gibom in molkom« (Lichterman 2017, 39). Ustna zgodovinarica Luisa Passerini spomin definira kot »odnos med sedanjostjo in preteklostjo, molkom in besedo, med individualnim in kolektivnim«, spomin je » naracija, ki jo strukturirajo individualne in kolektivne pozabe« (Passerini 2008, 224–25). Spominov zato ne moremo analizirati, ne da bi jih postavili v kontekst molka. Razumeti moramo njegove meje in reference, glede na to, na koga ali kaj se vzpostavlja (Passerini 2008, 252–53).

Od samega začetka raziskavo o »eksodusu« prežema vseprisoten molk, nelagodje zaradi nečesa neizgovorljivega, nečesa, čemur se raje izognemo, umaknemo. »Istrski eksodus« predstavlja zadnjo stopnjo (večinoma) ita-

1 Besedo »eksodus« uporabljam brez vsakršnih političnih konotacij, z njeno uporabo se ne želim sklicevati na »enoten« ali »enonacionalen« proces mitskih razsežnosti, kar ta termin v nasprotju s slovenskim poimenovanjem »povojnih migracij« v italijanskem diskurzu označuje (Ballinger 2003, 7). S stališča etnologinje sem se tako odločila, ker je pri mojih sogovornikih kot tudi v širši strokovni javnosti to najsplošneje veljavna oznaka za povojno izseljevanje iz Istre, večinoma italijanskega, vendar v manjši meri tudi slovenskega in hrvaškega prebivalstva (o problemu hibridnih identitet v Istri glej Hrobat Virloget 2021). Po mnenju zgodovinarke Catherine Gousseff lahko izraz označuje tudi skoraj popolno izpraznitev določenega prebivalstva iz nekega ozemlja (ustna informacija).

lijanskih migrantov iz Jugoslavije, ki se je začela kmalu po drugi svetovni vojni, ko je jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska okupirala ozemlja ob jadranski obali (Istra, Dalmacija), ki so bila po padcu Avstro-Ogrske priključena Kraljevini Italiji (Gombač 2005; Ballinger 2003).² Po »eksodusu«, ki se zaključi nekaj let po priključitvi cone B v Istri k Jugoslaviji leta 1957, se je število registriranih etničnih Italijanov v obalnih mestih slovenskega dela Istre zmanjšalo z 90 % pred vojno na zgolj 10,5 % (Troha 1997, 59). Po slovenskih popisih je v obdobju od leta 1945 do 1958 to ozemlje zapustilo 49.132 oseb, večinoma Italijanov pa tudi Slovencev in Hrvatov (Volk 2003, 51), medtem ko številke za celotno Istro (vključno s hrvaškim delom) zajemajp razpon med 200.000 in pretiranimi 350.000 (Ballinger 2003, 1, 275). Italijanska in slovenska stran sta dolgo časa zagovarjali vsaka svojo vzporedno zgodovino in različne razloge za migracije, vsaka svoje število migrantov in različna poimenovanja. V prevladujočem slovenskem javnem diskurzu je »eksodus« večinoma predstavljen kot svobodna izbira, ki izhaja iz zakonite pravice do optiranja za italijansko državljanstvo, včasih pa tudi kot beg Italijanov kot vojnih zločincev, fašistov. V nasprotju s tem italijanska stran »eksodus« v luči samoviktimizacije dojema kot nacionalno tragedijo, kar izraža italijansko simbolno poimenovanje *esodo*.³ Kolektivni spomin tistih Italijanov, ki so »ostali« v jugoslovanski Istri, je spet drugačen, nekje vmes, saj se za razliko od italijanskega prevladujočega spomina dobro zavedajo vzročno-posledičnih povezav »eksodusa« z nasiljem pod italijanskim fašizmom.

Ravno neskladje med individualnimi in kolektivnimi spomini je eden izmed mnogih vzrokov za molk o »eksodusu«, sploh pri Italijanih, ki so ostali. Kot ugotavlja že sociolog Maurice Halbwachs, individualni spomini težko obstanejo zunaj kolektivnega spomina. Individualni spomini lahko bogatijo, podpirajo kolektivni spomin, če so cenjeni, po drugi strani pa so lahko zavrženi, stigmatizirani, če ne ustrezajo prevladujoči podobi o preteklosti (Halbwachs 1925; 2001; Assmann 2007, 16). Spomini Italijanov, ki so ostali, in del spominov slovenskih domačinov in priseljencev, ki so doživljali množično izseljevanje, se ne sklada z dominantnimi diskurzi, sploh v delu, kjer je na eni strani govora o prostovoljnem odhodu, na drugi strani pa občutki, vtisi o prisili, posredni ali neposredni (Hrobat Virloget 2017a).

2 Množične migracije so bile pred tem tudi v obratni smeri, ko je na tisoče slovenskih in hrvaških migrantov bežalo v kraljevino Jugoslavijo zaradi fašistične ideologije in sovražnosti do manjšin (Verginella 2015).

3 Glej npr. Ballinger 2003, 42–45; Hrobat Virloget, Goussef in Corni 2015; Gombač 2005; Kalc 2019.

Sicer je pričakovati, da je molk tudi posledica »tujstva« etnologa v skupnosti, ki jo raziskuje. Vendar je v tem primeru posebno pomenljivo, da je kolegica, ki je sama del italijanske manjšine v Sloveniji, želela priskočiti na pomoč z intervjuji o tej temi, vendar je bila na svoje veliko presenečenje »med svojimi« povsod zavrnjena. Češ, o tem ne bom govoril, je že minilo preveč časa. Kot je rekla starejša italijanska sogovornica: »Premikati zdaj stvari [o »eksodusu«] je kot postaviti mino, ki ne veš, kdaj bo eksplodirala.« In druga je pridala: »Bolje biti tiho ... Je toliko ušes kot hočeš« (Ustni vir 1; Hrobat 2017a, 93).

Še desetletja po »eksodusu« je bilo govoriti o njem tabu v Istri (in v širši Jugoslaviji), ne le v prevladujočem (jugoslovanskem) diskurzu, temveč tudi med Italijani, ki so ostali, še posebej pred demokratizacijo družbe in padcem socializma (Dota 2010, 85; Hrobat Virloget 2017a, 90). O molku v spominih na »eksodus« je bilo sicer že nekaj napisanega (Hrobat Virloget 2019, 166–69; 2017a, 89–94), vendar bo v tem članku navedenih še nekaj pričevanj in dodatnih interdisciplinarnih analiz. Italijanska sogovornica iz Istre je »eksodus« odkrila šele dolgo po njem ... Ko je kot učenka spraševala, zakaj je vsak dan manj sošolcev v razredu, ni dobila odgovora, nihče o tem ni govoril. Spoznanje o množičnem izseljevanju italijansko govorečih iz Istre jo je šokiralo desetletja kasneje tekom univerzitetnega študija, ob branju knjig italijanskega pisatelja iz Istre Fulvia Tomizze (Ustni vir 2; Hrobat Virloget 2017b, 40). Intervjuje s to gospo so vedno spremljale solze, kot da je pričevanje etnologinji prva priložnost, ko lahko izpove vse svoje dolgo zapечатene spomine. Če je beseda slučajno nanesla na »eksodus«, so vsi utihnili. Tako se je ista gospa spominjala, kako se je starejša gospa še pred nedavnim v nekem krogu italijansko govorečih ljudi na glas spomnila mraza v šoli in tega, da je kot otrok po navodilih italijanske učiteljice ukradla dve poleni drv iz sosednje slovenske šole, ker ni bilo dovolj za ogrevanje njihove italijanske šole, češ da je premalo učencev. Še danes ne more pozabiti ponižanja, ki ga je doživela ob dretju slovenskega ravnatelja, ko so jo zasačili. Ob teh spominih so vsi utihnili. Kot pravi gospa:

Nočejo govoriti, skušajo minimizirati, so odstranili. Nočejo se soočiti s tem problemom. Preveč boleče verjetno. Morda jih je kdo prepričal, da ni bilo tako, ne vem. /.../ Ker v tem trenutku, ko se je dogajalo /»eksodus« in prezir do Italijanov v Istri/, se o tem ni smelo govoriti. (Ustni vir 3)

V mislih je potrebno imeti to, da so bili Italijani, še posebno v povojnem obdobju, v prevladujočem slovenskem kolektivnem spominu stereotipizirani kot fašisti (Hrobat Virloget 2015a, 167–72; 2015b, 537, 540, 546). Po »eksodusu« so postali tujci v lastnem domu zaradi preobrata družbeno-političnih okoliščin, poleg tega pa so doživeli popolno izgubo svojih družbenih omrežij, vključno z najbližjimi člani njihovih družin (Hrobat Virloget 2015a, 164–68; 2017a; 2019; Ballinger 2003, 207–44). Z »eksodusom« in novim nacionalnim/političnim sistemom so doživeli bolečo spremembo svojega družbenega statusa, preobrat od prevladujočega samodojemanja kot predstavnikov *civiltà* (civilizacije) v nasprotju z »barbarskimi« Slovani, zlasti pod fašizmom, do socialne marginalizacije v prevladujočem jugoslovanskem kolektivnem spominu kot kolektivno odgovornih za desetletja fašističnega nasilja in vojne zločine (Baskar 2010, 110–18; Hrobat Virloget 2015a; 2017b; Hrobat Virloget in Čebren Lipovec 2017). Toliko bolj je bilo to boleče za tiste, ki so ostali, saj so mnogi izmed njih ostali prav zaradi vere v socializem, pa čeprav so bili mnogi kasneje razočarani zaradi prevlade nacionalizma nad idejo socializma (Hrobat 2015a, 168).

Vendar molk ni le odsotnost besed ali glasu, kot bi trdila logocentrična paradigma (Kidron 2009, 6). Tišino ponavadi razumemo kot »signalizacijo psihopatoloških procesov izogibanja in zatiranja, družbeno sumljivih procesov osebnih molčečnosti ali kolektivnih procesov političnega podrejanja« (Kidron 2009, 6). Tak je primer intervjuja z istrsko Italijanko, v kategorja je bila bolj prisiljena kot ne, na kar se je pripravila s pisanjem zapiskov. Cel intervju je minil tako, da je pretežno brala svoje zapiske, nekakšno mešanico med osebnimi spomini, podkrepljenimi z »objektivnimi« zgodovinskimi dejstvi. Pojasnila je, zakaj je spomine zapisala za intervju:

Zato, ker te stvari bolijo, ljudje nočejo govoriti o tem, ker podoživljajo ... Zato sem si včeraj zapisala, ker sem želela malo podoživeti, recimo, da ne bi jokala v javnosti, te stvari. Ljudje nočejo podoživljati, zato ker so boleče situacije, zelo boleče, za katere nismo krivi ... Niti Slovenci, niti Hrvati, niti Italijani. Stvari se zgodijo, zgodovina je nekaj in ... (Ustni vir 4)

Med pogovorom je priznala, da jo je, tako kot druge, »eksodus« močno prizadel.

Tistega dne se je moja družina razklala na dvoje in se nikoli več združila /tete so odšle v Italijo in Argentino/. Kako bi povedala, ena družina, ki se tako razcepi ... Še posebno zame, ki so bili zame

kot mama /op. umrla/, še posebno babica, ampak tudi oni ... Za otroka je to grozno, saj izgubi vse svoje varnosti, izgubi čustvene naklonjenosti ... Evo, to je najbolj težka stvar, ki se mi je osebno zgodila, to je. To je rana, ki se ni nikoli zacelila, ta rana. (Ustni vir 4)

Podoben molk, izogibanje spominom, nelagodje je A. Smith (2006, 147–59) opazila pri spominih t. i. *pied-noirs* na francosko-alžirsko vojno. Ko so o njej govorili, so svoje spomine cenzurirali, disciplinirali, se jih skušali zavestno izogibati ali pa so jih strukturirali na racionalen, neoseben način. Ljudje so se zatekali k tem taktikam, da bi ohranili nadzor nad čustveno obremenjenimi spomini, ki se niso ujemali s francoskim kolektivnim spominom o vojni, hkrati pa so jih spominjali na osebno udeležbo v neizgovorljivih in sramotnih krutostih, v nečem, kar je bilo blizu državljanski vojni, ki je bila v francoskem kolektivnem spominu priznana šele pred nedavnim.

Tišina nastane, ko se spomin ne more nasloniti na kolektivni spomin, ker je ta namenoma prilagojen ali nepriznan, cenzuriran. Psihoterapevti ugotavljajo, da v primeru medgeneracijskega prenosa izkušenj genocida, če izkušnje staršev niso priznane kot zgodovinska resnica in če storilci niso priznali svojih zločinov, travma pri naslednji generaciji preide v delirij, zadušljivo nočno moro (Althounian 2005, XIV). Navajajo grozljiv, vendar včasih zamegljen prenos (družbenih) travm na drugo in tretjo generacijo.⁴ Psihično, čustveno trpljenje njihovih starih staršev ali staršev se zapleteno prenese na njihove potomce. Prvotni izvor trpljenja, recimo grozljive izkušnje iz taborišč, prestajanje lakote, izgon iz domovine, doživljanje vojne od blizu in podobno, se v naslednjih generacijah preobrazi v npr. močno anksioznost, panične napade, otopelost za emocionalni svet, doživljanje nezmožnosti ljubečih odnosov, nerazumno kopičenje zalog hrane, strahotne občutke krivde zaradi preživetja. Soavtor članka iz svoje lastne klinične prakse ugotavlja, da ima najmanj vsaka četrta psihoterapija izvor v starših ali starih starših, od katerih je vsaj eden doživel vojno nasilje (taborišča, udeležba v bojih, sodelovanje v pobojih, poslušanje staršev o vojni). Zanesljivi mehanizem medgeneracijskega prenosa travm ali močnih čustvenih vsebin je molk (Kovač 2019, 12, 14, 42; Wutti 2013, 2), saj že bežen spomin na težke čase prednikov povzroči prebujanje te čustvene groze. Zato ljudje utihnejo in ne želijo govoriti o dogodkih, ki so polni občutkov strahu, sramu in krivde.

4 Glej Bezo in Maggi 2015, 92–93; Gostečnik 2018, 45–48; Kovač 2019, 8–13, 45–47; Wutti 2013.

Čeprav je danes »eksodus« v javnosti bolj priznan kot pred desetletji, to še do nedavnega ni bilo tako. »Tiha detabuizacija« te sporne preteklosti se je začela šele v času »sramežljivega vetra liberalizacije javnega prostora« v osemdesetih letih (s književniki), ampak še dolgo po tem ni bilo odkrite znanstvene razprave (Dota 2010, 73–85). Tabu je bil porušen šele z demokratizacijo družbe in s padcem socializma, ko so odpadli njegovi dogmatški okovi in avtocenzure, ki so ovirali kritični pristop zgodovinopisju o vojni in po njej (Dota 2010, 85; Cipek 2009; Czerwiński 2013; Čapo Žmegač 2015, 123–24). Vendar, kot smo videli, še vedno in še do nedavnega je ljudi prežemal strah pred odkritim soočanjem spominov na tako sporno temo in še danes smo daleč od tega, da bi razmišljali o soodgovornosti povojnih oblasti za »eksodus«. Le redki politiki so uspeli preseči klasično perspektivo o lastni viktimizaciji in krivdi »drugega« naroda (Assmann 2007). Dve redki izjemi sta bila mednarodna poskusa sprave leta 2010, ko so slovenski, hrvaški in italijanski predsednik položili vence na nacionalne »kraje spomina« (*lieux de mémoire*, Nora 1986; Hrobat Virloget 2015a, 161) in podobno srečanje slovenskega in italijanskega predsednika leta 2020. Vsak narod se namreč osredotoča le na lastno trpljenje, zato je vsak nacionalni kolektivni spomin v Evropi v konfliktu s spominom sosedu. Tako je praktično nemogoče priznati status »žrtve« drugemu in se soočiti z lastno krivdo oziroma soodgovornostjo (Assmann 2007, 15–17, 23). Podobno kot zgornji poskus sprave je ostalo brez večjega odmeva v javnosti tudi priznanje nekdanjega predsednika državnega zbora o lastni kolektivni soodgovornosti za »eksodus« na komemoraciji leta 2015 predsednika državnega zbora dr. Milana Brgleza (Hrobat 2015a, 161–62):

A žal moramo priznati tudi to, da so se v tej pravični borbi za osvoboditev zgodile stvari, ki jih, če želimo biti zvesti zgodovinski resnici in pravici, moramo priznati in obžalovati. Ena od teh je bila tudi drastično spremenjena sestava prebivalcev slovenske Istre, ki je do dobra zaznamovala naslednje rodove. Izpraznjene vasi in mesta. Prazne ulice. Sprememba stoletja uveljavljenih imen ulic, krajev in mest (Ustni vir 5).

S psihološkega vidika bi razlog za molk o »eksodusu« lahko pripisali tudi temu, da je veljalo najbrž za nedopustno žalovanje, izražanje bolečih spominov v družbi zmagovalcev, kjer je prizadeta oseba na strani vojnih poražencev. Internalizacija prepovedi žalovanja je lahko posledica neavtoriziranega žalovanja, kjer zaradi zunanjih, javnih pričakovanj oziroma prepovedi širša družba ne priznava ali zanika dogodke, povezane z njim

(Erzar 2017, 85–87). To je toliko očitneje v tem kontekstu belo-črne stereotipne dihotomije Italijanov – »fašistov« in Jugoslovanov – »nedolžnih žrtev« ter vojnih zmagovalcev. Bolečina Italijanov, ki so ostali, se ohranja v intimnosti posameznikov, saj se jim javno, s strani zmagovalcev nad fašisti ne priznava pravica do tega, da se počutijo kot žrtve. V prevladujočem slovenskem diskurzu se Italijane dojema kot storilce, fašiste ali vsaj kot tiste s svobodno voljo do izbire odhoda v Italijo.

Pri obravnavi bolečih spominov je potrebno upoštevati, da so bili ljudje ob veliki spremembi, ki je razdirala družine in medosebne odnose, še otroci, travmo so ponotranjili in se niso nikoli zares spoprijeli z njo. Podobno kot taboriščna travma, ki jo je opisala Marija Jurić Pahor, je travma že ob nastanku disociirana od osebe in potisnjena v podzavest, če je že spomin silil v zavest, ga je bilo treba ustaviti, da se travma ne bi izrazila s prvotno močjo (Jurić Pahor 2004, 38, 40–41). »Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ne bi še bolj bolelo.« (Levi 2003, 18, po Jurić Pahor 2004, 40)

Sicer ne gre pozabiti tudi druge plati. Molk nekateri ustni zgodovinarji pripisujejo tudi napetim družbenim odnosom, ki nastajajo v uporniških gibanjih in ki s preobratom družbenega sistema in hierarhij zamolčujejo družbene konflikte, razmerja moči in državljanske vojne, in sicer v času, ko se nasilje dogaja med pripadniki istega naroda, skupnosti in celo družine.⁵ V nekaterih primerih so sami Italijani spregovorili o molku tistih »med njimi«, ki so v želji po napredovanju po hierarhični lestvici nove družbene ureditve sodelovali pri tej »etnični čistki«, npr. s prigovarjanjem Italijanom, naj zapustijo Jugoslavijo (Hrobat Virloget 2015a, 168–67).

2. Spomini na povojno obdobje in narodno-osvobodilne heroje

Raziskovalci transmisije ekstremnih travmatskih izkušenj preživelih taboriščnikov so opazili, da se v družinah o izkušnjah preganjanja ni govorilo, temveč se je o tem molčalo (Jurić Pahor 2004, 52). Vendar se tudi v molku »nekaj odsotnega podoživi kot množično prisotno. Ne-govorjenje torej nikakor ne pomeni ne-sporočanja; molk je lahko mogočna oblika komunikacije« (Jurić Pahor 2004, 53). Prek vsakdanje klinične prakse je mogoče opaziti, da čeprav oseba na zavestni, verbalni ravni molči, preko svojega telesa pove mnogo več. Da zaznamo takšno govorico telesa, je predpogoj, da smo

5 Glej Pavone 1992; Portelli 1997; Van Boeschoten 2005, 39; Rožac Darovec 2012, 700.

v močnem stiku s svojim telesom, ki je tako sposobno prepoznati signale sogovornika.

Čeprav zavezana molku, je medgeneracijska interakcija preživelih v koncentracijskem taborišču in njihovih otrok oblika komunikacije ali transmisije prek sistema znakov ali utelešenega spomina (Kidron 2009; Waynryb 2001). Transmisija je izvedena na intimen način kot »živeči« spomin, prepleten v socialnem okolju vsakdanje izkušnje (Kidron 2009, 18; Halbwachs 2001). Tak tip utelešenega spomina oziroma telesnih spominskih praks (Kidron 2009) je bil opažen ob skupni izvedbi intervjuja osebe (avtorica in soavtor prispevka), pri kateri je le terapevtsko oko in telo zaznalo nekaj, kar je (samo) etnološkemu poslušnemu ušesu povsem ušlo. Intervjujanec je doživel neverjetno težke življenjske izkušnje, od služenja nacistični in kasneje jugoslovanski vojski med drugo svetovno vojno do vojnega ujetništva, vse do časa po vojni, ko je bil kot učitelj poslan v anektirano Istro z namenom, da pomaga pri vzpostavitvi slovenskega šolstva (Ustni vir 6). Gospod je ves čas pogovora razumsko zelo sodeloval, izbiral prave besede, spominjal se je mnogih podrobnosti, bil je sproščen, zadovoljen, z nasmehom in v drugem trenutku resen in premišljajoč. Zgolj oko in telo (transfer in kontratransfer; Papler 1999, 67–68) terapevta sta zaznala droben trenutek oklevanja, drobno telesno gesto, ki je še sedemdeset let kasneje izražala utelešen strah pri govoru o komunističnih vohunih v istrski vasi. Ob vprašanju o njih je gospod za trenutek utihnil in otrpnil. Zelo na rahlo se je stresel, nato pa takoj, v trenutku zamenjal temo pogovora. Terapevt (Logar) je na svojem telesu občutil strah, ki se ga sogovornik ni zavedal, ga je pa telesno izrazil. Ta strah je gospoda prisil v menjavo teme, saj je preveč hudo govoriti o temah, ki so še vedno prežete z globokim strahom. Psihoterapevti namreč vedo, da »telo vedno pomni« (Gostečnik 2008, 251; Gostečnik 2012, 172–74; 235; Levin 1997, 14–18; Masero 2017, 657–68). Travme, ki so zakopane globoko v človeški psihi, se odražajo na/in v telesu in te telesne senzacije so izven zavestne (razumske) kontrole človeka. Dostop do bolečih psihičnih vsebin je možen preko introceptivnih in proprioceptivnih zaznav telesa. Zato je telesni spomin ključen pri sproščanju travm, tudi medgeneracijskih (Payne, Levine in Crane-Godreau 2015, 1–18).

Strah pred pričanjem celih sedemdeset let po drugi svetovni vojni je bil razviden v kolektivnem molku o slovenskem narodnem heroju iz druge svetove vojne Karlu Maslu. Vendar je bil kolektivni molk vseeno dovolj močan, da je preprečil postavitve spomenika heroju v njegovi domači regiji, v Brkinih na Primorskem, ko je pred leti prišlo do pobude. Zato je bil nje-

gov doprnski kip (leta 2010) postavljen v Koper, v kraj, kjer ga nihče ni poznal – z izjemo uradnega kolektivnega spomina (Hrobat Virloget in Čebtron Lipovec 2017, 55–65).

Enaka regijska pripadnost ni veliko pomagala pri intervjujih na temo heroja, celo družba širše poznanega starejšega sorodnika iz regije, ob katerem naj bi ljudje občutili vsaj malo zaupanja, ne. Starejši ljudje, osemdesetletniki in devetdesetletniki, so takoj, ko je beseda nanesa na heroja, umolkni. O njem so si upali spregovoriti samo njihovi otroci, ki so o njegovih dejanjih poslušali v intimnosti domačih družin. Slišati je bilo izjave v slogu: »Upam, da jim nisi povedala, da kdo iz vasi kaj ve o njem!« Ali opozoril: »Si na tanki liniji«. O njem pa: »tisti, ki je /po vojni/ ubijal ljudi s krampom«, »veliko jih je zgubilo življenje zaradi njega za nič«, »ženske ga ne bi nikoli spustile iz vasi živega, če bi prišel«, »posiljevalec« in še bi lahko naštevali (Ustni vir 7⁶; Hrobat Virloget in Čebtron Lipovec 2017, 60). Obstaja še veliko podobnih zapisov s spletnih blogov in v knjigi (Perme, Žitnik in Žitnik 2000). Dovolj za spoznanje o razkolu med spomini na narodnega heroja na nacionalni ravni ter spomini na antiheroja, na regionalni, individualni ravni, grozljivo utelešenje perverzije časa po drugi svetovni vojni. Kot je nekdo komentiral, »bilo je slabše po vojni kot med njo« (Hrobat Virloget in Čebtron Lipovec 2017, 60).

S stališča etnologije niti ni toliko pomembna zgodovinska resnica o heroju/antiheroju, ampak dolgoživost kolektivnega molka o njem. Položaj je primerljiv z razmerami na Hrvaškem, kjer je do 90-ih let prejšnjega stoletja veljal le en uradni spomin, ki je partizanske junake sakraliziral in ščitil pred vsakršno kritiko; problematizirati ga je bilo mogoče šele po koncu socialističnega sistema, v času demokratizacije v 90-ih letih. Hkrati je prišlo do historičnega revizionizma, kriminalizacije in demonizacije zmagovalcev druge svetovne vojne in rehabilitacije poraženih ustašev (Cipek 2009; Čapo Žmegač 2015, 123–24). Na splošno je do izbruha potlačenih spominov v Evropi prišlo ob razpadu bipolarnega političnega sistema leta 1989. Veliko narodov nekdanjega vzhodnega bloka je še danes v procesu ponovnega oblikovanja nacionalnih mitov, ki temeljijo na prepletenih spomilih na preganjanje in kolaboracijo, viktimizacijo in krivdo (Assmann 2007, 16).

6 Posnet je le en intervju (ustni vir 7). So pa opažanja po ostalih intervjujih, opravljenih istega dne (26. 2. 2017), zapisane v terenskem dnevniku ali posnete na diktafon po intervjujih. Diktafona namreč nisem mogla uporabljati, saj so sogovorniki takoj, ko so ga videli, utihnili oziroma so dali vedeti, da se o tem ne bodo pogovarjali. Zaradi lažjega pridobivanja (občutljivih) informacij sem zato v nadaljevanju intervjujev opustila snemanje.

Zakaj so se z izjemo upora proti postavitvi spomenika spomini na heroja/antiheroja ohranili še desetletja po padcu »uradnega« spomina po demokratizaciji sistema? Najbrž gre iskati vzrok v tem, da slovenska nacionalna identiteta še vedno temelji na »pravični borbi za osvoboditev« (Ustni vir 5), kar je pogosta oznaka za NOB v prevladujočem slovenskem diskurzu, na junaškem uporu proti fašističnemu nasilju in boju za etnično emancipacijo (Fikfak 2009, 359; Hrobat Virloget 2015a, 161). Vsakršno blatenje je še vedno sprejeto ali kot neprimerno ali v okviru že 70 let trajajočega konfliktnega političnega diskurza, ki temelji na nasprotju med »belimi in rdečimi« (Čapo Žmegač 2015). Kolektivni molk spominja na opise Orlanda Figesa v knjigi *Šepetalci* (2009), ki opisuje način komuniciranja v stalinistični Rusiji, obremenjen s strahom pred tem, da bi bili ljudje slišani. Ljudje so se naučili živeti dvojno življenje: informacije, misli, religiozna verovanja, družinske vrednote, medosebni odnosi in vse, kar ni bilo skladno z normami sovjetskega sistema, je bilo skrito pred sosedi in celo pred lastnimi otroki. Naučili so se šepetati (Figes 2009, 13). Podobno so morali ljudje v Brkinih »zelo paziti, kaj govorijo, zmedeni so bili, ker niso vedeli, če lahko sploh s sosedom kaj spregovorijo, saj so bili zaprti za vsako napačno besedo.«⁷ (Hrobat Virloget 2017a, 93) In zakaj še danes šepetajo o grozodejstvih druge svetovne vojne? Poleg neskladnosti spominov verjetno obstajajo tudi globlji psihološki razlogi, zaradi katerih je »molk postal njihov temelj, gradnik njihove osebnosti«.⁸

Molk si lahko razložimo tudi z dinamiko travme, ki v celoti prevzame uravnavanje življenja travmatiziranega človeka (Adamič 2016, 4–7; Cvetek 2009, 160, 233–37; Oravec 2000, 124–26). Verjetno to lahko prenesemo na nivo naroda in celotne družbe. Tako pri posamezniku kot pri narodu se vzpostavi dinamika rablja in žrtve. Rablji z nasiljem ponižajo žrtve in jim odvzamejo človekovo dostojanstvo. Kljub nasilnim dejanjem pa v rabljih živi ogromno sramu in krivde. Na vse načine se izogibajo soočenja s svojim sramom, ki je pri njih prisoten zaradi odvzema človekovega dostojanstva žrtvam. Na drugi strani pa so žrtve prežete s strahom in ne upajo spregovoriti o trpljenju, ki ga nosijo v sebi. Zelo normalen je kaos težkih čutenj tako pri rabljih kot pri žrtvah (Greene 2019, 7). Psihoterapevti argumentirajo, da se po vojni lahko govori le herojske zgodbe. Žrtve lahko govorijo le o tistih krivicah, ki so bile nedvoumno priznane in imenovane (Erzar 2017, 31,

7 Besede Ane Nekič, socialne delavke, ki je za magistrsko delo raziskovala psiho-socialne vidike druge svetovne vojne v Brkinih (osebna komunikacija 2017).

8 Besede zgoraj omenjene Ane Nekič (pisna dokumentacija 2017).

85), kar gotovo ni primer omenjenega heroja/antiheroja v isti osebi. Rešitev družbenega problema je v sprostitvi, naslovitvi, regulaciji težkih čutenj, ki jih v sebi nosijo tako rablji kot žrtve.

Zaključek

Članek predstavlja prvi korak v slovenskem prostoru v smeri interdisciplinarnega sodelovanja med etnologijo/kulturno antropologijo in psihoterapijo, pri čemer je avtorica etnologinja/kulturna antropologinja, soavtor pa psihoterapevt. Njuna skupna točka je molk, na etnološki strani preveč spregledana tema pri terenskem delu z ljudmi, medtem ko je molk v psihoterapiji vstopna točka v intrapsihični svet človeka.

Avtorja sta poskušala poiskati vzroke molka, ki so se pojavili v etnoloških raziskavah spominov na istrski »eksodus« in pri drugih spominih na travmatične vojne ter povojne čase na Primorskem. Pri tem je potrebno vedeti, da molk ne pomeni le odsotnosti besed ali glasu, temveč ga je mogoče prepoznati v telesu oziroma telesnih sporočilih sogovornika.

S sociološke perspektive vzrok zanj pogosto tiči v neskladju med individualnim in kolektivnim spominom, kar je gotovo primer spominov Italijanov, ki so po »eksodusu« ostali v Jugoslaviji, ki se ne ujemajo s prevladujočim slovenskim spominom vojnih zmagovalcev o prostovoljnem odhodu Italijanov. Zapoved molka je bila tako močna, da je bil govor o »eksodusu« tabu vse do demokratizacije jugoslovanske družbe, čeprav ga je moč zaslediti še danes. Molk je lahko izraz tega, ko širša javnost ne priznava zgodovinske resnice nekega travmatičnega dogodka, ki so ga prizadeti doživeli. V teh primerih je moč zaznati večgeneracijski prenos travm oziroma močnih čustvenih vsebin ravno prek molka. Pri tem gre tudi za vprašanje dihotomije med zmagovalci in poraženci, pri čemer slednjim zmagovalci ne priznavajo pravice do žalovanja. Obstaja tudi molk tistih, ki so ravno krizne razmere uporabili za lastno napredovanje po družbeni lestvici. Pogosto je molk posledica čustveno obremenjenih spominov, ki se jim v obrambi pred travmatično bolečino ljudje poskušajo izogniti.

Medgeneracijski prenos čustvenih travm je pogost ravno prek nezavednega utelešenega spomina, ki ga za razliko od psihoterapevta neizkušeno etnološko težko zazna. Za psihoterapevta so prav psihične bolečine, ki so globoko zakopane v človeški psihi in ki se odražajo na telesu, ključne pri sproščanju travm, tudi medgeneracijskih. Molk je povezan z dinamiko travme, ki v celoti prevzame uravnavanje življenja travmatiziranega človeka. Med pogostimi travmami tako na individualni kot kolektivni rav-

ni je pogosto odnos rabelj – žrtev, kjer gre pri žrtvi za odvzem človekovega dostojanstva ter strah, pri rablju pa za travmo, ki izhaja iz občutkov krivde in sramu. Niti žrtev niti rabelj nočeta govoriti o travmatičnih dogodkih, saj je notranje trpljenje (strah, sram, krivda, jeza) preboleče.

Članek je na zgovornih primerih pokazal na različne družbene in psihološke vidike individualnega in kolektivnega molka, s čimer je zaoral novo ledino v interdisciplinarni smeri skupnega razumevanja človeka in njegove družbe, ki kliče po integrativnejšem pristopu, presegajočim meje posameznih disciplin.

Razmisleki iz članka so nastali na podlagi terenskih raziskav, sofinanciranih iz projektov: ARRS, *Breme preteklosti. Sobivanje prebivalstva na Obali v luči formiranja povojne Jugoslavije*. Podoktorski projekt, vodja Katja Hrobat Virloget (1. 8. 12–31. 7. 14; Z6-4317.); ARRS, *Nadzor nad migracijami na Slovenskem od Avstro-Ogrske do samostojne Slovenije*, vodja Aleksej Kalc (1. 5. 17–30. 4. 20; J6-8250); *Heroes We Love. Ideology, Identity and Socialist Art in New Europe*, vodja Umetnostna Galerija Maribor (Creative Europe; 2015-17).

Viri in literatura

Ustni viri

Ustni vir 1: Intervju v Piranu, 20. 6. 2014.

Ustni vir 2: Intervju v Piranu, 2. 7. 2013.

Ustni vir 3: Intervju v Piranu, 8. 11. 2013.

Ustni vir 4: Intervju v Piranu, 5. 7. 2013.

Ustni vir 5: Javni govor dr. Milana Brgleza na komemoraciji ob antifašističnem spomeniku v Strunjanu, 20. 3. 2015.

Ustni vir 6: Intervju v Trziču, 14. 11. 2019.

Ustni vir 7: Intervju v Ostržnem brdu, 26. 2. 2017.⁹

9 Posnetke in transkripcije intervjujev hrani avtorica prispevka. Vsem sogovornikom se iskreno zahvaljujem za sodelovanje v raziskavi. Zaradi težkih, bolečih in občutljivih tem sogovornike ščitim z njihovo anonimnostjo.

Literatura

- Adamič, M. 2016. »Proces potravnatske rasti v relacijski družinski terapiji«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Althounian, J. 2005. *L'intraduisible: Deuil, mémoire, transmission*. Pariz: Dunod.
- Assmann, A. 2007. »Europe: A Community of Memory?« *GHI Bulletin* 40: 11–25.
- Ballinger, P. 2003. *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton, NJ; Oxford: Princeton University Press.
- Baskar, B. 2010. »'That Most Beautiful Part of Italy': Memories of Fascist Empire-Building in the Adriatic.« V *Mediterranean Frontiers: Borders, Conflict and Memory in a Transnational World*, ur. D. Bechev in K. Nicolaïdis, 109–28. London; New York: Tauris Academic Studies.
- Benzecry, C. E. 2017. »What Did We Say They've Said? Four Encounters between Theory, Method and Production of Data.« *Ethnography* 18 (1): 24–34.
- Bezo, B., in S. Maggi 2015. »Living in 'Survival Mode': Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine.« *Social Science & Medicine* 134: 87–94.
- Bohak, J. 2012. »Pomen tišine v psihoterapiji«. *Kairos* 6 (1–2): 43–54.
- Cipek, T. 2009. »Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje: o snazi obiteljskih narativa.« V *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladanje prošlosti*, ur. S. Bosto in T. Cipek, 155–65. Zagreb: Disput.
- Corin, E. 2007. »Personal Travel through Otherness.« V *The Shadow Side of Fieldwork: Exploring the Blurred Borders between Ethnography and Life*, ur. A. McLean in A. Leibling, 239–61. Malden; Oxford; Victoria: Blackwell Publishing.
- Cvetek, R. 2009. *Bolečina preteklosti*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Czerwiński, M. 2013. »Breme (post)komunizma: Hrvatski i poljski kulturni kodovi.« V *Komparativni postsocijalizam: Slavenska iskustva*, ur. M. Kolanović, 47–80. Zagreb: FF Press.
- Čapo Žmegač, J. 2015. »Prijeperi oko naslijeđa prošlosti i memorije u Hrvatskoj: znanstveno-popularna publikacija pod pritiskom ideologija.« *Studia ethnologica Croatica* 27 (1): 105–129.
- Dota, F. 2010. *Zaračeno poraće: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Erzar, T. 2017. *Dolga pot odpušćanja*. Ljubljana: Družina.

- Figes, O. 2009. *Šepetalci: zasebno življenje v Stalinovi Rusiji*. Ljubljana: Modrijan.
- Fikfak, J. 2009. »Cultural and Social Representations on the Border: From Disagreement to Coexistence.« *Human Affairs* 19 (4): 350–62.
- Giorgi A. 2009. *The Descriptive Phenomenological Method in Psychology: A Modified Husserlian Approach*. Pittsburg, PA: Duquesne University Press.
- Gombač, J. 2005. *Ezuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gostečnik, C. 2008. *Relacijska paradigma in travma*. Ljubljana: Brat Frančišek.
- Gostečnik, C. 2012. *Govorica telesa v psihoanalizi*. Ljubljana: Brat Frančišek.
- Gostečnik, C. 2018. *Psihoanaliza in sakralno izkustvo*. Ljubljana: Brat Frančišek.
- Halbwachs, M. 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Pariz: Albin Michel.
- Halbwachs, M. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Hrobat Virloget, K. 2015a. »The Burden of the Past: Silenced and Divided Memories of the Post-war Istrian Society.« V *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*, ur. K. Hrobat Virloget, C. Gousseff in G. Corni, 159–88. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Hrobat Virloget, K. 2015b. »Breme preteklosti: Spomini na sobivanje in migracije v slovenski Istri po drugi svetovni vojni.« *Acta Histriae* 23 (3): 531–54.
- Hrobat Virloget, K. 2017a. »O molku v etnografiji: od skrivnosti do travme in nekompatibilnih spominov.« *Traditiones* 46 (1–2): 83–100.
- Hrobat Virloget, K. 2017b. »‘Istrian Exodus’: Between Official and Alternative Memories, between Conflict and Reconciliation.« *Ethnologies* 39 (2): 31–50.
- Hrobat Virloget, K. 2019. »The ‘Istrian Exodus’ and the Istrian Society that Followed It.« *Dve domovini* 49: 163–80.
- Hrobat Virloget, K. 2020. »‘Better Be Quiet.’ Silence in Memories of ‘Istrian exodus’, National Heroes and Beliefs.« *Cultural Analysis* (v tisku).
- Hrobat Virloget, K. 2021. *V hiši spomina. O povojnih premikih prebivalstva v Istri, spornih dediščinah in družbenih mejah*. Koper: Založba Univerze na Primorskem (v pripravi).
- Hrobat Virloget, K., in N. Čebren Lipovec 2017. »Heroes We Love? Monuments to the National Liberation Movement in Istria between Memories, Care, and Collective Silence.« *Studia ethnologica Croatica* 29 (1): 45–71.

- Hrobat Virloget, K., C. Gousseff in G. Corni, ur. 2015. *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Jurić Pahor, M. 2004. »Neizgubljeni čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po ‚obdobju latence‘ in transgeneracijske transmisije.« *Razprave in gradivo* 44: 38–64.
- Kalc, A. 2019. »The Other Side of the ‚Istrian Exodus‘: Immigration and Social Restoration in Slovenian Coastal Towns in the 1950s.« *Dve domovini* 49: 145–62.
- Kidron, C. A. 2009. »Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel.« *Current Anthropology* 50 (1): 5–27.
- Kovač, T. 2019. »Medgeneracijski prenos travme in njegov vpliv na družino.« Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani.
- Levi, P. 2003 (1986). *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lichterman, P. 2017. »Interpretive Reflexivity in Ethnography.« *Ethnography* 18 (1): 34–45.
- Masero, M. 2017. »The Wisdom of the Body and Couple Therapy – A Sensorimotor Psychotherapy Perspective: An Interview with Pat Ogden.« *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy* 38 (4): 657–68.
- Nora, P. 1986. *Les lieux de mémoire: La nation*. Pariz: Gallimard.
- Oravec, R. 2000. »Violence, Shame and Humiliation.« *Psihološka obzorja* 2 (9): 121–30.
- Passerini, L. 2008. *Ustna zgodovina, spol in utopija: izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Pavone, C. 1992. *Una guerra civile: Saggio sulla moralità nella Resistenza*. Milano: Bollati Boringhieri.
- Perme, F., A. Žitnik in D. Žitnik, ur. 2000. *Slovenija 1941–1948–1952: tudi mi smo umrli za domovino: zamolčani grobovi in njihove žrtve*. Ljubljana; Grosuplje: Društvo za ureditev zamolčanih grobov.
- Portelli, A. 1997. *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Praper, P. 1999. »Transfer in kontratransfer v razvojni analitični psihoterapiji.« *Psihološka obzorja* 8 (1): 67–76.
- Reed, I. A. 2012. *Interpretation and Social Knowledge: On the Use of Theory in Human Sciences*. Chicago; London: The University of Chicago Press.

- Rožac Darovec, V. 2012. »Po svobodi je v vas pršu hudič!': pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti na primeru spominjanja Rakitljanov.« *Acta Histriae* 20 (4): 693–700.
- Smith, A. L. 2006. *Colonial Memory and Postcolonial Europe*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Tojnko, N. 2014. »Moč tišine v psihoanalizi.« Doktorska dizertacija, Univerza v Mariboru.
- Troha, N. 1997. »STO – Svobodno tržaško ozemlje.« V *Zbornik Primorske – 50 let*, ur. S. Valentinčič, 56–60. Koper: Primorske novice.
- Van Boeschoten, R. 2005. »'Little Moscow' and the Greek Civil War: Memories of Violence, Local Identities and Cultural Practices in a Greek Mountain Community.« V *Memory and World War II*, ur. F. Cappeletto, 39–65. Oxford; New York: Berg.
- Verginella, M. 2015. »Writing Historiography on Migrations at the Meeting Point of Nations in the Northern Adriatic.« V *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*, ur. K. Hrobat Virloget, C. Gousseff in G. Corni, 49–70. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Volk, S. 2003. *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: ZDJP, UP ZRS.
- Wutti, D. 2013. »Transgeneracijski prenosi v družinah koroških Slovencev.« *Razprave in gradiva* 70: 45–54.

Spletni viri

- Payne, P., P. A. Levine in M. A. Crane-Godreau. 2015. »Somatic Experiencing: Using Interoception and Proprioception as Core Elements of Trauma Therapy.« *Frontiers in psychology* 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00093>.

Summary

What does silence convey? An attempt of an interdisciplinary ethnological and psychotherapeutic interpretation of post-war memories in the case of the Primorska region

The article presents a first step towards an interdisciplinary collaboration between ethnology, cultural anthropology, and psychotherapy with one author being an ethnologist/cultural anthropologist and the other a psychotherapist. Their common point of interest is silence, an overlooked topic

on the ethnological field, while considered in psychotherapy an entry point into the intrapsychic world of people.

The authors analyse the causes for silence in the ethnological research of memories of the Istrian "exodus" and other memories of traumatic war and post-war times in the region of Primorska. We must be conscious of the fact that silence does not only indicate the absence of words or voice but can also be recognized in the interlocutor's body language.

From a sociological perspective, the cause of silence often derives from the incompatibility between individual and collective memories. This is certainly the case of memories of Italians who "remained" in Yugoslavia after the "Istrian exodus", which do not correspond to the dominant Slovene memory about the voluntary departure of Italians. Talking about the "exodus" was deemed a taboo until the democratization of the Yugoslav society, although the silence about it can still be traced today. Silence can also be a consequence of a general public's failure to acknowledge the historical truth of a traumatic event that caused suffering to those affected. It is also a question of the dichotomy between losers and winners, with the latter not recognizing the losers' right to mourn. There is also the silence of those who have used the crisis for their own progress on the social scale. Silence can frequently be also a result of emotionally charged memories that people try to suppress in order to protect themselves from post-traumatic pain.

The intergenerational transmission of emotional traumas frequently occurs precisely through unconscious embodied memory, which – in contrast to expert psychotherapists – is difficult to detect for ethnologists. Psychological pain which is deeply buried in the human psyche and reflected in the body is precisely the feature that is crucial for psychotherapists in unearthing a person's traumas, including intergenerational ones. Silence is related to the dynamics of trauma, which completely dominates the conduct of life of the traumatized person. Frequent traumas at both individual and collective level often derive from a perpetrator-victim relationship, where the victim is linked to fear and deprived of human dignity, while the perpetrator is linked to feelings of guilt and shame, leading both of them to avoid to speak.

The article indicates the different social and psychological aspects of individual and collective silence. It breaks new ground in an interdisciplinary understanding of people and human society, calling for a more integrative approach that goes beyond the boundaries of singular disciplines.

»On ni bil taka ustvarjalna osebnost«: Kardeljevi spomini na jugoslovanske komuniste, žrtve stalinske politične represije

Lev Centrih

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije

lev.centrih@upr.si

Inštitut za civilizacijo in kulturo, ICK v Ljubljani

Uvod

Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), ali od 1952 Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ), je pravzaprav imela dve zgodovini. Prva, ki je bila daleč najpomembnejša, je bila nerazdružljivo povezana z narodnoosvobodilnimi boji jugoslovanskih narodov med drugo svetovno vojno. To so bili boji, ki jih je organizirala in vodila KPJ, na njih je vse do druge polovice 80-ih let utemeljevala svojo oblast. Druga zgodovina KPJ je bistveno presegala ozemlje nekdanje Jugoslavije. Do leta 1943 je bila KPJ namreč sekcijska III. komunistične internacionale (kominterne), prve in do zdaj še vedno edine prave globalne politične stranke. Mnoge članice in člani KPJ so zato (vsaj začasno) pristali v vrstah španske, francoske, nemške in sovjetske komunistične partije, njihovo delovanje pa je bilo razpotegnjeno med New Yorkom, Madridom, Parizom, Berlinom, Moskvo, Uralom in Daljnim vzhodom. Rečeno s sodobnim žargonom, zgodovina KPJ/ZKJ je bila hkrati lokalna in globalna.

Spor KPJ z Informbirojem leta 1948 je Jugoslavijo oddaljil od vzhodnega bloka pod gospostvom Sovjetske zveze. Ko je spor v 50-ih letih iz gole obrambe neodvisnosti jugoslovanske države naposled dozorel v alternativni ekonomski in politični model socialistične modernizacije, so se odprla številna vprašanja iz obdobja kominterne. Jugoslovanski ideologi socialistične demokracije in samoupravljanja so novo razvojno pot poskušali utemeljiti na kritiki sovjetske prakse iz 30-ih in 40-ih let. Drugače kot za-

hodnjaški kritiki stalinizma in/ali totalitarizma pa si zaradi lastne komin-ternske preteklosti niso mogli privoščiti udobja neprizadetih razsodnikov. Zgodovina mednarodnega delavskega gibanja in Sovjetske zveze je bila v marsičem njihova lastna zgodovina. Pomemben del teh kritik je bilo v 60-ih letih oživiljanje spomina na mnogoštevilne strankine članice in člane, ki so postali žrtve stalinske represije.

V pričujočem članku bom pokazal na razliko med jugoslovansko kritiko stalinizma in sovjetsko kritiko »kulta osebnosti«. Težišče bo na Kardeljevi analizi perspektiv socializma 20. stoletja in njegovih spom- inih na jugoslovanske komuniste, ki so v 30-ih letih postali žrtve stalinskih čistk. Teza članka je, da je jugoslovanska kritika stalinizma temeljila na kri- tiki enostrankarskega političnega sistema. Ker pa je Kardelj hkrati prizna- val, da se iz objektivnih razlogov ZKJ takemu sistemu ne more povsem in naenkrat odpovedati, je bila jugoslovanska kritika stalinizma v določeni meri tudi samokritika.

Metoda dela temelji na kritični analizi in kombiniranju primarnih (ar- hivskih), sekundarnih (idejnopolitičnih – programskih besedil) in znan- stvenih virov, ključne izmed njih predstavljam v prvem delu članka; v drugem delu analiziram Kardeljevo kritiko enostrankarskega sistema v njegovem razvpitem delu *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (dalje *Smeri razvoja*) iz 70-ih let, v tretjem delu pa njegovo nekoliko zgodnejše pričevanje o stalinistični represiji 30-ih let; sledi sklep.

1. Zgodovinski viri in literatura o jugoslovanski kritiki stalinizma

Pričujoči članek v veliki meri temelji na obsežnem gradivu, arhivskem viru, ki se kot priloga *Informacije*, datirane z oktobrom 1968 v Beogradu, nahaja v Arhivu Republike Slovenije, fondu Izvršnega komiteja Centralnega komi- teja Zveze komunistov Slovenije (dalje AS, IK, 63).¹ Gradivo, ki nima naslo- va, je pripravila posebna delovna skupina, ki jo je sestavila Kontrolna ko- misija CK ZKJ 25. junija 1965. Njena naloga je bila v skladu z odločitvami 8. kongresa ZKJ (1964) zbrati podatke o pozabljenih, toda »znamenitih bor- cih jugoslovanskega delavskega gibanja« (AS, IK, 63, 1). Gradivo je sestavl- jeno iz šestih delov in obsega 201 stran: 1. del vsebuje seznam likvidiranih v ZSSR in rehabilitiranih po Stalinovi smrti; 2. del seznam oseb, ki so bile v ZSSR kaznovane, toda po Stalinovi smrti po sodni in partijski poti rehabi-

1 Gradivo je izvorno napisano v srbskem jeziku. Vsi citati so prevod avtorja poglavja.

litirane; 3. del je seznam nekaterih oseb, ki so bivale v ZSSR, a so se kasneje vrnile; 4. del je seznam aktivistov KPJ, ki so v ZSSR umrli, padli v Španiji ali na vzhodni fronti med drugo svetovno vojno; 5. del sestavlja seznam oseb, za katere so takrat sumili, da so v ZSSR preprosto izginile oziroma so v ZSSR prišle kot »antipartijski« ali kot »provokatorski« elementi; v 6. delu so druge nerazporejene osebe. Vsega skupaj je zabeleženih 126 imen, od katerih je bilo 63 v Stalinovem času likvidiranih, prav vsem pa so priložene kratke biografije, pogosto pa tudi opažanja in ocene njihovih sodobnikov. Ti pričevalci so bili znamenite osebnosti, revolucionarji, med katerimi najdemo Velja Vlahovića, Karla Mrazovića, Stevana Belića, Vlajka Begovića in Mihajla Vranoša. Pri zbiranju podatkov je pomagal Miha Marinko, veliko ocen, podatkov in opažanj pa je posredoval tudi Edvard Kardelj, na katerega se bom v nadaljevanju tudi osredotočil. Kardelj je svoje spomine na žrtve stalinske represije podal tudi ob drugih priložnostih. Zanimiv je njegov zapis v zborniku ob Titovi štiridesetletnici vodenja ZKJ. Tam omenja osebnosti, kot so bili Milan Gorkić, Karel Hudomalj in Petko Miletić, vendar so njegova opažanja, v primerjavi z odgovori, ki jih je podal omenjeni delovni skupini, mnogo bolj skopa (Kardelj 1977). Delovna skupina je podatke pridobila še od mnogih institucij, med drugim od Vlade in Vrhovnega sodišča ZSSR, beograjskega Inštituta za preučevanje delavskega gibanja, Zgodovinske komisije in Komisije za mednarodne zveze pri CK ZKJ in CK ZKS. *Informacija* med drugim navaja, da k navedenemu gradivu spada tudi dodatek, seznam, ki ga je posredoval CK ZKS s podatki o 131 osebah na 147 straneh. Tega dokumenta v imenovanem fondu žal nisem našel. Gradivo iz leta 1968 seveda ne predstavlja izčrpnega seznama jugoslovanskih komunistov in komunistk, ki so v svoji karieri delovali v Sovjetski zvezi in postali žrtve stalinske represije. Takoj, npr., opazimo, da na seznamih manjka France Klopčič, eden izmed ključnih akterjev jugoslovanskega komunističnega gibanja prve generacije, ki se je po dolgoletnem prestajanju kazni v koncentracijskem taborišču in rehabilitaciji sredi 50-ih let vrnil iz Sovjetske zveze in potem služboval na ljubljanskem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja.

Najizčrpnjša raziskava o ljudeh, ki so izhajali iz ozemlja povojne Jugoslavije in ki so se v letih 1928–1952 znašli v preiskavi ali nemilosti sovjetskega represivnega aparata, je doslej nedokončano in po smrti objavljeno delo srbske zgodovinarke Ubavke Vujošević – Cice. Raziskava zgodovinarke Vujošević ni omejena na komuniste, vsebuje pa 723 imen s kratkimi biografijami, vendar brez (političnih) ocen in opažanj njihovih sodobnikov.

Po njeni raziskavi, ki temelji na dokumentih raznovrstnih oblastnih in represivnih organov nekdanje sovjetske države in društva Memorial, je bilo v Sovjetski zvezi v letih 1928–1952 ustreljenih 286 Jugoslovanov, 205 samo v letu 1938 (Vujošević 2019, 7–8). To monumentalno delo je po eni strani mogoče brati kot politično grozljivko, po drugi strani pa nam rekonstrukcije biografij ponudijo nepogrešljivi vpogled v način delovanja mednarodnega komunističnega gibanja kakor tudi vsakdanjega življenja (družbena mobilnost, karijerne priložnosti in migrantske poti) povsem običajnih ljudi, ki so se takrat znašli v Sovjetski zvezi.

Pri analizi problematike uporabljam zlasti tri različne sekundarne vire, pri katerih gre za idejnopolitična, programska besedila. Prav pri vseh je v ospredju (mednarodna in lokalna) zgodovina delavskega gibanja in socialističnih držav: véliki projekt *Zgodovine Komunistične partije Sovjetske zveze* (dalje *Zgodovina KPSZ*) v šestih zvezkih, pri katerem je sodelovala vrsta sovjetskih zgodovinarjev – akademikov, se je začel v zgodnjih 60-ih letih na podlagi odločitve CK KPSZ, kot odraz odpravljanja posledic »kulta osebnosti«, ki je terjal prenovljeno zgodovino stranke, hkrati pa je bil usmerjen tudi proti »buržoaznim zgodovinarjem«, ki naj bi po naročilu svojih gospodarjev »grobo potvarjali dejstva« (Pospelov 1964, V–LIII). *Program ZKJ*, sprejet na 7. kongresu ZKJ (1958) v Ljubljani prepleta lokalno in globalno zgodovino KPJ in išče v njej podlago za samostojno pot Jugoslavije v socialističnem svetu ter je kot tak v vzhodni Evropi povzročil nemalo jeze (*Program ZKJ* 1984; Mićunović 1977, 421–48). Kardeljeva knjiga *Smeri razvoja* je prvič izšla leta 1977 (Kardelj 1978). Delo predstavlja mnogo več kot komentar na jugoslovansko ustavo iz leta 1974 in Zakon o združenem delu (1977). Na tihem gre tudi za poskus avtorjevega obračuna z lastno miselno potjo, ki jo je začel v zgodnjih tridesetih letih kot mladi komunistični publicist in malo kasneje kot predavatelj na Komunistični univerzi narodnih manjšin Zahoda (KUNMZ) v Moskvi. *Smeri razvoja* niso lahko branje. Vsiljuje se vtis, da je Kardelj ob vsakem zapisanem stavku tehtal politične posledice doma in na tujem. Drznim in jasnim trditvam prepogosto sledijo povedi, ki izražena stališča omilijo, razvodenijo, včasih celo naravnost negirajo, prepogosti vrinjene stavki pa otežujejo razumevanje.

Znanstvena publicistika, relevantna za pričujoči članek, je praktično nepregledna. V zadnjih desetletjih so v angloameriški akademski skupnosti, ki je na tem področju še vedno vodilna, najprodornejše zgodovinske študije stalinizma in predvojne Sovjetske zveze prispevale raziskovalke in

raziskovalci, ki so objavljali v zbirki *Annals of Communism Series* na ameriški univerzi Yale, med katerimi za svojo problematiko posebej izpostavljam monografijo o spopadu znotraj boljševiške partije v 30-ih letih. Študija ni pomembna le zaradi kritičnih ocen števila žrtev stalinske represije, ki temelji na izčrpnem delu z zgodovinskimi viri, ampak tudi natančne analize boljševiških/stalinskih refleksij o njihovem lastnem početju in razumevanju sveta (Getty in Naumov 1999). Na prostoru nekdanje Jugoslavije je v zadnjih letih na to temo izšla vrsta pomembnih monografij in znanstvenih razprav. Od starejših študij velja omeniti še danes ne povsem preseženega Marjana Britovška, ki so ga zanimali vzroki za poraz Stalinovih nasprotnikov in obotavljivi proces preseganja dediščine stalinizma v času Hruščova (npr. Britovšek 1980). Od najnovejših raziskav izpostavljam dela Avgusta Lešnika, Jožeta Pirjevca in Stefana Gužvice. Raziskave naštetih avtorjev temeljijo na izvirnem in izčrpnem delu z domačim in tujim arhivskim gradivom, sekundarno ter spominsko literaturo in polemizirajo s starejšimi in najnovejšimi interpretacijami. Lešnik in Pirjavec sta v svojih monografijah zlasti poglobila dosedanja spoznanja o vlogi Jugoslovanov v španski državljanski vojni (npr. Lešnik 2018) in o epizodah iz političnega in intimnega življenja Josipa Broza Tita (npr. Pirjavec 2011). Monografija Gužvice o frakcijskih bojih v KPJ v letih 1936–1940 pa je poleg odkrivanja novih dejstev pomembna tudi v metodološkem pogledu. Avtor je medvojno zgodovino KPJ zastavil kot globalno, kar pomeni, da je dosledno upošteval prepletanje dogodkov in dejanj osebnosti na lokalni in mednarodni ravni. Brez tovrstne zastavitve jugoslovanske kritike stalinizma v času hladne vojne pravzaprav ni mogoče razložiti. Gužvica (2019) v svojem delu poudarja, da frakcijski boji v KPJ niso bili samo jugoslovanska stvar, ampak so vanje posegali tuji komunisti, organi kominterne in celo sovjetske države. Sam v pričujočem članku dodajam, da je bilo jedro jugoslovanske kritike stalinizma v prepričanju, da dogodki v Sovjetski zvezi 30-ih let niso samo stvar in problem te države ter njenega zgodovinskega spomina, ampak mednarodnega delavskega gibanja v celoti in Jugoslavije še posebej. V tem pogledu je ta članek nadaljevanje moje raziskave zgodovine ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja. V knjigi *Marksistična formacija* sem zagovarjal tezo, da so Sovjetska zveza in njeni ideološki aparati igrali osrednjo vlogo v mednarodni levici tudi po razpustu kominterne. Ideološko hegemonijo in neposredni vpliv so ti aparati sicer relativno hitro izgubili, so pa ostali pomembni kot referenčne točke kritik in premislekov zgodovine 20. stoletja za številne, praviloma celo med seboj izključujoče se, miselne in

politične tokove neodvisnih levičarskih skupin, gibanj in strank (Centrih 2011, 64–68).

2. Enostrankarski politični sistem pri Kardelju

V drugem zvezku 4. knjige *Zgodovine KPSZ* je poglavje z naslovom »Zmaga socializma v ZSSR« (Pospelov 1971, 488–532). V njem lahko v glavnem preberemo povzetke dosežkov druge petletke v Sovjetski zvezi (1933–1937): zaključen proces kolektivizacije, krepitev mehaniziranja kmetijstva, nadaljnji razvoj industrializacije, kulturna revolucija, nova ustava (1936). Avtorji posebej poudarjajo razširitev in okrepitev sovjetske – socialistične demokracije, ki naj bi takrat zajela tako ekonomsko kot duhovno sfero družbe. Temeljni pogoj take demokracije je bila po mnenju avtorjev odprava zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, zaradi česar je odpadlo »parazitsko prisvajanje rezultatov proizvodnje, utrdila pa se je socialistična delitev, ki temelji na človekovem delu«. Ob tem poudarjajo silni porast ljudskega izobraževanja, ki je dal možnosti za ustvarjalni razvoj slehernega sovjetskega človeka. Razširitev sovjetske demokracije se je nadalje izražala tudi v povečanju aktivnosti organizacij delovnih ljudi, ki jih je vodila Komunistična partija. Npr., leta 1937 je bilo v sindikate včlanjenih 22,2 milijona ljudi, kar je bilo 2,3-krat več kot leta 1926. In ne samo to: v sindikatih so opustil princip kooptacije in uvedli načelo tajnih volitev za vse organe. Sindikati naj bi se poslej pričeli bolj ukvarjati z vprašanji proizvodnje, socialističnega tekmovanja, krepitev socialistične discipline,boljšanja življenjskih razmer delavcev, sklepali naj bi celo kolektivne pogodbe na ravni podjetij (Pospelov 1971, 503–4). Krono sovjetske demokratizacije je seveda predstavljala ustava iz leta 1936, ki je »za razliko od buržoaznih ustav, ki so omejene samo na formalno priznanje demokratičnih svoboščin, [...] prenesla težišče na zagotavljanje le-teh«. Pri tem je bila v prvi vrsti mišljena osvoboditev delovnih ljudi od kapitalističnega izkoriščanja, od strahu pred brezposelnostjo, revščino itd. Seveda je bila popolnoma zajamčena svoboda vesti, tiska, izražanja in združevanja delovnih ljudi v družbene organizacije – z izjemo vseh tistih dejavnosti, ki bi rušile socializem. Povedano enostavno: demokracija je tukaj v prvi vrsti pomenila boj za izboljšanje socialnega položaja najširših ljudskih množic, ki so »aktivno pritegnjene [...] k neposrednem sodelovanju pri upravljanju z državo in gospodarstvom« (Pospelov 1971, 511, 516). Merili demokratičnosti družbe sta tedaj dve: dvig življenjskega standarda in številčna rast članstva množičnih organizacij, med katerimi ima vodilno mesto Komunistična partija, tj. participacija širokih množic pri različ-

nih kampanjah, kamor sodi tudi udeležba na volitvah. S takim razumevanjem demokracije so se zadovoljili tudi vodilni jugoslovanski komunisti do začetka 50-ih let, sovjetski ideologi pa vse do konca 80-ih. »Formalna demokracija je postransko vprašanje. Prava demokracija v bistvu samo s socialno vsebino,« je menil Boris Kidrič konec leta 1945 (Drnovšek 2000, 52).

Poglavje »Zmaga socializma v ZSSR« govori o stabilizaciji in normalizaciji sovjetske družbe po dolgem in težkem obdobju revolucije, državljanske vojne in kolektivizacije. Nekako na sredini tega poglavja pa sledi prav kratek povzetek (vsega slabi dve strani) še nekaterih drugih dogodkov, ki glede na popisovanje vsesplošnega družbenega napredka deluje kot pravo presenečenje:

V sorazmerju z razvojem socialistične graditve se je zagotavljalo tudi učinkovito izvajanje zakonov. Hkrati s slabitvijo partijskega nadzorstva nad organi tožilstev in državne varnosti je prišlo do dejanskih kršitev zakonitosti. Za to je bil v precejšnji meri odgovoren Stalin, ki je imel tedaj veliko polnomočje. (Citat v Britovšek 1980, 262)

Omenjene so žrtve: nedolžni sovjetski državljani, med katerimi so bili komunisti in celo najvidnejši voditelji. CK KPSZ je leta 1956 te pojave označil kot »množične represije«. »Kršitev leninskih načel v življenju partije in države« pa kljub škodi ni mogla »spremeniti narave socialistične družbe«, ker je pod vodstvom CK Partije prišlo do »nadaljevanja demokratizacije sovjetske družbe in odprave dopuščenih napak« (Pospelov 1971, 510).

»Napake« so bile v času pisanja dotične partijske zgodovine v svetu že zelo dobro znane in že dalj časa predmet zgodovinopisja. Del zahodnega zgodovinopisja je veliko čistko v letih 1937–1938, ko je bilo glede na najnovejše raziskave ustreljenih več kot 680.000 ljudi (Getty in Naumov 1999, 591), interpretiral v skladu s teorijo o totalitarizmu, drugi del pa je raje govoril o stalinizmu kot posebni obliki vladavine in obdobja sovjetske zgodovine (Boffa 1985). Za sovjetske zgodovinarje fenomen stalinizma ni obstajal (Britovšek 1980, 280), namesto tega so govorili o »kultu osebnosti«. Napake po njihovem mnenju niso bile sistemske, ampak subjektivne. Tajno poročilo Hruščova *O obsodbi Stalinovega kulta osebnosti*, ki ga je za zaprtimi vrati prebral na predvečer 20. kongresu KPSZ 1956, in resolucija CK KPSZ iz junija 1956 kažeta na to, da so »poskušali vse težave iz preteklosti pripisati Stalinu in dogajanje pojasniti z njegovimi značajskimi poteza-

mi« (Britovšek 1980, 267). Prav zato so sovjetski ideologi brez posebnih težav skovali novi program KPSZ, ki je temeljil na čisti kontinuiteti njihovega delovanja (najmanj) od državljanske vojne (1919) naprej. Program ni predvideval nobenih institucionalnih sprememb in prerazporeditve moči znotraj sovjetske družbe. In v tem pogledu se je bistveno razlikoval od »Programa ZKJ« iz leta 1958, proti kateremu je tudi tiho nastopil. *Program KPSZ* iz leta 1961 je predvideval ambiciozni načrt izgradnje komunistične družbe v dvajsetih letih. Partijski ideologi so si ta veliki skok v družbenem razvoju predstavljali kot enostavni prehod iz kvantitete v novo kvaliteto: izpopolnjevanje obstoječega ekonomskega in političnega sistema, v katerega je treba vključiti še širše množice ljudi, bo pripeljalo do »družbenega samoupravljanja«, kar so si predstavljali kot družbo svobodnih in zavednih delovnih ljudi, v kateri je spričo popolnega blagostanja ter izničene razlike med mestom in vasjo, kakor tudi med umskim in fizičnim delom, realizirano načelo »vsakomur po njegovih potrebah« (Gospolizdat 1961, 62). Cilj jugoslovanskih ideologov je bil načeloma enak. Bistveno pa so se razlikovali v zahtevi, da je mogoče ta cilj doseči samo pod pogojem, da se v obstoječem socializmu marsikaj spremeni. Ali še natančneje: samoupravljanje so zahtevali tukaj in zdaj, kar je zahtevalo radikalne institucionalne spremembe znotraj socialistične države. Njihove zahteve so bile utemeljene s kritičnim pogledom v zgodovino delavskega gibanja.

Ideologi ZKJ so v 50-ih letih načelno sprejeli koncept »kulta osebnosti«, vendar so dodali njegovo sistemsko (»objektivno«) razsežnost, ki se je pri sovjetski razlagi sama po sebi vsiljevala, vendar je kričeče manjkala. Ozadje jugoslovanskih razmišljanj je bilo kajpak vprašanje, kako je bilo mogoče, da sta se sovjetska država in Partija uklonili samovolji enega človeka. Sovjetske razlage so se ustavile pri pojasnjevanju, da so bili ti pojava v »nasprotju« z naravo sovjetske družbe tistega časa (Pospelov 1971, 509). *Program ZKJ* iz leta 1958 pa je trdil precej drugače:

Toda Stalin iz objektivnih in subjektivnih razlogov ni nasprotoval birokratsko-etatičnim tendencam, ki so vznikale iz velike koncentracije oblasti v rokah državnega aparata in iz zraščanja partijskega in državnega aparata, iz enostransko v ospredje stopajočega centralizma. Nasprotno, on sam je postal njihov politični in ideološki nosilec. (ČZDO Komunist 1984, 43)

Stalin torej ni bil preprosto le nekdo, ki je izkoristil veliko zaupanje, ki mu ga je dala Partija, temveč je bil »politični in ideološki nosilec« ten-

denc, ki so v bistvu obstajale neodvisno od njega in ki so narekovale tudi ne ravno idealne okoliščine graditve socializma. Pri tem je nadvse povedno, da so avtorji *Programa ZKJ* skoraj dobesedno prevzeli zgoraj že omenjeno uradno sovjetsko trditev, da vsi ti negativni pojavi »niso mogli trajno deformirati in tudi ne trajno zavreti razvoja socializma v Sovjetski zvezi« (ČZDO Komunist, 44). Tega vsekakor niso zapisali zato, da ne bi preveč razjezili voditeljev sovjetske države in Partije. Razlogi so bili bistveno globlji. Jugoslovanski komunisti so pred drugo svetovno vojno z vsemi sredstvi zagovarjali in »popularizirali« sovjetsko državo (npr. Tito 1968, VIII) in v silovite frakcijske boje zadnjih let pred vojno, iz katerih je izšel Tito kot zmagovalec, so bili vpleteni številni tuji komunisti pa tudi institucije sovjetske države, ali kot pravi Gužvica (2019, 2–4): »Frakcijski boji niso bili nikoli le notranja zadeva KPJ, čeprav so jih vedno prikazovali kot take.« Po vojni je Jugoslavija dosledneje od vseh »ljudskih demokracij« zvesto sledila sovjetskemu zgledu. Kritika Sovjetske zveze je bila zato vselej v marsičem tudi samokritika lastne prakse. V programu so namreč zapisali, da je bilo v Jugoslaviji zaradi težkih razmer »nujno potrebno, da je vodila aparat oblasti neposredno Komunistična partija. Potrebna je bila visoka stopnja koncentracije politične oblasti v upravnem aparatu.« (ČZDO Komunist 1984, 94)

Jugoslovanski pisci *Programa ZKJ* so s takimi ocenami zadeli najbolj travmatično jedro komunističnega projekta svoje dobe. Zračšanje državnega aparata in Partije je bilo po njihovi oceni zaradi objektivnih zgodovinskih okoliščin zgodovinska nujnost, po drugi strani pa so hkrati priznali, da so prav iz tega izšle »manifestacije birokratsko-etatičnih tendenc, napak in deformacij v razvoju političnega sistema države« (ČZDO Komunist 1984, 43). Pri tem je potrebno opozoriti, da v *Programu ZKJ* iz leta 1958 izraza »stalinizem« pravzaprav še ne najdemo. Ker so v 50-ih letih ta izraz še vedno najpogosteje uporabljali trockisti, bi se jugoslovanski ideologi z njegovo uporabo v večinskem mednarodnem komunizmu v trenutku popolnoma diskreditirali. Izraz je postal splošno uporaben in zelo popularen v jugoslovanski politični in znanstveni publicistiki nekoliko kasneje.

Bolj poglobljeno analizo problema razraččanja države in partije je v svojem delu *Smeri razvoja* ponudil Edvard Kardelj, ki je šel konec 70-ih let v svoji kritiki še nekoliko dlje, ko je poskusil hkrati zavrniti meščanski pluralizem in enostrankarski sistem. Za Kardelja je bil »enopartijski sistem« pravzaprav »izposojen« iz meščanske države, njegove deformacije »z najtežjimi ekscesi« pa so se v sovjetski praksi do skrajnosti izrazile v »stalinizmu«, vendar je hkrati priznal, da si je težko predstavljati, da bi v Sovjetski

zvezi brez njega izvedli vse družbene spremembe in vzpostavili tiste ekonomske temelje, ki so bili nujni za razvoj socializma. Čeprav je poudaril, da enopartijski sistem ni nujno manj demokratičen od večpartijskega (političnega pluralizma), je dodal, da je tak sistem celo nujno bolj izpostavljen deformacijam, saj v njem prihaja do koncentracije oblasti, ki se lahko »spremeni v orožje tehnobirokratske vladavine nad razredom in družbo.« Avtor takoj v nadaljevanju svojo skoraj predržno ugotovitev sicer omehča, ko pravi, da tak razvoj ni nujen in da je odvisen od mnogih faktorjev. Temu razmišljanju sledi ugotovitev, ki se nakazuje že v *Programu ZKJ*: »Tudi naša socialistična revolucija je v prvi fazi v določeni meri vzpostavila enopartijski sistem revolucionarne demokracije, čeprav nikoli v njegovi 'klasični' stalinistični obliki.« (Kardelj 1978, 64–68). Kardelj je šel celo tako daleč, da je priznal, da so »elementi enopartijskega sistema« še vedno navzoči v sistemu oblasti jugoslovanske države, »vendar samo toliko, kolikor jih objektivno narekujejo potrebe varstva revolucije in svobodnega nadaljnega razvoja socialističnega samoupravljanja« (Kardelj 1978, 66). V praksi je to pomenilo, da je lahko ZKJ ne glede na veljavne zakone in ustavo mobilizirala vse razpoložljive sile in sredstva za obrambo temeljnih pridobitev revolucije. Povedano drugače: »elementi« stalinizma in njegovih potencialnih »deformacij« so še zmeraj obstajali.² Jugoslovanska Partija je razpolagala z velikansko družbeno in politično močjo in Kardelj je bil realist. ZKJ se po njegovem mnenju oblasti iz »objektivnih razlogov« preprosto ni mogla naenkrat odpovedati. Bistvo njegove zamisli, ki je v tistem času dobila ime »pluralizem samoupravnih interesov«, je bilo v tem, da je potrebno okoli Partije zasaditi džunglo raznovrstnih institucij – od delavskih svetov v podjetjih do društev, organizacij in njihovih koordinacij –, v katere bi se postopoma in nadzorovano odlivala njena politična in ekonomska oblast. Država bi »odmrla« na tisti točki, ko bi ZKJ naposled izgubila poslednji nadzor nad vzvodi ekonomske moči in represije ter postala navadni marksistični center, tj. brezzobi možganski *trust* visoko razvite socialistične družbe (prim. Kardelj 1978, 72). Hkrati bi odpadle poslednje nevarnosti za zlorabo oblasti države – Partije, ki se je po Kardelju najhuje pokazala na primeru stalinizma. Komunizem bi se v bistvu povrnil k svojim začetkom iz 19. stoletja: ponovno bi postal predvsem intelektualno gibanje. Da je bila taka zamisel za sovjetske ideologe nekaj popolnoma absurdnega, ni potrebno posebej poudarjati. Romantični in pristni utopični moment Kardeljeve vizije

2 Del opozicije na Slovenskem se je v drugi polovici 80-ih let pri svoji kritiki avantgardizma ZKJ/ZKS započil natanko v to; glej npr. Hribar 1987 in Urbančič 1987.

pa je bil slej ko prej v tem, da je prihodnost svoje Partije videl natanko na tistem terenu, ki je bil tudi njemu osebno najbolj všeč in domač, tj. v teoriji in ideologiji.

3. Kardeljevi spomini na Jugoslovane, ki so izginili v stalinskih čistkah

Ivan Timofejevič Pavličenko se je rodil leta 1904 v Podgorici. Karlo Mrazović je o njem povedal, da je bil po poklicu najverjetneje delavec – čevljar. Leta 1927 je odšel v Sovjetsko zvezo, kjer se je poročil in postal član boljševiške stranke, dokončal KUNMZ in bil napoten na politično delo v Sverdlovsk in Čeljabinsk – tam je služboval kot učitelj zgodovine. Kot večina drugih Jugoslovanov je bil tudi on aretiran leta 1938. Umrli je leta 1946, najverjetneje v delovnem taborišču ali izgnanstvu, leta 1956 ga je rehabilitiralo Vojaško sodišče Uralskega vojnega okrožja (AS, IK, 63, 64). V monografiji zgodovinarke Vujošević najdemo kar nekaj podobnih primerov družbene mobilnosti, kakršne so se lahko nadejali aktivisti komunističnega gibanja pred drugo svetovno vojno. Mnogi so postali člani partije kot industrijski delavci ali rudarji, kasneje pa so postali poklicni aktivisti ali celo javni uslužbenci sovjetske države. Vse to je bilo v skladu z duhom časa. Prvo petletko je v Sovjetski zvezi spremljal program »napredovanj« (*vydviženie*) za delavce, ki so bili vključeni v razne oblike višjega izobraževanja, da bi zavzeli strokovna in vodilna mesta v industrijskih podjetjih (Fitzpatrick 2002, 181–84). V našem primeru je šlo za delavce – migrante, ki so si služili kruh v ZDA in zahodni Evropi, kjer so mnogi verjetno sploh prvič prišli v stik s KPJ, preko nje pa jih je pot vodila v Sovjetsko zvezo, sledilo je politično izobraževanje in z njim vsaj potencialno tudi (politična) kariera. Seveda pa to ni bilo nujno. Antun Mavrak, npr., je bil študent prava na zagrebški univerzi in visoki funkcionar KPJ (sredi 20-ih let celo organizacijski sekretar). Leta 1929 je prišel v Moskvo, kjer je delal v Izvršnem komiteju Komunistične internacionale, predavala na KUNMZ, v letih 1930–1931 je deloval v Franciji in Avstriji v zamejskem vodstvu KPJ in nato bil odpoklican nazaj v Moskvo, kjer so ga izključili iz KPJ. Po podatkih iz *Informacije* in zgodovinarke Vujošević so ga izključili zaradi frakcionaštva, pri čemer dodajam, da se konkretne navedbe iz obeh virov glede njega ne ujemajo povsem. Poslej je delal v tovarni poljedelskih strojev v Rostovu (AS, IK, 63), kasneje pa v moskovski tovarni avtomobilov *Stalin* (Vujošević). Ustreljen je bil leta 1938, rehabilitiran pa leta 1963 (AS, IK, 63: 70 – 71; Vujošević 2019, 179–80). Anton Prosenc je bil doma iz Škofje Loke ali iz Zagorja, član KPJ od 1924, delal je

v Franciji in Nemčiji in bil član komunističnih partij obeh držav. Leta 1931 je odšel na delo v Sovjetsko zvezo in rudaril v Kuzbasu. O njegovem študiju ni podatkov. Leta 1937 je bil aretiran, leta 1938 ustreljen, četa 1957 pa rehabilitiran (AS, IK, 63:92; Vujošević 2019, 230). Jože Klenovšek je bil rudar iz Zagorja ali Trbovelj. Kardelj se je o njem spominjal, da je prišel na mednarodno Leninsko šolo v Moskvo leta 1935 ali 1936. Klenovšek je bil po njegovem mnenju krasen revolucionar: »ker je izšel iz neposredne prakse, se je v Leninski šoli posvetil izključno študiju«. Vse kaže, da mu študij ni prinesel posebnega napredovanja. Odšel je v Španijo, kjer se je po Kardeljevi obveščeni »držal dobro«. Tam je tudi padel (AS, IK, 63,137).

Klenovšek je bil primer zglednega komuniste, predanega človeka, ki se je ob revolucionarni praksi strastno posvetil tudi študiju. Kardelju je bilo težje opisovati tiste jugoslovanske komuniste, ki so postali žrtve stalinskih čistk ali pa so od gibanja iz raznovrstnih in tudi ne dovolj pojasnenih razlogov odpadli. Na splošno si je prizadeval o skoraj vseh osebnostih, ki jih je doletela tragična usoda, povedati vsaj nekaj pozitivnega. Te pozitivne ocene pa so večinoma pospremljene s pokroviteljskimi opazkami, med katerimi izstopa ta, da posameznik »ni bil dovolj ustvarjalna osebnost.« Kaj naj bi ta manko ustvarjalnosti konkretno pomenil, ni najbolj jasno in še najbolj nakazuje avtorjevo zadrego. Tipičen primer je njegovo opisovanje usode Alberta Hlebca, ključnega organizatorja KPJ v Sloveniji v njenem prvem obdobju in delegata KPJ na 6. kongresu kominterne, ki je leta 1939 v ZDA v nepojasnjenih okoliščinah napravil samomor. Kardelj je o njem povedal:

*Ko sem se jaz srečal z njim [1937], je bil že precej demoraliziran z emigracijo in razmerami, ki so vladale v njej in v vrhovih naše partije. Bil je bister in sposoben človek, vendar ne dovolj ustvarjalna figura, da bi se lahko resno upiral vplivom okoliščin, v kakršnih se je razvijalo naše revolucionarno gibanje in katerim tudi ni bil do-
rasel. Ko je kasneje prišlo do moskovskih procesov, in vsega kar je bilo z njimi povezano, je to Hlebca verjetno do konca demoraliziralo in ga napeljalo, da je napravil samomor. Kot sem slišal, je on v tistem času v Ameriki živel v zelo slabih razmerah in trpel lakoto. (AS, IK, 63, 116)*

Tudi Karel Hudomalj po Kardeljevem mnenju ni bil »ustvarjalna osebnost«, čeprav je bil leta 1936 celo organizacijski sekretar KPJ, pomemben akter v frakcijskih bojih znotraj KPJ (Gužvica 2019, 198–200), leta 1939 pa so ga kot »demoralizirani element« iz partije izključili: »Emigracija in frak-

cionaštvo sta verjetno tudi na njega vplivala negativno, kajti on ni bil taka ustvarjalna osebnost, da bi zmozel razločiti med tistim, kar je prehodno, in tistim, kar je trajno« (AS, IK, 63, 119). Kardelj je nadalje pojasnjeval, da je Hudomalja izkoristil Gorkić, katerega aretacija v Moskvi poleti 1937 je sprožila silovite frakcijske boje v KPJ. »Ko je zaradi Gorkića in skupaj z njim doživel katastrofo, ga je to verjetno do konca demoraliziralo.« O Karlu Hudomalju so v času nastanka tega dokumenta še ugibali, ali je postal gestapovski agent ali je padel v avstrijskem protifašističnem gibanju. V resnici je na začetku vojne na Dunaju organiziral odporniško gibanje in leta 1944 končal v Mauthausnu (Dolenc 2010, 238–39).

»Demoraliziranost« je drugo pomembno opažanje, ki ga pogosto zasledimo v Kardeljevih spominih. Nana Šilović je prišla v Sovjetsko zvezo leta 1930, končala KUNMZ, potem delala v tehniki CKKPJ, med vojno je prišla v Jugoslavijo kot oficir Rdeče armade in leta 1946 umrla v prometni nesreči na Dunaju. (Iz biografske zabeležke o njej se vsiljuje vtis, da ni šlo nujno za nesrečo.) Po Kardelju je preko svojega moža, člana CK KPJ Martinovića, v Moskvi sodelovala v frakcijskih bojih znotraj partije. Pri tem je dodal, »da je ona očitno delala za NKVD, kar je samo še en dejavnik več, ki takega človeka pelje v demoralizacijo« (AS, IK, 63, 130).

Sodelovanje s sovjetskim represivnim aparatom, omenjen je NKVD (Ljudski komisariat za notranje zadeve), je po Kardeljevem mnenju pokvarilo komunista. Ljubljčan Franc Čepelnik, sin železničarja, ki so ga zaradi komunističnih aktivnosti izključili iz učiteljišča, je kot osemnajstletni mladenič prišel v Moskvo leta 1926. Na KUNMZ naj bi pripadal »levi« opoziciji, vendar mu to očitno ni takoj škodovalo, ker je leta 1931 postal član boljševiške stranke. Preden so ga poslali nazaj v Jugoslavijo, je bil na političnem delu v Magnitogorsku. Po vrnitvi v Moskvo je bil leta 1938 aretiran in umrl leta 1944 v enem od delovnih taborišč na Kolimi.

Čeprav je bil po naravi dokaj bister mladenič, se je vendarle formiral šele v Moskvi v okoliščinah, ki so takrat vladale tam in v naši partijski emigraciji v letih 1926–1935. Poleg tega mislim – čeprav nisem prepričan, da je bil povezan tudi z NKVD, zaradi česar je ta nekoč dobri skojevec postal bolj funkcionar kot revolucionar. [...] Kljub tem njegovim slabostim on vseeno ni bil sovražnik Partije in socializma, zato je smrtna kazen, ki ga je doletela, po svojem bistvu zločin nad njim tako kot nad drugimi. (AS, IK, 63, 100–1; Vujošević 2019, 49–50)

Kardelj se ves čas dotika problema »frakcionaštva«, ki se je v KPJ posebej intenzivno razživelu potem, ko je bil leta 1937 v Moskvi aretiran in kasneje tudi likvidiran generalni sekretar Milan Gorkić (Gužvica 2019, 149–51). Toda, kaj je sploh bilo »frakcionaštvo« v komunističnem gibanju? Gužvica pomembno poudarja, da je šlo za stalen in dopusten pojav v levičarskih političnih organizacijah od 19. stoletja naprej, nenazadnje je tudi boljševidem sam nastal iz frakcijskega razkola (Gužvica 2019, 17–20). Lenin je na 10. kongresu boljševiške stranke leta 1921 izsilil prepoved frakcij. V ozadju prepovedi je bil strah, da se bodo začasne grupacije – frakcije slednjič razvile v velike opozicijske bloke, ki bi lahko razbili stranko. Kandidatov za take bloke je bilo vedno več kot dovolj, takrat najizraziteje t. i. delavska opozicija. Trocki je malo kasneje to prepoved označil za neumnost oziroma »protislovje«, kot se je korektno izrazil, in zastavil retorično vprašanje: »Kako se izogniti razlikam v mišljenju v partiji, ki šteje pol milijona članov?« (citat v Britovšek 1980, 77) V teoriji naj bi komunisti svoja različna stališča zagovarjali transparentno na partijskih forumih – od celice do kongresa, v zadnji instanci pa bi se morali vselej podrediti volji večine (demokratski centralizem). Toda kaj, če se skupina tovarišev dobi pri nekemu doma na čaju in tam razpravlja o svojih »ločenih mnenjih«? Je tudi to frakcija? Za Trockega je bilo to leta 1923 še smešno, dobrih deset let kasneje pa verjetno le še malokomu. Za ilegalne stranke, kot je bila KPJ, pa je bilo takšno »frakcionaštvo«, sestajanje in razpravljanje v konspirativnih skupinicah, v resnici pomemben način prakticiranja partijskega življenja, kajti možnosti za široko transparentno razpravljanje in sprejemanje odločitev so imeli pravzaprav bolj malo. Temeljni pogoj za frakcije v KPJ niso bile toliko ambicije njenih posameznih članov niti njihova »ločena mnenja«, ampak golo dejstvo, da je bilo članstvo KPJ v predvojnem obdobju zaradi represije jugoslovanskega kraljevega režima in nalog kominterne raztreseno po vsej Evropi. »Frakcionaštva« je bil lahko v takih okoliščinah upravičeno obsojen prav vsakdo. Natančneje: obsodba frakcionaštva je bila vselej manifestacija politične moči in vpliva. Kot taka je bila v zadnji instanci privilegij zmagovalcev in redkeje poražencev frakcijskih bojev (prim. Gužvica 2019, 17). Tedaj ni čudno, da se kritiki frakcionaštva niso mogli izogniti niti spoštovane osebnosti in prvi voditelji KPJ, kot je bil legendarni Filip Filipović, ki ga je Kardelj spoznal v Moskvi in ki je bil leta 1938 tam tudi ustreljen. O njem je povedal:

Bil je izjemno sposoben in pameten človek, ob tem pa še zelo pošten in skromen. Hkrati pa je bili tipičen intelektualec in najbrž ga je tudi prav to pritegnilo v frakcijske boje. Res pa je, da ni nikoli dajal

vtisa frakcionaške zadrтости ali nekega nezdravega odnosa do partije. (AS, IK, 63, 1)

Sklep

Kakšna povezava obstaja med Kardeljevimi spomini na žrtve stalinske represije in njegovo nekoliko poznejšo kritiko stalinizma? Na eni strani imamo spomine državnika in funkcionarja na svojo mladost, v katerih igrajo glavno vlogo ljudje, nekatere izmed njih je zelo dobro poznal tudi osebno, na drugi strani pa gre za suhoparno analiziranje razmerij med institucijami, družbenimi razredi, političnimi silami in njihovimi interesi z močnim pridihom utopije. Glavna skupna značilnost obeh razmislekov o preteklosti je dosledno izogibanje črno-belim razlagam. Medtem ko so si sovjetski ideologi in zgodovinarji vse do konca osemdesetih let na vse kriplje prizadevali minimalizirati posledice stalinizma – popolnoma ignorirati jih zaradi težkih posledic pač niso mogli –, je Kardelj najboj travmatična poglavja iz zgodovine mednarodnega komunizma predstavil kot izhodišče za razmislek o njegovi prihodnosti. Najlažje je to napravil na teoretsko-shematski ravni, ko je razraščanje partijskega in državnega aparata pojasnil kot zgodovinsko nujnost, ki je imela hkrati pozitivne in monstrozne posledice. Rešitve ni iskal v premeščanju pozornosti na »dobre« strani enostrankarskega sistema in njegovo neskončno »izboljševanje«, kot so to počeli sovjetski ideologi, ampak v njegovem odpravljanju. Kardelju je bilo težje pojasnjevati okoliščine in vzroke tragedij posameznikov iz njegove mladosti. Ker pa se niti na tej ravni zgodovinskega premisleka ni hotel prepustiti črno-belim sodbam, dobimo iz njegove odkrite pripovedi izjemno brutalno podobo mednarodnega komunizma 30-ih let 20. stoletja. Ta podoba je v marsičem okrutnejša od tiste, ki nam jo ponuja današnja protikomunistična publicistika. Kardelj niti za hip ne dopušča dvoma, da se komunisti niso borili za pravično stvar socializma, niti takrat, ko so sami postali žrtve socialistične države. Teh žrtev ne poskuša opravičiti z zgodovinsko nujnostjo. Na primeru Franca Čepelnika odkrito pove, da je šlo preprosto za zločin. Komunistična stvarnost je imela v tistem času herojsko in pošastno stran. Boj proti fašizmu, kulturna revolucija, industrializacija dežele v nemogočih pogojih na eni strani, na drugi pa represivni aparati države in partije, ki brezobzirno meljejo svoje najboljše ljudi, ki nimajo nikakršnih možnosti, da nanje vplivajo, kaj šele, da bi jih lahko zaustavili. Kardelj to ilustrira na primeru demoralizacije v gibanju. Njegove pokroviteljske opazke o »neustvarjalnosti« posameznikov in njihovi nesposobnosti, da bi »razložili med tistim, kar je

prehodno, in tistim, kar je trajno« vsiljujejo vtis nelagodja, še bolj pa nezmožnosti, da bi do konca pojasnil, kako je bilo vse to mogoče. Med žrtvami je bil praktično edini skupni imenovalec ta, da so pripadali isti Partiji in mednarodnemu komunističnemu gibanju. Pri Filipoviću namiguje, da se je znašel v težavah tudi zato, ker je bil tipičen »intelektualec«. Toda prav tak »intelektualec« je bil tudi Kardelj sam, ki pa je imel to veliko srečo, da je leta 1937 lahko zapustil Sovjetsko zvezo in se v Sloveniji posvetil ustanavljanju nacionalne komunistične stranke. Poleg tega vélika čistka ni zmlela samo »intelektualcev«, ampak tudi povsem navadne komuniste, kot je bil rudar Anton Prosenč. Žrtvam pravzaprav ni bilo skupno niti to, da so se vsi znašli na napačnem kraju ob napačnem času. Na primeru Hlebca, Šilovičeve in delno tudi Hudomalja vidimo, da so jih posledice vélike čistke tako ali drugače prizadele zunaj Sovjetske zveze.

Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz programa »Raziskave kulturnih formacij (P6-0278)«, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Viri in literatura

Arhivski viri

AS, IK, 63: SI, Arhiv Republike Slovenije, AS 1589/IK, CK ZKS, Izvršni komite, t. e. 63, »Informacija«.

Objavljeni viri

Drnovšek, D. 2000. *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.

Tito, J. Broz. 1968. »Povodom izdavanja Proletera.« V *Proleter. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1929–1942*, ur. Pero Morača, VII–VIII. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.

Literatura

Boffa, G. 1985. *Fenomen Stalin*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Britovšek, M. 1980. *Carizem, revolucija, stalinizem*, 2. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Centrih, L. 2011. *Marksistična formacija: zgodovina ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja*. Ljubljana: Založba I*cf.
- ČZDO Komunist. 1984. *Program Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Dolenc, E. 2010. *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Fitzpatrick, S. 2002. *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Getty, A. J., in O. V. Naumov. 1999. *The Road to Terror. Stalin and the Self – Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven, CT; London: Yale University Press.
- Gospolitizdat. 1961. *Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza*. Moskva: Politizdat.
- Gužvica, S. 2019. *Frakcijski boji v Komunistični partiji Jugoslavije med veliko čistko 1936–1940*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Hribar, T. 1987. »Slovenska državnost.« *Nova revija* 6 (57): 3–29.
- Kardelj, E. 1977. »Sećanje na dolazak druga Tita na čelo Partije.« V *Tito četrdeset godina na čelu SKJ: 1937–1977*, ur. Dušan Živković, 49–69. Beograd: Narodna knjiga.
- Kardelj, E. 1978. *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, 2. dopolnjena izdaja. Ljubljana: ČZP Komunist.
- Lešnik, A. 2018. *Rdeča mavrica: delavska socialistična gibanja na razpotjih, 1848–1918–1948*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Mićunović, V. 1977. *Moskovske godine 1956–1958*. Zagreb: SN Liber.
- Pirjevec, J. 2011. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pospelov, P. N., idr., ur. 1964. *Istorija kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza*, 1. knjiga. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury.
- Pospelov, P. N., idr., ur. 1971. *Istorija kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza*, 4. knjiga, 2. zvezek. Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury.
- Urbančič, I. 1987. »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije.« *Nova revija* 6 (57): 30–56.
- Vujošević, U. 2019. *Nestajali netragom. Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Summary

“He was not such a creative personality.”

Kardelj’s memoirs of the Yugoslav communists

– the victims of the Stalinist political repression

The Yugoslav communist movement experienced its key formative period in the 1930s, during the global economic crisis, the rise of fascism, the Spanish Civil War, the development of the Soviet Union, and the severe political repression that took place there. Following the dispute with Cominform (1948), the Yugoslav communists gradually began to evaluate the past period, and part of this project was the revival of the memory of their members who ended up as victims of the Stalinist purges disappearing in the Soviet Union or left the movement because of their disappointment. Some of the most prominent politicians and revolutionaries, including Edvard Kardelj, played an important role in compiling lists and short biographies of communist activists of the 1930s. His comments and observations, recorded in the 1960s, convey the traumatic legacy of the Comintern, the factional struggles, and describe the Soviet Union in general. The Yugoslav communists considered themselves the heirs to the October Revolution, but at the same time sought to distance themselves from Lenin's and Stalin's political practices, which was no easy task, since the most important episodes in their history belonged to the Stalin period. In this article, I highlight the difference between the Yugoslav critique of Stalinism and the Soviet critique of the "personality cult". The article hypothesises that the Yugoslav critique of Stalinism was based on the critique of the single-party political system. However, because Kardelj simultaneously acknowledged that for objective reasons the League of Communists of Yugoslavia could not completely and immediately abolish such a system, the Yugoslav critique of Stalinism was also to some extent a self-criticism.

V Jugoslaviji ne poznamo stavk, imamo pa nekaj prekinitev dela: stavke v socialistični Sloveniji

Jurij Hadalin
UP FHŠ, Oddelek za zgodovino
Inštitut za novejšo zgodovino
jurij.hadalin@fhs.upr.si

Uvod

Delo obravnava fenomen stavke v času socialistične ureditve v Sloveniji. Ker je bila stavka v svojem bistvu v nasprotju z načeli nove socialistične družbe, še bolj pa z zapletenim družbenopolitičnim sistemom delavskega samoupravljanja, ki so ga v Jugoslaviji razvijali od leta 1950 dalje, so delavske stavke predstavljale resno zadrego za politični režim. Stavkovni valovi v vzhodnem bloku, usmerjeni tudi proti družbenopolitični ureditvi, kot so se zgodili v Vzhodni Nemčiji in na Poljskem leta 1953, so bili fenomen, ki ni prestopil jugoslovanskih meja. Stavka je bila nato od šestdesetih let naprej stalno prisoten pojav, ki pa je bil povezan predvsem s vprašanjem življenjskega standarda. Kot kaže raziskava iz zgodnjih osemdesetih let, je bil pojav stavk medsebojno povezan z gospodarskim razvojem. Običajno so se stavke začele na najrazvitejših območjih, zato ni čudno, da je prva registrirana stavka v Jugoslaviji izbruhnila v trboveljskem premogovniku leta 1958, trend pa se je nato pomikal proti manj razvitim območjem. Pojav stavke bo zato obravnavan v širšem časovnem loku in umeščen v družbenopolitični razvoj s pomočjo sočasnih družboslovnih analiz, temeljil pa bo na poročilih o stavkah iz treh različnih obdobj.

1. Jugoslovanski samoupravni eksperiment in stavke

*U livarni, u vročini, kjer ti pamet odpove,
proizvodnja je obstala sredi delovnega dne.*

*»Vsak nam kamandira, an nam mitinge drži,
 vsi so strašn kunštn, ja delama pa mi,«
 godrnjali so livarji, nekdo pa rekel je:
 »Pubi, konc je šihta, publi usidma se!«
 Prihital je šef izmene: »Ja fantje, kva je to?
 Zakva ste se usedel, a vam je slabo?«
 Kurjač je vzel kladivo: »Da nauš ti slab zdej ratu,
 vsed se v kot pa tih bod, da te nam ošlatau.«
 Prihital je delovodja, a tudi on je obsedel,
 in direktor v beli srajci je na premogu čepel.
 Tako livarji priredili so za poslovodni organ,
 v vročini svojih plavžev informativni dan.
 In so zvišali jim plače, vse se srečno je izšlo,
 zgodba ni šla v tisk in škandala ni bilo,
 A še danes vsi v fabriki ob čikpavzah se zgroze,
 kadar rečejo livarji: »Pubi, usidma se.« (Mlakar 1992)*

Zgoraj navedena pesem slovenskega kantavtorja Iztoka Mlakarja, ki je izšla poleti 1992, je verjetno najboljši prikaz tega, kako je do samoupravnih prekinitev dela v Sloveniji prihajalo, torej spontano. In ni jih bilo malo, le njihova magnituda navadno ni bila prav velika, tisk pa o njih ni poročal. Toda za razumevanje tega, kako je deloval jugoslovanski socialistični eksperiment v praksi, je potrebno najprej pojasniti nekaj pojmov (Prinčič 1992). V Jugoslaviji premoženje ni bilo državno, temveč družbeno. Z njim so nominalno samoupravno upravljali neposredni proizvajalci. In če je bila v drugih evropskih ljudskih demokracijah/socialističnih državah vpeljana oblika diktature proletariata, kjer je bilo gospodarstvo centralno vodeno, je bila situacija v Jugoslaviji nekoliko drugačna, vsaj na papirju.

Izvor jugoslovanskega eksperimenta je potrebno iskati v letu 1948 in jugoslovansko-sovjetskem razkolu. V prvem povojnem obdobju je Jugoslavija dosledno uvajala sistem ljudske demokracije, ki se je nato pod vplivom različnih dejavnikov prelevila v socialistično demokracijo. Zanj je bil značilen drugačen pogled na državo, njeno upravo in njeno lastnino. Bistvena razlika med ljudsko in socialistično demokracijo je bilo razumevanje vloge države in položaja njenega upravnega aparata. Če je imel državni aparat v ljudski demokraciji odločujočo vlogo, je to pomenilo, da sta bili država in njena administracija vsemogočni. V nasprotju s tem je bil v socialistični demokraciji poudarek na deetatizaciji, katere namen je bil slabitev države in njenega upravnega aparata, vključno s politično stranko. Končni

cilj tega procesa je bil odmrtnje oziroma odprava države. Kot način odmiranja države naj bi nastopala tudi lastnina proizvajalnih sredstev. Ta so bila sprva poddržavljena, nato pa v skladu z razdržavljanjem prenesena v last vse družbe (vseh državljanov oz. »delovnih ljudi«) kot t. i. družbena lastnina.

Državo so jugoslovanski teoretiki obravnavali kot izraz razredne družbe in tako so gledali tudi na lastnino. Ideal jim je tako predstavljala družbena lastnina, ki je z uvedbo delavskega samoupravljanja v letu 1950 nastala iz splošnega ljudskega premoženja, s katerim je upravljala država. Z vpeljavo delavskega samoupravljanja so proizvajalna sredstva upravljali delovni kolektivi. Nasprotje tega, se pravi sistem, kakršen je obstajal na t. i. Vzhodu, so dojemali kot »državni kapitalizem«. Jugoslovanski novi moto »Tovarne delavcem!« se je tako izkristaliziral, preko misli Karla Marxa o »asociaciji neposrednih proizvajalcev«, v idejo delavskega samoupravljanja, v kateri naj bi imeli delavci preko svojih izvoljenih predstavnikov možnost sodelovanja s predlogi in tudi z nadzorom nad poslovanjem podjetja, v katerem so bili zaposleni.

Implementacija zamisli o predaji tovarn v upravljanje delavcem je potekala hitro, vendar nekako iz ozadja, saj o tem ni razpravljal noben visok državni ali partijski forum, izvedba je padla na pleča sindikatov in gospodarskega sveta. Z vzpostavitvijo delavskih svetov se položaj direktorja, ki ga je imenovalo ministrstvo in je bil prvi državni birokrat podjetja, ni praktično v ničemer spremenil. Naloga delavskega sveta je bila, »da budno spremlja delo in pomaga napredku proizvodnje in dela v podjetju«. Delavski sveti, v katere so zaposleni volili svoje predstavnike, so razpravljali ne samo o vodenju ali poslovanju podjetja, temveč predvsem o delovnem redu v podjetju, boljši organizaciji dela in delovni disciplini (Čepič 2011, 269–71).

S časom je jugoslovanski samoupravni model zorel in se bolj ali manj uspešno soočil s procesi, ki so bili centralno vodenim socialističnim gospodarstvom neznani, od pojava brezposelnosti (ki jo je deloma blažil proces začasnega izvoza delovne sile na Zahod, t. i. gasterbeiterji) do podjetij, ki so propadla. Dokončno je dozorel s sprejetjem zvezne in republiških ustav leta 1974 in svoj vrhunec dosegel s sprejetjem t. i. »delavske ustave«, to je Zakona o združenem delu (UL SFRJ, 3. 12. 1976, 53–764). To je bil kompleksen zakon, ki je obsegal 671 členov ter je urejal vsa družbenoekonomska razmerja, katerih temelj je bilo združeno delo. Predvsem pa je jugoslovansko družbo spremenil z uvedbo kompleksnih in tedanjemu, kaj pa šele današnjemu, rodu popolnoma nerazumljivih vzorcev delovanja in terminologije (Čepič

2005, 1099–101). Gospodarska podjetja so se po novem imenovala temeljne organizacije združenega dela, ki so se združevale v kompleksnejše sestavljene organizacije združenega dela. Za našo tematiko je pomembno predvsem to, da je v času »zrelega samoupravljanja« le-to sicer pomenilo veliko interakcijo zaposlenih s poslovnimi politikami, a tudi nemalo težav in grotesknih okoliščin. Požiralo je ogromne količine časa, saj je bilo potrebno za vsako odločitev, ki je posegala v dohodke, sklicevati sestanke in zборе delavcev. V delavskih svetih, kjer so bili zastopani tudi »neposredni proizvajalci«, so ti velikokrat svoje pravice razumeli kot dolžnost nastopanja proti vodstvu podjetja ter nasprotovanja poslovnim odločitvam. Vse to je potekalo med delovnim časom in zmanjševalo storilnost, podjetja pa so se bolj kot s proizvodnjo ukvarjala z vprašanji lastne organizacije. Težave so bile tudi s sprejemanjem t. i. samoupravnih sporazumov, kjer so se bile uspešne organizacije prisiljene povezovati s slabše stoječimi, kar je hitro pripeljalo do tega, da so se uspešnejši tozdi še vedno obnašali kot podjetja, še posebej pri vprašanju denarja (Brečko idr. 1973, 23–24). Medsebojno uničevanje tozdov je pripeljalo do njihovega postopnega tihega ukinjanja, čeprav je organizacija obstala vse do leta 1989 in velikih gospodarskih reform zadnjega jugoslovanskega premierja Anteja Markovića (Prinčič 2005, 1101–104).

A vendar se poraja vprašanje, kako je lahko v tako kompleksnem socialno-ekonomskem modelu, kjer so bili delavci uradno hkrati delodajalci in delojemalci, proizvajalci in upravljavci, in kjer so razpolagali z rezultati svojega dela ter sprejemali odločitve o vseh pomembnih vprašanjih svojega podjetja, prihajalo do stavk.

2. Čas sproščanja konfliktov

A vrnimo se najprej na vprašanje, kdaj so se stavke začele pojavljati. Uradno so zaznane relativno pozno, saj je bila prva uradna prekinitev dela zaznana šele leta 1958 v trboveljskem premogovniku. Zgoraj omenjeni procesi uvajanja drugačne različice socializma so ob očitnem pomanjkanju »nezaželenih neposrednih sovjetskih vplivov« pripomogli k temu, da je bilo v sicer težkih petdesetih letih vzdušje med delavstvom mirno (Kavčič idr. 1991, 75)¹. Težko torej povlečemo vzporednice z dogajanjem v vzhodnem blo-

1 V raziskovalnem poročilu o stavkah v Jugoslaviji, ki je bilo izdano leta 1991, so avtorji zapisali, da je bila trboveljska stavka prva povojna stavka, kljub temu da so jo nekateri zgodnejši avtorji označevali zgolj kot prvo registrirano stavko. A o čem podobnem ni drugih zapisov oz. so avtorji dopuščali možnost, da so bile stavke že pred tem, a niso bile registrirane oziroma konflikti niso prerasli v stavko.

ku, ki so ga v letu 1953 pretresale velike stavke, predvsem na Poljskem in v Nemški demokratični republiki. Ob tem ni nepomembno omeniti pojava, ki je pretresel Jugoslavijo, namreč upor v Cazinu, t. i. »cazinska buna«. Izbruhnil je v ruralnem predelu Bosne in Hercegovine, povod zanj pa je bil nezadovoljstvo s prisilnim odkupom kmetijskih proizvodov, ki ga je zahtevala centralna oblast zaradi potreb po izpolnjevanju petletnega gospodarskega načrta. To je tudi čas, ko je Jugoslavija poskušala biti »bolj papeška od papeža« in je v letih 1948–1949 začela velik proces kolektivizacije ter ustanavljanja kmečkih zadrug po sovjetskem vzoru. V letu 1950 se je sicer tem gospodarsko in socialno neučinkovitim metodam odpovedala, a cazinskih dogodkov 6. maja 1950 ni uspela preprečiti. To je bil dejansko načrtovan oborožen upor proti režimu, ki ga je lokalno vodstvo s pomočjo milice in pripadnikov Jugoslovanske ljudske armade krvavo zatrla. Ni pa to bila stavka v pravem pomenu besede, saj ni imela urbanega značaja in se je uprlo ruralno prebivalstvo, ki je v tem času nosilo največje breme (Kržišnik Bukić 1991).

V pregledu stavkovnih gibanj v Jugoslaviji so petdeseta leta označena kot »brezkonfliktno obdobje«. O tem je sicer že bilo govora v prvem delu besedila, a dejstvo je, da: »čeprav je povojna Jugoslavija izšla iz oborožene faze revolucije kot najradikalnejšega konflikta, so dominantni akterji tako kot v drugih državah, ki so izvedle socialistično revolucijo, negirali konflikt kot gibalno družbenega razvoja. Na podlagi predpostavk o odpravljenosti razredne razklanosti družbe, zagotovljenosti vladajočega položaja delavskega razreda in njegovih zgodovinskih interesov, so tudi onemoglo čakali kakršnakoli odstopanja in manifestiranje potencialnih konfliktov. Do konflikta je lahko prišlo le z ,ostanki starega sistema', z ,notranjimi in zunanjimi sovražniki', medtem ko so konflikti, ki so izhajali iz obstoječih socialnih nasprotij, ostajali v latentni obliki. K temu je prispevala tudi institucionalna struktura, ki je bila izvedena iz temeljnih socioloških orientacij in ni vključevala nikakršnih mehanizmov za izražanje socialnih konfliktov. Začetek socialnih konfliktov ni sovpadal s pomembnejšimi institucionalnimi ali socialnoekonomskimi spremembami v danem trenutku, temveč je rezultat nekaterih sprememb v ideološki koncepciji in v institucionalni strukturi, do katerih je privedel spor z Informbirojem, ki pa je hkrati začasno celo okreplil netolerantnost do razlik in konfrontacij znotraj sistema. Vrednote, ki označujejo ,brezkonfliktni' sistem, tako niso dominirale le v času ,administrativnega socializma', temveč tudi po institucionalizaciji delavskega samoupravljanja« (Kavčič idr. 1991, 76–77).

A konec petdesetih let je prišlo do »sproščanja konfliktov«, kar po mnenju zgoraj navedenih avtorjev pomeni, da so se »dominantni akterji« pričeli zavedati, da nasprotja v socializmu niso samo rezultat delovanja »ostankov preteklosti«, temveč tudi rezultat nasprotij v obstoječi družbenoekonomski strukturi (Kavčič idr. 1991, 81).

Prva registrirana stavka v socialistični Jugoslaviji, znana kot »trboveljski dogodki«, se je torej zgodila v prvih dneh januarja 1958. Izbruhnila je natančno tam, kjer je po teoretičnih osnovah tudi morala, v najrazvitejšem delu Jugoslavije, v rudarskem Zasavju. To je bil velik udarec za tedanje republiško vodstvo, saj so veliki rudniki rjavega premoga predstavljali simbol predvojnega revolucionarnega boja. Stavkovna tradicija v teh krajih je bila dolga in še danes je ostal izraz za ta predel Slovenije, ki ga poznamo tudi pod imenom »rdeči revirji«. Rudarji in ostalo od rudnikov odvisno prebivalstvo so po daljšem času stabilizacije pričeli postajati vse bolj nezadovoljni s svojim osebnim položajem. Nekdanji direktor rudnika v Zagorju je tako dejal: »Rudarji so od leta 1945 naprej delali skoraj nepretrgoma, delovnih dni na leto je bilo 320 in več. Pogoji za delo so bili slabi, delo je bilo izključno ročno in je zahtevalo izredne fizične napore. V prvih letih so imeli rudarji relativno dobre zasluge. Imeli so tudi posebne dodatke, kot je bila jamska karta za živila, ki je omogočala relativno velik nakup moke, masti in mesa po zelo nizkih cenah. V začetku 50-tih let so bile živilske karte ukinjene, hrana se je močno podražila, rudarske plače pa so ostale iste. Zvezna administracija, strogo pod kontrolo politike, je trdno držala zamrznjene zelo nizke cene premoga. Tako so se na osnovi cenene energije ustvarjala sredstva za izgradnjo nove industrije na novih lokacijah ter za njeno uspešno poslovanje.« (Skopec 2007, 27) Iz poročila Centralnega komiteja Zveze Komunistov Slovenije, ki je obravnavalo razmere v Zasavju, je mogoče razbrati, da se je ekonomski položaj rudnika Trbovlje-Hrastnik v letu pred stavko močno poslabšal. Začele so pojemati zaloge premoga, njegova cena je bila že nekaj let maksimirana, cena potrošnega materiala pa je naraščala. V kombinaciji s prestrukturiranjem jugoslovanskega gospodarstva, ko se je vrednostna lestvica panog pričela spreminjati in je bil vse manjši poudarek na razvoju rudarske in težke industrije, je rudnik ostal brez investicijskih sredstev, ki jih je nujno potreboval za širitev. Po sprva ugodnih finančnih projekcijah za leto 1957 je tako rudnik nameraval rudarjem izplačati približno 2 in pol plači dodatka. Ker pa sredstev iz splošnega investicijskega fonda ni pridobil, je bilo vodstvo rudnika primorano novo naložbo financirati iz lastnih sredstev. Delavci s tem niso bili dovolj seznanjeni in 29. no-

vembra, ob državnem prazniku, rudnik dodatkov ni bil sposoben izplačati. Politične in druge vodstvene strukture so se osredotočile na vprašanje neuskklajenih cen premoga in intervencije na republiški in zvezni ravni, medtem pa je sindikat pričel izgubljeni zaupanje delavcev.

D. Skopec v svoji študiji izpostavlja vlogo republiškega funkcionarja, med drugim v tistem trenutku tudi sekretarja CK KPS in lokalnega delegata Mihe Marinka, ki naj bi bil glavni krivec za zadrževanje cen premoga, o katerih je odločala zvezna vlada. To naj bi počel v dogovoru z vodstvom zasavskega rudnika, da bi zaviral inflacijo. Marinko je ob svojih intervencijah med stavko doživel to, česar v povojnem času jugoslovanski politiki niso bili vajeni – bil je izžvižgan in tako rekoč fizično napaden. Vodstvo rudniki in visoki republiški funkcionarji so medtem vedeli, da bo potrebno na zvezni ravni nekaj ukreniti, začeli so pritiskati na zvezno vlado, ki naj bi na seji 14. januarja 1958 razpravljala o zvišanju cen zasavskega premoga. A ta informacija do delavcev, ki dodatkov niso prejeli niti ob novem letu, očitno ni prišla, dogodki so pričeli prehitovati politično vodstvo.

Popoldan 13. januarja 1958 je bil v trboveljskem rudniku sestanek sindikata. Tu je bilo »ob dokaj demagoških nastopih posameznikov« ugotovljeno, da je rudnik novo leto začel s precejšnjo izgubo, ki je napovedano splošno povišanje cen premoga ni moglo pokriti, ter da so bile delegacije v Beogradu neuspešne. Sočasno je potekal tudi sestanek trboveljskega SZDL, kjer je bila problematika rudnika ravno tako »na tapeti«. Vmes je iz rudnika prišla informacija, da je prišlo do stavke. Ta se je kuhala, težko pa bi rekli, da organizirano pripravljala, že od 29. novembra, po rudniku so se pričele pojavljati parole, na katere pa nihče iz vodstva ali političnih organov ni odreagiralo, ker so menili, da imajo položaj pod kontrolo. Kot se rado zgodi, je med rudarji kmalu pričela krožiti tudi govoricca, da bodo do nadaljnega prejeli le še 80-odstotne plače. Vloga rudniškega vodstva je v teh dogodkih nekoliko vprašljiva, saj so po nekaterih mnenjih stavko poskušali izkoristiti za pritisk na republiške in zvezne organe. A o tem je danes težko soditi, čeprav je Marinko po končani stavki dejal: »Zato, da bi se uveljavili, so vodilni ljudje ustvarili psihozo, ki so jo znali izkoristiti negativni elementi. Rudarje so pridobili za štrajk. Danes je razpoloženje rudarjev takšno, da je ves kolektiv, razen krivcev, ki smo jih bili prisiljeni zamenjati ob splošnem odobravanju vsega članstva ZK v Trbovljah, naslednje dni, ko je šel na delo, spoznal, da so nasedli. Sramovali so se in so, da bi popravili, kar so lahko,

nakopali 500 do 700 ton premoga dnevno več kot prej, čeprav so že v decembru dosegli rekordno visoko proizvodnjo.« (Skopec 2007, 36)²

Kdaj in kako se je stavka začela, je skorajda nemogoče ugotoviti; nekje okrog 17.00 ure popoldne je informacija o prekinitvi dela, ki je ta dan zaradi vzdrževalnih delih že tako potekalo v manjšem obsegu, prišla iz jaška Pesko in se razširila v ostale predele rudnika. Republiški sekretariat za notranje zadeve je bil o tem obveščen ob 22.30. Direktor rudnika je bil očitno o dogodkih obveščen že med sejo SZDL, ki jo je zapustil, novica o stavki pa SZDL, kjer so ravno sestavljali delegacijo, ki naj bi še istega večera odšla intervenirat v Beograd za cene premoga, ni dosegla oziroma je delegacijo dosegla po poti. Vodja delegacije Jože Pikl je o tem, da se bodo cene drugi dan zagotovo dvignile, obvestil stakajoče, a mu ti niso verjeli. Klic so sicer sprejeli v jašku, kjer se je »zakuhala stavka«. V hrastniškem delu rudnika je delo potekalo do jutra 14. januarja, ko se je zaustavilo tudi tam. Marinko je iz Ljubljane interveniral, da naj trboveljska ZK prične reševati nastali položaj, obljubil pa je tudi, da bo popoldan osebno prišel v Trbovlje. V rudniku je nato najprej delegaciji sindikata razložil, da zvezni izvršni svet ravno na ta dan rešuje težavo in da jim gmotne razmere ne omogočajo, da bi jim izplačali več kot 30 odstotkov plače kot nagrado. Delegacija se je zavedala, da to rudarjev ne bo zadovoljilo, zato je v jaških to številko povečala na 50 odstotkov in tako spravila rudarje na plano. Petitsočglava množica je tako pred improviziranim odrom poslušala Marinka, ki je, namesto da bi povedal, da so stvari urejene in trinajsta plača bo, pričel jecljati in govoriti o tem, da je bo samo pol. Množica je spoznal, da je bila pretentana »in težko si je zamisliti bolj vnetljive okoliščine« (Skopec 2007, 39). Eden izmed rudarjev je s sekiro presekal kabel Marinkovega mikrofona, medtem pa so prevrnili še njegov avtomobil. Kaos je bil še večji, ker je bil to plačilni dan in je bilo med množico tudi veliko žena, ki so prišle po moževo plačo. Ko je nekaj posameznikov zavpilo »Gremo nazaj v jamo!«, rudarjev nihče več ni mogel zaustaviti.

Do tedaj so rudarji tudi postavili svoje stavkovne zahteve, iz katerih je popolnoma jasno, da so jih sestavili *ad hoc* in brez predhodnega načrtovanja.

V tem trenutku je postalo jasno, da bo za zaustavitev stavke potrebna resnejša politična akcija. V Trbovlje je prišlo slovensko partijsko vodstvo, republiški sekretar za notranje zadeve Ivan Maček – Matija pa je v Trbovlje

2 Avtorica navaja, da je navedeno zapisano v tretji knjigi Marinkovih zbranih del, a zapisa tam nisem uspel najti.

milici v pomoč poslal skupino tajnih policistov. Policija je sicer nadzirala situacijo v civilni opravi, a imeli so ukaz, da je potrebno vsak upor fizično zatreti. Maček je direktorju rudnika dejal tudi, da ima nedaleč na tovarnjakih že pripravljene vojaške in policijske okrepitve. Ta grožnja je vodstvo rudnika streznila in skušali so dejavneje umiriti situacijo. Mačkove grožnje niso bile »iz trte izvite«, saj je Edvard Kardelj kasneje na plenumu CK ZKS to potrdil. Še isti dan je tako prišlo do sestanka centralnega delavskega sveta rudnika, ki so mu prisostvovali visoki republiški politiki. V sklepih delavskega sveta so večini rudarskih zahtev ugodili in tako je trboveljski rudnik 15. januarja ob 22.00 uradno ponovno pričel z delom. Stvari pa so se zakomplecirale, ker je v tem času izbruhnila solidarnostna stavka v rudniku premoaga Zagorje v neposredni bližini, in s podobnimi ukrepi kot v Trbovljah so v Zagorju uspeli situacijo pomiriti do 16. januarja zvečer.

Stavke se je v rudniku Trbovlje-Hrastnik udeležilo okoli 4.000 delavcev od 4.200 zaposlenih, v Zagorju pa približno polovica 2.400-članskega kolektiva. V naslednjih letih lahko opazimo, da se je ekonomsko-socialna situacija rudarjev drastično izboljšala, ceno za stavko pa je na koncu plačalo predvsem vodstvo, in to ne le rudniško. Po več sejah na različnih forumih je tako konec leta 1958 vodenje rudnika prevzel nov direktor Stane Dolanc,³ stolček se je majal tudi Mihi Marinku. Po nalogu Tita so prevetrili tudi sindikalna vodstva, zvezno sindikalno centralo je zapustil Djuro Salaj, ki ga je zamenjal stari komunist Svetozar Vukmanović Tempo. V Zasavju je prišlo do menjave vodstev lokalnih ZK, razpustili so tudi nekaj aktivov, več posameznikov je obravnavala milica in so bili krajši čas pridržani. Predvsem pa je, metaforično rečeno, »jugoslovanski socializem izgubil nedolžnost« in odprla se je pandorina skrinjica. O slednji se sicer ni javno poročalo, kljub nekaj minornim odmevom po Sloveniji, o katerih je poročala uprava državne varnosti, ne pa tudi mediji, saj je Marinko na plenumu CK ZKS 24. januarja dejal, »da so ti dogodki prodrli šele včeraj v javnost in je tržaški radio šele včeraj objavil prvo vest o stavki v Trbovljah« (Marinko 1984, 266).

To je zaznal sam vrh, saj je o tem v samokritični maniri govoril tudi Josip Broz Tito v uvodu na seji IK CK ZKJ prve dni februarja v Beogradu: »Trboveljski dogodki odpirajo probleme, ki se v bolj ali manj ostri obliki kažejo v vseh republikah v raznih oblikah in ki nas opozarjajo na resen slabost v delu Zveze komunistov, sindikatov in naših gospodarskih organov. Tovariši iz Slovenije so trboveljske dogodke analizirali, vprašanje osvetlili v glavnem dobro, čeprav je bila njihova kritika okrenjena nekoliko preveč

3 Oče kasnejšega visokega zveznega funkcionarja Staneta Dolanca.

navzdol in premalo navzgor. Gre predvsem za kritiko slabosti in napak nas samih.« (Zaznamek, 1958, 83)

3. Razmah kolektivnih sporov

Tako se je odprlo obdobje sproščanja konfliktov, ki je trajalo skozi celotna 60. leta. Uradnega stališča do stavk pa jugoslovanska politika ni uspela sprejeti, po izbruhu stavke v Trbovljah je bil na VII. kongresu ZKJ sprejet nov program, ki je praktično prekinil z leninističnim dojemanjem partije, a v njem ni bilo nobenega eksplicitnega stališča do stavke. Dokument sicer precej idealistično obravnava družbene razmere, a vendar priznava, da družbenopolitična ureditev v Jugoslavije ne predstavlja »harmonične socialne simbioze« ter da v sami strukturi obstaja več ekonomskih, razrednih in političnih protislovij, ki lahko v določenih pogojih dobijo tudi antagonistični značaj. S tem je bila vsaj nakazana realna možnost, da lahko tudi v Jugoslaviji pride do konfliktov, kakršna je stavka. ZKJ je sicer o tem pojavu prvič javno razpravljala šele leta 1969 (Kavčič idr. 1991, 81).

A težava je obstajala in če poročil o stavkah sicer ne najdemo na naslovnih časopisov, to ne pomeni, da jih ni bilo. V začetni fazi so se s pojavom stavke seveda ukvarjali predvsem organi za notranje zadeve, ki v javnost niso posredovali niti najosnovnejših informacij. Podatki o stavkah so bili prvič objavljeni šele leta 1964, ko so stavke pričeli spremljati sindikati po posameznih republikah. Prvi članek o stavkah je bil sicer objavljen že leto dni po prvi registrirani stavki, a je avtor z njim poskušal le na splošno dokazati nekompatibilnost stavke z »udejanjenim samoupravljanjem«. Prvi pravi članek, ki je obravnaval in zaznaval pojav stavk, je bil objavljen leta 1964, sledili pa so mu mnogi prispevki, predvsem s polja sociologije. V okviru raziskav so tako pričeli z empiričnim zbiranjem podatkov in analizami. A tudi tu so obstajali problemi, vezani na politično občutljivost tematike in težavnost zbiranja terenskih podatkov. Slovenski sindikati so tako leta 1969 prenehali zbirati podatke o stavkah, ker jih je bilo baje premalo, ponovno so se tega lotili šele leta 1973. Začetnik preučevanja stavk na jugoslovanskem nivoju je bil Neca Jovanov, ki je preučeval problematiko na podlagi podatkov sindikatov ter o tej temi objavil več del, sledili so mu še drugi (Kavčič idr. 1991, 89, 98).

Izsledki teh raziskav, ki so bili za slovenski primer v času »sproščanja konflikta« objavljeni v delu *Kolektivni spori na območju SRS (1964–1966)*, kažejo, da pojav ni bil zanemarljiv. V obravnavanih letih je slovenska sindikalna centrala tako zaznala 114 stavk (skupna številka registriranih stavk

za Jugoslavijo med 1958 in 1969 je sicer 512), od tega tudi 5 takšnih, ki so se zgodile v negospodarstvu. Logično je, da je bilo več kot tri četrtine stavk v industriji in rudarstvu, a tudi med ostalimi gospodarskimi dejavnostmi ne moremo najti dejavnosti, kjer se ne bi zgodila vsaj ena »prekinitev dela«. To je povezano tudi z dejstvom, da je bil delež zaposlenih v teh dejavnostih vse večji, padala pa sta deleža zaposlenih v težki industriji in rudarstvu, ki se je po drugi strani znašlo v krizi zaradi zmanjšanih investicij vanj ter posledično tehnične zastarelosti. Toda več kot 90 odstotkov teh stavk je imelo za neposredni vzrok problem delitve in višine osebnih dohodkov ter tehnične probleme produkcije, se pravi norme. Niso pa te stavke bile dolgotrajne ali množične, v povprečju so zajele manj kot 100 delavcev in trajale približno 3 ure. Če vemo, da se stavke navadno začnejo v razvitejših okoljih, potem je logično, da se je pojav »prekinitev dela« širil s severa proti jugu države, kjer so stavke rudarjev na Kosovu pravzaprav označevale konec nekdanje skupne države in imele politični značaj (Mohar 1986, 6). Stavke so, tako kot je zapisano v uvodni pesmi, potekale večinoma v ožjih delovnih organizacijah in se niso razširile izven proizvodnih površin, v kakšnih 10 % pa so to navadno represivno preprečili. Sindikat je kot del družbenopolitičnega sistema navadno ostal pasiven, stavke pa so večinoma zajele le proizvodne delavce, ne pa višje pozicioniranih kadrov. Tudi odnos samoupravnih organov do stavke je bil lokalno omahljiv, podobno kot na politični ravni

4. Obdobje omejevanja konfliktov

Mnogo zanimivejše obdobje je pravzaprav v času, ko je jugoslovanski standard rasel, torej v sedemdesetih letih. V študiji o stavkah govorijo o »obdobju omejevanja konfliktov«. V sedemdesetih letih je najprej z amandmaji na ustavo in nato novo ustavo leta 1974 prišlo do najkompleksnejšega urejanja družbenopolitičnih odnosov na slovenskih tleh v zgodovini. V vseh do potankosti opisanih načinih za urejanje delavskih zahtev, ki so bile zapisane v Zakonu o združenem delu, pa o stavki ni bilo zapisanega nič. S tem je Jugoslavija dejansko kršila mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, ki ga je ratificirala. V tem dokumentu je namreč nedvomno zapisano, da morajo imeti delavci držav podpisnic »pravico do stavke« v skladu z interno zakonodajo. Problem konfliktov je sicer načeloma pokrivalo poglavje Zakona o združenem delu (členi 636 do 640) z naslovom »Reševanje sporov, ki jih ni bilo mogoče rešiti po redni poti«. »Večina stavk se pri nas pod imenom prekinitev dela, izsiljeni sestanek, nezadovoljstvo delavcev ipd., tolerira po načelu: kar ni prepovedano, je dovo-

ljeno. Reševanje pa je prepuščeno razmeram moči v organizacijah in morda še lokalnim občinskim predstavnikom.« (Mohar 1986, 13) Sedemdeseta leta so bila tudi politično nekoliko občutljivejši čas, saj ga poznavalci stvarnosti druge jugoslovanske države poznamo pod imenom »svinčena leta«, kot čas zaostritve političnih stališč, ki je sledila obračunom z liberalnimi in preveč nacionalističnimi republiškimi vodstvi, ena od najprizadetejših skupin pa so bili t. i. tehnokrati, gospodarstveniki. Ti so bili pred tem znani po tem, da so večji poudarek dajali gospodarski učinkovitosti kot pa političnim ciljem (Prinčič 2008).

A problemi so ostajali podobni kot v času prve stavke v Jugoslaviji. Pred seboj imam obsežen dokument z naslovom *Politična ocena vzrokov prekinitve dela v TOZD – proizvodnja premoga v OZD Rudnika lignita Velenje*. Stavka je izbruhnila 12. aprila 1973 ob 14.00 in je trajala do naslednjega dne do 14.30. Vzroki, ki so do nje pripeljali, so segali vsaj v obdobje 1966/1967, ko je v Jugoslaviji vladala gospodarska recesija. To je še posebno močno občutilo gospodarstvo, saj je potrošnja premoga močno upadla. V rudniku Velenje so bili proizvodnjo prisiljeni drastično zmanjšati. Tedaj so morali odpustiti 500 delovno najsposobnejših rudarjev, ki so se bili sposobni prezaposeliti. Osebni dohodki rudarjev so se zmanjšali za dobrih 40 odstotkov. Leta 1968 se je položaj na trgu normaliziral, a novih rudarjev niso uspeli dobiti dovolj. Konstantno je primanjkovalo 100 do 200 delavcev, kar je povzročalo proizvodne težave. Rudnik je istočasno ugotovil, da bi bilo za njegovo poslovanje najboljše, če bi izkopani lignit na licu mesta uporabili v novi termoelektrarni Šoštanj, v katero je vložil večino svojih prostih sredstev iz amortizacije. Zaradi tega niso bili sposobni vlagati v obnovo samega rudnika, niso pa bili niti sposobni najeti potrebnih kreditov. Zato je uprava rudnika pritiskala, da bi premog iz Velenja lahko prodajali po višji ceni. Istočasno je v okolici začela rasti predelovalna industrija (Gorenje), kjer so bili delovni pogoji lažji, plače pa le za dobrih 10 % nižje. Rudnik se je posledično začel soočati s pomanjkanjem rudarjev, ki jih je nato iskal po celi Jugoslaviji. Fluktuacija delovne sile je bila velika, v enem letu se je zamenjala od tretjina do četrtnine vse delovne sile (900 zaposlenih). Naložba v termoelektrarno ob nizkih cenah energije ni vračala sredstev oziroma je rudnik moral pokrivati še izgubo, prihodnost rudarstva pa je bila vse bolj problematična. Delavstvo v rudniku je tako bilo prisiljeno delati več za manjše dohodke, posebej problematična je bila uvedba sobotnega dela, velika fluktuacija delavstva pa je povzročala tudi težave socialne narave, predvsem stanovanjske. Na zborih aktivov, ki so se zbrali v okviru reše-

vanja stavke, so poleg tega poudarjali, da so bile zahteve rudarjev deloma upravičene, a še več je bilo »poskusov podtikanja, zlonamernega namigovanja, parolarstva, nekonstruktivne kritike, neverjetno močno pa je bila prisotna uravnalovka in teorija enakih želodcev« (SIKVEL, Politična ocena).

Sama stavka je izbruhnila po povsem enakem receptu, »cca. 10 zaposlenih na koti 30 čela A je začelo spraševati tehničnega vodjo obrata ing. Oblak Zdravka o tem, kako je z ureditvijo osebnih dohodkov«. Z odgovori niso bili zadovoljni, nakar so naslednji dan ponovno intervenirali, tretjič pa ostali v jami, kjer so jim 12. aprila dopoldan inženirji po jaških razlagali o finančni situaciji. Prepričevanja pa so bila neuspešna in popoldan se je »izsiljeni sestanek« spremenil v prekinitev dela. Zgolj za zanimivost naj dodam, da je bila ena od rudarskih zahtev tudi, da naj se o situaciji v rudniku Velenje seznanijo »tovariša Tita«. V prvi izmeni je stavkalo med 400 in 500 rudarjev, med njimi precej tudi članov ZK, kmalu so pričeli prihajati tudi drugi, glas o stavki pa je segel tudi v rudnik svinca v Mežici, kjer so se s stavko solidarizirali. Vodstvo rudnika in družbenopolitični organi so poskušali »kričače« izolirati tudi tako, da so člani ZK med zbranimi »opravili proces notranje diferenciacije«. Vmes je potekala izredna konferenca rudniške ZK, kjer so sprejeli več sklepov, ki so rudarskim zahtevam ugodili. »Na koncu je direktor rudnika zagotovil, da se bodo sprejeta stališča zagotovo uresničila, saj stojijo za njimi vsi komunisti rudnika, predsedstvo RO sindikata in najodgovornejši organi republike. /.../ Navzoči so z aplavzom sprejeli stališče konference.« (SIKVEL, Politična ocena) Analiza vzrokov je pogojevala kopico akcij, ki so jih v naslednjih mesecih delegirali različnim sektorjem, zajemale pa so tako uskladitev cen avtobusnih vozovnic kot tudi izboljšanje informiranja in preprečevanje ustvarjanja konfliktnih situacij. O sankcijah v poročilu ni govora.

Obdobje »omejevanja konfliktov« ima še eno značilnost. Spremembe so posledica dušenja konfliktov, ki so nastajali konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ko so je povečevala avtonomna vloga republik ter gospodarskih in družbenih organizacij. V sedemdesetih letih se uradna stališča do stavke niso spremenila, toda v primerjavi z drugo polovico šestdesetih let so bile ponovno močnejše prisotne težnje, da bi stavke prikri-li, če že ne preprečili. Zakon o združenem delu je zato omogočal označitev stavke za »kršitev delovne obveznosti« oziroma »kršitev samoupravljaljske funkcije«. Za predčasno odkrivanje in preprečevanje takšnih konfliktov

so poleg drugih, danes manj spornih funkcij⁴ v kolektivih skrbeli komiteji za splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito (Janša 1986, 40). Preprečevanje stavk je bilo tako del nalog državnega obrambnega sistema, ki pa na tem polju ni bil najbolj uspešen (Kavčič idr. 1991, 85). Število stavk je namreč še vedno ostalo relativno visoko, med avgustom 1973 in septembrom 1974 jih je bilo tako v Sloveniji 44, od leta 1974 do 1976 pa kar 161.

5. Eskalacija konfliktov

Konec sedemdesetih let je gospodarski položaj v Jugoslaviji začel kazati znake resnih težav, ki so jo jih do smrti predsednika Tita maja 1980 deloma poskušali prikrivati. Kmalu zatem je nastopilo obdobje, ki mu lahko rečemo le družbena in ekonomska kriza. Znašli smo se v »obdobju sproščanja konfliktov«. S ponovnim poudarjanjem pomena tržne ekonomije v nasprotju z »dogovorno ekonomijo« so se pričele spreminjati vrednote. Za razliko od prej navedenih sprememb pa lahko ugotovimo, da so te ideološke orientacije mnogo počasneje spremljale institucionalne spremembe in se je stara struktura iz sedemdesetih let praktično ohranila vse do konca obstoja Jugoslavije. Novi zakon o podjetjih, ki je uvajal tržno gospodarstvo, je bil tako v uradnem listu objavljen na silvestrovo 1988 (Žerdin 2016). V času najhujšega zategovanja pasov, ko je bila država praktično pod upravo Mednarodnega denarnega sklada in je vlada Milke Planinc standard državljanov za dotedanje jugoslovanske razmere pripeljala na dno, je bilo število stavk podobno kot ob koncu sedemdesetih let. Eskalacija stavk v Jugoslaviji je pričela v letu 1985, ko je bil siceršnjega zategovanja pasu pod novo vlado Branka Mikulića konec. Gospodarski sistem se je zapletal sam vase, delavski dohodki so postajali vse bolj pereče vprašanje. V drugi polovici osemdesetih let so raziskovalci stavk ugotovili, da sta se obseg in intenziteta stavk drastično povečala, stavke so postajale vse bolj množične in daljše. Stavke, o katerih je bilo govora v prejšnjih obdobjih, so navadno zajele dele delovnih organizacij in so bile kratke. V tem času pa že lahko govorimo o tem, da so stavke zajele celotne organizacije, vse več je bilo pojavov solidarnostnih stavk, stavk celotne panoge in prvi poskusi generalnih stavk. Glavni in edini vzrok za stavko pa je bil še vedno višina osebnih dohodkov. Pomembna pa je bila tudi sprememba percepcije vzrokov: stavke so bile vedno pogostejše naperjene proti dejavnikom zunaj delovnih organi-

4 Obrambni sistem izven vojaških okvirov je bil v Jugoslaviji tudi podružbljen in komiteji so bili v vsaki osnovni celici družbe ter so združevali vse ostale oblike obrambe.

zacij, proti različnim sistemskim institucijam, kar se je izkazovalo v danes najobičajnejšem prizoru, demonstrativnem odhodu pred skupščine, lokalne ali republiške. Stavke so v letih 1988–1989 na republiški ravni zajele približno 7 odstotkov vseh delovnih organizacij (Kavčič idr. 1991, 122, 128–29). Pomembna sprememba je bila tudi postopno krušenje obstoječega družbenopolitičnega sistema, ki se je izkazovala v pojavu novih sindikatov. Pred tem edini sindikat, ki je bil praktično podaljšana roka države, je dobil konkurenco, zato se je pričelo povečevati število stavk, kjer so sindikati dejansko podprli stavkajoče, ne pa stavk poskušali umirjati. Stavkajoči so tudi pričeli z organizacijo stavkovnih odborov, ki so artikulirano podajali zahteve, kar je bil vsaj pri manjših »prekinitvah dela« nov precedens.

Predvsem pa je stavka po dolgotrajnih opozorilih v Jugoslaviji in nato še Sloveniji dobila domovinsko pravico (Kuzmanić 1986, 15). V ustavnih amandmajih k Ustavi SFRJ iz leta 1988 in nato v amandmajih k Ustavi SRS iz leta 1989 je bila pravica do stavke povzdignjena v ustavno pravico. Marca 1991 je tako Polona Končar lahko zapisala, »da je stavka postala individualna pravica delavcev, ki se uresničuje kolektivno. /.../ Titular pravice do stavke je delavec in ne sindikat«. (Končar 1991, 7–9)

Toda za razumevanje mejnikov je potrebno nekoliko podrobneje pogledati še eno stavko, ki je, gledano z današnje, nekoliko oddaljene perspektive spremenila slovensko družbo. Stavka delavcev ljubljanskega podjetja Litostroj, industrijskega giganta, ki je v tistih časih še ponosno nosil ime Titovi zavodi, je bila pomembna prelomnica, verjetno večja kot trboveljski dogodki trideset let prej. Vzrok za stavko so bili, tako kot vedno, osebni dohodki. A Litostroj je leta 1987 doživel šok, ko je zaradi nelikvidnosti z novimi ukrepi zvezne vlade doživel blokado žiroračuna. To je bila povsem nova situacija za podjetje, ki je velik del izgub v prejšnjih letih nakopičilo zaradi nerednih plačil iz Iraka. V Jugoslaviji je bila ta čas izredno visoka inflacija in nominalno so se plače povečevale iz meseca v mesec. Poleti 1987 delavci prvič niso prejeli do tedaj običajnega desetodstotnega dodatka. Plače so ostale zamrznjene skozi celotno leto in decembra 1987 je zavrelo. Stavka je izbruhnila v brusilnici, ko je delavec ob 7.00 zjutraj ob pogledu na plačilno listo dejal, da za 200 nemških mark ne bo več delal, sploh pa ne za 184 ur na mesec. Stroji so se ustavili, glas se je prenesel skozi naslednje obrate, delavci pa niso hoteli več poslušati delovodij, ki so jih poskušali zadržati na delovnih mestih. Kasneje se je izkazalo, da so enega od obratov v poskusu izolacije tudi zaklenili z zunanje strani. To ni bila prva prekinitvev dela v tem podjetju, a nekaj let pred tem so stavkali le »modri ovratniki«, ki se jim teh-

nični kader ni pridružil. Tokrat je bilo drugače in delavci so se pričeli zbirati pred upravno stavbo. O dogajanju so bili hitro obveščeni tudi mediji. Stavkajoči so zahtevali, da prednje stopi novoimenovani direktor, ki pa ga ni bilo. V protestu je množica odšla pred stavbo občine, tam pa je spontano zavila proti središču mesta in pred skupščino.

Tu se je dogajanje zaostri, nekdanji sindikalist France Tomšič se je samoiniciativno, po mlačnih pozivih vodje sindikata, da naj stavko prekinemo, dokopal do megafona in začel organizirati stavko, poskušal je izvoliti stavkovni odbor. Tedaj sta k njemu pristopila dva civilno oblečena policista, uniformirani pa so se skrivali v preddverju današnjega slovenskega parlamenta za Tomšičevim hrbtom. Prepričala sta ga, da megafona ni dobro slišati in da je potrebno zamenjati baterije. S to pretvezo so nastajajoči stavkovni odbor spravili v poslopje republiške skupščine, kjer so baterije nato iskali skoraj pol ure. Množica pred skupščino je menila, da so jih pridržali, zato je prodrla na drugo stran ceste in zasedla največjo dvorano v osrednjem kulturnem prizorišču v državi, v Cankarjevem domu. Tomšič in ostali iz skupščine so se jim kmalu pridružili in pred petisočglavo množico se je začela odvijati organizirana stavka. Pred stavkajočimi se je tokrat pojavil tudi generalni direktor, ki je poskušal množico pomiriti z obljubo o 20-odstotnem povečanju plač, a je bil izžvižgan. Stavkovni odbor je sestavil stavkovne zahteve, stavka uradno ni bila prekinjena, a naslednji dan se je delo v podjetju normalno nadaljevalo. Vodstvo podjetja je določene zahteve do tedaj sprejelo in stavkovnemu odboru med sestankom sporočilo, da zanj ne obstaja več, saj so se delavci vrnili na delo. Naleteli pa so na nekoliko bolj trdoglave nasprotnike, kot so bili pričakovali.

15. decembra je na zborovanju delavcev stavka prešla v politični obračun z obstoječim redom in ustanovljena je bila prva opozicijska politična stranka v socialističnem bloku, Slovenska demokratska zveza. Povezala je različne opozicijske sile, bila pa je tudi legalna, saj se je kot zveza lahko tudi uradno registrirala (Tomšič 2010, 143–98). V kombinaciji s pravico do ustanavljanja neodvisnih sindikatov je to pomenilo prvo resno razpoko v slovenskem družbenopolitičnem prostoru, stavka pa je dejansko dobila pomen, ki ga v preteklih in niti naslednjih obdobjih ni imela – postala je izrazito politično dejanje.

Zaključek

Na podlagi povedanega lahko zaključimo, da so bile delavske stavke v času socialistične Jugoslavije dokaj pogost pojav. Uradno so o njih govorili kot

o prekinitvah dela in niso bile sredstvo, ki bi ga kompleksni jugoslovanski socialistični samoupravni sistem pripoznaval kot legitimen del političnega udejstvovanja. V načelu je bila stavka problematična tudi z vidika, da so delavci uradno vplivali na vse pomembne odločitve s splošno udeležbo v t. i. samoupravnih procesih. Stavke so večinoma nastajale spontano in niso imele opore v sindikalnih organizacijah, ki so bile del državnega aparata. Stavke so tako sicer napadale družbenopolitični sistem s tem, da so posredno kritizirale njegove temelje, vendar sistemu niso predstavljale resnejše grožnje. Število stavk je bilo v obravnavanem obdobju zares veliko, a njihova frekvenca je bila odvisna tudi od spreminjajočih se družbeno-ekonomskih okoliščin. Zaradi tega ne preseneča ugotovitev, da je pravi stavkovni val z resnejšim političnim značajem zaznamoval predvsem konec osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je vse bolj jasno nakazovala jugoslovanska politična in gospodarska kriza.

Prispevek je nastal v okviru raziskav, sofinanciranih iz raziskovalnega programa ARRS P6-0281 »Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju«.

Viri in literatura

Arhivski viri

SIKVEL: Knjižnica Velenje.

Politična ocena vzrokov prekinitve dela v TOZD – Proizvodnja premoga (PP) v OZD Rudnika lignita Velenje, Ocena in sklepi družbenopolitičnih organizacij Rudnika lignita Velenje v zvezi s stavko rudarjev leta 1973.

Objavljeni viri

Marinko, M. 1984. *Izbrana dela* 3. Ljubljana: Komunist.

Mlakar, I. 1992. »Pubi, usidma se.« Št. 5 na Štorije in baldorije. ZKP RTV Slovenija, avdiokaseta.

Zakon o združenem delu. 1976. *Uradni list SFRJ*, 53 (1976).

Zaznamek o razširjeni seji Izvršnega komiteta CK ZK Jugoslavije, ki se je vršila v Beogradu, dne 6. II. 1958. 2007. V *Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958*, ur. R. Podberšič in D. Hančič. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.

Žerdin, A. 2016. »Imamo kapitalizem. Imamo tudi razrede? Kapitaliste? Proletariat.« *Delo, Sobotna priloga*, 1. oktober 2016, str. 12–13.

Literatura

- Brečko, D., N. Mikić Bulc, M. Švab in P. Vindišat 1973. *Samoupravni sporazumi o združevanju temeljnih organizacij združenega dela*. Ljubljana: Republiški svet sindikatov Slovenije in Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS.
- Čepič, Z. 2005. »Delavska ustava.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. J. Fischer idr., 1099–101. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Čepič, Z. 2011. »Načela in počela socialistične demokracije.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (1): 271–69.
- Janša, J. 1986. »Stavka kot mejno dejanje.« *Časopis za kritiko znanosti* 93/94: 39–44.
- Kavčič, B., A. Lukan, D. Mesner-Andolšek in A. Čibron-Kodrin (ur.) 1991. *Stavke*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Končar, P. 1991. »Stavke in njihova regulacija v razvitih državah in pri nas.« V *Stavke*, ur. B. Kavčič, A. Lukan, D. Mesner-Andolšek in A. Čibron-Kodrin, 7–9. Ljubljana: ZRS.
- Kržišnik Bukič, V. 1991. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kuzmanič, T. 1986. »Za legalizacijo štrajkov.« V *Časopis za kritiko znanosti* 93/94: 15–28.
- Mohar, L. 1986. »Stavka – da ali ne?« *Časopis za kritiko znanosti* 93/94: 3–14.
- Prinčič, J. 1992. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Prinčič, J. 2005. »Dogovorna ekonomija.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. J. Fischer et al., 1101–104. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Prinčič, J. 2008. »Direktorska funkcija v jugoslovanskem socialističnem gospodarskem sistemu.« V *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, ur. J. Fikfak in J. Prinčič, 57–101. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Skopec, D. 2007. »Stavka v rudnikih Trbovlje-Hrastnik in Zagorje od 13. 1. 1958 do 16. 1. 1958.« V *Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958*,

ur. R. Podberšič in D. Hančič, 1–76. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.

Šušar, S. 1984. »Samoupravljanje od prvog radničkog savjeta do stvaranja društva udruženog rada.« V *Prvi radnički savjet*, ur. D. Grgurević, 33–42. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije.

Tomšič, F. 2010. *Od stavke do stranke*. Nova obzorja: Ljubljana.

Summary

“We have no strikes in Yugoslavia, there are only some occasional self-managed work interruptions.” Strikes in socialist Slovenia

Worker strikes were a common phenomenon in socialist Yugoslavia, although they officially never existed. They were called work interruptions and were not something that the complex Yugoslav self-managed socialism recognised as part of a political struggle since workers officially influenced all major decisions through the so-called self-managing process. These strikes were mostly spontaneous and without back-up from the state and the party-controlled syndicates. The strikes were prompted by the dissatisfaction with the distribution of profit which was not used for basic investments and living standards of the workers since it was spent for other capital investment, as determined by higher self-management administrative bodies. Strikes were, therefore, attacking the system by criticizing its own foundations, but not seriously endangering it. The number of strikes was relatively high, their number depending mostly on the changing conditions of the Slovene/Yugoslav economy, booming in the late 1980s when the word strike entered the official vocabulary once again.

Spremembe lastništva in rabe zemljišč v zadnjih dvesto letih v slovenski Istri: primer naselja Pomjan

Gregor Kovačič
UP FHŠ, Oddelek za geografijo in Inštitut za medkulturne študije
gregor.kovacic@fhs.upr.si

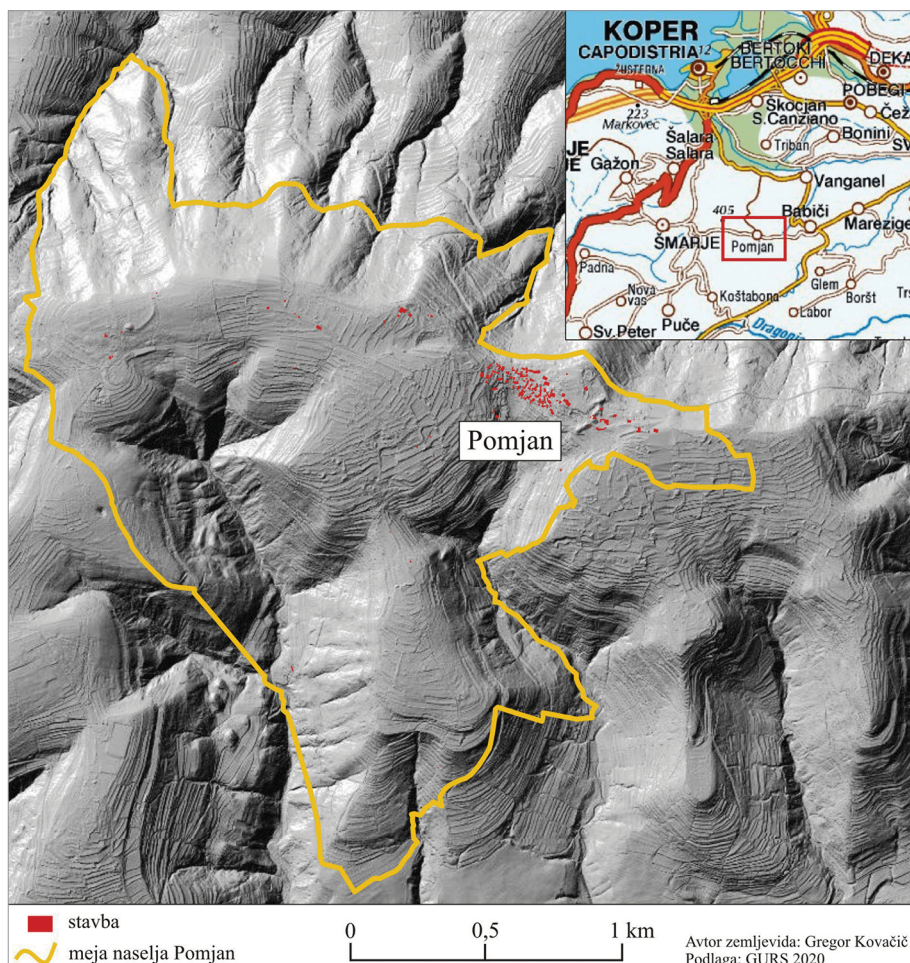
Matej Gabrovec
ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika
UP FHŠ, Oddelek za geografijo
matej.gabrovec@zrc-sazu.si

Uvod

Preučevanje sprememb rabe zemljišč v zadnjih dvesto letih s pomočjo zgodovinskih virov, kot je franciscejski kataster, in sodobnih kartografsko-katalognih virov je v državah srednje Evrope pogosta raziskovalna tematika.¹ Številne raziskave se osredotočajo predvsem na preučevanje sprememb rabe zemljišč v povezavi z različnimi naravnogeografskimi dejavniki, kot so kamninska sestava, relief, podnebje in vodovje, ki vplivajo na rodovitnost zemljišč ter v povezavi s tem na ekonomsko upravičenost (smiselnost) izkoriščanja zemljišč za pridelovanje hrane bodisi rastlinskega bodisi živalskega izvora.² Med naravnimi dejavniki pokrajine, ki najbolj vplivajo na spremembo rabe zemljišč, je gotovo najpomembnejši relief, ki z nagibom terena vpliva na fizikalno-kemijske značilnosti prsti (globina, vsebnost hranil), na vodni odtok in zadrževanje vode v prsti, s tem pa tudi na rodovitnosti prsti. Spreminjanje rabe zemljišč pa po drugi strani vpliva na erozijske in hidrološke procese. Nekatere druge študije pa se bolj osredotočajo na vpliv zgodovinskih in političnih dejavnikov na spremembo rabe

1 Glej npr. Bičik et al. 2015; Bičik, Gabrovec in Kupková 2019; Drobesch 2013; Gabrovec in Kumer 2019; Gabrovec, Bičik in Komac 2019.

2 Glej npr. Gabrovec in Cunder 1987; Gabrovec 1990; Gabrovec in Kladnik 1997; Geršič, Gabrovec in Zwitter 2018; Petek 2005; Žiberna 2000 in 2015.

Slika 1. Lega Pomjana s prikazanim površjem

tal.³ V okviru raziskav dejavnikov sprememb rabe zemljišč je bil zaradi zamudnosti pridobivanja arhivskih podatkov na parcelni ravni lastniški vidik obravnavan le na primeru izbranih kmetij⁴, v tem prispevku pa smo analizirali lastništvo vseh parcel v izbranem naselju.

S tematiko spreminjanja rabe tal, z vzroki in s posledicami sprememb se študenti univerzitetnega študijskega programa Geografija srečujejo pri

3 Za obravnavo naravnih dejavnikov glej Gabrovec 1995; Zorn 2008; Gabrovec, Komac in Zorn 2012; Ruiz in Sanz-Sánchez 2020. Za študije, osredotočene na človeške dejavnike, pa glej Gabrovec in Petek 2003; Bičik, Gabrovec in Kupková 2019.

4 Glej npr. Erjavec 2009; Božič 2010.

temeljnem predmetu tretjega letnika Regionalna geografija Slovenije. Prve raziskave, analize in prikaze sprememb rabe tal v slovenski Istri so študenti v okviru študijskih vaj opravljali že v študijskem letu 2005/2006 na predbolonjskem univerzitetnem 4-letnem programu Geografija kontaktnih prostorov – takrat še pri predmetu Geografija slovenskih pokrajin. Od takrat dalje do študijskega leta 2018/2019 smo se s študenti pri vajah iz omenjenih predmetov s tematiko preučevanja sprememb rabe tal v slovenski Istri s pomočjo uporabe zemljevidov franciscejskega katastra ter spletnega Javnega pregledovalnika grafičnih podatkov Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano ter s podporo geografskih informacijskih sistemov ukvarjali trikrat (študijska leta 2005/2006, 2006/2007, 2009/2010). V študijskih letih 2009/2010 ter 2018/2019 pa smo se posvetili preučevanju sprememb lastništva zemljišč na primeru naselja Pomjan. Zbrali smo zajetno bazo podatkov in zato se je tematika, ki jo predstavljamo v prispevku, ponudila kar sama. Ker se v spremembi rabe tal odražajo tako vplivi različnih naravnokot družbenogeografskih dejavnikov ter procesov, je ta tema geografom blizu, zato ne preseneča, da se je z omenjeno temo do sedaj pri svojih diplomskih oziroma zaključnih nalogah na prvostopenjskem študiju ukvarjalo enajst študentov ter en študent v okviru magistrskega dela.

V prispevku obravnavamo značilnosti lastniške sestave parcel v naselju Pomjan na začetku 19. stoletja in v letu 2011. Hkrati preučujemo povezanost lastništva parcel z rabo tal ter pojasnjujemo razlike med preučevanima obdobjema.

1. Franciscejski kataster kot vir preučevanja rabe zemljišč

Franciscejski kataster oziroma stabilni kataster predstavlja enega najpomembnejših virov za preučevanje sprememb rabe zemljišč, še posebej je ključen pri agrarnogeografskih raziskavah. Najavljen je bil s cesarskim patentom 23. decembra 1817. leta, v naslednjih desetih letih je bil izdelan za celotno slovensko ozemlje, ki je takrat sodilo pod avstrijski del monarhije. Namen katastra je bil obdavčitev tako vseh rodovitnih kmetijskih kot tudi zazidanih zemljišč. Na podlagi geodetskih izmer so za vsako katastrsko občino izdelali zemljevide v merilu 1 : 2880, na katerih je z barvami prikazana raba zemljišč. V obsežnem pisnem delu katastra je bil za vsako katastrsko občino pripravljen opis meje občine, skupni pregled namembnosti zemljišč, abecedni seznam zemljiških posestnikov z njihovimi naslovi ter seznam parcel z zaporedno številko, namembnostjo ter imenom in priimkom lastnika. Poleg tega so za del Slovenije ohranjeni tudi

elaborati o ceditvi katastrskega dohodka, ki so dragoceni predvsem zaradi opisov načina kmetovanja v prvi polovici 19. stoletja (Natek 1979; Petek in Urbanc 2004). Za ozemlje Republike Slovenije je večji del gradiva dostopen v Arhivu Republike Slovenije, del gradiva za primorski del Slovenije je v italijanskem državnem arhivu v Trstu ali Gorici. Petek in M. Urbanc (2004) sta razpoložljivost gradiva kartografsko prikazala. Večina gradiva je v navedenih arhivih dostopna tudi v digitalni obliki. Velik del zemljevidov franciscejskega katastra je v georeferencirani obliki dostopnih na portalu Mapire (MAPIRE – Historical Maps Online 2020). Za ozemlje Slovenije so bile na podlagi franciscejskega katastra izdelane že številne raziskave tako na državni ali regijski kot tudi na lokalni ravni. Gabrovec in Kumer (2019) v okviru raziskave na državni ravni navajata tudi pomembnejše predhodne raziskave.

2. Pregled raziskav v sredozemskem delu Slovenije

V pregledu navajamo raziskave o spremembi rabe zemljišč, ki obravnavajo daljše časovno obdobje in kot vir uporabljajo franciscejski kataster. Klasično delo o preobrazbi kulturne pokrajine v slovenski Istri je napisal Titl (1965). Osredotočil se je na terasirana pobočja flišnega gričevja v zaledju Kopra. Podrobno je obravnavano spreminjanje rabe zemljišč od prve polovice 19. stoletja do srede 20. stoletja. Zaradi političnih sprememb in z njimi povezanih spremenjenih gospodarskih razmer v tem razdobju so bile spremembe rabe zelo pogoste, z njimi pa je bilo povezano tudi opuščanje teras in v nekaterih območjih tudi propad kulturne pokrajine. Kladnik (2017) je terasirane pokrajine obravnaval na območju celotne Slovenije, v okviru projekta pa so na območju slovenske Istre podrobneje obravnavali Krkavče (Ažman Momirski in Gabrovec 2014; Kladnik idr. 2016 in 2019). Titlova raziskava je bila tako nadgrajena z raziskavo procesov v drugi polovici 20. stoletja in na začetku 21. Med prvimi, ki so pri agrarnogeografskih raziskavah pri uporabi franciscejskega katastra uporabili tudi cenilni elaborat, je bil Moritsch (1969), ki je poglobljeno utemeljil spreminjanje rabe zemljišč na Miljskem polotoku. N. Kolega (2018) je iz cenilnih elaboratov zajemala podatke o prebivalstvu in živinoreji po posameznih katastrskih občinah Primorske, od Istre in Krasa do Julijskih Alp, in jih razlagala z ozemeljskimi značilnostmi območja. Terasirani pokrajini slovenske Istre so po kamninski sestavi in reliefu podobna Goriška brda, kjer spreminjanje kulturne pokrajine in kmetijskega gospodarstva na podlagi številnih zgodovinskih virov, med njimi tudi cenilnih elaboratov franciscejskega ka-

tastra, preučuje T. Gomiršek (2011). V okviru geografskih raziskav je bilo v tej terasirani pokrajini podrobno preučeno spreminjanje rabe zemljišč od začetka 19. stoletja do danes (Petek 2007; Ažman Momirski idr. 2008). Spreminjanje rabe zemljišč v Brkinih – kjer na prehodu iz sredozemskega v dinarski svet na prav tako terasiranih flišnih pobočjih zaradi večjih nadmorskih višin ne uspeva več vinska trta, so pa dobri pogoji za sadjarstvo – je bilo v tej pokrajini podrobneje preučeno na Ostrožnem Brdu (Križaj Smrdel 2010; Ažman Momirski in Gabrovec 2014). Kraške pokrajine sredozemske Slovenije so od omenjenih flišnih glede rabe zemljišč bistveno drugačne. Kmetijska obdelava se je morala prilagoditi kraškim reliefnim oblikam in kamnitosti površja (Gams, Lovrenčak in Ingolič 1972), posebnosti rabe zemljišč, na primer v delanih vrtačah, so lepo vidne na franciscejskih katastrskih načrtih in opisane v cenilnih elaboratih (Panjek 2015). Med vsemi slovenskimi pokrajinami je bil na Krasu gozd najbolj izkrčen, zato je bil takrat sinonim za golo, pusto in kamnito pokrajino. Ob koncu 19. stoletja se je zato začelo načrtno pogozdovanje, ki je bistveno spremenilo značaj pokrajine. Tem procesom spreminjanja rabe zemljišč so posvečena številna dela, ki uporabljajo franciscejski kataster kot enega izmed primarnih virov. V 19. stoletju je avstrijski del takratne monarhije segal tudi v hrvaški del Istre in v Dalmacijo, zato imamo franciscejski kataster na voljo tudi za te pokrajine. Študije hrvaških raziskovalcev na podlagi tega vira omogočajo primerjavo spreminjanja rabe zemljišč v podobnih naravnogeografskih razmerah na ozemlju, ki si ga danes delita dve državi, posledično pa so družbenogeografski procesi različni.⁵

3. Uporabljeno gradivo in metodologija

Za območje raziskave smo izbrali naselje Pomjan v Mestni občini Koper. Pomjan leži na razvodnem flišnem slemenu med dolino reke Badaševice na severu in dolinama Rokave in Dragonje na jugu, približno šest kilometrov jugo-jugovzhodno od središča Kopra ter približno tri kilometre severno od sotočja Rokave in Dragonje. Grajeni del naselja, ki leži na nadmorski višini 360 metrov, obsega skupaj s pripadajočimi zemljišči približno 3,5 km². Ko v prispevku uporabljamo besedo naselje, govorimo o celotnem zemljišču. Na severu meja naselja poteka po pobočju, ki so ga levi pritoki Badaševice razčlenili v sistem manjših dolinic in vmesnih slemen. Proti jugu se površje spušča v dolino Rokave. Pobočje v tem delu razčlenjujejo dve dolini desnih

5 Za Slovenijo glej Gabrovec 2008; Kladnik 2008; Kladnik, Petek in Urbanc 2008; Panjek 2015; Zorn, Kumer in Ferk 2015. Za Hrvaško Fuerst-Bjeliš 2018; Blaće 2019.

pritokov Rokave in Dragonje ter nekaj grap. V tem delu naselje ne sega do dolinskega dna reke Rokave, temveč se zaključi na pobočju pod relativno širokimi in uravnanimi slemenimi, kjer najdemo največ za kmetovanje primernih zemljišč (slika 1). Večina strmih in proti jugu usmerjenih pobočij je bila nekoč skrbno terasirana, danes pa je veliko teras v propadanju. Na zahodu in vzhodu meja naselja poteka deloma po dolinah in vmesnih slemenih.

Pomjan je del istoimenske katastrske občine (v nadaljevanju KO), katere del so tudi manjša naselja Fijeroga, Župančiči in Dilici, ki so v letu 2019 štela 21, 47 in 15 prebivalcev (SURŠ 2020a). V zadnjem 10-letnem obdobju se število prebivalcev v Pomjanu giblje med 174 (2014) in 187 (2019), njihova povprečna starost je 42,9 let, indeks staranja pa 91,4, kar kaže, da je prebivalstvo po starostni sestavi mlajše od prebivalstva celotne Mestne občine Koper (43,8 let in 138,7) in Slovenije (43,4 let in 131,7) (SURŠ 2020a). Danes je število prebivalcev v Pomjanu po 2. svetovni vojni največje, kljub temu pa dosega komaj polovico številke iz popisa leta 1931 (363). Za Pomjan je bilo med popisi prebivalstva v obdobju 1931–1981 značilno zmanjševanje števila prebivalstva, od takrat dalje pa je kraj ob vsakem popisu izkazal več prebivalcev (Orožen Adamič, Perko in Kladnik 1995; SURŠ 2020a; 2020b; 2020c). Ob popisu 2002 (novejši podatki niso objavljeni) je v Pomjanu živele zgolj 28 % prebivalcev, ki so bili v naselju tudi rojeni, preostali pa so se v naselje priselili, 46 % iz drugih naselij Mestne občine Koper, 16 % iz drugih občin in 11 % iz tujine (SURŠ 2020b).

Kot enoto preučevanja smo izbrali posamezne parcele v Pomjanu, in sicer po stanju parcel iz leta 2011, kar pomeni, da se vsi izračuni deležev parcel v nadaljevanju nanašajo na današnje stanje. Parcele so najmanjši in natančno izmerjeni kosi zemljišča v lasti enega ali več lastnikov, ki so v katastru vodeni z določeno številko (Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič 2005, 274). Zemljiškokatastrski prikaz parcel v naselju Pomjan, s podatki o legi, parcelnih številkah, mejah in površinah, smo pridobili z računalniškim izrezom parcel po mejah naselja Pomjan znotraj celotne KO Pomjan; pri tem smo uporabili program ArcGIS. Podatke katastra smo pridobili na Geodetski upravi Republike Slovenije (GURS 2011a). Osnovna atributna preglednica, ki smo jo v nadaljevanju urejali v programu MS Excel, obsega 2.845 parcel, vsaki od njih smo pripisali vrednosti trinajstih spremenljivk:

- osnovna raba tal v času franciscejskega katastra (9 kategorij),
- dopolnilna raba tal v času franciscejskega katastra (6 kategorij),
- raba tal 2014 (14 kategorij),

- kraj bivališča lastnika v času franciscejskega katastra (4 kategorije),
- hišna številka lastnika iz naselja Pomjan v času franciscejskega katastra,
- šifra občine (današnje stanje) bivališča lastnika, ki ni iz Pomjana, v času franciscejskega katastra,
- lastništvo v času franciscejskega katastra (en lastnik, več lastnikov),
- število lastnikov v času franciscejskega katastra,
- kraj bivališča lastnika – stanje 2011 (11 kategorij),
- hišna številka lastnika iz naselja Pomjan – stanje 2011,
- šifra občine (današnje stanje) bivališča lastnika, ki ni iz Pomjana – stanje 2011,
- lastništvo – stanje 2011 (en lastnik, več lastnikov) in
- število lastnikov – stanje 2011.

Za analizo sprememb rabe zemljišč smo številne kategorije rabe kmetijskih in gozdnih zemljišč združili v sedem kategorij (njiva in vrt, vinograd, sadovnjak, oljčnik, travinje, grmičevje in gozd). V analizo sprememb nismo vključili drugih, nekmetijskih, zemljišč, kot so na primer pozidana in sorodna zemljišča, vodna zemljišča, prometne površine idr. Nekaterim parcelam nismo uspeli določiti vrednosti posameznih spremenljivk. S pomočjo opisne statistike smo parcele analizirali po kategorijah posameznih spremenljivk, pri čemer smo poleg štetja enot v kategorijah v analizo vključili tudi površine parcel. Povezanost spremenljivk »kraj bivališča lastnika« in »raba tal« glede na število parcel smo preverjali s pomočjo Pearsonove χ^2 -statistike (Košmelj 2007), jakost povezanosti pa s Cramerjevim V-koeficientom, ki je mera povezanosti, določena na intervalu 0 do 1 (Garson 2012). Odstopanja po celicah kontingenčnih preglednic smo ugotavljali s pomočjo analize vrednosti standardiziranih ostankov (SO). Vrednosti standardiziranega ostanka, večje od 2, pomenijo statistično značilno razliko ($\alpha < 0,05$), vrednosti, večje od 3, pa kažejo na močno odstopanje ($\alpha < 0,01$) (Agresti 2007; Komulainen 2016). Analizo pridobljenih in ustvarjenih podatkov ter grafične prikaze smo izdelali s pomočjo programov ArcGIS in MS Excel.

Za ugotavljanje rabe tal v začetku 19. stoletja smo uporabili georeferencirani grafični (kartografski) del franciscejskega katastra za KO Pomjan (Paugnano), kjer je raba tal po določenih kategorijah prikazana z vnaprej določenimi barvami in znaki. Današnjo rabo tal (leto 2011) smo določili s pomočjo georeferenciranih vektorskih slojev rabe tal, ki so javno dostopni

v Javnem pregledovalniku grafičnih podatkov Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (MKGP 2014). Podatke o lastništvu parcel z začetka 19. stoletja smo pridobili v opisnem delu franciscejskega katastra za KO Pomjan (AST, CF, SE, 509/9, EVE). Podatke o lastništvu zemljišč v letu 2011 smo pridobili na portalu Prostor Geodetske uprave Republike Slovenije (GURS 2011b), kjer je bilo takrat še omogočeno pridobivanje natančnih podatkov o lastnikih parcel – fizičnih osebah, kar danes zaradi varovanja osebnih podatkov v takšni obliki ni več mogoče.

Pri določanju vrednosti posameznih spremenljivk smo upoštevali naslednja izhodišča. V primerih, ko je bilo na eni parceli več različnih kategorij rabe tal, smo zapisali kategorijo prevladujoče rabe. Parcelam, ki so imele vsaj del zemljišča opredeljen kot pozidan, smo pri rabi tal določili kategorijo pozidana parcela. V primerih približno enakih deležev različnih kategorij rabe tal smo se odločili zapisati intenzivnejšo kategorijo rabe tal na parceli. Pri določanju lastništva parcel v franciscejskem katastru smo zapisali imena vseh lastnikov posameznega zemljišča (bili so največ trije) in če je bil vsaj eden od lastnikov iz Pomjana, smo zapisali hišno številko omenjenega lastnika. Izkazalo se je, da je opisni del franciscejskega katastra za Pomjan v tem delu pomanjkljivo izpolnjen, zato hišnih številčk prebivališča nismo mogli določiti vsem lastnikom parcel. Pri določanju lastništva parcel v letu 2011 smo se srečali z raznovrstnejšo lastniško sestavo (fizične kot pravne osebe). Pri določanju kraja bivanja smo upoštevali bivališče večinskega lastnika, v primeru enakih deležev pa smo sledili zakonitosti bližine bivanja, kar pomeni, da smo po vrsti dali prednost lastnikom iz Pomjana, nato lastnikom iz iste katastrske občine, sledili so lastniki iz ostalih naselij v občini itn. Če so bili deleži parcel enakomerno razporejeni na več lastnikov, smo parceli pripisali kategorijo mešanega lastništva. Razen rabe tal v letu 2014, ki smo jo s pomočjo programa ArcGIS zajeli samodejno, smo pridobljene podatke ročno vstavljali v že omenjeno preglednico.

Številčenje parcel današnjega katastra večinoma temelji na številčenju v franciscejskem katastru. Zaradi dedovanja in delitve nekdanj skupnih zemljišč so sicer pogost primer delitve prvotnih parcel na več delov, kar pri določanju vrednosti spremenljivk ni predstavljalo posebne težave. Nekoliko težje je bilo ugotavljati, katerim nekdanjim parcelam v franciscejskem katastru ustrezajo povsem na novo oštevilčene parcele sodobnega katastra. V takih primerih smo si pomagali s prekrivanjem in primerjanjem georeferenciranih zemljevidov franciscejskega in današnjega katastra. Težavo je

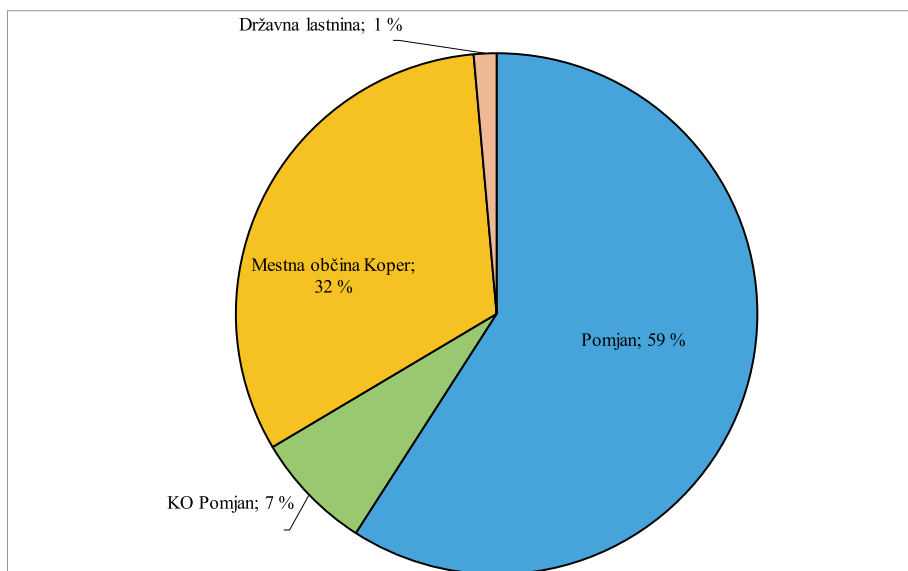
predstavljalo tudi neujemanje parcelnih mej iz franciscejskega in današnjega katastra.

4. Lastniška sestava parcel v Pomjanu

4.1 *Franciscejski kataster*

V času franciscejskega katastra je bila v Pomjanu lastniška sestava parcel sorazmerno enotna (slika 2). Od skupno 2.845 parcel so bili lastniki 1.594 parcel iz Pomjana, kar predstavlja zgolj 59 % ali 58 % skupne površine vseh zemljišč v Pomjanu. To pomeni, da je malo manj kot polovica parcel v naselju Pomjan že v času franciscejskega katastra pripadala lastnikom iz drugih naselij iste KO ali naselij izven KO Pomjan. Lastnikom iz Fijeroge, Dilicev in Župančičev, ki sodijo v KO Pomjan, je pripadalo 199 (7 %) vseh parcel oziroma 6 % površine vseh zemljišč v Pomjanu. Čeprav bi lahko pričakovali, da bodo parcele lastnikov iz omenjenih naselij ležale bližje njihovem bivališču, jih pravzaprav, z izjemo zahodnega dela naselja Pomjan, kjer takšnih parcel ni, najdemo razpršene brez pravega reda po celotnem zemljišču Pomjana. Od 199 parcel lastnikov iz Fijeroge, Dilicev in Župančičev jih je bilo 93 % v lasti prebivalcev Fijeroge, po 6 in 1 % pa prebivalcev Župančičev in Dilicev. 867 (32 %) parcel v naselju Pomjan je bilo v lasti prebivalcev z bivališčem v naseljih izven KO Pomjan, kar je predstavljalo 36 % celotne površine zemljišč v Pomjanu. Najpogostejši lastniki parcel v Pomjanu z bivališčem izven KO Pomjan so bili prebivalci Manžana in Šmarij. Oboji so imeli v lasti po 34 % parcel od skupno 867 z lastništvom izven KO Pomjan, vendar pa so imeli od teh lastniki iz Šmarij (35 %; 297 parcel) v primerjavi z lastniki iz Manžana (26 %) po površini v lasti več zemljišča. Lastniki 20 % (170) parcel v Pomjanu od tistih z lastništvom izven KO Pomjan so bili Koprčani, kar je predstavljalo 29 % od skupne površine 867 parcel. Prebivalci Koštabone so imeli v lasti 11 % (98) teh parcel in samo za 2 % manj njihove skupne površine. Tri parcele so bile v lasti prebivalcev iz Marezig. Dober odstotek vseh parcel v Pomjanu je bil v državni lasti.

Tako kot je pokazala prostorska analiza lege parcel lastnikov iz Fijeroge, Dilicev in Župančičev, se podobno kaže tudi pri legi parcel lastnikov izven KO Pomjan. Še najbolj zgoščene so parcele lastnikov iz Šmarij, ki prevladujejo v zahodnem delu naselja, ki meji s KO Šmarje. Podobno velja za parcele v lasti prebivalcev Koštabone, ki jih najdemo na jugovzhodnem in južnem delu naselja Pomjan, kjer ta meji na KO Koštabona. Parcele lastnikov iz Manžana so razpršene po celotnem zemljišču Pomjana, z nekoliko večjo zgostitvijo v severnem delu, kjer KO Pomjan meji na naselje Manžan.

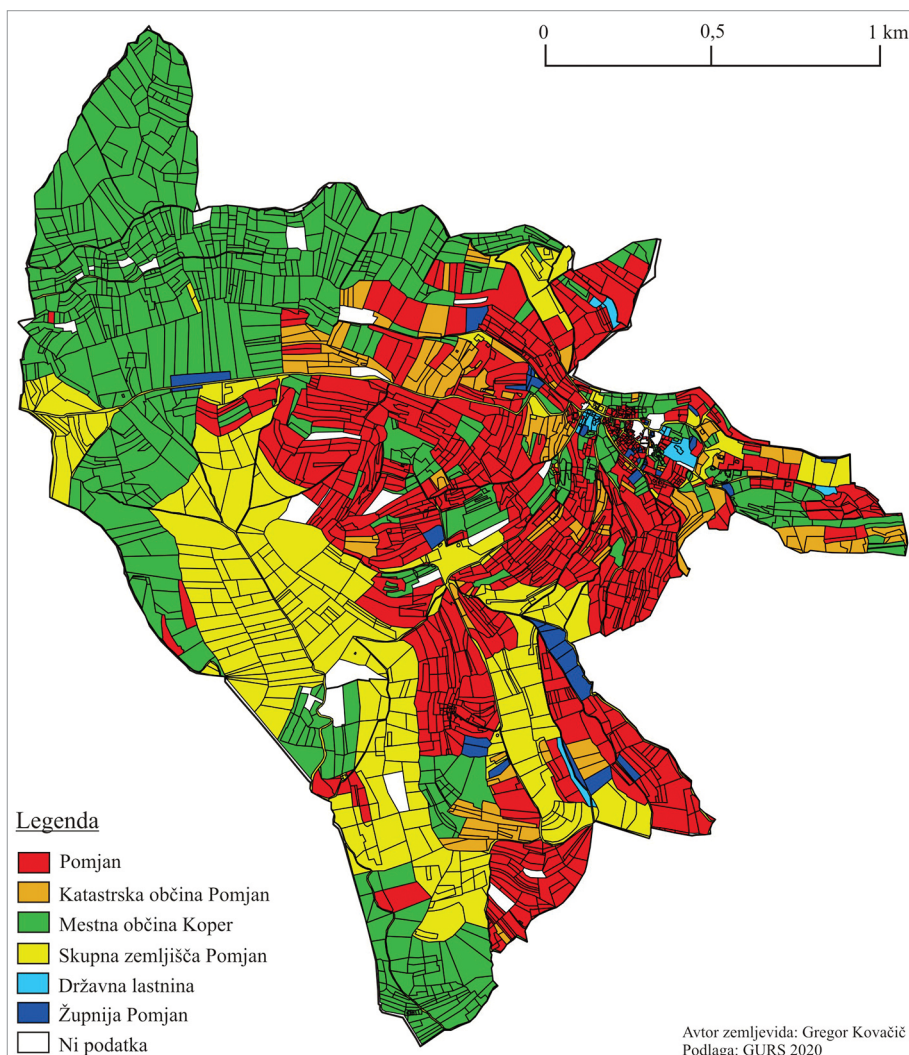

Slika 2. Lastništvo parcel glede na kraj bivališča lastnika v Pomjanu v času franciscejskega katastra glede na število

Parcele v lastništvu Koprčanov zgoščeno prevladujejo v severozahodnem delu Pomjana, posamično pa so raztresene tudi po osrednjem delu naselja.

Analiza je pokazala, da so imeli posamezni prebivalci Pomjana v lasti 1.146 oziroma 72 % parcel od skupno 1.594 parcel v lastništvu fizičnih in pravnih oseb iz Pomjana. Omenjeni Pomjanci so imeli v lasti slabih 51 % vseh površin zemljišč v naselju. Zelo pomembno je bilo skupno lastništvo parcel, ki je predstavljalo 25 % (401) vseh parcel oziroma kar 47 % vseh površin zemljišč od omenjenih 1.594 parcel v Pomjanu. Župnija Pomjan je imela v lasti 3 % od omenjenega števila parcel in približno enak delež površin.

Med fizičnimi osebami je imel med prebivalci Pomjana lastnik z največ parcelami v lasti 99 parcel oziroma 7,3 ha površin, kar je predstavljalo 6 % vseh parcel oziroma 4 % površine vseh zemljišč lastnikov iz Pomjana. Sledili so lastniki z 92, 79, 71 in s 67 parcelami. 833 (84 %) parcel lastnikov iz Pomjana je imelo zgolj enega lastnika, približno enak je bil delež površin vseh zemljišč z enim lastnikom od vseh lastnikov iz Pomjana. 16 % parcel pa je imelo dva in največ do tri lastnike (samo 5 parcel). Če pogledamo sestavo lastništva vseh parcel v Pomjanu, brez tistih v lasti župnije Pomjan in v skupni lasti Pomjancev, je delež parcel z enim lastnikom še večji in znaša 88 % parcel oziroma 89 % površin vseh zemljišč v naselju.

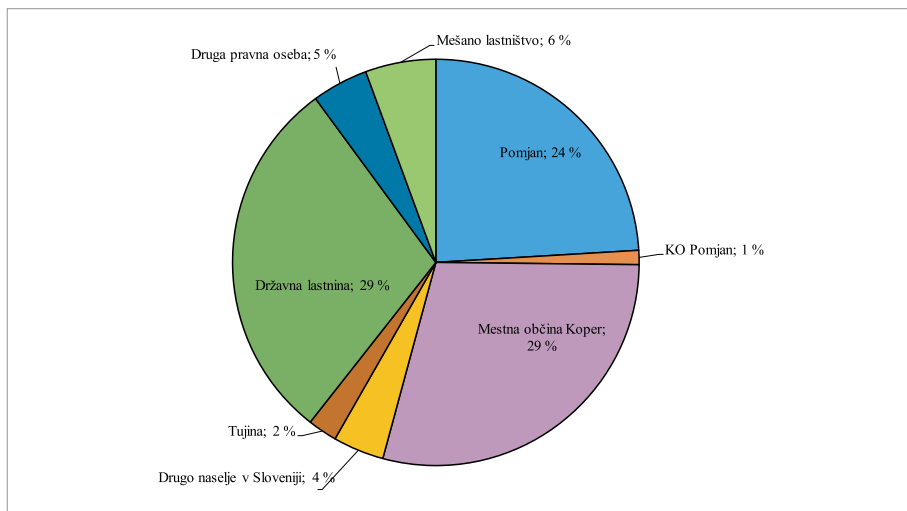
Slika 3. Prikaz lastniške sestave v Pomjanu glede na kraj bivališč lastnika v času franciscjskega katastra

4.2 Leto 2011

V letu 2011 je lastniška sestava parcel v Pomjanu v primerjavi z začetkom 19. stoletja zelo spremenjena (slika 4). Pojavlja se več kategorij lastništva, parcele so v lasti večjega števila posameznikov in pravnih oseb, posest je bolj razdrobljena, pogostejše je solastništvo parcel. Domačini iz Pomjana so lastniki zgolj še 575 (24 %) parcel oziroma 17 % površin parcel v naselju

Pomjan, kar je v primerjavi z začetkom 19. stoletja zmanjšanje za 35 oziroma 41 odstotnih točk. Prav tako se je med preučevanima obdobjema zmanjšal delež lastnikov parcel v Pomjanu iz Fijeroge, Dilicev in Župančičev (skupaj 27), kar pomeni zmanjšanje za 6 odstotnih točk pri številu parcel in 5 odstotnih točk pri površini parcel od vseh zemljišč v Pomjanu. V primerjavi s prejšnjima kategorijama lastništva (Pomjan in KO Pomjan) je med preučevanima obdobjema značilno manj izrazito zmanjšanje števila parcel v lasti prebivalcev iz naselij izven KO Pomjan, toda znotraj Mestne občine Koper; zgolj za 3 odstotne točke. Takih parcel je 694 in predstavljajo 29 % vseh parcel ter 34 % površine vseh zemljišč v Pomjanu. Po pričakovanih so bili na začetku 19. stoletja lastniki parcel v Pomjanu zgolj prebivalci bližnjih naselij, kar pa se je do leta 2011 zelo spremenilo. Tako se v letu 2011 pojavita kategoriji bivališč lastnikov parcel v Pomjanu izven Mestne občine Koper, toda znotraj iste statistične regije, drugih naselij v Sloveniji ter iz tujine. Skupaj gre za 153 parcel, ki predstavljajo 6 % parcel in enak delež površin zemljišč v Pomjanu. 95 % lastnikov parcel v Pomjanu iz drugih občin iste statistične regije prihaja iz občin Izola in Piran, kar je pričakovano, preostali lastniki so bili iz občin Divača (3 %) in Sežana (2 %). Lastniki parcel v kraju v letu 2011 so bili tudi iz občin Trzin, Ljubljana, Vojnik, Domžale, Borovnica, Križevci, Kranj, Murska Sobota in Škofljica.

V primerjavi z začetkom 19. stoletja sta se v Pomjanu zelo povečala število in delež parcel v lasti države. V letu 2011 je bilo teh parcel 701 oziroma 29 % in so predstavljale 34 % površin vseh zemljišč v naselju, kar predstavlja povečanje za 28 odstotnih točk. Zakaj je tolikšen delež parcel v Pomjanu v približno dveh stoletjih prešel v lastništvo države in kateri procesi so vplivali na to spremembo, ni predmet naše raziskave. Predvidevamo, da gre v večini za parcele Sklada kmetijskih zemljišč in gozdov Republike Slovenije, ki upravlja in razpolaga z gozdnimi in s kmetijskimi zemljišči v lastništvu Republike Slovenije. V letu 2011 smo s posebno kategorijo opredelili parcele v lasti Mestne občine Koper, ki je bila lastnica 66 oziroma 3 % parcel v Pomjanu z malo skupne površine. Večina teh parcel leži v neposredni okolici zidanega dela naselja in v naselju samem. Med drugim v to kategorijo sodijo zemljišče vaškega pokopališča ter še nekaj manjših stavbnih zemljišč v naselju. V primerjavi z lastniško strukturo v začetku 19. stoletja v letu 2011 ne obstaja več skupno lastništvo parcel vseh prebivalcev naselja. Smo pa v letu 2011 evidentirali 41 (2 %) parcel z lastništvom pravnih oseb, kamor sodi tudi župnija Pomjan. Če k tej kategoriji prištejemo še parcele v lastništvu Mestne občine Koper in Republike Slovenije, pa velja, da so pravne ose-

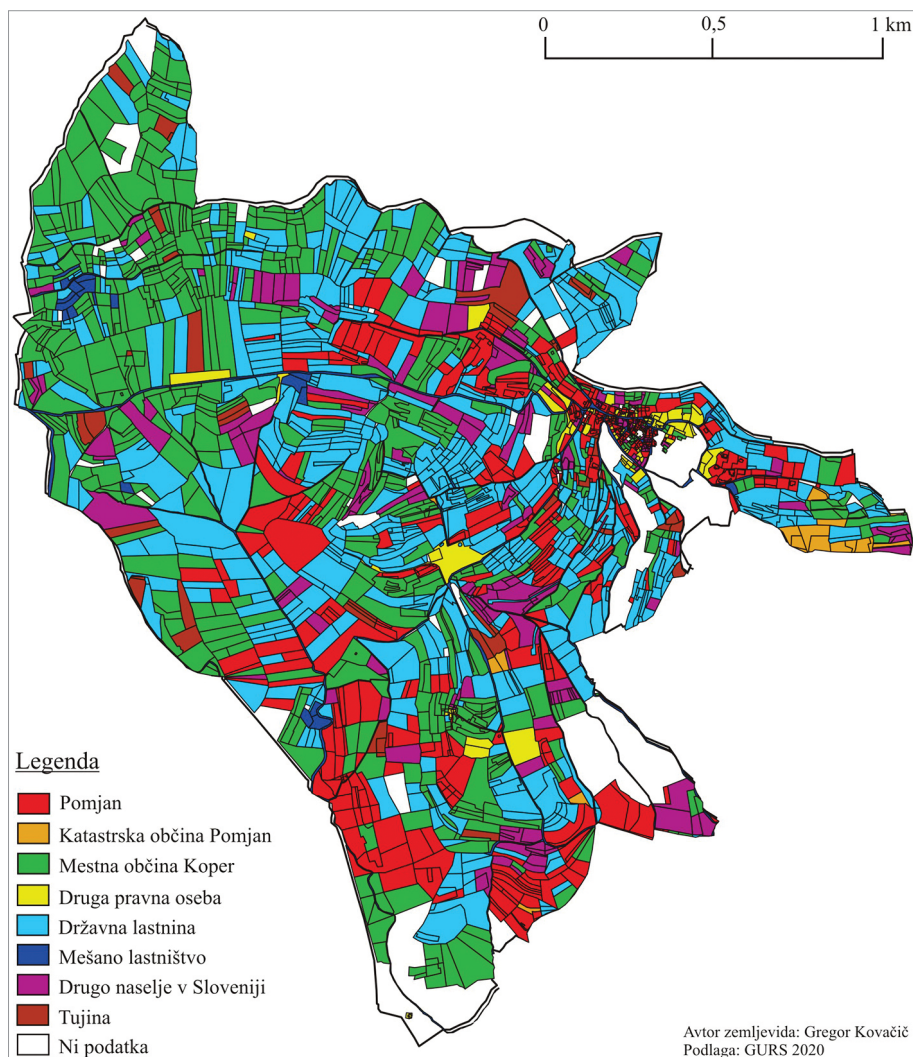

Slika 4. Lastništvo parcel v Pomjanu glede na kraj bivališča lastnika v letu 2011 glede na število

be skupaj imele v lasti okrog 34 % parcel oziroma 36 % površine zemljišč v Pomjanu. Kar 134 (6 %) parcel v Pomjanu oziroma 5 % vseh površin zemljišč v letu 2011 je izkazovalo kategorijo mešanega lastništva.

Med preučevanima obdobjema se je število parcel z enim lastnikom zmanjšalo za 926, delež pa se je zmanjšal z 88 na 66 %. Delež parcel z enim lastnikom je bistveno večji, če v analizo vključimo zgolj lastnike parcel iz Pomjana, in znaša 72 %, vendar pa se je v primerjavi s starejšim obdobjem zmanjšal za 11 odstotnih točk. Največje število lastnikov ene parcele je bilo 19, poleg samostojnega lastništva prevladujejo še parcele z dvema (10 %) in s tremi lastniki (5 %), deleži se z večanjem števila lastnikov na parcelo zmanjšujejo. V letu 2011 je imel med prebivalci Pomjana lastnik z največ parcelami v lasti 49 parcel oziroma 5,9 ha površin, kar je predstavljalo 11 % vseh parcel oziroma 9 % površine vseh zemljišč lastnikov iz Pomjana. Sledili so lastniki z 37, 31, 29 in s 27 parcelami, kar so za več kot polovico manjše številke kot v času franciscejskega katastra.

Podobno dinamične procese sprememb lastniške sestave, kot smo jih ugotovili v Pomjanu, je na primeru Dekanov ugotovila T. Božič (2010). V začetku 19. stoletja so bili največji posestniki kmetijskih zemljišč namreč lastniki mlinov ob reki Rižani, kar očitno kaže na gospodarski pomen mlinarstva v tistem času. V Dekanih je bil značilen proces drobitve posesti: na eni strani se je povečal delež posestnikov z majhnim številom

Slika 5. Prikaz lastniške sestave v Pomjanu glede na kraj bivališča lastnika v letu 2011

parcel, na drugi strani pa zmanjšal delež tistih z večjim posestvom oziroma večjim številom parcel, kar velja tudi za Pomjan. Opisana razdrobljenost posesti in njena nadaljnja drobitev je primerljiva s številnimi drugimi pokrajinami po svetu in je pogosto povezana z opuščanjem kmetijske rabe in propadom kulturne pokrajine (Sklenicka idr. 2017), čemur smo priča tudi v Pomjanu.

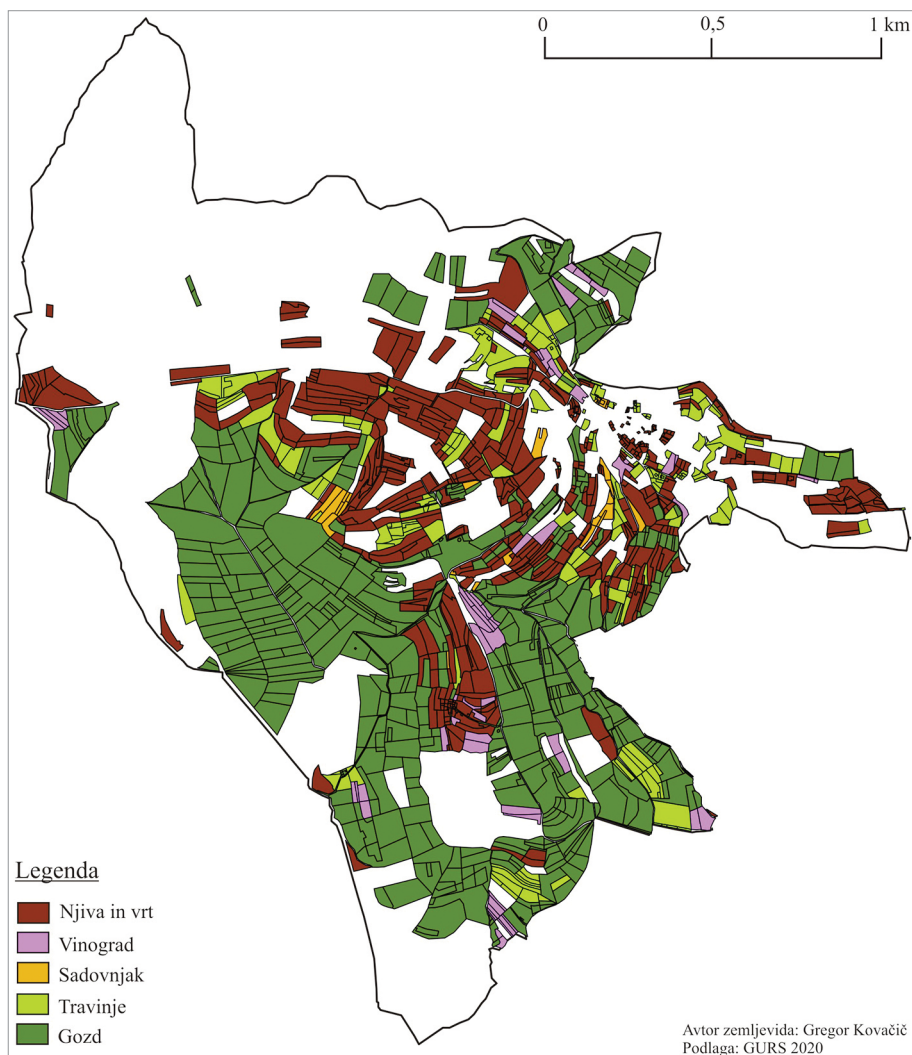
5. Sprememba rabe zemljišč v Pomjanu v zadnjih dvesto letih

Rezultati analize kažejo, da se je na območju Pomjana raba zemljišč v dvesto letih zelo spremenila (preglednica 1). Na začetku 19. stoletja so med kmetijskimi rabami parcel v Pomjanu glede na število parcel pričakovano prevladovali njive in vrtovi (1.055 parcel ali 42 %), kar je predstavljalo 101 ha oziroma 29 % površin vseh zemljišč v naselju. Dvakrat toliko (202 ha oziroma 58 %) je bilo v Pomjanu gozdnih zemljišč. Ker so običajno parcele, poraščene z gozdom, večje od tistih z intenzivnejšo kmetijsko rabo, je to po številu v primerjavi z njivami in vrtovi predstavljalo približno 2 % manj parcel. 81 % površine parcel v skupni lasti Pomjancev je predstavljala gozd v osrednjem in južnem delu naselja, 7 % skupnih zemljišč pa so predstavljali pašniki. Slednji so skupaj z redkimi travniki predstavljali 13 % vseh parcel oziroma 8 % površin vseh zemljišč v Pomjanu. Parcel z vinogradi (4 %) in sadovnjaki (2 %) je bilo relativno malo, medtem ko oljčnikov praktično ni bilo. Skupaj so površine z vinogradi, s sadovnjaki in z oljčniki obsegale zgolj 12,6 ha oziroma slabih 5 % vseh površin zemljišč.

Preglednica 1. Deleži (v %) števila parcel in površin posameznih kategorij rabe tal v Pomjanu v času franciscejskega katastra in v letu 2011

	Njiva in vrt	Vinograd	Sadovnjak	Oljčnik	Travnje	Grmičevje	Gozd	Skupaj
Franciscejski kataster – parcele	41,63	4,50	2,05	0,04	13,14	0,00	38,63	100,00
Franciscejski kataster – površina	29,06	3,63	0,95	0,04	8,27	0,00	58,04	100,00
Leto 2011 – parcele	4,62	1,18	0,90	1,76	16,88	13,85	60,81	100,00
Leto 2011 – površina	3,85	0,77	0,45	1,56	15,01	9,57	68,78	100,00

Do leta 2011 se je sestava rabe zemljišč v Pomjanu zelo spremenila, najverjetneje kot posledica součinkovanja različnih naravno- in družbenogeografskih ter zgodovinskih dejavnikov, povezanih s procesi deagrarnizacije družbe, selitvami iz različnih vzgibov, z depopulacijo idr., kar pa ni predmet raziskave tega prispevka. V dvesto letih se je zelo zmanjšal delež površin, namenjenih njivam in vrtovom, ki so v letu 2011 predstavljale slabih 5 % (102 parceli) vseh parcel oziroma slabe 4 % površine vseh zemljišč v Pomjanu. Medtem ko se je število parcel z vinogradi in s sadovnjaki zmanj-

Slika 6. Raba zemljišč v lastništvu Pomjancev v času franciscejskega katastra

šalo za 3 oziroma 1 % tako glede na število parcel kot delež površine, pa so oljčniki, ki so kot samostojna kategorija rabe v času franciscejskega katastra obsegali le neznamen delež, v letu 2011 predstavljali slaba 2 % vseh parcel in površin vseh zemljišč v Pomjanu. Opuščena zemljišča z njivami z začetka 19. stoletja so bila podvržena procesom ozelenjevanja, zaraščanja in tudi ogozdovanja, kar se odraža v povečanih deležih površin, poraslih z gozdom in s travinjem, v letu 2011 pa se pojavi tudi nova kategorija rabe tal –

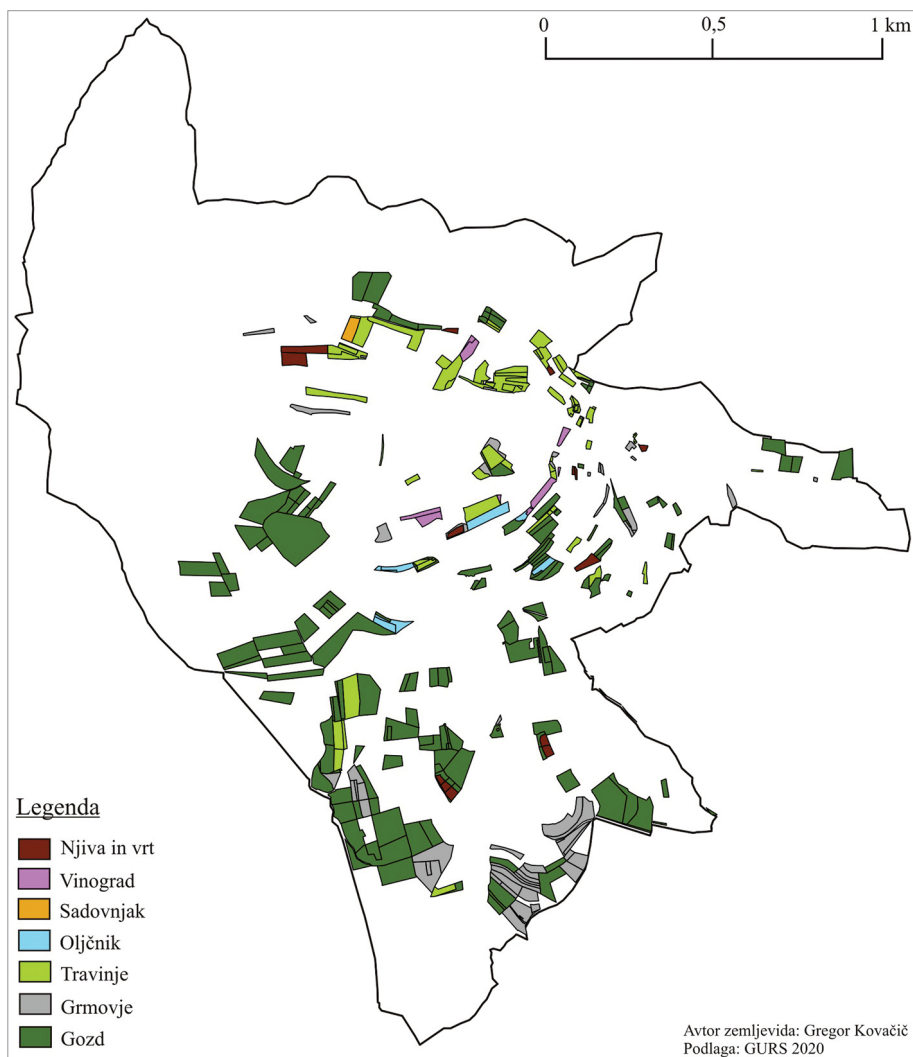
grmičevje, ki je na območju Pomjana v franciscejskem katastru nismo zasledili. Število parcel s travinjem se je v dvesto letih povečalo zgolj za 4 %, kar je v letu 2011 predstavljalo 17 % vseh parcel oziroma 15 % površin vseh zemljišč, kar pa predstavlja skoraj dvakratno povečanje v primerjavi z razmerami na začetku 19. stoletja. V letu 2011 je 14 % parcel poraščalo grmičevje, kar je predstavljalo skupaj 10 % površin vseh zemljišč v Pomjanu. V primerjavi s predhodnim obdobjem se je v letu 2011 zelo povečal delež parcel z gozdom (61 %), medtem ko se je površina gozda povečala za slabih 11 % in je v letu 2011 znašala približno 226 ha.

6. Povezava med lastništvom in rabo zemljišč

V študijah, omenjenih v uvodnih poglavjih tega prispevka, so bili pri analizi vzrokov sprememb pogosto v ospredju naravnogeografski ali pa zgodovinski in politični dejavniki. Zanimarjen pa je bil pomen lastništva posameznih parcel oziroma odločanja posameznih lastnikov o rabi njihovih zemljišč. Pri lastnikih kmetijskih zemljišč je pomembno, ali je kmetijstvo njihova osnovna ali dopolnilna dejavnost, ali pridelujejo pretežno za trg ali pa zgolj za lastne potrebe. Posamezni lastniki imajo različen odnos do pokrajine, zaradi tega so tudi njihove odločitve o rabi zemljišč različne. Odločitve lastnikov z ekonomskega vidika niso vedno razumne, ampak so odvisne od njihovega vrednostnega sistema, navezanosti na zemljo in podobno. Povsem drugačen odnos imajo lastniki, ki ne živijo v naselju, ampak v drugih občinah v državi ali celo v tujini (Gabrovec 2011).

Preglednica 2. Deleži (v %) števila parcel in površin posameznih kategorij rabe zemljišč v Pomjanu lastnikov iz Pomjana v času franciscejskega katastra in v letu 2011

	Njiva in vrt	Vino- grad	Sadov- njak	Oljčnik	Travi- nje	Grmi- čevje	Gozd	Skupaj
Franciscejski kataster – parcele	39,93	4,54	2,41	0	16,17	0,00	36,95	100,00
Franciscejski kataster – površina	27,17	3,48	1,02	0	10,45	0,00	57,88	100,00
Leto 2011 – parcele	4,44	2,96	0,30	2,07	20,71	17,46	52,07	100,00
Leto 2011 – površina	2,63	1,74	0,46	2,02	13,26	13,11	66,78	100,00

Slika 7. Raba zemljišč v lastništvu Pomjancev v letu 2011

Povezave med lastništvom in rabo zemljišč smo ugotavljali s primerjavo sestave rabe zemljišč glede na bivališče lastnikov. Preglednica 2 pokaže, da deleži posameznih kategorij rabe tal zemljišč, katerih lastniki so bili ali so Pomjanci, bistveno ne odstopajo od izračunanih za vse parcele v Pomjanju (preglednica 1), kar v splošnem velja za obe preučevani obdobji. V času franciscejskega katastra pri deležih parcel in površin z vinogradi, s sadovnjaki in z oljčniki med lastniki iz Pomjana in vsemi lastniki ni bilo

skoraj nobene razlike. V letu 2011 pa so bili deleži parcel omenjenih zemljiških kategorij ter deleži njihovih površin lastnikov iz Pomjana celo manjši, če jih primerjamo z deleži, ki jih izkazujejo parcele vključujoč vse lastnike parcel v Pomjanu. Pri travinju so deleži parcel ter deleži površin parcel od vseh zemljišč pri lastnikih iz Pomjana, v primerjavi z vsemi lastniki parcel v Pomjanu, 2–3 % manjši v obeh preučevanih obdobjih. Pri njivah in vrtovih obstajajo med lastniki iz Pomjana ter vsemi lastniki zemljišč v Pomjanu zgolj majhne razlike, ki gredo v prid večjega deleža parcel ter površin parcel od vseh zemljišč pri lastnikih iz Pomjana (do 2 % več), vendar pa to velja zgolj za obdobje franciscejskega katastra. V letu 2011 ni opaziti nobene razlike pri tej zemljiški kategoriji med vsemi lastniki parcel v Pomjanu in zgolj lastniki – Pomjanci. Lastniki iz Pomjana imajo danes v lasti nekoliko manj zemljišč, ki jih prerašča grmičevje, razlika je 3 %, tako pri številu parcel kot pri površini parcel od vseh zemljišč. Pri gozdnih zemljiščih v času franciscejskega katastra med lastniki iz Pomjana in vsemi lastniki ni bistvenih razlik v deležih parcel in površini parcel s to rabo od vseh zemljišč. V letu 2011 obstoji razlika v deležu parcel z gozdom od vseh parcel, ki je pri lastnikih iz Pomjana za 8 odstotnih točk večja v primerjavi z upoštevanjem vseh lastnikov, medtem ko deleža gozdnatih površin od vseh zemljišč med obema vrstama lastništva bistveno ne odstopata.

Preglednica 3. Deleži (v %) površin posameznih kategorij rabe tal zemljišč v Pomjanu v času franciscejskega katastra glede na kraj bivališča lastnika

	Njiva in vrt	Vinog- rad	Sadov- njak	Oljčnik	Travi- nje	Grmi- čevje	Gozd	Skupaj
Pomjan	27,17	3,48	1,02	0,00	10,45	0,00	57,88	100,00
Katastrska občina Pom- jan	51,66	6,74	1,14	0,72	8,43	0,00	31,31	100,00
Mestna občina Ko- per	27,76	3,60	0,87	0,00	5,19	0,00	62,57	100,00
Državna lastnina	56,26	0,00	0,00	0,00	5,59	0,00	38,15	100,00

Povezave med lastništvom in rabo zemljišč smo ugotavljali tudi s primerjavo deležev posameznih kategorij rabe tal med različnimi kategorijami lastništva (preglednici 3 in 4). Že v času franciscejskega katastra se kaže, da delež parcel z intenzivnimi rabami (njive in vrtovi, vinogradi, sadovnjaki, oljčniki) lastnikov iz Pomjana v primerjavi z drugimi kategorija-

mi lastnikov ne odstopa v pozitivni smeri in pravzaprav izkazuje najmanjši delež. Pomjanci so v primerjavi z drugimi lastniki imeli v lasti večji delež parcel s travinjem (skoraj v celoti gre za pašnike) in nekoliko večji delež sadovnjakov. Hkrati so Pomjanci izkazovali večji delež gozdnih parcel v primerjavi z lastniki s prebivališčem izven KO, toda znotraj Mestne občine Koper, in s parcelami v lasti države (preglednica 3).

Preglednica 4. Deleži (%) površin posameznih kategorij rabe zemljišč v Pomjanu v letu 2011 glede na kraj bivališča lastnika

	Njiva in vrt	Vinograd	Sadovnjak	Oljčnik	Travnje	Grmičevje	Gozd	Skupaj
Pomjan	2,63	1,74	0,46	2,02	13,26	13,11	66,78	100,00
Katastrska občina Pomjan	0,88	0,00	0,00	6,32	55,57	22,47	14,76	100,00
Mestna občina Koper	2,10	0,42	0,34	2,02	13,02	7,33	74,77	100,00
Drugo naselje v Sloveniji	2,98	4,69	0,00	4,25	21,01	24,23	42,83	100,00
Tujina	8,57	0,34	0,00	0,00	15,77	15,80	59,52	100,00
Državna lastnina	3,76	0,61	0,35	0,61	17,60	10,54	66,53	100,00
Druga pravna oseba	1,43	1,35	3,99	0,00	19,01	10,70	63,51	100,00
Mešano lastništvo	7,91	0,00	0,00	0,22	14,52	2,82	74,53	100,00

V letu 2011 je skupni delež parcel z intenzivno rabo (njive in vrtovi, vinogradi, sadovnjaki, oljčniki) lastnikov iz Pomjana večji zgoj od deleža parcel enakih kategorij rab lastnikov z bivališčem v Mestni občini Koper in parcel v lasti države, medtem ko je v primerjavi z vsemi ostalimi kategorijami lastništva manjši (upoštevajoč tudi lastništvo pravnih oseb in lastnikov iz tujine). V nasprotju z začetkom 19. stoletja imajo lastniki iz Pomjana manjši delež parcel s travinjem v primerjavi z ostalimi ter večji delež gozdnih parcel od lastnikov iz Fijeroge, Dilicev in Župančičev, drugih naselij v Sloveniji, tujine in drugih pravnih oseb (preglednica 3).

Za obdobje franciscejskega katastra ($\chi^2 = 74,32$, $df = 12$, $p < 0,0001$, $V = 0,1$) in za leto 2011 ($\chi^2 = 78,77$, $df = 16$, $p < 0,0001$, $V = 0,1$) smo dokazali statistično značilno šibko povezanost med različnimi kategorijami rabe tal in prebivališčem lastnikov. Kontingenčna preglednica za franciscejski kataster

Slika 8. Izrez dela naselja Pomjan s prikazom poligonov parcel v letu 2011 (rožnata barva). V podlagi so prikazane parcele in njihove rabe v času franciscejskega katastra

pokaže statistično značilno močno odstopanje v pozitivni smeri parcel z njivami in vrtovi v lasti prebivalcev Fijeroge, Dilicev in Župančičev (SO = +3,1) in parcel z gozdom v lasti prebivalcev iz Mestne občine Koper, toda izven KO Pomjan (SO = +3,2). Statistično značilno močno odstopanje v negativni smeri je značilno za gozdne parcele lastnikov iz KO Pomjan (SO = -3,3) in parcele s travinjem v lasti prebivalcev iz Mestne občine Koper, toda izven KO Pomjan (SO = -3,6). Statistično značilno razliko v pozitivni smeri izkazujejo parcele z njivami in vrtovi v lastništvu države (SO = +2,1) in parcele s travinjem v lastništvu Pomjancev (SO = +2,9). Statistično značilno razliko v negativni smeri kažejo parcele z gozdom v lastništvu države (SO = -2,4).

V letu 2011 je statistično značilno močno odstopanje v pozitivni smeri značilno za parcele z grmičevjem v lastništvu prebivalcev, ki živijo izven Mestne občine Koper (SO = +3,6), ter gozdne parcele v lastništvu prebivalcev iz Mestne občine Koper, toda izven KO Pomjan (SO = +3,4). Statistično značilno močno odstopanje v negativni smeri je značilno za parcele z grmičevjem lastnikov iz Mestne občine Koper (SO = -3,6). V letu 2011 kažejo statistično značilno razliko v pozitivni smeri parcele z vinogradi, s sadovnjaki in z oljčniki lastnikov s prebivališčem izven Mestne občine Koper (SO = +2,4) in parcele s travinjem v lasti Pomjancev (SO = +2). Statistično značilno razliko v negativni smeri kažejo gozdne parcele lastnikov iz Pomjana (SO = -2,3) in lastnikov s prebivališčem izven Mestne občine Koper (SO = -2,3).

Sklep

Analiza v Pomjanu je pokazala zelo dinamične lastniške spremembe v obravnavanem dvestoletnem razdobju. Delež lastnikov parcel v Pomjanu v lasti Pomjancev se je v obravnavnem obdobju zmanjšal z 59 na 24 %, delež lastnikov iz KO Pomjan skupaj pa s 66 na 25 %. Za 3 %, z 32 na 29, se je zmanjšal delež lastnikov s prebivališčem v naseljih na območju Mestne občine Koper. Med preučevanima obdobjema se je za več kot 20 % povečal delež parcel v lasti pravnih oseb, ki v letu 2011 znaša 29 %, 2 % parcel ima lastnike v tujini.

Lastniška sestava iz 19. stoletja danes tako ni več prepoznavna. To je povsem v nasprotju z ugotovitvami A. Erjavec (2009), ki je preučevala katastrsko občino Dobrna v vzhodni Sloveniji. Tam se je lastniška sestava v 200 letih neznatno spremenila, velikost obravnavanih kmetij je ostala praktično enaka, njihovi lastniki pa imajo še vedno v lasti iste parcele, kot so jih imeli njihovi predniki v 19. stoletju. Prišlo pa je do spremembe rabe zemljišč zaradi preusmeritve kmetovanja, predvsem iz njiv v travnike. Na

podlagi te primerjave je jasno, da rezultatov študije v Pomjanu nikakor ne moremo posploševati na Slovenijo. Za koprsko zaledje je bilo že v 19. stoletju značilno tržno kmetijstvo, ki se je ob gospodarskih in političnih spremembah hitro preusmerjalo in prilagajalo evropskemu trgu (Titl 1965). V slovenskih alpskih in dinarskih pokrajinah pa je bilo kmetijstvo takrat še pretežno samooskrbno in bistveno statičnejše.

V Pomjanu je med preučevanima obdobjema velike spremembe doživela tudi parcelna razdelitev. Prišlo je do delitve prvotnih parcel na manjše, zato se je število parcel med obdobjema zelo povečalo (slika 8). Podobni procesi drobljenja lastništva so značilni tudi za nekatere druge evropske države, predvsem na vzhodu in jugu celine (Sklenicka idr. 2017).

Ob začetku raziskave smo postavili domnevo, da imajo zemljišča lastnikov z bolj oddaljenim prebivališčem drugačno rabo oziroma da so v večji meri opuščena ali manj intenzivno obdelana. V raziskavi pomembnejših razlik med lastništvom in rabo parcel, ki bi pritrjevali omenjeni domnevi, nismo ugotovili, kar je pokazala tudi primerjava deležev posameznih kategorij rabe tal med različnimi kategorijami lastništva. Ta v obeh obdobjih preučevanja namreč pri intenzivnejših kategorijah rabe tal ni pokazala večjih razlik med parcelami v lasti Pomjancev in parcelami z drugimi kategorijami lastništva. Smo pa dokazali, da v obeh preučevanih obdobjih obstaja statistično značilna šibka povezanost med lastništvom in rabo parcel, vendar pri parcelah v lasti Pomjancev statistično značilno razliko v pozitivni smeri kaže zgolj travinje v letu 2011. Vzrok temu bi lahko bil, da nismo zbrali podatkov o dejanskih uporabnikih zemljišč oziroma najemnikov. Tovrstna raziskava bi bila koristna, če želimo odgovoriti na raziskovalno vprašanje o povezavi med rabo zemljišč in njihovimi uporabniki, kar ostaja izziv za prihodnje delo.

Zahvala

Avtorja se zahvaljujeta generacijam študentov študijskega programa prve stopnje Geografija UP Fakultete za humanistične študije, ki so sodelovali pri zbiranju podatkov o rabi tal in lastništvu v naselju Pomjan.

Viri in literatura

Arhivski viri

AST, CF, SE: Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschinio, Serie Elaborati. 509/9, EVE: Pomjan, 509/9, Alphabetishes Verzeichniss der

Grund-Eigenthumer der Gemeinde Paugnano (Elenco alfabetico dei proprietari dei fondi ed edifici).

Literatura

- Agresti, A. 2007. *An Introduction to Categorical Data Analysis*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Ažman Momirski, L., in M. Gabrovec. 2014. »Changes in Land Use in the Mediterranean Terraced Landscapes between 1819 and 2012: The Case of Two Selected Villages in Slovenia.« V *Land Use/Cover Changes in Selected Regions in the World*, IGU-LUCC Research Reports 9, ur. I. Bičič, Y. Himiyama, J. Feranec in L. Kupková, 33–42. Praga: IGU-LUCC.
- Ažman Momirski, L., D. Kladnik, B. Komac, F. Petek, P. Repolusk in M. Zorn. 2008. *Terasirana pokrajina Goriških brd*, Geografija Slovenije 17. Ljubljana: Založba ZRC.
- Bičič, I., M. Gabrovec in L. Kupková. 2019. »Long-Term Land-Use Changes: A Comparison between Czechia and Slovenia.« *Acta geographica Slovenica* 59 (2): 91–105.
- Bičič, I., L. Kupková, L. Jeleček, J. Kabrda, P. Štych, Z. Janoušek in J. Winklerová. 2015. *Land Use Changes in the Czech Republic 1845–2010*. Cham; Heidelberg; New York, Dordrecht; London: Springer.
- Blaće, A. 2019. »Promjene šumskoga pokrova na području Ravnih kotara u drugoj polovici 19. stoljeća = Forest cover changes in the Ravni Kotari region in the second half of the 19th century.« *Hrvatski geografski glasnik* 81 (2): 69–88.
- Božič, T. 2010. »Kmetijska raba tal v letih 1818 in 2009 v katastrski občini Dekani.« Diplomsko delo, Univerza na Primorskem.
- Drobesch, W. (ur.). 2013. *Kärnten am Übergang von der Agrar- zur Industriegesellschaft: Fallstudien zur Lage und Leistung der Landwirtschaft auf der Datengrundlage des Franziszeischen Katasters (1823–1844)*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.
- Erjavec, A. 2009. »Spreminjanje rabe tal v zadnjih 200 letih v naselju Dobrna.« Diplomsko delo, Univerza na Primorskem.
- Fuerst-Bjeliš, B. 2018. »Deforestacija i reforestacija u hrvatskome dinarskom kršu: odnosi i implikacije.« *Ekonomika i ekohistorija* 14 (1): 136–44.
- Gabrovec, M. 1990. »Influence of Solar Radiation on Land Use.« *Geographica Jugoslavica* 12: 215–20.

- Gabrovec, M. 1995. »Dolomite Areas in Slovenia with Particular Consideration of Relief and Land Use = Dolomitne pokrajine v Sloveniji s posebnim oziranjem na relief in rabo tal.« *Geografski zbornik* 35: 7–44.
- Gabrovec, M. 2008. »Splošne značilnosti rabe tal.« V *Kras*, ur. O. Luthar, 129–36. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gabrovec, M. 2011. »The Influence of Land Ownership on Land Use.« V *Conference Proceedings*. Santiago de Chile: International Geographical Union.
- Gabrovec, M., in T. Cunder. 1987. »Razvojne možnosti kmetijske pridelave glede na naravne danosti.« V *Notranjska: zbornik 14. zborovanja slovenskih geografov*, ur. P. Habič, 377–84. Postojna: Zveza geografskih društev Slovenije.
- Gabrovec, M., in D. Kladnik. 1997. »Some New Aspects of Land Use in Slovenia = Nekaj novih vidikov rabe tal v Sloveniji.« *Geografski zbornik* 37: 7–64.
- Gabrovec, M., in P. Kumer. 2019. »Land-Use Changes in Slovenia from the Franciscan Cadaster until Today.« *Acta geographica Slovenica* 59 (1): 63–81.
- Gabrovec, M., in F. Petek. 2003. »Changes in Land Use in the Border Zone of Slovenia and Austria – The Case of the Svečinske Gorice Hills.« V *Dealing with Diversity*, ur. L. Jeleček, 237–41. Praga: Charles University.
- Gabrovec, M., I. Bičič in B. Komac. 2019. »Land Registers as a Source of Studying Long-Term Land-Use Changes.« *Acta geographica Slovenica* 59 (2): 83–89.
- Gabrovec, M., B. Komac in M. Zorn. 2012. »Vpliv sprememb rabe tal na geomorfne procese v zadnjih stoletjih na primeru Zgornjega Posočja = The Influence of Land-Use Changes on Geomorphic Processes during Recent Centuries on the Example of Zgornje Posočje (Upper Soča Valley).« V *Dolgoročne spremembe okolja 1*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 25, ur. M. Andrič, 101–9. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gams, I., F. Lovrenčak in B. Ingolič. 1972. »Krajna vas: študija o prirodnih pogojih in agrarnem izkoriščanju krasa.« *Geografski zbornik* 12: 221–64.
- Garson, G. D. 2012: *Measures of Association*. Asheboro, NC: Statistical Associates Publishers.
- Geršič, M., M. Gabrovec in Ž. Zwitter. 2018. »Primerjava kulturne pokrajine Hraških listnekov in tamkajšnjega kmetovanja v prvi polovici 19. stoletja in danes.« *Geografski vestnik* 90 (1): 61–84.

- Gomiršek, T. 2011. »Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju.« *Kronika* 59 (2): 257–82.
- Kladnik, D. 2008. »Dejavniki spreminjanja rabe tal.« V *Kras*, ur. O. Luthar, 136–44. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kladnik, D. 2017. *Terasirane pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kladnik, D., F. Lovrenčak in M. Orožen Adamič, ur. 2005. *Geografski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kladnik, D., F. Petek in M. Urbanc 2008. »Pogozdovanje in ogozdovanje.« V *Kras*, ur. Oto Luthar, 145–54. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kladnik, D., M. Geršič, P. Pipan in M. Volk Bahun. 2019. »Land-Use Changes in Slovenian Terraced Landscapes.« *Acta geographica Slovenica* 59 (2): 119–41.
- Kladnik, D., R. Ciglič, M. Geršič, B. Komac, D. Perko in M. Zorn. 2016. »Diversity of Terraced Landscapes in Slovenia.« *Annales – Series historia et sociologia* 26 (3): 469–86.
- Kolega, N. 2018. »Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem na podlagi franciscejskega katastra (1827).« V *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. A. Panjek in Ž. Lazarevič, 305–59. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Križaj Smrdel, H. 2010. »Kulturne terase v slovenskih pokrajinah.« *Dela* 34: 39–60.
- Moritsch, A. 1969. *Das nahe triester Hinterland: zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 7. Gradec: Böhlhaus.
- Natek, M. 1979. »Pomen franciscejskega katastra za agrarno – geografska proučevanja.« *Geografski vestnik* 51: 97–107.
- Orožen Adamič, M., D. Perko in D. Kladnik, ur. 1995. *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana: DZS.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Petek, F. 2005. *Spremembe rabe tal v slovenskem alpskem svetu*, Geografija Slovenije 11. Ljubljana: Založba ZRC.
- Petek, F. 2007. »Spreminjanje rabe tal v severnih Goriških brdih.« *Geografski vestnik* 79 (1): 9–23.

- Petek, F., in M. Urbanc. 2004. »The Franziscan Land Cadastre as a Key to Understanding the 19th-Century Cultural Landscape in Slovenia = Franciscejski kataster kot ključ za razumevanje kulturne pokrajine v Sloveniji v 19. stoletju.« *Acta geographica Slovenica* 44 (1): 89–113.
- Ruiz, I., in M. José Sanz-Sánchez. 2020. »Effects of Historical Landuse Change In the Mediterranean Environment.« *Science of the Total Environment*, v tisku.
- Sklenicka, P., J. Zouhara, I. Trpáková in J. Vlasáka. 2017. »Trends in Land Ownership Fragmentation during the Last 230 Years in Czechia, and a Projection of Future Developments.« *Land Use Policy* 67: 640–51.
- Titl, J. 1965: *Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju*. Koper: Lipa.
- Zorn, M. 2008. *Erozijski procesi v slovenski Istri*, Geografija Slovenije 18. Ljubljana: Založba ZRC.
- Zorn, M., P. Kumer in M. Ferk. 2015. »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?« *Kronika* 63 (3): 561–74.
- Žiberna, I. 2000. »Spreminjanje leg vinogradniških površin v Radgonskih goricah med letoma 1824 in 1990 v luči topoklimatskih kazalcev.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71 (4): 651–61.
- Žiberna, I. 2015. »Spreminjanje rabe tal v vzhodnih Ljutomersko-Ormoških goricah v obdobju 2000–2015 v povezavi z izbranimi fizično geografskimi značilnostmi.« *Revija za geografijo* 10 (2): 39–64.

Spletni viri

- MAPIRE – Historical Maps Online. 2020. »Arcanum.« <https://mapire.eu/en/>.
- GURS. 2011a. »Zemljiški kataster katastrske občine Pomjan.« Geodetska uprava Republike Slovenije. <https://www.e-prostor.gov.si/zbirke-prostorskih-podatkov/nepremicnine/zemljiski-kataster/>.
- GURS. 2011b. »Prostor, prostorski portal Republike Slovenije.« Geodetska uprava Republike Slovenije. <https://prostor3.gov.si/javni/javniVpogled.jsp?rand=0.6057395988656022#>.
- Komulainen, E. 2016: »Analysing Tables, Part V, Interpreting Chi-Square.« <http://www.helsinki.fi/~komulain/Tilastokirjat/09.%20Ristiintaulukko.pdf>.
- Košmelj, K. 2007. »Uporabna statistika.« <http://www.bf.uni-lj.si/agronomija/o-oddelku/katedrein-druge-org-enote/za-genetiko-biotehnologijo-statistiko-in-zlahtnjenje-rastlin/statistika/uporabnastat-2007.html>.

- MKGP. 2014. »Javni pregledovalnik grafičnih podatkov MKGP-RKG.« Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. <http://rkg.gov.si/GERK/WebView/>.
- SURS. 2020a. »Prebivalstvo – izbrani kazalniki, naselja, Slovenija, letno.« Statistični urad Republike Slovenije. https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/10_Dem_soc__05_prebivalstvo__10_stevilo_preb__25_05C50_prebivalstvo_naselja/05C5002S.px/.
- SURS. 2020b. »Prebivalstvo po tipu selitve, naselja, Slovenija, popis 2002.« Statistični urad Republike Slovenije. https://www.stat.si/popis2002/si/rezultati/rezultati_red.asp?ter=NAS-P&c=K&st=116.
- SURS. 2020c. »Popis prebivalstva 1971, 1981 in 1991.« Statistični urad Republike Slovenije. https://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971.asp.

Summary

Ownership and land use changes in the last two hundred years in Slovene Istria: case study of the settlement of Pomjan

In this paper, changes in the ownership structure of plots and land use in the settlement of Pomjan in Slovene Istria in the last 200 years are discussed. Plots were selected as the unit of study for which we determined the values of thirteen variables, related to land use and ownership. As a source, we used the graphic and descriptive part of the Franciscan Cadastre and the Land Use database of the Ministry of Agriculture, Forestry and Food and the data regarding the ownership of plots of the Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia. The results showed very dynamic ownership changes during the considered period. The share of owners of plots in Pomjan, owned by residents of Pomjan, decreased from 59% to 24% in the 200-year long period, and the share of owners from the cadastral community of Pomjan in total from 66% to 25%. The share of owners residing in settlements in the Municipality of Koper but outside the Pomjan cadastral community decreased from 32% to 29%. From the beginning of the 19th century, the share of parcels owned by legal entities increased by more than 20%, amounting to 29% in 2011. 2% of parcels were owned by owners residing in a foreign country. In the research, we did not find any significant differences between the ownership and land-use of plots, which would confirm the assumption that the land of owners with more distant residence has a different use or that they are largely abandoned or less intensively cultivated. We proved that in both studied periods, there is a statisti-

cally significant correlation between ownership and land-use of plots. The research showed wide possibilities of simultaneous use of historical and modern sources of usage and ownership of land. During the research, some unresolved issues arose, which remain a challenge for future research.

Ribištvo v najsevernejšem zalivu Mediterana: primer Slovenije

Alenka Janko Spreizer

UP FHŠ, Oddelek za antropologijo in kulturne študije in Inštitut za medkulturne študije
alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si

Nataša Rogelja Caf

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije
natasa.rogelja@zrc-sazu.si

Uvod

Poglavje predstavlja ribištvo, ribogojstvo in dopolnile gospodarske dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo ribiči na območju današnje Republike Slovenije od Miljskega do Savudrijskega polotoka. Prispevek se umešča v polje antropologije pomorstva in sloni na obsežnejši terenski antropološki raziskavi avtoric v obdobju med letoma 2002 do 2016. Poleg pregleda teoretične literature, dela z arhivskimi ter s spletnimi viri sva namreč večino podatkov zbrali s pomočjo etnografskega beleženja. Ob etnografskem terenskem delu in opazovanju z udeležbo s pripadajočimi tehnikami sva prakticali tudi hojo kot del mobilne etnografije, pri kateri sva se več let gibali – pluli in hodili – na območju današnjega slovenskega obmorskega prostora. Besedilo je nastalo z namenom predstavitve dinamičnega razvoja na področju slovenskega ribištva v Republiki Sloveniji z več preoblikovanji te gospodarske panoge v obdobju po drugi svetovni vojni do sodobnosti, kar odraža tudi struktura besedila. Zgradba besedila sledi procesu razvoja ribištva in marikulture, od opisa treh ribiških pristanišč v Kopru, Izoli in Piranu preko nastanka tovarn za predelovalno ribjo industrijo v omenjenem prostoru do dejavnega razvoja ribolova in ribjih tovarn v 20. stoletju ter nedavnih transformacij gospodarskega ribištva in uvajanja ribogojstva ter intenziviranja marikulture. Ribištvo in marikultura sta se zaradi razpada Jugoslavije, nastanka novih držav, ekonomskih sprememb in ob zmanjšanju ribolovnih krajev ter trgov preoblikovala tudi zaradi poli-

tičnih in ekonomskih razlogov, kot sta npr. sprejem skupnih ribiških politik v Evropski uniji in vpeljava načela trajnostnega razvoja. Prišlo je do sprememb gospodarskih panog ribolova in predelovanja rib v smeri povezovanja ribištva z dopolnilnimi dejavnostmi, najpogosteje s kulinariko in turizmom.

Čeprav je predstavljena etnografija zasidrana v ribiških pristaniščih Kopra, Izole in Pirana, podatki pričajo o prepletenosti lokalnih, nacionalnih, regionalnih in širše globalnih trendih in procesih. Koprsko ribiško pristanišče se tako nahaja nedaleč stran od mednarodne Luke Koper, ki že vrsto let gosti turizem križark, obenem pa luka postaja pomembno regionalno tovorno pristanišče, ki daleč presega zgolj lokalne potrebe. Ribiške ladje so zasidrane ob pomolu, ki je bil nedavno obnovljen in dvignjen, zato, da bi ga ne zalivalo plimovanje morja, kar otežuje vkrcanje na barke, nama pojasni Nino. Žensk, ki bi se ukvarjale z ribištvom, je zelo malo in v pristanišču se jih redko sreča, razen kadar ne spremljajo moških na ribolovu. Ribištvo tako še vedno velja za moški poklic, a tudi tu je mogoče najti izjeme. Poleg občasne pomoči pri lovu, ekspertne vloge v ribiški pisarni, sodelovanju pri delu v turizmu, izobraževanju in muzejih so po podatkih do leta 2016 ženske delale tudi na tržnicah. V Kopru ni mogoče kupiti rib neposredno od ribičev z barke, kot lahko to storijo obiskovalci ribiškega pristanišča v sosednjem ribiškem mestu Izoli, ki je znano po nekdanji prisotni predelovalni industriji. Čeprav se je iz izolskih dimnikov nehala kaditi ob koncu 80. let 20. stoletja, dokončno pa ob prehodu v kapitalistični gospodarski sistem po letu 1991, je obratovanje tovarne po drugi svetovni vojni v spominu prebivalcev Izole še vedno živo. V obnovljenih ribiških pristaniščih v Kopru in Izoli lahko še vedno najdemo estetske kamnite mize in za boje za shranjevanje ribiške opreme.

V pristanišču v Izoli srečava nekaj moških, ki se danes zgolj občasno ukvarjajo z ribištvom. Zaradi pičlega ulova so številni prisiljeni kombinirati ribolovno dejavnost z drugimi dejavnostmi, kot so prevoz turistov, ribiški pikniki in drugi izleti. Rib je namreč v slovenskem morju vse manj pa tudi nerešeno vprašanje morske meje med Slovenijo in Hrvaško je dodalo svoj davek. Nekateri ribiči so se zaradi tega usmerili tudi v školjkarstvo – gojenje pedočev in ladink, tisti najprodnornejši pa v gojenje ostrig. Redki so dobre volje in se neradi spustijo v pogovor z naključnimi radovedneži. Etnografska vprašanja o ulovu in meji ostajajo v takšnem vzdušju večkrat neodgovorjena in zavrnjena z vprašanjem, če morda provocirava s politiko.

1. Tržaški zaliv kot prizorišče slovenskega ribištva

Tržaški zaliv, na obalah katerega se nahajajo tudi Izola, Piran, Portorož in Koper, »prizorišča« današnjega slovenskega ribištva, je najsevernejši del Sredozemskega morja in obsega približno 570 km². Značilnost zaliva je zelo plitvo morje, povprečna globina morja je slabih 16 m, le malo kje je zaliv globlji od 25 m, največja globina v današnjem slovenskem delu pa je 375 m, in sicer pred rtom Madona pri Piranu. Flišna pokrajina vzhodnega dela zaliva, ki sega od Trsta do skrajnega rta na Savudrijskem polotoku, je pogosto imenovana kot »istrska ali slovenska stran« zaliva. Po navedbah bioloških raziskav so dejavniki, ki vplivajo na morske organizme, predvsem slanost, temperatura in vsebnost kisika v morju. Ti dejavniki se le malo spreminjajo glede na geografsko razsežnost, bolj pa se spreminjajo glede na globino, letni čas, bližino ustja rek, stopnjo evtrofikacije¹ ipd. (Zei 1996, 356). Gospodarsko najpomembnejša skupina rib v Sredozemlju so klupeidi (drobne pelagične ribe, kot so sardele, papaline, inčuni, skuše), ki zavzemajo dve tretjini ribje produkcije v Sredozemskem morju in so še nedavno, pred razrezom *Ribe I* in *Ribe II* leta 2012 – zadnjih dveh plovil podjetja Riba, predstavljale 93 % celotnega morskega ulova države Slovenije (Zei 1977, 182; Marčeta 2001, 24). Klupeidi so v okviru Tržaškega zaliva pomembni predvsem za industrijski ribolov.

Politično si Tržaški zaliv danes delijo Hrvaška, Italija in Slovenija. Pomorska meja med Italijo in Jugoslavijo je bila določena z Osimskimi sporazumi, ki so veljavni od leta 1977. Tako sta približno dve tretjini površine Tržaškega zaliva pripadli Italiji, dobra tretjina pa Jugoslaviji. Meja med republikama Hrvaško in Slovenijo se je v okviru Jugoslavije dokončno izoblikovala leta 1956 z zakonom o dopolnitvi zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji (Marin 1992, 170). Po osamosvojitvi Republike Slovenije je ostala nedoločena še morska meja med Hrvaško in Slovenijo, ki je kljub arbitražni razsodbi še vedno predmet spora. Sporno je, ali naj mejna črta poteka po katastrski meji ali pa od izliva regulirane struge Dragonje v morje proti sredini zaliva. Spori v zvezi z to morsko mejo se dotikajo političnega diskurza in se kot problematika pojavljajo v medijih ob volilnih kampanjah ali drugih politično pomembnih dogodkih, na drugi strani pa se meja dotika tudi vsakdanjika ribičev v SV delu Jadranskega morja v okviru države Slovenije oziroma države Hrvaške.

1 Proces v ekosistemu, pri katerem narašča količina biomase – živalskih, rastlinskih organizmov, življenjskih združb ter odmrlega organskega materiala –, v vodi zaradi koncentracije anorganskih hranil, kot so nitrati in fosfati.

Ribištvo med Miljskim in Savudrijskim polotokom je, glede na zgoraj povedano, gospodarska dejavnost, ujeta v mnoge zgodbe. Regionalni spori, nastanek novih nacionalnih držav po razpadu Jugoslavije, nova državna morska meja med Hrvaško in Slovenijo, tranzicijski in transformacijski procesi v Evropi, globalizacijski procesi in porast kapitalističnih lastniških ter tržnih razmerij v obalnih regijah so vsak po svoje vplivali na specifičen diskurz, ki določa izbrano geografsko področje in tu porajajoče se ekonomije. V nadaljevanju bodo predstavljeni drobci iz dvajsetega in enindvajsetega stoletja, vezani na ribolov, ribjo predelovalno industrijo in ribogojstvo ob slovenski Obali, tri dejavnosti, ki jih lahko pod skupnim imenomalcem imenujemo gospodarsko ribištvo.

2. Izola: nekdanje središče ribje predelovalne industrije

Ko se danes sprehodimo po Izoli, ki velja za osrednje ribiško mesto na Obali, lahko opazimo ostanke stavb nekoč pomembne ekonomske panoge, ki stojijo prazne za žičnatimi ograjami zapuščenih dvorišč. Včasih se ljudje ob ograji nekdanje Ampeleje – Delamarisa ustavijo in pomislijo na delavke, ki so v poletni vročini zlagale ribe v majhne pravokotne embalaže, morda postojijo tam z mislijo o toplicah, ki so na tem mestu delovale še pred nastankom prvih tovarn ribjih konzerv, ali celo sanjarijo o prihodnjih investicijah, o dobičkih in hotelih, ki bi lahko zrasli na tleh zapuščenih industrijskih kompleksov. Ostanke nekaterih zapuščenih objektov še vedno stojijo tam, sredi poletnega turističnega vrveža Izole, in čakajo. Prežeti so s spomini, ujeti med včeraj in jutri, delujejo kot neme priče preteklih zgodb območja, ki segajo daleč čez meje današnjih nacionalnih držav. Ruševine stavb sprožajo tudi zgražanje nad opustošenimi prostori, ki v zavesti obiskovalcev še ne zasedajo pomembnega mesta na lestvici arhitekturne dediščine tega območja.

2.1 Začetki ribje predelovalne industrije

Začetki ribje predelovalne industrije segajo v obdobje konca 19. stoletja, ko so se v Izoli pa tudi v Kopru² pojavile prve tovarne za predelavo rib. Letnica 1879, ki krasi logotip podjetja Delamaris, obeležuje leto, ko je

2 Tovarne v Izoli so bile Société générale française CA – kasneje Ampelea; Tovarna Werchanek – Arrigoni – kasneje preimenovana v Argo in Droga; Degrassi – pozneje Riba; Delise; Torrigiani, Noerdlinger. V Kopru je znana večja tovarna De Langlade. Več o tovarnah ter njihovi kratki zgodovini si bralci lahko preberejo v besedilu T. Prešeren idr. (2018).

Francoz Emile Louis Rouillet kupil del zemljišča in obale v Izoli, kjer je začela delovati družba Société générale française CA in zgradila prvo tovarno za predelavo rib, vrtnin, zelenjave in sadja (Terčon 1990, 123). V tovarni so proizvajali konzerve sardin, jegulj, graha in mesa, ribe pa so kupovali od lokalnih ribičev in jih uvažali tudi iz tujine (npr. jegulje iz Beneške lagune in slanike z Norveške). Konzervirane slive, uvožene iz Bosne, so se dobro prodajale predvsem v Angliji. V tovarni so izdelovali tudi gnojilo iz ribjih ostankov, ki so ga prodajali na Dunaj (Kramar 1988). Francosko tovarno, kot so jo ljudje imenovali, je kasneje odkupila Anglo-avstrijska banka iz Trsta, tovarna pa je uspešno delovala do prve svetovne vojne. Po vojni se je preimenovala v Ampeleo.

Drugo večjo tovarno v Izoli, znano kot Arrigoni (kasneje pa kot Argo in Droga), je leta 1881 ustanovil dunajski podjetnik Carlo Werhanek, čigar družba je tovarno predelovalne ribje industrije ustanovila že leta 1867 v Devinu pri Trstu. Poleg teh dveh večjih tovarn, ki sta z ruševinami še vedno prisotni v prostoru, opazimo še tretjo tovarno Degrassi (kjer se danes nahajajo prostori podjetja Riba). Kasneje so se razvile še druge tovarne, kot so Troian, Noerdlinger, Delise, D'Agostini in Società Italiana. Med prvo svetovno vojno se je proizvodnja v večini tovarn za konzerviranje rib ustavila, po vojni pa so zopet pričele z delovanjem. Leta 1938 je začela delovati tovarna Ampelea, ki je konzervirala ribe, kot so skuše, sardoni in tune. Poleg ribjih konzerv je proizvajala tudi ribje olje, ribjo moko, ribje filete uvoženih rib, marmelado, konzervirali pa so tudi zelenjavo, slane inčune, paradižnik in paradižnikovo mezgo. V Izoli je Ampelea zgradila tudi ladjedelnico in ustanovila lastno ribiško ladjevje, ki je že leta 1939 imelo 32 ladij, na katerih so bili zaposleni predvsem ribiči iz Izole (Terčon 1990, 124–25).

Tudi tovarna Arrigoni je leta 1941 ustanovila svojo ribiško floto, ki je prav tako zaposlovala Izolane in prebivalce iz okolice. Ladje Arrigonija so kasneje prešle v last podjetja Riba, d. d. Riba, d. d., je od leta 1948 do leta 1951, ko je njeno ladjevje prevzela Istria Pesca, oskrbovala tovarno Arrigoni z ribami. Tovarna Riba, d. d., je nato z ribjo preskrbo nadaljevala še do leta 1954, ko je zaradi konkurence državnih podjetij Riba Izola in Ribič Piran Riba, d. d. dokončno prešla v likvidacijo. Vsi ribiči izolske RIBE, d. d., naj bi bili italijansko govoreči Izolani, ki so po letu 1954 zaradi nove politične situacije (aneksacija) začeli množično odhajati, zaradi česar so omenjene družbe ostale brez glavnine delavcev. Na področje obalnih mest so se začeli priseljevati ljudje iz vse Slovenije in iz hrvaških istrskih obalnih mest, npr. iz Funtane, kot tudi iz drugih krajev, z znatnim številom iz Dalmacije (Terčon 1990).

Slika 1. Razrez ladjevja *Ribe* leta 2012 (foto: Alenka Janko Spreizer)

2.2 Ribja predelovalna industrija v Sloveniji po letu 1954

Jugoslovanko državno podjetje Riba Izola, ki je začelo delovati leta 1954, in podjetje Ribič iz Pirana, ustanovljena leta 1953, sta nadaljevala z dejavnostjo. V prihodnjih letih sta obe podjetji učinkovito delali in zaposlovali dijake nove šole za ribištvo s sedežem v Piranu. Leta 1951 je namreč v Piranu začela delovati ribiška šola, ki se je postopoma razvila iz enoletne v triletno šolo. Kot navaja Kodrič (1962), je bilo v prvem letu vpisanih 19 dijakov (2 iz Pirana, 1 iz Izole, 4 iz Kopra, 11 iz Sežane, 1 iz Trsta), v naslednjih letih pa so dijaki prihajali iz Celja, Buzeta, Ljubljane, Brežic ter iz Dalmacije in Bosne. Ribiči, zaposleni v slovenskih podjetjih, so ribarili tudi v Dalmaciji, kjer so imeli ob jadranski obali skladišča (Mali Lošinj, Kali, Supetarska Draga). Podjetje Ribič je bilo leta 1959 razpuščeno, njegovo premoženje pa preneseno na podjetje Riba Izola. V istem letu je bila ustanovljena tudi tovarna za konzerviranje Delamaris Izola, čigar ime je sestavljeno iz imena koprške tovarne De Langlade ter tovarn Ampeleje in Arigoni, pripona »is« pa naj bi bila krajšava za ime mesta Isola/Izola. Spremembe upravljanja, ki so se zgodile v naslednjih letih, so bile posledica vzpostavitve združenega poslovne-

ga sistema ribiške in predelovalne industrije, na čelu s Holding Delamaris, p. o., Izola (Delmar, d. o. o., Frigomar, d. o. o., Delsa, d. o. o., Lera, d. o. o., in Riba, d. o. o.; Lisjak 1999).

Kljub temu, da se je z ribolovom ukvarjala Riba, d. o. o, je v lokalnem jeziku ime Delamaris še vedno v uporabi tako za ribiško floto podjetja Riba, d. o. o., in tovarno ribjih konzerv, ki pa od leta 2014 deluje v Pivki. Od ladjevja je ostala le še ladja Jež; barki Riba 1 in 2, primerni za industrijski ribolov z vlečnimi mrežami, sta bili razrezani jeseni leta 2012.

3. Piran in »najbolj trajnostni« priobalni ribolov

V Piranu se ribiči radi pohvalijo, da so najbolj trajnostni, saj naj bi med njihovim ladjevjem ne bilo več bark z vlečnimi mrežami, ki orjejo po dnu morja. Ribiško пристanišče je, kot nama povedo domačini, prijaznejše ribičem, saj je opremljeno s pontonskimi pomoli, ki ob plimi potujejo ob barkah, kar olajšuje dostop na čolne. Vstop v pristanišče krasita dva svetilnika, zgrajena v začetku 20. stoletja. Na pomolu najdemo zaboje z opremo, poslikane z motivi starih razglednic. Nedaleč od mesta, v Piranskem zalivu, se nahaja ribiški rezervat, ki je med drugim znan po tradicionalnem ribolovu na ciplje. Piranski zaliv je za nekatere ribiče tudi kraj, ki se mu je zaradi nejasno rešene meje s Hrvaško bolje izogniti. Meja je bila namreč določena z arbitražo, a nepriznana s strani hrvaške države. Kot taka, nepriznana in nejasna, je meja prostor potencialnih kazni in sporov, kompleksen prostor mnogoterih interesov, ki ga bova v tem članku pustili ob strani. Raje kot sporni meji, ki zahteva svoj članek, se bova v nadaljevanju posvetili zgodovinskim razlagam podeljevanja ribolovnih pravic v Piranskem zalivu.

Če segajo začetki ribje predelovalne industrije v obdobje konca 19. stoletja, je aktivnost priobalnega ribolova veliko starejša. Poleg tehnik ribolova in tehnologije plovil zaznamuje to dejavnost tudi zgodovina upravljanja morja in priobalnih področij. Eni prvih pisnih zgodovinskih virov, ki govorijo o tradiciji ribolovnih pravic v Piranskem zalivu, segajo v 6. stoletje. Srednjeveške mestne komune so postopoma pridobile pravico do razpolaganja nad glavnino priobalnih voda, kar je v zahodni in južni Istri veljalo tudi po vzpostavitvi nadvlade Beneške republike, saj ta ni posegala v neposredno lastništvo in izrabo voda mestnih komun (Mihelič 1998, 7). Piranska komuna je razpolagala z večjim delom ribiških lovišč ob Piranu (zapisi omenjajo komunalna lovišča v Strunjanu, Fažani, Paderni, v Palus maior, Sečovljah, Savudriji, ribiška lovišča Piscaria parva in Piscaria Cala, val de Remoleo in ribiško območje Siparja), ki jih je oddajala v zakup. Pravice

Slika 2. Stiliziran prikaz lova na ciplje v Piranskem zalivu ob začetku prejšnjega stoletja, na znamki RS, natisnjeni leta 2013

do ribolova je komuna v zakup uporabnikom dajala na vsakoletni dražbi. V 14. stoletju je bilo zakupno obdobje časovno omejeno; od 1. aprila do Mihaelovega, 29. septembra, so bila piranska lovišča odprta vsem, v preostalem delu leta pa samo zakupnikom.

Francoska kratkotrajna zasedba je prinesla nekaj novosti v okviru ribolovnih pravic: vpeljana je bila svoboda ribolova, odpravljene so bile ribolovne pravice mestnih komun in zemljiških gospodov, ukinjen je bil tudi ribji davek na prodajo rib. V obdobju Habsburške monarhije se je vzpostavilo staro stanje mestnih in zemljiškogospodskih pravic, pri tem pa je v tridesetih letih 19. stoletja primorski gubernij natančneje opredelil ribolovne pravice – morje je razglasil za »svobodno«, obalni pas, ki je bil namenjen ribolovu lokalnega prebivalstva, pa je bil širok eno miljo. Po drugi svetovni vojni je bil Piranski zaliv vključen v Cono B Svobodnega tržaškega ozem-

lja, leta 1954 pa sta bila ta cona in z njo Piranski zaliv dodeljena Jugoslaviji in s tem stopila pod jugoslovanske in slovenske zakone o morskem ribištvu (Mihelič 1998, 7–14).

Podatki za leto 1911 kažejo, da je bilo v Izoli 900 ribičev in 14.000 stoječih mrež, medtem ko je imel Rovinj npr. v istem letu 600 prijavljenih ribičev, ob Jadranskem morju najmočnejši ribiški center Komiža na Visu pa 1.500 ribičev (Zei 1957, 82). Če primerjamo še obravnavane kraje ob vzhodni obali Tržaškega zaliva, lahko ugotovimo, da je bil pomen Kopra in Pirana za gospodarski ribolov znatno manjši kot pomen Izole ter da je imel Koper leta 1911 400 stoječih mrež, Piran pa še manj. Po seznamu iz leta 1927 naj bi število ribičev kasneje upadlo zaradi vojne, saj je bilo tega leta v Izoli registriranih 750 ribičev, ki so imeli 180 ribiških čolnov (Bezek 1979). Na začetku prve svetovne vojne je bil lov v teritorialnih vodah ob nekaterih delih Tržaškega zaliva celo prepovedan (Tome Marinac 1994, 112). Obe svetovni vojni v 20. stoletju, negotova politična situacija in kasneje eksodus italijansko govorečega prebivalstva iz obalnih mest današnje Slovenije so povzročili spremembe v gospodarskem ribolovu na tem območju. Statistike ulova za obravnavano območje ne povedo veliko, saj se je ulov po drugi svetovni vojni povečal v splošnem obsegu zaradi uvajanja novih ribolovnih tehnologij. Po podatkih za Sredozemlje naj bi ulov leta 1947 znašal 18 tisoč ton rib, v letu 1977 pa 70 tisoč ton rib (Zei 1977, 180). Največ povedo statistike migracij prebivalstva po drugi svetovni vojni ter slika ekonomskih dejavnosti prebivalstva obravnavanega območja. Podatek o prebivalcih za občino Izola kaže, da je bilo leta 1944 v občini 10.909 prebivalcev, leta 1959 pa le 5.799 (Tome Marinac 1994). Najštevilnejše migracije so bile prav v obalnih mestih, ki so imela največji odstotek italijansko govorečega prebivalstva (Pletikosić 1995, 21). Izselsevali so se predvsem trgovci, obrtniki in ribiči. Statistika iz leta 1957 za občino Izola navaja, da je bilo v družbenem sektorju prijavljenih 198 ribičev, v zasebnem pa le 9. Samo eno leto prej je bilo v zasebnem sektorju 131 stalnih in 70 sezonskih ribičev (Terčon 1990).

3.1 Ribolov danes

In danes? Leta 2014 je bilo 169 registriranih ribiških gospodarskih plovil, od tega je bilo 92 aktivnih (to pomeni, da so šla vsaj enkrat na ribolov in da so oddala en ribiški dnevnik letno). 155 registriranih plovil je bilo krajših od 12 metrov in opremljena so bila s pasivnimi ribolovnimi orodji. Samo 78 ladij je bilo aktivnih. Sklenemo lahko, da večino slovenske ribiške flote danes sestavljajo ladje, velike od 6 do 12 metrov. Med letoma 2008 in 2013

Slika 3. Z ribiči na izlet (foto: Nataša Rogelja Caf)

se je flota zmanjšala za 5,5 % v številu ladij in za 40 % glede bruto tonaže in moči motorjev, zaradi razreza dveh največjih ladij za industrijski ribolov. Kapaciteta vseh segmentov registriranih plovil slovenskega ribiškega ladjevja je bila leta 2014 597 bruto ton (GT). Leta 2014 je bilo v ribištvu zaposlenih 125 oseb, in sicer v enoti FTE, medtem ko je delovalo 142 ribiških podjetij (Janko Spreizer in Rogelja Caf 2020). Lahko rečemo, da je na obravnavanem območju danes ribištvo večinoma dopolnilna dejavnost kot tudi dejavnost, namenjena prostemu času. Zaradi novonastale politične situacije, izlova in drugih dejavnikov so se danes mnogi ribiči odločili, da ribiško dejavnost dopolnjujejo z drugimi panogami, npr. s kmetijstvom in turizmom (Rogelja in Janko Spreizer 2017).

4. Morsko ribogojstvo

Morsko ribogojstvo je ena izmed dejavnosti marikulture, to je gojenja rib, školjk in drugih morskih organizmov, npr. rakov in alg. O prisotnosti ribogojstva v priobalnem pasu pričajo arheološke raziskave na območju portoroške plaže in pri Fizinah pri Portorožu, kjer so ob pristaniškem objektu iz rimskega obdobja odkrili dva zaprta bazena za gojenje ali shranjevanje rib (*piscina vivaria*; Gaspari idr. 2016).

Ideje o razvoju ribogojstva so bile od nekdanj umeščene večinoma na območju strunjanske lagune. V 20. stoletju ribogojstvo v današnjem slovenskem priobalnem prostoru ni bilo močno razširjeno, je pa v sedemdesetih letih 20. stoletja prisotno prizadevanje biologov, da bi se v območju plitvega lagunarnega sistema na severovzhodni obali Jadranskega morja, v tedanji Socialistični Republiki Sloveniji, poleg obstoječega gojenja školjk v nekdanji skupni državi (v Linskem kanalu v Istri in v okolici Stona na Pelješču) postopoma razvilo tudi intenzivno ribogojstvo. S tem namenom so se biologi raziskovalno posvetili tej nalogi in poskušali vzpostaviti bolj intenziviran sistem. Ideje za razvoj »ribogojništva« so bile naslovljene na preteklost in so govorile o domnevni tradicionalni prisotnosti omenjene dejavnosti v tem delu plitvega morja.

Po izročilu naj bi namreč morskno laguno Stjužo (*chiusa*, ital. zaprta) pred 400 leti umetno zaprli z nasipom, na katerem se danes nahaja del plaže, in uredili ribogojnico, kjer so do sredine 20. stoletja gojili ciplje, brancine, orade in jegulje. O prisotnosti ribogojstva na tem območju pripoveduje tudi poročilo tržaške pristaniške uprave, ki omenja strunjansko Stjužo (*chiusa di Strugnano*). Poročilo iz leta 1903, ki je bilo namenjeno avsto-ogrski državni upravi za pomorstvo, to dejavnost opisuje takole: »V dolini Strunjan pri Piranu deluje ribogojni zadrževalnik, ki se ga spomladi polni z mladnicami, ki se jih goji tam do prvih dni novembra. Gojenje poteka na enak način kot v gradeških ribogojnicah. Vrednostni obseg posla ne presega 200 kron.« (Delise 2010, 24).

Sledeč opisani tradiciji so podobno takratni jugoslovanski biologi poročali, da načrtujejo ulov, pozneje pa tudi gojenje ribjih mladice, cipljev in brancinov. Pozneje je bilo načrtovano ribogojstvo cipljev in brancinov v večjih, zamreženih kletkah, tudi v bolj globoki vodi Strunjanskega zaliva. Poročila pričajo o stalnih težavah zaradi vzreje mladice, razpolaganja s pičlimi finančnimi sredstvi in odsotnosti financiranja pomembnega čuvaja, vandalizma neznanih storilcev in slabega vremena. Po nekajletnih poizkusih skorajda prostovoljnega dela in neuspešni zagotovitvi pogojev za financiranje so se načrti o razvoju ribogojstva v širšem koprskem območju izkazali za neuspešne. Več let zapored so si sodelavci Inštituta za biologijo in Morske biološke postaje v sodelovanju s takratnim podjetjem Droga prizadevali pridobiti finančna sredstva za delo stažista in ribiškega čuvaja. Izdelali so tudi več zamreženih kletk in uredili območje obale z dostopom do eksperimentalnih kletk, z lokalnimi skupnostmi so dosegli soglasje, da bi bilo to območje namenjeno »ribogojništvu«. (Zei 1978–1980) Poročila o

nalogi *Morsko ribogojništvo v strunjanski laguni* govorijo o velikih težavah, saj podjetje Droga ni imelo posluha za razvoj ribogojstva in ni izpolnilo svojih pogodbenih obveznosti. Po večkratnih poskusih vzgojiti zdrav ribji zarod od mladice naprej in ob različnih težavah v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo slednjič ribogojstvo opuščeno, v Strunjanskem zalivu pa so v kasnejših letih začeli gojiti školjke.

Ribogojstvo se je razvijalo tudi v portoroškem ribjem rezervatu. V preteklosti je delovala ribogojnica v lasti podjetja Mariva, d. o. o., ki je bila leta 2003 prodana Ugu Fondi, in ribogojnica Ribič, ki je po letu 2005 propadla (Forte 2016). V omenjeni ribogojnici so sprva gojili brancina in orado, v kasnejših letih pa so gojenje orad opustili. Čeprav je zgodba ribogojstva ob današnji obali precej luknjičasta, povezana z več lastniki ter nesistematičnim razvijanjem do leta 2006 in včasih težavna, pa se zdi, da bo morda v prihajajočih desetletjih pomembno vlogo odigralo prav ribogojstvo. Danes v slovenskem obmorskem prostoru deluje več školjkarjev v Seči, Strunjanu in na Debelem rtiču in le ena morska ribogojnica, ki jo je postavila družine Fonda. Ribogojnica je bila leta 2014 prodana italijanskemu podjetju Vale Ca' Zuliani iz okolice Ravene, ki je podjetje kupilo zaradi razvite blagovne znamke piranskega brancina in nadaljuje z vzrejo piranskega brancina ter razvijanjem ribogojniškega turizma. Nekateri domačini celo menijo, da je tradicionalni piranski cipelj dobil svojega tekmeča, piranskega brancina, hranjenega s prvovrstno hrano in pakiranega v belih embalažah z ličnimi nalepkami, ki pričajo o kontroli kakovosti.

Zaključek: slovensko gospodarsko ribištvo v morju projektov

Danes, ko ladjevja Ribe praktično ni več, podjetje Delamaris pa od leta 2014 deluje v Pivki, lahko slovensko gospodarsko ribištvo spremljamo v okviru delovanja Evropskega ribiškega sklada, projektnega financiranja in idej trajnostnega razvoja. Od leta 2008 do leta 2016/17 je aktivno delovala t. i. Ribiška pisarna na področju projektnega vodenja, prijav na projekte kot tudi ustanavljanja teles, potrebnih za pridobivanje evropskega denarja, namenjenega gospodarskemu morskemu ribištvu. Kot druge države EU je morala namreč tudi Slovenija glede na zahteve četrte osi Evropskega ribiškega sklada ustanoviti in organizirati ribiško lokalno akcijsko skupino, ki so jo v slovenskem primeru imenovali obalna akcijska skupina (OAS)³. Ožja delovna skupina ribičev OAS je kasneje pripravila osnovo za Lokalno stra-

3 OAS je bila v naslednjem obdobju za ribištvo povezana z LAS Istre.

tegijo trajnostnega razvoja ribištva na obalnem območju (LSTRR). Obalna akcijska skupina, poimenovana »Ribič«, je vključevala 46 partnerjev, med njimi 26 iz privatnega ribiškega sektorja, 15 zasebnih partnerjev izven ribiškega sektorja in 5 javnih institucij. Po ustanovitvi OAS in LSTRR, ko so bili zadovoljeni vsi osnovni pogoji za pridobivanje sredstev iz Evropskega ribiškega sklada, je OAS Ribič izdala javno povabilo za oddajo projektov, ki bi sledili implementaciji LSTRR. V naslednjih letih je bilo izbranih, financiranih in realiziranih 17 projektov, iz Ribiške pisarne pa so podali sledečo izjavo za javnost, objavljeno v *Primorskih novicah*:

Ponosni smo, saj nihče ni verjel, da bomo uspeli. Tudi zato, ker 4. os operativnega programa za razvoj ribištva deluje »od spodaj navzgor«, kar je v Sloveniji novost. [...] Verjamemo, da smo s temi projekti odprli vrata tudi drugim ribičem za naslednjo evropsko ribiško perspektivo 2014–2020 in da bodo prihodnji projekti še bolj prispevali k povezovanju ribištva z lokalnim okoljem. (Vidrih 2013).

Čeprav zgornja izjava deluje optimistično, naj pričujoči prispevek zaključimo s sprehodom po slovenskem obmorskem prostoru ter z omembo sprejetih projektnih rezultatov v okviru OAS Ribič, ki na svojstven način osvetli situacijo morskega gospodarskega ribištva. Na sprehodu po priobalnem pasu ob morju lahko dandanes opazimo številne table, ki nas opozarjajo na projekte, pridobljene preko Evropskega ribiškega sklada. Večinoma so to turistično obarvani projekti, povezani z gastronomijo, vzgojo školjk, s turizmom, z ekologijo in izobraževanjem. Opazimo lahko dve plovili, EKO 1 in EKO 2, last dveh lokalnih ribičev – školjkarjev, ki sta ribiško dejavnost začela kombinirati z gojenjem školjk kot tudi s potapljaškimi in z izobraževalno-kulinaričnimi izleti, vezanimi na morsko gastronomijo in gojenje školjk. Projekti ribiškega sklada so vidni tudi v napisih nad ribogojnicami; kar štiri zasebna podjetja, ki so se prijavila na razpis Ribiškega sklada, so namreč dobila financiranje za ribogojstvo, izobraževanje o ribogojstvu ali za druge turistične aktivnosti, povezane z ribogojstvom in ekoturizmom. Denar je bil npr. investiran v nakup ekološkega plovila in opreme za turistične ture, na katerih si obiskovalci lahko ogledajo ribja gojišča. Prav tako je bila iz projektnega denarja ribiškega sklada financirana knjiga o podvodnem svetu Pirana, posnet pa je bil tudi dokumentarni film, ki je promoviral blagovno znamko Fonda. Tri projekte od sedemnajstih izbranih so realizirali ribiči, ki so se že prej ukvarjali s povezovanjem ribištva in turizma; kupljeno je bilo novo plovilo, namenjeno izključno turistični dejavnosti,

ena ribiška barka je bila spremenjena v turistično plovilo, projektni denar pa je bil investiran tudi v mobilno kuhinjo z morskno hrano. Nakup dodatnega plovila je bil realiziran v partnerstvu z gimnazijo iz Pirana in s piranskim akvarijem. Trije raziskovalni projekti so se osredotočili na ekonomske in prehranske vrednosti rib v slovenskem morju, na ribiški turizem in raziskovanje ribištva kot poklica mladih. Dva projekta je pridobil inštitut Mediteranum, ki je z denarjem ponatisnil knjigo in povečal zbirko školjk v razstaviščnem prostoru inštituta.

Predlagani cilji lokalne ribiške strategije in Evropskega ribiškega sklada so bili doseženi. Projekti so se naslavljali na aktivnosti, povezane z osnovnimi evropskimi regulativi, kot npr diverzifikacija, turizem, ohranjanje okolja ipd. Takšna merila so bila blagodejna predvsem za področje povezovanja ribištva in turizma ter akvakulturo, medtem ko so za mnoge druge delovala izključevalno (za tiste, ki se ne želijo ali ne morejo ukvarjati s turizmom npr.). In čeprav mnogi ribiči, ki sva jih v najini raziskavi intervjuvali, niso podpirali razvoja marikulture ob današnji slovenski obali (predvsem zaradi negativnega vpliva na okolje), so ribogojnice, školjčičišča in turistične ladje v naslednjih letih izpodrinile ribolov na tem območju. Razvoj projektov po letu 2016 v okviru Evropskega ribiškega sklada nakazuje prihodnost, usmerjeno predvsem v marikulturo.

Viri in literatura

Objavljeni vir

PN: *Primorske novice*

Vidrih, P. 2013. »Ribičem uspel dober ulov denarja iz EU.« *Primorske novice*, 18. november, 2013.

Literatura

Bezek, V. 1979. *Analitični inventar fonda občine Izola*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper.

Delise, F. 2010. *L'Isola dei pescatori*. Izola: Il Mandracchio.

Forte, J. 2016. »Indikatorji obremenitve okolja z marikulturo.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.

Gaspari, A., S. Karinja, M. Erič, S. Poglajen in P. Čerče. 2016. »Rimski pristaniški objekt z ribogojnico v Fizinah pri Portorožu.« *Annales – Ser. Hist. Sociol.* 16 (2): 421–42.

- Janko Spreizer, A., in N. Rogelja Caf. 2020. »Small Scale Fishery in the Northeastern Adriatic: From Borders to Projects.« V *Status and resilience of small-Scale Fisheries in Europe: In the shade of the CFP reform and economic crisis*, ur. J. Pascual-Fernandez, C. Pita in M. Bavinck. V tisku. Cham: Springer.
- Kodrič, V. 1962. »Ribiška šola v Piranu.« V *Slovenski pomorski zbornik*, ur. F. Leben idr., 109–13. Koper: Klub pomorščakov.
- Kramar, J. 1988. *Izola mesto ribičev in delavcev*. Koper: Lipa.
- Lisjak, B. V. 1999. *Delamaris 1879–1999: 120 let iz morja v konzervo*. Izola: Delamaris.
- Mihelič, D. 1987. »Ribolov na srednjeveškem piranskem področju.« *Arhivi* 10 (1–2): 9–11.
- Mihelič, D. 1998. »Piranski zaliv: K tradiciji ribolova in ribolovnih pravic.« *Annales* 7 (14): 7–18.
- Pletikosič, I. 1995. »Prostorski učinki migracij v Piranu.« Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani.
- Prešeren, T., A. Janko Spreizer, N. Kolega, P. Kavrečič in S. Gombač. 2018. »Pot tovarn kot pripoved o dediščini ribištva in predelovalne industrije s poučkom na Izoli.« *Studia universitatis hereditati* 6 (2): 63–75.
- Rogelja, N., in A. Janko Spreizer. 2017. *Fish on the Move*. Cham: Springer.
- Terčon, N. 1990. »Razvoj industrijskega ribištva na slovenski obali v letih 1945–1959.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 37 (1–2): 123–34.
- Tome Marinac, B. 1994. *Etnološka topografija slovenskega etničnega zemlja: 20. stoletje. Občina Izola*. Ljubljana: ZIFF.
- Zei, M. 1957. »Morsko ribištvo v Slovenskem Primorju.« *Geografski obzornik* 4 (4): 81–84.
- Zei, M. 1977. »Stanje jadranskega ribolova s posebnim ozirom na naše ribiške probleme.« *Slovensko morje in zaledje* 1 (1): 179–90.
- Zei, M.. 1978–1980. *Morsko ribogojništvo v strunjanski laguni: raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za biologijo in Morska biološka postaja
- Zei, M. 1996. »Ribe severnega Jadrana.« V *Narava Slovenije, stanje in perspektive*, ur. J. Gregori, A. Martinčič, K. Tarman, O. Urbanc-Berčič, D. Tome in M. Zupančič, 356–61. Ljubljana: Društvo ekologov Slovenije.

Spletni vir

Marčeta, B. 2001. »Status of Slovene Research and Fishery on Small Pelagics.« *AdriaMed Technical Documents* 3: 24–29. <http://www.faoadriamed.org/pdf/publications/td3/web-td-3-MA.pdf>.

Summary*Fishing in the Northernmost Bay of the Mediterranean:
The Case of Slovenia*

The chapter presents fisheries, aquaculture, and complementary economic activities that fishermen perform in the present-day Republic of Slovenia. The article presents topics from maritime anthropology and covers a part of the authors' more extensive diachronic anthropological field research in the Slovene coastal area between 2002 and 2016. In addition to the classical anthropological cabinet method, such as reviewing theoretical literature and working with archival and online resources, the authors collected data through anthropological ethnographic recording and participatory observations in the coastal towns of Koper, Izola and Piran. Conversely, the authors also practised mobile ethnography—sailing and walking—between the peninsulas of Milje and Savudrija. The purpose of the text was to present the dynamic development of fisheries in the period after the Second World War to the present day in the Republic of Slovenia. The structure of the text follows the process of fisheries and mariculture development, from a cursory description of the three fishery ports of Koper, Izola and Piran, through the establishment of food and fish processing factories in the area, its development in the 20th century, to the recent transformations of commercial fisheries and mariculture towards the combination of education and tourism. Fisheries and mariculture were transformed due to political reasons after the breakup of former socialist Yugoslavia in 1991 when Slovenia gained independence. The chapter analytically describes the socio-economic changes of fisheries and the decline of fishing areas and markets. The authors explain how the adoption of the Common EU fisheries policy has reduced the fisheries sector on the one hand and how, for ecological and sustainability reasons, it has also improved it with a combination of activities such mariculture, education, culinary and tourism.

Opredelitev in meje Sredozemlja v Sloveniji po mnenju prebivalcev slovenske Istre

Valentina Brečko Grubar
UP FHŠ, Oddelek za geografijo
valentina.brecko.grubar@fhs.upr.si

Miha Koderman
UP FHŠ, Oddelek za geografijo
miha.koderman@fhs.upr.si

Mojca Poklar
UP FHŠ, Oddelek za geografijo
mojca.poklar@fhs.upr.si

Uvod

V prispevku predstavljamo rezultate raziskave, pri kateri so sodelovali študenti podiplomskega študijskega programa *Geografija* UP Fakultete za humanistične študije in se je povezala z vsebino predmeta *Sodobni geografski procesi v Sredozemlju*. Tema je obsegala poznavanje regionalnih značilnosti Sredozemlja na splošno ter upoštevanje teh lastnosti pri razmejitvi sredozemskega in nesredozemskega območja v Sloveniji. Opredeljevanje regionalnih lastnosti temelji na upoštevanju vrste različnih naravnih in družbenih meril, najceloviteje pa ga običajno dojemajo prebivalci preučevanega območja. Slovenska Istra je del obsredozemske makroregije Slovenije, kjer so pokrajinske lastnosti z lego ob morju, obalnim obsredozemskim podnebjem, ugodnimi pogoji za gojenje oljke, ribiško tradicijo in drugimi elementi še najbližje pravim sredozemskim, zato smo raziskavo opravili med prebivalci štirih istrskih občin. Po zgledu predhodno opravljenih raziskav smo zasnovali anketni vprašalnik, nato pa s tehniko kvotnega vzorčenja pridobili vzorec 351 izpolnjenih vprašalnikov, ki je v relativno visoki meri odražal številčne, prostorske in spolne značilnosti prebivalcev na obravnavanem območju. Poleg vrednotenja ponujenih odgovorov s petstopenjsko lestvico so anketiranci morali na priloženi zemljevid Slovenije izrisati mejo med sredozemskim in nesredozemskim delom. S pridobljenimi odgovori smo preučili, s katerimi identitetami se bolj in s katerimi manj istovetijo, s katerimi elementi naravnega okolja, prehranjevalnimi in ve-

denjskimi vzorci anketiranci v največji meri povezujejo Sredozemlje ter kaj je bil »vodilni motiv« pri omejevanju Sredozemlja v Sloveniji. Mnenja različnih strok so si enotna, da je Sredozemlje zapletena in težko opredeljiva prostorska tvorba. To so potrdili tudi rezultati naše raziskave.

1. Geografske opredelitve Sredozemlja

Pri opredeljevanju tako večplastnega in kompleksnega pojma, kot je Sredozemlje, se posameznik sooči s številnimi dilemami in izzivi. Kot ugotavljajo Staut, Kovačič in Ogrin (2007, 123) ter Tandarić idr. (2013), enotnega in enostavnega merila, s katerim bi lahko v prostorskem kontekstu razmejili Sredozemlje od ne-Sredozemlja, ni. Sredozemlje je kompleksna prostorska tvorba, katere identiteta se je izoblikovala postopoma od predantike do danes. Zaledne pokrajine Sredozemskega morja so bile območje zgodnje stalne naselitve in kmetijskega obdelovanja tal, tekom kasnejših zgodovinskih obdobj pa območje kolonizacij, preseljevanj, menjav prebivalstva in njihovih kultur (Rotar 1993; Baskar 2002). Mediteranskosti ali sredozemskosti ne moremo opredeliti kot osnovno značilnost Sredozemlja, na osnovi katere bi omejili njegov obseg. Opredelitev mora zajeti fizične in družbeno-kulturne lastnosti prostora ter dojemanje prebivalcev, kot so ugotovili Tandarić idr. (2013).

Na prvi pogled je Sredozemlje lažje opredeliti z naravnogeografskimi oziroma pokrajinskimi lastnostmi, ki pa se pri natančnejšem pregledu prav tako precej razlikujejo. Pokrajina je rezultat součinkovanja naravnih pokrajinskih sestavin, kot so podnebje, površje, kamninska zgradba, vode, prsti, rastlinstvo, in ima v »pravem« Sredozemlju prepoznavno temeljno značilnost, to je prevladujoče zimzeleno rastje, ki gradi gozdove (trdolistni zimzeleni gozd ali sklereja) in še bolj razširjena grmičevja (makijo in gari-go). V višjih nadmorskih višinah in na »robni« predelih pa to postopoma prehaja v listopadno rastje. Pri tem moramo upoštevati še, da je današnje rastlinstvo tudi posledica večtisočletne prisotnosti človeka, izkoriščanja in krčenja gozdov, kmetijske in druge rabe tal (Allen 2001).

Med rastlinskimi vrstami, ki jih povezujemo s Sredozemljem, sta najprepoznavnejši zimzeleni hrast črnika (*Quercus ilex*) in oljka (*Olea europaea*), ki je postala eden od simbolov Sredozemlja ter povezovalni člen njegove kulture in okolja. Lastnosti rastlinstva so tesno povezane s podnebnimi pogoji in zgoraj omenjeno rastlinstvo je pokazatelj razmeroma toplih zim brez zmrzali ter poletnega pomanjkanja vlage, na katerega so se rastline na različne načine morale prilagoditi z varčevanjem vode in rastnim

ciklom (Allen 2001). Za pravo Sredozemlje je namreč značilno podnebje z vročimi poletji in več mesecev trajajočo sušo ter milimi in vlažnimi zimami. Robna območja in višje ležeči predeli imajo že opazno nižje temperature, zmrzal in snežne padavine, izdatnejše in pogostejše padavine, za severni del Afrike pa sta značilni izjemno majhna letna vsota padavin in sušnost podnebja. Najbolj namočeni predeli prejmejo nad 1000 mm padavin, najbolj sušni pa pod 250 mm. Poletno sušno obdobje v Dalmaciji traja dva meseca, v južni Grčiji štiri, na Siciliji šest do sedem, v Libiji pa več kot sedem mesecev (Ogrin 1993).

Natančna opredelitev podnebnih lastnosti zahteva gosto mrežo meteoroloških postaj oziroma razpoložljivost množice podatkov o podnebnih spremenljivkah, zato je za omejevanje izbrane pokrajine podnebje »problematičen« kriterij. Za omejitev Sredozemlja se zdi primernejši hidrogeografski kriterij, saj morju pripada osrednja pokrajnotvorna vloga, vplivalo pa je tudi na družbene značilnosti. Po tej opredelitvi Sredozemlje obsega Sredozemsko morje s pripadajočimi porečji in meje ostajajo nespremenjene. Potekajo po razvodnicah s porečji, ki pripadajo povodjem Črnega in Rdečega morja ter Atlantskega oceana. Večinoma jih je mogoče dokaj natančno določiti, pri čemer pa se ponekod zajedajo daleč v notranjost celin in se pokrajinske značilnosti že zelo razlikujejo od zgoraj opisanih, zato bi le stežka govorili o Sredozemlju, npr. v primerih porečja Rone, Pada pa tudi naše Soče. Del povodja Sredozemskega morja je tudi porečje Nila, ki s svojim zgornjim tokom sega južno od ekvatorja, Sredozemsko morje pa doseže v aridnem območju vzhodne Sahare.

Pri družbenogeografski opredelitvi Sredozemlja so težave še večje, saj je možnih meril veliko in jih je težko ustrezno opredeliti, da bi lahko ločili Sredozemlje od ne-Sredozemlja. Skupne družbenogeografske lastnosti Sredozemlja bi lahko presojali z zgodovinsko-, socialno-, ekonomsko- ali političnogeografskega izhodišča, pri čemer bi ugotovili, da se nekatere od opredelitev boljše in druge slabše prekrivajo. Zagotovo bi nam bile v veliko pomoč tudi raziskave drugih družboslovnih in humanističnih ved, kot so zgodovina, antropologija, etnologija, sociologija. Različni avtorji so si enotni, da je vloga morja kot povezovalnega člana med ljudstvi, ki so živeli in še živijo na njegovih obalah, zelo pomembna in vidna v njihovi eksistenčni »odvisnosti« od morja (vir hrane in zaslužka), prilagoditvi poselitve in gospodarjenja z viri na obalah Sredozemskega morja ter razvoju pomorske tradicije (Rotar 1993). Pri opredelitvi bi nam bili v pomoč objektivni, kvantitativni družbenogeografski kazalniki, na primer prebivalstveni ali eko-

nomski, zagotovo pa bi morali uporabiti tudi kazalnike, ki temeljijo na subjektivnih občutjih, odnosih in ravnanjih prebivalcev. Izbiro pomembnih lastnosti oz. prepoznavnih znakov Sredozemlja, vezano na dojemanje anketiranih (v njem živečih) prebivalcev, so pri svojih raziskavah uporabili tudi Staut, Kovačič in Ogrin (2005; 2007) ter na Hrvaškem Tandarić idr. (2013).

Geografsko opredeljeno območje sredozemske makroregije v Sloveniji obsega šest pokrajin: Koprška brda, Podgorski kras, Čičarijo in Podgrajsko podolje, Brkine in dolino Reke, Kras, Vipavsko dolino in Goriška Brda ter morje Tržaškega zaliva (Perko 1998). Glavne značilnosti so menjavanje flišnih in apneniških kamnin, razmeroma toplo, obsredozemsko podnebje, obmorska lega s samosvojimi dejavnostmi, kot so turizem, pomorstvo ter v pridelavo zgodnjih pridelkov in posebnih kultur usmerjeno kmetijstvo, poselitev v tesno zgnetenih gručastih naseljih in nenazadnje litoralizacija. Od sosednjega dinarskega sveta se loči po razlikah v podnebjju, rastju in gospodarstvu (Perko in Orožen Adamič 1998, 194). V kolikor pozorneje pregledamo lastnosti navedenih pokrajin, ugotovimo, da se v različni meri zgolj približajo značilnostim Sredozemlja, zagotovo pa na njihove lastnosti vpliva bližina Jadranskega morja kot dela Sredozemskega morja, zato se je zanje kasneje uveljavilo poimenovanje obsredozemske pokrajine Slovenije (Senegačnik 2012).

2. Metodološka pojasnila

V raziskavo o prostorskem dojemanju Sredozemlja v slovenski Istri smo skušali zajeti reprezentativen vzorec prebivalcev, ki živijo v štirih istrskih občinah. Za oblikovanje vzorca smo uporabili metodo kvotnega vzorčenja, ki se nasploh uporablja v trženjskem raziskovanju in raziskavah javnega mnenja, denimo v javnomnenjskih anketah o političnih temah. Namen kvotnega vzorčenja je pridobiti končni vzorec, ki bo reprezentativno odražal razmerja v populaciji na osnovi različnih kategorij, kot na primer spola, etnične pripadnosti, starostnih skupin, regije/kraja bivanja. Vzorčenje po tej metodi ne poteka naključno, temveč je končna izbira vzorca prepuščena izvajalcu (Haralambos in Holborn 1999; Neuman 2006; Bryman 2012). Podatke o razmerjih v širši opazovani populaciji lahko izvajalec pridobi od različnih ustanov, ki so zadolžene za zbiranje informacij, v našem primeru je bil to Statistični urad Republike Slovenije (2019), ki zbira podatke o številu in značilnostih prebivalcev na različnih prostorskih nivojih. Na osnovi podatkov o številu prebivalcev v občinah Ankaran, Izola, Koper in Piran

smo določili skupno število anket, ki je znašalo 350 in je predstavljalo 0,47 % polnoletnega prebivalstva na tem območju. V naslednji fazi smo to število prostorsko uravnotežili s številom polnoletnih prebivalcev po posameznih občinah, v nadaljevanju pa je sledilo še spolno uravnoteženje vzorca. Pridobljeni podatki o želenem številu moških in ženskih anketirancev po izbranih občinah so prikazani v preglednici 1.

Preglednica 1. Število in deleži polnoletnih prebivalcev v istrskih občinah v letu 2018 in preračunano število potrebnih anketnih vprašalnikov po metodi kvotnega vzorčenja

Občina	Št. polnoletnih prebivalcev (2018)	Št. potrebnih anket (skupno)	Polnoletni moški (2018)	Št. potrebnih anket (m)	Polnoletne ženske (2018)	Št. potrebnih anket (ž)	
Ankaran	Število	2.726	13	1.324	6	1.402	7
	Delež (%)	3,7	3,7	48,6	46,2	51,4	53,8
Izola	Število	13.390	63	6.516	31	6.874	32
	Delež (%)	18,0	18,0	48,7	49,2	51,3	50,8
Koper	Število	42.922	202	20.958	99	21.964	103
	Delež (%)	57,8	57,7	48,8	49,0	51,2	51,0
Piran	Število	15.187	72	7.365	35	7.822	37
	Delež (%)	20,5	20,6	48,5	48,6	51,5	51,4
SKUPAJ	Število	74.225	350	36.163	171	38.062	179
	Delež (%)	100,0	100,0	48,7	48,9	51,3	51,1

Vir za drugi, četrti in šesti stolpec preglednice: SURS 2019.

Za potrebe raziskave smo sestavili anketni vprašalnik, s katerim so nato študenti študijskega predmeta Sodobni geografski procesi v Sredozemlju, ki se izvaja na podiplomskem študijskem programu Geografija UP Fakultete za humanistične študije, izvedli anketiranje po vnaprej predvideni prostorski in spolni strukturi vzorca. Anketiranje se je izvajalo od začetka meseca novembra 2018 do konca meseca februarja 2019. Uspeli smo pridobiti 351 izpolnjenih vprašalnikov, ki so bili po posameznih občinah in spolu sogovornikov razporejeni tako, kot prikazuje preglednica 2. Dodatna pozornost je bila pri izvajanju anketiranja namenjena čim enakomernejši zastopanosti sogovornikov iz urbanih in podeželskih območij štirih občin, še posebno v Mestni občini Koper, katere velik del je podeželski. Ob primerjavi s preglednico 1 lahko ugotovimo, da pridobljeni vzorec v preglednici 2 v visoki meri odraža izbrane izhodiščne številčne, prostorske in spolne zna-

čilnosti prebivalcev na obravnavanem območju (odstopanja pri posameznih kategorijah so manjša od 3 %).

Preglednica 2. Število in deleži dejansko pridobljenih anket glede na občine in spol anketiranca

Občina	Št. dejansko pridobljenih anket (skupno)	Št. dejansko pridobljenih anket (m)	Št. dejansko pridobljenih anket (ž)
Ankaran	Število	23	13
	Delež (%)	6,6	43,5
Izola	Število	58	28
	Delež (%)	16,5	48,3
Koper	Število	208	106
	Delež (%)	59,3	51,0
Piran	Število	62	30
	Delež (%)	17,7	48,4
SKUPAJ	Število	351	174
	Delež (%)	100,0	49,6

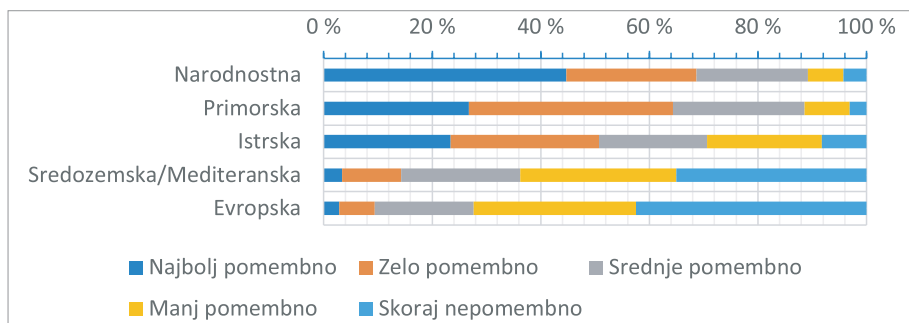
Analizo anketnih vprašalnikov smo opravili z odprtokodno spletno aplikacijo www.ika.si, kamor so študenti vnašali pridobljene podatke, ter z računalniškim programom MS Excel. Pri analizi podatkov smo izvedli tehnike lestvičenja in izračuna deležev frekvenčnih porazdelitev, za prikazovanje pa smo uporabili tudi grafične in kartografske tehnike prikaza, izdelane z računalniškim programom ArcGIS. V slednjem smo opravili tudi analizo gostote pojava, kjer smo glede na prevladujočo identiteto anketirancev analizirali gostoto izrisanih meja Sredozemlja v Sloveniji. Za izračun gostote linijskega pojava smo uporabili orodje *Line Density* iz ArcGIS-ove razširitve *Spatial Analyst*, ki izračuna gostoto linijskih objektov v okolici vsake izhodne celice (ESRI 2020). Metoda deluje tako, da okrog vsake celice izdelava krog z določenim polmerom. Dolžina dela vsake linije se znotraj kroga sešteje, vsota pa se deli s površino kroga. Rezultat je podatek o skupni dolžini izrisanih meja (v kilometrih) na kvadratni kilometer, kjer so vrednosti v izhodnem sloju večje na območjih, kjer je več izrisanih meja. Ta podatek smo nato povprečili in dobili indeks gostote med vrednostma 0 in 1, da smo dobili nazorno sliko o velikosti relativnih razlik za pojav v prostoru.

Anketni vprašalnik je obsegal tri vprašanja, od katerih je prvo zahtevalo opredelitev anketirančeve identitete na osnovi ponujenih možnih odgovorov (narodnostna, sredozemska, primorska, istrska, evropska). Pri drugem vprašanju smo anketirance pozvali, da opredelitev Sredozemlja

utemeljijo s ponujenimi odgovori o prepoznavnih lastnostih naravnega okolja (močni vetrovi, kamnita pokrajina, zimzeleno rastlinstvo, morje, sonce in poletna suša), s prehranjevalnimi posebnostmi oziroma t. i. mediteransko dieto (več sadja in zelenjave, oljčno olje, kruh in testenine, ribe, manjša poraba rdečega mesa in maščob živalskega izvora) ter z vedenjskimi vzorci (opoldanski premor – siesta, druženje na javnih in tudi odprtih prostorih, pomen družine in vloge matere, poudarjena religiozna dediščina – obisk verskih obredov in romanja, spoštovanje kulturne tradicije). Anketiranci so se do vseh ponujenih odgovorov opredelili z izbiro na petstopenjski vrednostni lestvici od »Najbolj pomembno« do »Skoraj nepomembno«, vrednosti pa se znotraj enega sklopa niso smele ponavljati. Tretje vprašanje v anketi je bilo pravzaprav naloga, ki je zahtevala, da anketiranci na priloženi zemljevid Slovenije vrišejo mejo med »sredozemskim« in »nesredozemskim« delom Slovenije ter navedejo, kaj je bil glavni motiv izrisa meje. Zanimalo nas je torej, v kolikšni meri prebivalci istrskih občin izražajo sredozemsko identiteto, kako prepoznavajo oziroma kaj po njihovem mnenju opredeljuje Sredozemlje ter kako ga v Sloveniji prostorsko omejujejo.

3. Analiza rezultatov anketne raziskave

Anketirane smo uvodoma prosili, da po pomenu opredelijo svojo identiteto. Večina vprašanih je kot »Najbolj pomembno« in »Zelo pomembno« izbrala narodnostno (skupaj 69 % odgovorov), sledili sta primorska (64 %) in istrska identiteta (51 %). Presenetilo nas je, da je bil delež kategorij »Najbolj pomembno« in »Zelo pomembno« pri slednji najmanjši, odgovori pa so bili enakomerneje porazdeljeni od najbolj do manj pomembne. Sredozemsko in evropsko identiteto je večina vprašanih ocenila kot »Manj pomembno« in »Skoraj nepomembno«. Sredozemska identiteta, ki nas je posebej zanimala, je bila najpomembnejša le za 3 % in zelo pomembna za 11 % vprašanih (slika 1). Rezultati raziskave Stauta, Kovačiča in Ogrina (2005) so pokazali, da je anketirancem najpomembnejša primorska identiteta, blizu jim je bila narodnostna, nato sta sledili sredozemska in evropska ter kot zadnja istrska. Med slednjimi tremi opredelitvami so bile razlike zelo majhne. Avtorji so pojasnili, da na rezultate zagotovo vpliva pretežni del anketiranih v mestnih naseljih slovenske Istre, med katerimi je veliko priseljencev in zanje pripadnost slovenski Istri ni pomembna. Biti Sredozemec oziroma prisvajati si sredozemske poteze pa je sodobno, zato so pričakovali, da se bodo anketiranci z večjim deležem opredelili za Sredozemce, kot bi jim

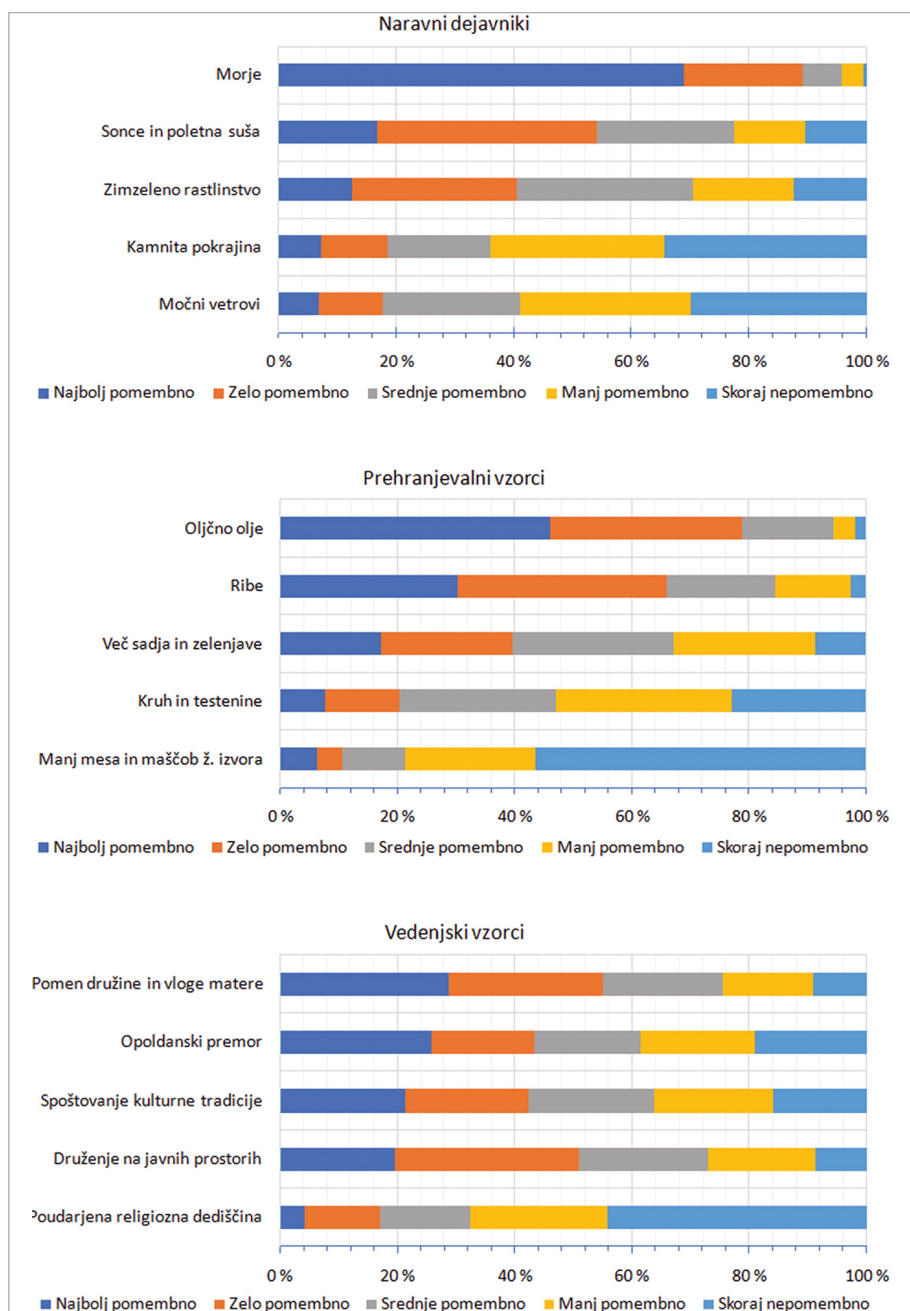
Slika 1. Stopnje pomembnosti poistovetenja anketirancev s podanimi identitetami

to glede na pokrajino, v kateri živijo, in stil življenja pripadalo. V kasnejši raziskavi, ki je zajela prebivalce širše obsredozemske regije (Goriška, Kras, Pivka, Brkini z dolino Reke), Ljubljano z okolico ter povzela rezultate anketne med prebivalci slovenske Istre iz predhodne raziskave, so se anketirane skupine v različni meri opredelile kot Sredozemci. Po pričakovanju avtorjev je bil največji delež Sredozemcev med anketiranimi prebivalci slovenske Istre (78,4 %), tako se je opredelilo 65 % anketiranih s Krasa, 61 % anketiranih z Goriške, 56 % vseh anketiranih v obsredozemskih pokrajinah in polovica anketiranih v Brkinih z dolino Reke. V Ljubljani z okolico pa se je za Sredozemce opredelilo manj kot petina vprašanih (Staut, Kovačič in Ogrin 2007).

Pri opredelitvi Sredozemlja z naravnimi (pokrajinskimi) lastnostmi je večina anketirancev kot »Najbolj pomembno« izbrala morje (69 % vprašanih), če pa prištejemo še opredelitev »Zelo pomembno«, potem je delež znašal kar 89 %. Podatek nas ni presenetil; kolikšen je pri vrednotenju pomen imena (Sredozemlje je predvsem Sredozemsko morje s pripadajočimi robnimi morji in obalami) ter kolikšen posredni vpliv morja na naravne in družbene lastnosti, lahko le ugibamo. Na drugem mestu po pomenu je sredozemsko podnebje z veliko sonca in sušo, ki ga je 37 % vprašanih ocenilo kot »Zelo pomembno«, 17 % pa kot »Najbolj pomembno«. Zimzeleno rastje je bilo prevladujoče ocenjeno kot »Srednje pomembno« (30 %) in »Zelo pomembno« (28 %), pogosti močnejši vetrovi in kamnitost kraškega površja pa sta bila prevladujoče ocenjena kot »Skoraj nepomembna« (30 in 34 %) in »Manj pomembna« (29 in 30 %). Pripadajoči deleži ocenam pomembnosti oziroma nepomembnosti ponujenih naravnih lastnosti Sredozemlja so prikazani v sliki 2. Večja pomembnost podnebja pri opredelitvi Sredozemlja, v primerjavi z rastlinstvom, vetrovnostjo in kamninami,

je po naših predvidevanjih povezana s subjektivnim občutenjem toplejšega podnebja v istrskih občinah, vročih poletij in pogostejšega pomanjkanja padavin. Naravno sredozemsko zimzeleno rastlinstvo pri nas ni razširjeno, če bi ponudili kot odgovor uspevanje oljke, pa bi bil vrstni red morda drugačen. Vetrovnost bi utegnila pridobiti na pomenu, če bi v anketo zajeli tudi prebivalce občin v Vipavski dolini, sicer pa so močnejši etezijski vetrovi poleti značilni za vzhodno Sredozemlje in mistral v zahodnem Sredozemlju. Razširjena kamnitost površja na sredozemskih obalah in zlasti otokih je povezana z zelo zastopanimi apnenčastimi kamninami, s krčenjem rastlinskega pokrova zaradi sečnje lesa, paše in požarov v naravi ter posledično erozijo prsti. V naših obsredozemskih pokrajinah pa je tudi na Krasu zaraščanje večinoma skrilo kamnito površje.

Naslednji sklop ponujenih odgovorov za opredelitev Sredozemlja je bil povezan s prehrano, z uporabo oljčnega olja, rib in morskih sadežev, sadja in zelenjave, kruha in testenin ter maščob živalskega izvora in rdečega mesa. Manjšo uporabo slednjega je kar 56 % vprašanih ocenilo kot »Skoraj nepomembno«, skupaj s kategorijo »Manj pomembno« pa je delež znašal 79 %. Nasprotno je 79 % vprašanih uporabo oljčnega olja ocenilo s kategorijama »Najbolj pomembno« in »Zelo pomembno« v prehrani Sredozemlja, s 66 % pa sta bili isti kategoriji zastopani tudi pri ribah. Kruh in testenine ter sadje in zelenjava so prejeli enakomerneje razporejene ocene. Pri slednjih je bil najmanjši delež (8 %) evidentiran pri odgovoru »Skoraj nepomembno«, pri kruhu in testeninah pa je enak delež odgovorov (8 %) zabeležil odgovor »Najbolj pomembno«. Pripadajoči deleži ocen pomembnosti oziroma nepomembnosti pri ponujenih lastnostih prehrane v Sredozemlju so prikazani v sliki 2. Predvidevamo, da veliko vprašanih pozna »koristnost mediteranske diete« za zdravje, pri vrednotenju ponujenih odgovorov pa so verjetno izhajali tudi iz lastnih izkušenj, bodisi poznavanja receptov, priprave ali uživanja hrane na poteh po Sredozemlju in ne-Sredozemlju. Za mediteransko prehrano naj bi bili značilni večja poraba žit in oljčnega olja ter manjša poraba mesa in živalskih maščob (Krese in Baskar 1993). Naši anketiranci ne pripisujejo večjega pomena kruhu in testeninam, niti manjši porabi rdečega mesa in živalskih maščob. Pomembna je uporaba oljčnega olja, ki je danes zelo razširjena, ni pa nujno prevladujoča niti v slovenski Istri, kjer je največ »domačega« oljčnega olja. Podobno so ribe vsaj deloma vir živalskih beljakovin tudi v pokrajinah, ki so bolj oddaljene od morja. Iz odgovorov sklepamo, da je prehrana večine vprašanih raznolika, ker so živila dostopna na svetovnem trgu in manj odvisna od krajevne pridelave ter pogojev

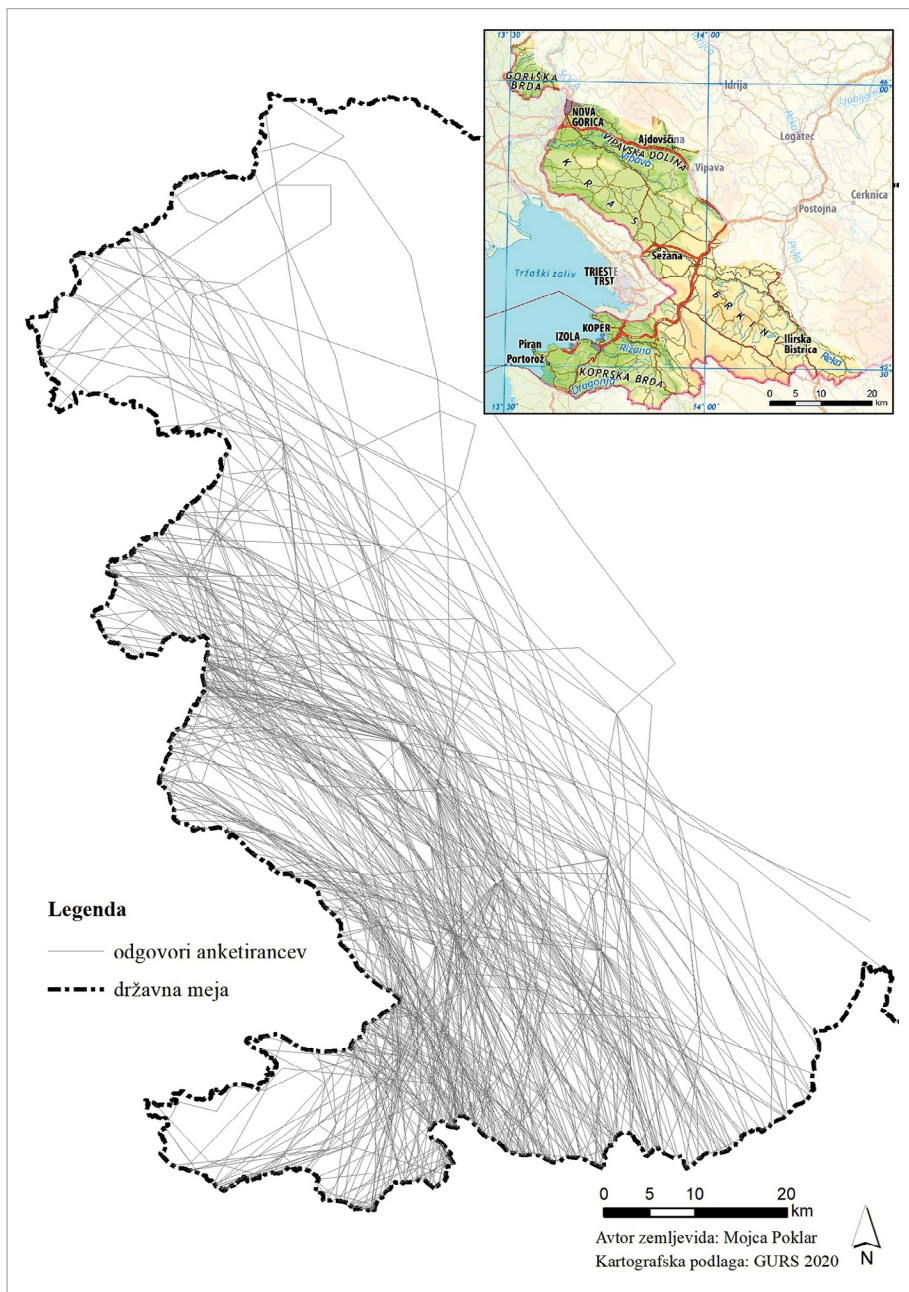
Slika 2. Odgovori anketirancev glede pomembnosti oziroma nepomembnosti ponujenih kriterijev za opredelitev Sredozemlja

zanjo. Menimo, da glede tega vprašanja ne bi bilo opaznih razlik, četudi bi območje anketiranja razširili.

Zadnje vprašanje pri opredeljevanju Sredozemlja je ponudilo odgovore, ki so povezani z načinom življenja, vrednotami in s kulturno tradicijo. Tukaj je morda v največji meri prevladovala subjektivnost izbire glede na lastne vrednote, izkušnje in znanje oziroma informiranost. Na primer, kaj posameznik razume kot »Spoštovanje kulturne tradicije«, lahko zgolj ugibamo ali pa nas, če nismo verujoči, izvajanje religiozних praks verjetno manj zanima in jim ne bomo pripisali večjega pomena. Ocene so bile pri vseh odgovorih veliko enakomernejše razporejene kakor pri naravnih (pokrajinskih) lastnostih in prehrani. Največji delež od vseh je s 44 % pripadel oceni »Skoraj nepomembno« pri religiozni dediščini (verski obredi in romanja), sledilo je druženje na javnih prostorih, ki je bilo kot »Zelo pomembno« izpostavljeno s strani 31 % anketirancev. Če združimo oceni »Najbolj pomembno« in »Zelo pomembno«, je za 55 % anketiranih pomembna značilnost Sredozemlja vloga družine in matere ter za polovico druženje na javnih prostorih, obratno pa so največji deleži pri ocenah »Skoraj nepomembno« in »Manj pomembno« pri religiozni dediščini (67 %), opoldanskem počitku (38 %) in spoštovanju kulturne tradicije (36 %), kot prikazuje tudi slika 2.

4. Prostorska opredelitev meje Sredozemlja v Sloveniji

Tretja naloga je obsegala razmejitev med sredozemskim in nesredozemskim delom Slovenije, svojo odločitev za izris meje pa so morali anketiranci nato pojasniti z navedbo vodilnega kriterija. Na sliki 3 so prikazane črte, ki so jih kot meje zarisali anketiranci, v zgornjem desnem kotu pa je za lažjo predstavbo prikazano z geografskimi regionalizacijami opredeljeno območje obsredozemske Slovenije (Perko 1998; Jeršin Tomassini in Janžekovič 2015). Iz 351 izpolnjenih anket smo pridobili 341 izrisanih meja, izmed katerih smo v naslednji fazi izločili še štiri, saj je bil njihov potek nejasno opredeljen. Opazimo lahko, da se med anketiranimi prebivalci istrskih občin pojavlja zelo različno mnenje o tem, katera območja še uvrščamo k obsredozemskim pokrajinam in katera ne (slika 3). Nekatere črte so izrisane že v zaledju obalnih mest, nekatere pa se zajedajo celo v alpski svet na severu ter potekajo mimo Logatca in Cerknice proti Goteniški gori na jugovzhodu. Kljub raznolikosti v izrisanih potekih meja lahko opazimo dve zgostitvi: prva poteka čez Kras vse do severovzhodne meje slovenske Istre, druga, izrazitejša, pa po jugozahodnem vznožju Trnovskega gozda in

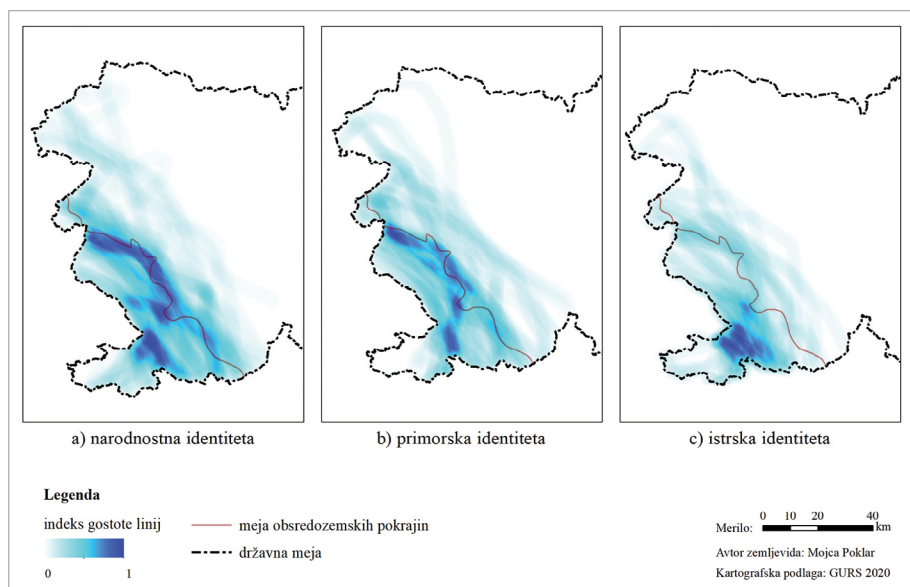

Slika 3. Izrisane meje med sredozemskim in nesredozemskim delom Slovenije ter z regionalizacijo opredeljene obsredozemske pokrajine (Perko 1998)

Nanosa do Vremščice. Območje v Sloveniji, za katerega vsi anketiranci menijo, da pripada Sredozemlju, vključuje obalna mesta z ozkim pasom zalednega gričevja nad Izolo. Podobno so pokazali rezultati raziskave (Staut, Kovačič in Ogrin 2005), kjer so prav vsi anketiranci menili, da sta slovenski del Tržaškega zaliva in obmorski pas slovenske Istre z delom zalednega gričevja (nad Izolo in Piranom) del Sredozemlja. Rezultati kasnejše raziskave (Staut, Kovačič in Ogrin 2007) so podobni našim in tu sta bili prav tako vidni dve zgostitvi izrisanih črt. Zahodnejša je potekala okvirno po severovzhodni meji slovenske Istre, vzhodnejša pa po jugozahodnem vznožju visokih dinarskih planot. Nekateri anketiranci so mejo povlekli preko najvišjih gora Julijskih Alp, čez Cerkljansko in Ljubljansko barje proti Kočevju in Beli krajini, vsi anketiranci pa so menili, da sta slovenski del Tržaškega zaliva in obmorski pas slovenske Istre z bližnjim zalednim gričevjem del Sredozemlja.

Na sliki 4 je prikazan potek meja glede na opredelitev najpomembnejše identitete. Izbrali smo samo tri, ki predstavljajo večje deleže: narodnostno, primorsko in istrsko. Opazimo lahko, da so anketiranci, ki se najbolj poistovetijo z narodnostno ali s primorsko identiteto, potegnili mejo Sredozemlja v veliki meri skladno z obsegom obsredozemskih pokrajin po Perkovi regionalizaciji (1998). Tako je od 140 anketirancev, ki so kot najpomembnejšo izbrali narodnostno identiteto, skoraj petina (17 %) postavila mejo znotraj 10-kilometrskega območja ob meji obsredozemskih pokrajin, medtem ko je bilo 55 % takih meja, pri katerih je vsaj polovica padla znotraj prej omenjenega območja. Pojavljajo se sicer odstopanja, kjer je dobra petina anketirancev izrisala mejo južneje, na Kraškem robu, kar nekaj pa je bilo takšnih, ki so mejo nadaljevali severneje, vse do alpskega sveta.

Pri primorski identiteti je »sovpadanje« primerljivo, saj je bilo od 74 anketirancev, ki so kot najpomembnejšo izbrali primorsko identiteto, 16 % takih, ki je mejo izrisalo v celoti znotraj 10-kilometrskega območja ob meji obsredozemskih pokrajin, medtem ko je bilo kar 66 % takih meja, katerih je vsaj polovica padla znotraj prej omenjenega območja. Do odstopanj prihaja predvsem v južnem delu zgostitve črt, kjer njen potek v več kot polovici primerov sledi severovzhodni meji slovenske Istre in ne obsega Brkinov z dolino Reke ter Podgorskega krasa, Čičarije in Podgrajskega podolja. Kljub temu lahko opazimo, da na sliki 4 temnomodro območje, ki prikazuje zgostitev narisanih meja, v večini poteka skladno z rdečo črto, ki prikazuje mejo obsredozemskih pokrajin po Perkovi regionalizaciji (1998).

Slika 4. Indeks gostote izrisanih meja med sredozemskim in nesredozemskim delom Slovenije glede na prevladujočo identiteto (z dodano mejo obsredozemskih pokrajin, Perko 1998)

Večje razlike v primerjavi z začrtano in dejansko mejo obsredozemskih pokrajin je opaziti pri tistih anketirancih, ki so kot najpomembnejšo izbrali istrsko identiteto. Takih je bilo skupno 72, od tega pa je le dobrih 5 % postavilo mejo znotraj 10-kilometrskega območja ob meji obsredozemskih pokrajin. Od vseh zarisanih meja je le 39 % takšnih, kjer vsaj polovica pade znotraj omenjenega območja. Zemljevid gostote črt kaže na izrazito drugo značilnost, in sicer na največjo zgostitev črt na območju Kraškega roba, kar se ujema z naravnogeografsko mejo Istre.

Pri utemeljitvi kriterija za izris meje so anketiranci najpogosteje navedli podnebje in vpliv morja, sledilo je vreme, sredozemsko rastlinstvo in oljka, kultura in tradicija ter primorska mesta in kraji. Med ostalimi kriteriji je bila zanimiva večkrat omenjena izobrazba oziroma pridobljeno znanje, drugi prikazani motivi na sliki 5 pa so bili omenjeni redkeje ali posamično. V starejši raziskavi so prebivalci slovenske Istre kot najpomembnejši dejavnik pri določanju meje med Sredozemljem in ne-Sredozemljem v Sloveniji navedli rastje, ki zajema tako naravno kot kulturno (omenilo ga je 27,6 % vprašanih), sledilo je podnebje (22 %), morje (12 %), značaj ljudi (8,9 %) in še nekaj manj zastopanih odgovorov (Staut, Kovačič in Ogrin 2005). V kasnej-

Slika 5. Razlogi za utemeljitev izrisa meje Sredozemlja na zemljevidu

ši raziskavi, ki je zajela anketirance v širših obsredozemskih pokrajinah in tudi v Ljubljani z okolico (Staut, Kovačič in Ogrin 2007), je bil prevladujoči razlog za razmejitev sredozemskega in nesredozemskega dela Slovenije podnebje (40 % odgovorov), ki je zajelo širok spekter odgovorov (podnebje, burja, temperature, padavine), sledila sta morje (morje, njegova bližina ali vplivi, obala) z 18 % in rastje (zimzeleno, naravno in kulturno rastje, figa, oljka in meje njene razširjenosti) s 14 %. V raziskavi Tandarića idr. so bili ugotovljeni podobni razlogi za določitev meje sredozemskega in nesredozemskega dela Hrvaške. Vodilni kriterij je bilo podnebje (71,7 %), sledilo je morje oziroma obala (57,5 %), rastlinstvo (50 %), relief (37,5 %), miselnost (35 %) ter z manjšimi deleži hrana, arhitektura in drugi dejavniki.

Sklep

Rezultati raziskave, izvedene med prebivalci istrskih občin, so pokazali, da za večino vprašanih sredozemska identiteta ni pomembna, da se jih večina najprej opredeljuje kot Slovenci ali Primorci in nato kot Istrani. Pri

opredelitvi Sredozemlja so anketirani enotnejši, ko so izbirali med naravnimi značilnostmi, kjer največjo pokrajnotvorno vlogo pripisujejo morju in podnebjju, kar nas ne preseneča. Kot smo omenili v razpravi, izbira morja morda v večji meri izhaja iz poimenovanja regije in povezanosti ljudi z morjem, sprašujemo pa se, v kolikšni meri bi znali pojasniti izbiro morja kot naravnega merila. Da so velik pomen pri opredelitvi Sredozemlja pripisali »soncu in suši«, je pričakovano, saj je podnebje tisti pokrajinski dejavnik, ki močno vpliva na vire okolja (vodne vire, rastlinstvo, rodovitnost prsti), rabo tal in pogoje za človekove dejavnosti. Dokaj enotni so bili anketiranci tudi pri vrednotenju lastnosti prehrane, kjer so največji pomen pripisali oljčnemu olju in ribam. Prvo je zagotovo povezano z razširjenostjo in gojenjem oljk v Sredozemlju, drugo s tradicijo ribištva, pri izbiri pa so bile po naših predvidevanjih pomembne tudi lastne izkušnje. Pri tretji skupini ponujenih kriterijev za opredelitev Sredozemlja, ki so povezani s kulturo in načinom življenja, so bile ocene pomembnosti oziroma nepomembnosti zelo razpršene in jih težko pojasnimo. Zagotovo so odločitve še v večji meri prepuščene subjektivnosti anketirancev, ki morda niti nimajo »oprijemljivih informacij«, na osnovi katerih bi lahko presojali. So to lastna ali posredovana doživetja, informacije iz filmov, knjig in drugih medijev, je poznavanje povezano s formalnim izobraževanjem? Upoštevati pa moramo še, da se »družbene prakse« tudi spreminjajo.

Pri risanju meje med sredozemskim in nesredozemskim delom Slovenije lahko opazimo velike razlike, saj so nekateri slednjo začrtali v bližnjem zalednem območju obalnih mest, drugi pa vse od najvišjih vrhov alpskega sveta na severu do Kočevskega na jugovzhodu. Kljub temu sta dobro vidni dve zgoščitvi črt, kjer severnejša sledi Vipavski dolini oziroma jugozahodnem vznožju Trnovskega gozda in Nanosa do Vremščice, južnejša pa poteka po južnem delu Krasa. Obe zgoščitvi se združita na območju severozahodnega dela Podgrajskega podolja in zaključita na vzpetinah slavnikeškega hribovja. V primerjavi z mejo obsredozemskih pokrajin (Perko 1998) ti zgoščitvi ne obsegata Goriških Brd, Brkinov z dolino Reke ter Podgrajskega podolja in Čičarije. Razloge za tako razmejitev gre iskati predvsem v poznavanju »domače pokrajine«, saj prebivalci istrskih občin bližnje pokrajine boljše poznajo od nekoliko bolj oddaljenih, verjetno pa je razlog tudi v čustveni navezanosti Istranov na svoje območje. To pojasnjujejo izrisane meje anketirancev, ki so kot najpomembnejšo identiteto opredelili istrsko in meje začrtali po naravnogeografski meji, to je Kraški rob. Ker je bila raziskava opravljena le med prebivalci slovenske Istre, predpos-

tavljamo, da je pogled na mejo med sredozemskim in nesredozemskim delom Slovenije nekoliko izkrivljen in bi bil drugačen, če bi zajeli anketirance tudi iz drugih obsredozemskih pokrajin. Enako ugotavljajo tudi Staut, Kovačič in Ogrin (2005), ki v svojem prispevku omenjajo t. i. »istrocentrični pogled« na opredelitev in obseg Sredozemlja v Sloveniji, ko zaradi prostorske zgoščenosti anketirancev ti zavzemajo podobna stališča. Zavedamo se, da so tudi rezultati naše raziskave do neke mere »istrocentrični«. Da bi dobili celovitejši pogled in spoznali razlike v dojemanju Sredozemlja v Sloveniji, bi morali opraviti raziskavo na širšem območju, ki bi zajela prebivalce iz vseh obsredozemskih pokrajin.

S prispevkom smo na primeru Sredozemlja želeli opozoriti, kako težavno je opredeljevanje pokrajinskih enot in regij ter da vse razmejitve v pokrajini zahtevajo sprejemanje kompromisov, posplošitve in le v določeni meri odgovarjajo različnim merilom. Kot so povzeli Tandarić idr. (2013), nobena omejitev ne bo zajela vseh lastnosti Sredozemlja, lahko pa se opredeli osrednje območje, kjer so prepoznane lastnosti zelo jasno izražene in prehodna območja, kjer se izrazitost lastnosti zmanjšuje in se prepletajo z lastnostmi sosednjih območij.

Zahvala

Avtorji se zahvaljujejo dr. Nataši Kolega in študentom UP Fakultete za humanistične študije: Eriki Mahnič, Igorju Mesarju, Martinu Mihaliču, Žigi Mlinarju, Niki Nose, Diani Palčič, Hani Udovič in Danijeli Vaš.

Viri in literatura

Literatura

- Allen, D. Harriet. 2001. *Mediterranean Ecogeography*. London: Prentice Hall.
- Baskar, B. 2002. *Dvoumni Mediteran*. Koper: Založba ZRS.
- Bryman, A. 2012. *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press.
- Haralambos, M., in M. Holborn. 1999. *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Krese Baskar, M., in B. Baskar. 1993. »Mediteranska prehrana.« Časopis za kritiko znanosti 21 (158–159): 69–81.
- Neuman, W. L. 2006. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston, MA: Pearson.

- Ogrin, D. 1993. »(Sub)mediteransko podnebje v Sloveniji.« *Časopis za kritiko znanosti* 21 (158–159): 25–34.
- Perko, D. 1998. »Regionalizacija Slovenije.« *Geografski zbornik* 38: 12–57.
- Perko, D., in M. Orožen Adamič, ur. 1998. *Slovenija – pokrajine in ljudje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rotar, B. 1993. »Kje je Mediteran?« *Časopis za kritiko znanosti* 21 (158–159): 15–24.
- Senegačnik, J. 2012. *Slovenija in njene pokrajine*. Ljubljana: Modrijan.
- Staut, M., G. Kovačič in D. Ogrin. 2005. »Prostorsko dožemanje Sredozemlja v slovenski Istri. Analiza s pomočjo teorije mehkih množic.« *Annales, Ser. hist. sociol.*, 15 (2): 427–36.
- Staut, M., G. Kovačič in D. Ogrin. 2007. »Prostorsko dožemanje Sredozemlja v Sloveniji: (ne)skladje med dožemanjem in fizičnimi opredelitvami.« *Acta geographica Slovenica* 47 (1): 105–31.
- Tandarić, N., M. Maček, M. Cvitanović, I. Tekić, M. Flegar, A. Okmaca in J. Tvrdojević. 2013. »Percepcija prostornog obuhvata Sredozemlja u hrvatskoj.« *Geoadria* 18 (2): 181–97.

Spletni viri

- ESRI. 2020. »How Line Density Works.« <https://desktop.arcgis.com/en/arcmap/10.3/tools/spatial-analyst-toolbox/how-line-density-works.htm>.
- Jeršin Tomassini, K., in M. Janžekovič. 2015. *Geografija 9*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SW38L4XG>.
- SURS. 2019. Statistični urad Republike Slovenije. https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/.

Summary

Definition and limits of the Mediterranean in Slovenia, according to the residents of Slovene Istria

This chapter presents the results of a survey that sought to define the spatial borders of the Mediterranean region in Slovenia and was conducted among the inhabitants of four municipalities of Slovene Istria. The Mediterranean is a complex phenomenon whose identity evolved gradually from pre-ancient times to the present. When defining such a multi-layered and complex term from the spatial aspect, one faces many dilemmas and challenges, as there is no single and simple criterion to distinguish the Mediterranean

areas from the non-Mediterranean ones. In line with the previous research, the authors designed a survey and then obtained a sample of 351 completed questionnaires using the quota sampling technique, which succeeded to reflect the numerical, spatial and sexual characteristics of the population in the area. The study examined the perception of the Mediterranean concerning identity, the elements of the natural environment, and the nutritional and behavioural patterns that are expected to be characteristic of the Mediterranean. Special attention was paid to the spatial perception of the Mediterranean, where respondents were asked to draw its boundaries on a pre-prepared map. The authors found interesting links between respondents' self-identification and individual spatial patterns of the borders of Mediterranean subregions in Slovenia. Respondents, who identified themselves mostly with national or Littoral identity, tended to follow the actual boundaries of the Mediterranean subregions when drawing borders, while those with a predominantly Istrian identity often drew borders much further south, in the north-eastern part of the Slovene Istria. When relating to the general concept of the Mediterranean, the respondents highlighted the importance of the sea and the climate (natural environment), olive oil and fish (nutritional patterns), as well as of socializing in public spaces and the role of the family together with the matriarchal society (behavioural patterns).

